

АРХЕОЛОГІЧНІ
ПАМ'ЯТКИ
УРСР

ТОМ VIII

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ
НА р. МОЛОЧНІЙ
в 1951—1952 роках

Редакційна колегія:

*С. М. Бібіков (відповідальний редактор),
Є. В. Максимов. О. І. Тереножкін*

Археологические памятники УССР, т. VIII
(На украинском языке)

Редактор видавництва *В. Л. Зуц*

Технічний редактор *В. Є. Склярова*   Коректори *А. С. Кузнецова, М. М. Друченко*

БФ 08995. Зам. № 2059. Вид. № 464. Тираж 1000. Формат паперу 82×108. Друкарських фізичних аркушів 12. Обл.-видавн. аркушів 20,77. Умовних друк. аркушів 19,68.
Підписано до друку 8.II 1969 р. Ціна 15 крб.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

КУРГАНИ В ДОЛИНІ р. МОЛОЧНОЇ

Перед Інститутом археології АН УРСР стояло завдання провести поглиблене вивчення археологічних пам'яток у долині р. Молочної між м. Великий Токмак і с. Ново-Пилипівка, Ново-Василівського району, Запорізької області. Відповідно до цього восени 1950 р. на зазначеній території розгорнула свої дослідження розвідувальна група інституту в складі М. Я. Рудинського, Д. Т. Березовця і Ф. Б. Копилова. Вони встановили, що тут найважливішими пам'ятками є численні малі і великі кургани і пісковиковий третинний останець Кам'яна Могила з наскальними зображеннями.

Весною 1951 р. М. Я. Рудинський, розкопавши кілька курганів біля західної околиці Ново-Пилипівки, зосередив далі свої зусилля на спеціальному вивченні Кам'яної Могили. Розкопки курганів в інших місцях долини р. Молочної у тому ж році були здійснені Молочанською експедицією Інституту археології АН УРСР і продовжені нею в 1952 р. разом із Скіфською степовою експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР.

Долина р. Молочної між Великим Токмаком і Ново-Пилипівкою являє собою суху заплаву, обмежену з правого боку береговими підвищеннями з крутими схилами. З лівого боку заплава поступово переходить у степову рівнину. Заплава перерізана неглибоким, місцями стрімким руслом р. Молочної і сухими її стариками. Ширина долини від 1,5 до 2 км.

Кургани розташовані переважно вздовж лівого берега. Вони розміщені як в самій заплаві, так і по низьких горбах надзаплавної тераси. З лінією розміщення курганів збігається майже суцільна низка сучасних сіл. Створюється враження, що лівий берег ще в

давнину був більш зручним для життя, ніж високогірне правобережжя.

В результаті попередніх робіт, проведених у 1950 р., і в ході дальших досліджень у долині р. Молочної було зареєстровано 34 курганних групи і окремі кургани (рис. 1). Багато курганів знаходиться на захід від Велико-го Токмака в місці злиття річок Чингулу і Токмака, де бере свій початок р. Молочна.

Інше значне скупчення їх є між селами Левадне, Долина і Рибалівка.

Особливо багато курганів виявлено на південь від р. Юшанли, від якої вони тягнуться майже безперервно аж до південної околиці Ново-Пилипівки і Кам'яної Могили.

Кургани розташовані суцільними групами, на деякій відстані один від одного, у вигляді поодиноких насипів.

Найбільшу групу курганів виявили на невеликому підвищенні біля радгоспу «Аккермень», на схід від с. Терпіння. Вона являла собою майже суцільну низку насипів, віддалених на 10—30 м один від одного. Тут налічувалось 27 доброї збереженості, а також багато зруйнованих оранкою курганів.

У невеликій кількості кургани зустрічаються в степу на схід від заплави р. Молочної. Їх можна також бачити й на підвищеннях правого берега, особливо напроти с. Левадного, де, крім звичайних курганів, видно великий конічний насип. У більш віддалених від річки місцевостях курганів уже непомітно.

Розміри курганів різні. Найменші з них ледве помітні. Багато курганів мають один-два і більше метрів заввишки. Більшість цих курганів розорується. Поряд з ними трапляються і великі кургани до 5—7 м висоти. Найвищий курган, що знаходиться в межах м. Молочанськ, має 9 м висоти.

Під час розкопок курганів у різних місцях долини з'ясувалося, що в них були різночасні поховання, а саме: древньооямні, катакомбні, зрубні, скіфські, сарматські та пізніх кочівників. Установлено, що в усіх курганах, насипи яких мали висоту понад 0,5 м, основними є

р. Молочної не тільки першими будівниками курганів; як виявилось, ними споруджені всі чи в усякому разі більшість курганів на цій території.

Усього ж в долині р. Молочної зареєстровано 194 кургани. В дійсності їх значно біль-

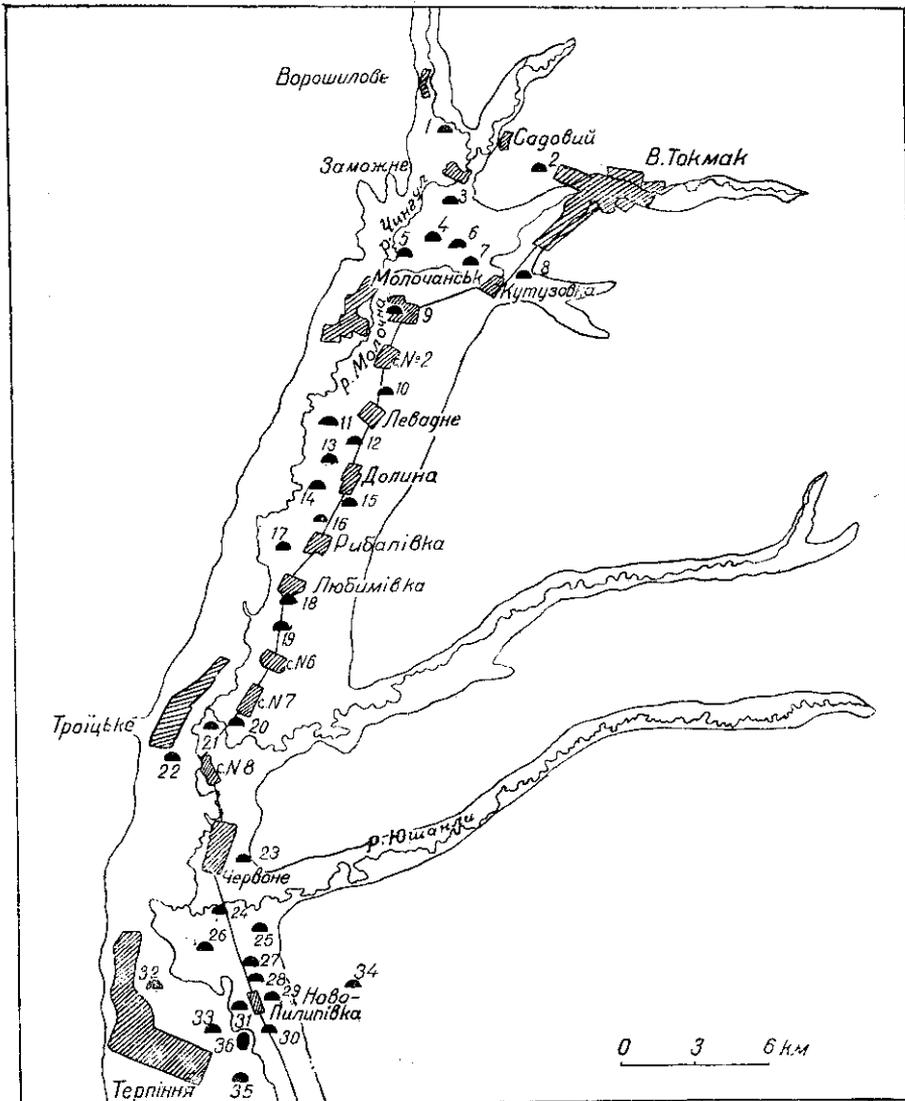

Рис. 1. Карта розташування курганів і курганных груп у долині р. Молочної. Числові позначення відповідають порядковим номерам у наведеному далі переліку курганів і курганных груп у долині р. Молочної.

поховання древньооямної культури; пізніші поховання здебільшого були впускними. Кургани, в яких основними були катакомбні і скіфські могили, зустрічаються одиницями, причому всі вони відзначаються малими розмірами.

Таким чином, вдалося встановити, що носії древньооямної культури були в долині

ше, і при ретельному дослідженні місцевості виявляється ще багато дуже малих, ледве помітних сильно розораних курганів. Крім того, були зафіксовані і цілком розорані кургани, які виявляються тільки на свіжій ріллі по плямах світлого глиняного викиду з могил.

У 1951 р. Молочанська експедиція працювала під керівництвом автора трьома загона-

ми. Головні розкопки велися на північній околиці Ново-Пилипівки та біля радгоспу «Аккермень». В них брали участь наукові співробітники Н. П. Амбургер, М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська (Інститут археології АН УРСР), О. Д. Ганіна, А. Й. Росадович (Київський історичний музей), Т. М. Чернишова (аспірантка КДУ), С. М. Мазін (Запорізький історико-краєзнавчий музей). Л. С. Клейн та І. С. Каменецький (студенти ЛДУ) провадили розкопки біля с. Троїцьке, А. І. Фурманська розкопувала курган біля південної околиці с. Долини.

У 1952 р. Молочанська експедиція працювала в меншому складі. В ній, крім автора, брали участь наукові співробітники М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, С. М. Одишова і Г. Т. Ковпаненко. Експедиція зосередила свої зусилля на розкопках курганів групи Аккермень I, а також провела розкопки курганної групи Аккермень II і курганів, розташованих трохи на північ, на правому березі р. Юшанли.

Молочанський загін Скіфської степової експедиції на чолі з Б. М. Граковим провадив розкопки курганів на захід від Великого Токмака.

У цьому збірнику публікуються результати розкопок курганів, проведених експедиціями Інституту археології та Інституту історії матеріальної культури в 1951 і 1952 рр., за винятком даних про курган № 8 у групі Аккермень I, розкопки якого лишилися незакінченими. Крім того, відсутні в ньому й матеріали розкопок курганів біля західної околиці Ново-Пилипівки, проведених у 1951 р. М. Я. Рудинським.

* * *

У 1951 р. експедицією Інституту археології проведені такі розкопки. Біля північної околиці Ново-Пилипівки розкопано п'ять курганів з насипами, які збереглися, і шість зруйнованих оранкою курганів, біля східної околиці того ж села — два дуже розораних кургани. На землях радгоспу «Аккермень» розкопано сім курганів (в групі Аккермень I) і 35 зовсім знищених оранкою курганів (в групі Аккермень II). На південь від Троїцького розкопано чотири кургани.

У 1952 р. експедицією Інституту археології розкопано такі кургани: в групі Аккермень I — десять курганів з насипами, які збереглися, і два знищених оранкою, в групі Аккермень II — три кургани і на правому березі р. Юшанли, біля селища Червоне, — два розораних кургани.

Скіфською степовою експедицією розко-

пано два кургани між хут. Шевченка і Садовий, один курган на захід від Великого Токмака та чотири кургани біля с. Заможне¹.

Усього, таким чином, було розкопано 36 курганів з насипами, які збереглися, і 47 розораних або навіть цілком знищених оранкою курганів.

Розкопки провадилися без застосування машин, що негативно позначилося на масштабах земляних робіт, а разом з тим і на повноті дослідження пам'яток. Якщо невеликі кургани (до 20 м діаметром) удавалося розкопати на знос, то більші насипи, земля яких твердіша, розкопувалися далеко не повністю. В таких випадках залишалися недослідженими поли курганів, хоча й під ними могли бути окремі впускні могили.

У курганах, насипи яких збереглися, виявлено 369 могил, не рахуючи невиразних, з 434 похованими.

Склад поховань цілком типовий для степової смуги нашого півдня, в переважній більшості вони відносяться до бронзового віку. Саме до того часу належать 285 могил (318 кістяків), з яких 82 могили (94 кістяки) древньоюмного часу, 93 могили (126 кістяків) катакомбного часу, 104 могили (105 кістяків) зрубних. Залізний вік представлений вісьмома скіфськими одиночними могилами, 54 сарматськими похованнями (55 кістяків), 16 ранньосередньовічними і пізньокочівницькими могилами. Всього до раннього залізного віку відноситься 78 поховань (79 кістяків).

У своєму огляді ми спиняємось переважно на похованнях бронзового віку. Характеристика сарматських поховань на р. Молочній дається в статті М. І. Вязьмітіної, опублікованій в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР», скіфські ж та пізньокочівницькі могили не мають самостійного інтересу.

При ознайомленні із складом поховань бронзового віку звертає на себе увагу той факт, що зустрічаються вони в курганах далеко не в однаковій кількості. В курганах біля Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» переважають древньоюмні і катакомбні кістяки, кількість яких становить 143 (68

¹ У тексті далі вживаються в дужках такі скорочення: Пилип. півн. — група курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки; Пилип. сх. — група курганів біля східної околиці с. Ново-Пилипівки; Ак. I — західна група курганів біля радгоспу «Аккермень»; Ак. II — східна група курганів біля радгоспу «Аккермень»; Тр. — група курганів біля південної околиці с. Троїцького; Юшан. — кургани на правому березі р. Юшанли; Шевч. — кургани між хут. Шевченка і Садовим; Токм. — кургани на захід від м. Великого Токмака; Замож. — кургани біля с. Заможного; к. — курган; п. — поховання.

древньооямних, 75 катакомбних), тоді як зрубних виявлено тут лише 37. У курганах біля Троїцького переважають зрубні могили. Тут у трьох курганах відкрито значно більше зрубних поховань (49), ніж в усіх пам'ятках, досліджених біля радгоспу «Аккермень» і Ново-Пилипівки. В курганах поблизу Великого Токмака помітне переважання катакомбних могил над іншими (древньооямних кістяків 5, катакомбних—32, зрубних—14).

Незважаючи на деяку умовність нашого визначення культурної і хронологічної належності поховань бронзового віку, особливо проміжних форм древньооямного та катакомбного часу, наведені дані все ж заслуговують на увагу. Вони вказують на те, що район Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» був місцем значного зосередження населення в древньооямний і катакомбний час. Можливо, пам'ятником цього населення є пісковикова скеля з петрогліфами — Кам'яна Могила, яку дослідники вважають святилищем епохи неоліту і початку бронзового віку¹.

Древньооямні поховання

Під час розкопок курганів у долині р. Молочної скрізь спостерігалась однакова картина. В усіх насипах висотою понад 0,5 м основними, як зазначалось вище, були древньооямні поховання. Всього таких безперечно древньооямних поховань налічується не менше як 25. Ознаки їх цілком характерні і загалом стійкі для древньооямної культури всього південноросійського степу. Якщо в деяких випадках іноді спостерігаються відхилення від традиційного обряду, то для них можна знайти аналогію в древньооямних похованнях на інших територіях поширення цієї культури.

Найхарактернішими є могили, що мають вигляд прямокутної ями, кути якої бувають або цілком прямі, або більш-менш сильно заокруглені. Прямий кут іноді підкреслюється тим, що в ньому пробивався неширокий вертикальний жолобок. Рідше зустрічаються ями, в яких один вузький бік зроблений з прямими кутами, а протилежний із заокругленими; рідкими є також ями овальної і неправильної в плані форми. Могили загалом короткі, явно розраховані на поховання померлого в скорченому положенні. Довжина їх найчастіше становить 1,5—1,7 м, іноді досягаючи 2 м, постійна ширина 1—1,2 м,

найбільша — 1,4 м. Глибина їх не перевищує 0,8—1 м.

В усіх випадках у могилах були поховання дорослих осіб, три могили виявилися колективними. В одній могилі (Пилип. півн., к. № 2, п. 7) знаходилися кістяки двох дорослих людей (можливо, чоловіка і жінки), в другій (Тр., к. № 2, п. 25) — один дорослий людина і два дитячі, в третій могилі були жіночий і дитячий кістяки (Замож., к. № 4, п. 3).

Положення похованих за деякими винятками дуже одноманітне. Як правило, вони лежали на спині, з руками, витягнутими вздовж тіла, причому ліва іноді покладена кистю на таз, із зігнутими в колінах ногами, звичайно зваленими вправо або вліво. В одній могилі кістяк жінки лежав у слабо скорченому положенні на боці (Тр., к. № 3, п. 33); у згаданій колективній могилі в кургані № 4 біля с. Заможного обидва кістяки лежали у витягнутому положенні.

Цілком стійкою ознакою є і орієнтація похованих: майже всі вони лежали головою на північний схід і схід. Як виняток зустрічаються поховання із західною і південною орієнтацією.

Постійною рисою є також пофарбованість кістяків і посипка дна могили червоною фарбою. Є могили з дуже інтенсивно пофарбованими кістяками. Поряд з ними зустрічаються частково пофарбовані; в таких випадках дуже пофарбовані бувають череп і кінці рук та ніг. Іноді фарба клалась у вигляді круто замішаної грудки. Тільки в чотирьох могилах не було знайдено ознак фарби (Пилип. півн., к. № 4, п. 5; Ак. I, к. № 14, п. 8; к. № 2, п. 6; к. № 19, п. 3).

Для перекриття могил використовувалось дерево і камінь. У курганах на північній околиці Ново-Пилипівки всі основні могили були перекриті каменями. Над однією могилою була покладена кам'яна антропоморфна стебла, а над трьома були зроблені нерегулярні кладки з невеликих каменів. Усі ці камені виявились жовтим пісковиком, який добували на Кам'яній Могилі і потім доставляли на місце похорону. Пісковик з Кам'яної Могили знайшов велике застосування і в більш віддаленій від неї курганній групі Аккермень I. Тут дві могили були накриті великими суцільними плитами, а три—парами плит меншого розміру.

Одна могила (Ак. I, к. № 12, п. 10) була перекрита поздовжнім накатом з колод, вкритих зверху очеретом, і обкладена по краю каменями з Кам'яної Могили і вапняковими плитами із стрімких осипів правого берега

¹ М. Я. Рудинский, Каменная Могила, КСИА, в. 1, К., 1952, стор. 21 і далі; його ж, К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 64 і далі.

р. Молочної біля с. Терпіння. Перекриття з колод виявились тут ще в трьох могилах.

У курганах біля сіл Троїцького, Долини і хут. Шевченка, поблизу яких немає природних відслонень каменю, ніяких кам'яних надмогильних споруд над центральними древньоюмними могилами не знайдено.

Дві могили з чотирьох в групі біля с. Заможного були перекриті зверху великими каменями, взятими з вапнякового відслонення.

Незважаючи на те, що лишилось нез'ясованим, як далеко знаходиться відслонення, з якого доставлялися камені для могил біля с. Заможного, все ж можна зробити певний висновок, що там, де був камінь, його охоче вживали для надмогильних споруд, а там, де його не було, обходились більш зручним деревом і очеретом. Застосування того чи іншого матеріалу для спорудження могил, мабуть, не можна розглядати лі як локальну, ні тим більше як етнічну ознаку, специфічну для окремих племенних груп — носіїв древньоюмною культури.

Якщо камені слабо заходили за краї могильної ями, то під них для кращої стійкості підводилось кілька колод (Ак. I, к. № 17, п. 10).

Велике значення має знахідка кам'яної антропоморфної стели (рис. 17, 18) в кургані № 5 на північній околиці с. Ново-Пилипівки, в якому вона перекривала древньоюмну могилу (п. 9).

Більш як півстоліття тому Г. Л. Скадовський при розкопках у Білозерці біля Херсона виявив дві таких кам'яних стели в кургані над древньоюмними похованнями. Обставини знахідок були зафіксовані з усією необхідною старанністю¹. Але відкриття Скадовського не знайшло визнання в науці, і його цінні дані не були повністю використані для характеристики древньоюмною культури.

Антропоморфні стели Північного Причорномор'я були невірно тлумачені як пам'ятки значно пізнішої, передкіфської доби і необгрунтовано приписані історичним кіммерійцям. Як кіммерійські розглядалися стели з Тірітаки² і Білогрудівки³.

В. М. Даниленко опублікував чудову по виконанню антропоморфну стелу з Наталівки, що зберігається в Дніпропетровському му-

зеї. Наведені автором публікації сумнівні аналогії та непереконаливі міркування дали йому підставу вважати цю стелу кіммерійською. Для цього В. М. Даниленку довелось відкрити Скадовським древньоюмні могили із стелами віднести також мало не до передкіфського часу¹.

Думка про кіммерійський вік таких стел виявилась настільки привабливою, що вона продовжує знаходити послідовників і після знахідки на Молочній².

Факти спростовують і цю спробу надмірного омолодження антропоморфних стел Північного Причорномор'я³.

Навіть думку про те, що деякі з цих стел можуть бути віднесені до катакомбної культури, поки що не можна підтвердити ніякими фактичними даними⁴. Всі знайдені *in situ* стели зв'язані з похованнями, здійсненими за древньоюмним звичаєм; їх зв'язок із заупокійним культом древньоюмних племен більше вже не може викликати сумніву.

Дерев'яні перекриття над могилами являють собою звичайні накати з колод, які здебільшого погано збереглися. Вони лежать вздовж і поперек ями. Зверху такий накат додатково вкривався очеретом.

Як показали спостереження, первісний насип над основною могилою споруджувався іноді таким малим, що згодом він міг легко зникнути при оранці (Пилип. пізн., розораний курган № III). При урочистому похованні насип робився значно більшим. Нам довелося спостерігати насипи, висота яких становила 1—2 м.

Первісний курган часто окопувався неглибоким ровом, земля з якого викидалася на підшву насипу, а також обводився ланцюжком, викладеним з каменю (наприклад, в групі Аккермень I). Кромлехи робилися з пісковику, взятого з Кам'яної Могили, та з плитчастого вапняку (рис. 82, 87), що добувався в берегових відслоненнях біля с. Терпіння.

Найменший діаметр первісних курганів становив 9 м, найбільший—20 м. Кургани, ви-

¹ В. М. Даниленко, До кіммерійської проблеми, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 218 і далі.

² Э. А. Симонович, Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане, КСИИ, в. 3, К., 1954, стор. 81 і далі.

³ В. И. Канивец, Курган раннего бронзового века у с. Первомаевки на Херсонщине, КСИИ, в. 5, К., 1955, стор. 75—77; Г. Т. Титенко, Каменная стела из с. Первомаевки, там же, стор. 78—79; А. А. Щепинский, Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму, журн. «Советская археология», 1958, № 2, стор. 143 і далі, рис. 3 і 4.

⁴ Т. Б. Попова, Племена катакомбной культуры, Труды ГИМ, в. 24, М., 1955, стор. 170.

¹ Г. Л. Скадовский, Белоозерское городище Херсонского уезда, Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 159—160, табл. VII, 2; VIII.

² В. Ф. Гайдукевич, Боспорские города Тиритака и Мирмекий, ВДИ, 1937, № 1, стор. 219 і далі.

³ Записки ВУАК, т. I, К., 1930, стор. 195 і далі.

сота яких досягала 1,5—2 м, звичайно споруджувалися в кілька прийомів у зв'язку з наступними впускними похованнями, що відбувалися переважно в той же древньоямний час.

Впускні древньоямні поховання

У курганах траплялося від одного до п'яти впускних древньоямних могил. В одному з курганів (Пилип. півн., к. № 1) виявилось сім таких поховань.

У найбільш повно дослідженій групі Аккермень I виявлено 42 древньоямних поховання (рахуючи й основні). В курганах на північній околиці Ново-Пилипівки досліджено 21 могилу. Цифри ці мають відносне значення, але вони все ж дають якість, можливо, найзагальніше уявлення про чисельність родових груп, кладовища яких знаходились у цих місцях на р. Молочній.

Впускні могили в багатьох випадках виявлені не тільки на рівні похованого ґрунту, а й в насипах курганів. Дані про ці могили дають змогу встановити, що більшість поховальних споруджень переважної кількості досліджених курганів належить до древньоямного часу.

Неодноразова підсіпка кургана була ясно видна в розрізах. Процес спорудження насипу найкраще вдалося з'ясувати під час розкопок кургана № 4 в групі Аккермень I (рис. 82). Його споруджено в три прийоми. Первісний насип був споруджений над основним похованням (п. 12) і обведений кільцем з кам'яних плит, поставлених на ребро. З поверхні первісного насипу на захід від центра була введена могила 9, а разом з тим проведена нова підсіпка насипу з тієї ж західної сторони.

Впускні могили в тій частині, що проходить у насипу, мають у плані широкую овальну або круглу форму і більші, ніж основні могили, розміри. В насипу висотою 2 м викопувалась яма до 2,7 м довжини і 1,6 м ширини, а в ній з поверхні підкурганного ґрунту, в свою чергу, викопувалася ще одна, звичайна для древньоямної культури за формою і розміром яма. Впускні ями здебільшого перекивалися на уступі накатом з колод і очеретом, камінь вживався дуже рідко. Треба відмітити, що тут не виявлено жодної впускної могили, яка б була перекрита цілою великою плитою чи парою великих каменів.

Положення похованих у могилах лишається таким, як і раніше, тобто на спині, із зігнутими ногами, поставленими колінами догори, є поховані, що лежать у скорченому

положенні на боці¹. Той же характер має і фарбування кістяків. Крім червоної фарби, зустрічається посипка дна могили крейдою.

При помітній перевазі орієнтації похованих головою на північний схід і схід, є поховання і з іншою орієнтацією.

Близько третини поховань дитячі, решта—дорослих осіб. Як правило, поховання одиночні, але є і колективні: парні—дорослого і дитини (Пилип. півн., к. № 2, п. 6; Ак. I, к. № 19, п. 2; Долина, п. 7), двох дорослих (Ак. I, к. № 6, п. 5; Долина, п. 4), трьох дорослих людей (Ак. I, к. № 5, п. 6). Не помітно якої-небудь принципової різниці в будові основних і впускних могил з колективними похованнями.

В археології поширилось переконання, що наявність кількох кістяків у похованнях древньоямної культури слід пояснювати тим, що в могили, крім померлих, клали умертвлених з ритуальною метою осіб².

Розкопки курганів на р. Молочній не дали матеріалів, які підтверджували б правильність такого припущення. Характерно, що могили з груповими похованнями є звичайними і найчастіше менш урочисто обставленими всіма елементами похоронного ритуалу. Зовсім незрозумілі причини, які могли б породити в древньоямні часи існування кривавих жертвоприношень, при яких умертвлялось від одного до трьох дітей та дорослих. При вирішенні цього питання не слід забувати, що в древньоямних могилах взагалі майже зовсім відсутні заупокійні дари. Факт існування могил з кількома похованими не можна пояснювати збільшенням соціальної ролі старійшин або вбивством дітей з ритуальною метою в зв'язку із смертю матері. В них треба вбачати просто склепи, в які клали померлих членів однієї і тієї ж сім'ї чи родової групи.

В основних древньоямних могилах знайдена дуже невелика кількість речей, а саме: чотири глиняних посудини, крем'яні наконечники стріл, скребки, гладкі кістяні молоточкоподібні шпильки.

Серед посудин є примітивна півсферична чашечка (рис. 132, 1) і звичайний для ямної

¹ У статті Л. С. Клейна про розкопки курганів біля с. Троїцького, вміщеній в цьому томі «Археологічних пам'яток», кістяки в кількох древньоямних могилах (к. № 2, п. 16, 17, 25; к. № 3, п. 8, 13, 32) описані як такі, що лежали в скорченому положенні на боку. Судячи з креслень, кістяки в зазначених могилах лежали у звичайному для древньоямних поховань положенні—на спині із зігнутими в колінах ногами, що потім упали вбік.

² В. А. Гордочов, Результати археологічних досліджень в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 191; Т. Б. П о п о в а, вказ. праця, стор. 160.

культури горщик з круглим дном і низькими прямими вінцями (рис. 106, 10). Цікавіша за інші одна посудина того ж типу, що й попередні, але більш розвинутої форми (рис. 4, 12). Посудина з плоским дном має на плічках для підвищення чотири масивні виступи-вушка з вертикальними отворами. Відрізняється вона від інших також і старанністю вироблення і доброю заглаженістю поверхні. В древньооямному віці цієї посудини немає ніяких сумнівів, тому що при ній був знайдений звичайний круглодонний горщик з кільцевидною ручкою біля краю (рис. 4, 11).

У древньооямних могилах знайдено двох типів крем'яні наконечники стріл. Два з них (рис. 74, 29), вироблені за допомогою старанної ретуші, мають трикутну форму і короткий черенок. Один наконечник зроблений із слабо відретушованої пластини з неглибокою виїмкою в основі (рис. 115).

Кількість речей з впускних могил також невелика, але склад їх більш різноманітний. Серед 15 посудин, знайдених у цих могилах, переважають звичайні для древньооямної культури круглодонні посудини з високо поставленими плічками та прямими і низькими вінцями, прикрашеними у верхній частині ялинковим орнаментом і ямками (рис. 14, 5; 39, 4, 5; 101, 1). Меншу групу становлять маленькі посудинки кулястої форми, з яких одна орнаментована прокресленими трикутниками (рис. 14, 6; 39, 1).

Нарешті, в їх складі є і плоскодонна, майже лощена посудина, виконана в тій же техніці, що й посудина з поховання 7 кургана № 2 біля північної околиці Ново-Пилипівки (рис. 4, 12), від якої вона відрізняється відсутністю вушок і наявністю виразно позначеного ребра на плічках (рис. 32, 3).

З керамічних виробів виділяється знайдена при похованні дитини невелика посудина звичайної древньооямної форми з двома носиками, розташованими на плічках з протилежного боку (рис. 111, 1), яка, без сумніву, служила дитячим рожком-молочником. Вона свідчить, що в древньооямний час худобу розводили не тільки на м'ясо, а й заради молока.

Серед речей, які походять з впускних могил, треба відмітити дуже обламану мотилу з рога оленя (рис. 40, 2), великий кам'яний товкач (рис. 77, 1), мідний листовидний ніж (рис. 11, 1), крем'яні ножі (рис. 40, 3, 4), зуб оленя, що служив як підвіска (рис. 74, 11), і короткі трубчасті гладкі кістяні пронизки (рис. 135, 1).

Серед древньооямних поховальних пам'яток дещо вирізняється курган № 11 в групі Аккермень I. На відміну від інших його ос-

новна могила була не у вигляді ґрунтової ями, а являла собою ящик з великих пісковикових плит, споруджений на поверхні похованого ґрунту (рис. 86, 5). На жаль, поховання в ньому було пограбоване ще в давнину. Можна лише сказати, що гробниця була орієнтована по-древньооямному — з південного заходу на північний схід. Навколо неї розташовувалось викладене з каменю кільце діаметром 20 м. У північно-східній частині кургана, за межами кромлеха, знаходилися вогнище і маленькі викладки з каменів, очевидно, ритуального призначення.

В насипу кургана відкрито п'ять впускних могил, що відрізняються від звичайних древньооямних поховань деякими особливостями обрядів.

Речі в цих могилах зустрічались у більшій кількості, ніж у звичайних древньооямних похованнях. В них знайдено три посудини (рис. 79, 1, 3, 4), гарпун (рис. 73, 13), кам'яний товкач (рис. 77, 4), крем'яний скребок (рис. 73, 12), срібну сережку, бронзову пронизку (рис. 74, 12, 14). В порівнянні з рядовими древньооямними горшками посудини мають більш високі вінця (особливо посудина з поховання 12) і значно нижче опущені плічка (рис. 79, 1). Посудина з поховання 12 звертає на себе увагу також багатством шнурового орнаменту, який суцільно вкриває вінця і низько спускається на плічка; ним же вкрита й петлеподібна ручка біля краю. Такий же, але більш простий орнамент має посудина з поховання 4 (рис. 79, 4).

Усі перелічені особливості у формах і орнаменті посудин з впускних могил кургана № 11 мають найбільш близькі аналогії в кераміці середнього шару Михайлівського поселення на нижньому Дніпрі, дослідженого О. Ф. Лагодовською¹.

Якщо могила 11, в якій знайдена срібна серга з кінцями, що заходять один за одний, одночасна з іншими похованнями цього кургана, то вона може служити вказівкою на його хронологічну близькість до епохи катакомбної культури. На користь такого ж хронологічного зближення, здається, свідчить і велика кількість знахідок речей в могилах.

Катакомбні поховання

Кургани, в яких основними були катакомбні поховання, мали тільки невеликі розміри. Найбільша висота таких курганів не пе-

¹ Е. Ф. Лагодовская, Михайловское поселение и его историческое значение, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 120, рис. 2.

ревищувала 0,3—0,4 м; деякі з них були цілком розорані (Ак. I, к. № 7; Ак. II, к. № 2; Юшан., к. № 1). Переважна більшість катакомбних поховань були впускними в насипах древньоямних курганів. У невисоких древньоямних курганах катакомби прокопувалися в будь-якому місці, в тому числі й над центром. У великих курганах катакомби розташовуються ближче до краю насипу, тобто в місцях, в яких можна було легше дійти до не порушеного ґрунту. Особливо типову картину щодо цього дали розкопки курганів у групі Аккермень I (рис. 35, 41, 45). Вхідні ями викопувалися через насип, найчастіше майже до глини. Вони звичайно мали в плані широкую овальну або чотирикутну форму. При великій глибині ями в ній робилися східці.

Устя катакомби мало вигляд низького арочного ходу. Катакомби в курганах групи Аккермень I закривалися переважно плитчастим вапняком (рис. 33, 4, 6; 86, 1), який доставлявся з берегових відслонень біля с. Терпіння. Рідше вживалися для цього пісковикові камені з Кам'яної Могили, заслони з похило поставлених жердин і забивка з густо замішаної глини.

У курганах, досліджених в інших місцях по р. Молочній, зустрічались лише заслони, зроблені з жердин. Вхід до однієї катакомби був частково закладений лопаткою бика.

У вхідних ямах і в усті катакомби ніяких приношень не ставилося. Виняток становить одна катакомба (Юшанли), в усті якої стояла глиняна посудина (рис. 97). Поховальні камери викопувалися щодо вхідної ями поздовжньо, рідше впоперек. Серед них переважають катакомби, що мають у плані півовальну форму. В кургані № 3 біля Троїцького відкрито катакомбу, в якій була одна вхідна яма з двома поховальними камерами (рис. 112).

Серед інших відрізняється своїм влаштуванням катакомба (п. 3) в кургані № 17 групи Аккермень I (рис. 83, 5, 6). У неї поховальна камера опущена нижче дна з одного боку вхідної ями у вигляді глибокого підбою. Така конструкція є більш звичайною для поховальних споруд катакомбної культури на нижньому Дніпрі. Все викладене стосується в основному катакомбних поховань в курганах біля с. Ново-Пилипівки, радгоспу «Аккермень» і с. Троїцького.

У курганах на захід від Великого Токмака деякі катакомби влаштовані однаково з описаними вище, в інших конструкція недостатньо ясна. В курганах біля хут. Шевченка виявилися три катакомби (рис. 125) з поховальними камерами у вигляді заглиблення в дні вхідної ями з частковим підбомом під стінку.

Переважають катакомби з одиночними похованнями. Поховальні камери деяких катакомб такі малі за розмірами, що вони явно були розраховані на одне поховання. Нерідко катакомби бувають дуже великі і все ж таки в них знаходилось лише по одному кістяку. Поховані лежать у скорченому положенні на спині, на боці і на боці із значним поворотом на спину, обличчям майже до виходу з катакомби, ліва рука нерідко покладена на таз¹. Зустрічались кістяки, що лежали у витягнутому положенні.

Орієнтація похованих має цілком випадковий характер, також відсутня будь-яка умисність і у виборі напрямку щодо сторін світу при влаштуванні поховальних споруд.

Багато катакомб має колективні поховання як одних тільки дорослих, так і дорослих з дітьми. При цьому при розкопках цілого ряду могил удалося встановити, що поховання здійснювалися різночасно. Наприклад, в одній катакомбі (Ак. I, к. № 14, п. 10) від людини, покладеної в ній першою, всередині поховальної камери збереглися *in situ* лише кістки руки, тоді як всі інші кістки були відкинуті до задньої стінки могили. На місці ж першого кістяка лежав у повному анатомічному порядку другий кістяк.

В іншій катакомбі (рис. 83, 2) знаходилися останки трьох кістяків. В кутку поховальної камери лежав скинутий з первісного місця череп дитини, вздовж задньої стінки—купа кісток дорослої людини, в середній камері, перед устям, знаходився цілий скорчений кістяк другої дорослої людини. Є також могили, в яких під час нового поховання кістки попередніх похованих залишалися неторканими. Кращим прикладом додержання поваги до останків раніше похованих людей може служити катакомба з двома поховальними камерами в кургані № 3 біля Троїцького (рис. 112). В першій камері, перед устям, лежав кістяк у скорченому положенні, за ним, вздовж довгої стінки, знаходився другий кістяк у витягнутому положенні, у них на ногах лежав третій, дуже скорчений кістяк. Очевидно, після того, як ця поховальна камера була повністю використана, викопали другу катакомбу, в якій виявилися кістяки дорослої людини і дитини.

¹ У статті Л. С. Клейна про розкопки курганів біля с. Троїцького, вміщеній в цьому томі «Археологічних пам'яток», ряд похованих (к. № 2, п. 26; к. № 3, п. 1, 9—кістяк I, 28; к. № 4, п. 20) описано як такі, що лежали в скорченому положенні на боці. Насправді ці кістяки лежали на боці, але з дуже великим поворотом корпусу на спину, а в деяких випадках і просто на спині, в чому легко переконатися, ознайомившись з кресленнями, опублікованими в зазначеній статті.

В. О. Городцов, проводячи розкопки курганів на Донеччині, неодноразово відмічав, що у вхідних ямах катакомб зустрічались різноманітні кістки людей і уламки кераміки. Він пояснював це існуванням у носіїв катакомбної культури канібалізму. Ця думка не знайшла підтримки в археології. Проте інша ідея В. О. Городцова — про те, що катакомби з колективними похованнями є одночасними і пояснюються насильственим умертвінням супроводжуваних осіб,—набула широкого визнання в спеціальній літературі і в узагальнюючих працях з стародавньої історії. Так, Т. Б. Попова пише: «В епоху катакомбної культури звичай ритуального вбивства дітей майже зовсім зникає, з'являються колективні поховання чоловіків і жінок». На підтвердження цього вона наводить список могил з подібними похованнями і робить висновок, що «всі вони можуть бути пояснені як поховання чоловіка-господаря з підлеглим членом у родині—наложницею. Це—нові відносини, що з'явилися у роді»¹.

У недавно виданому першому томі «Все-світньої історії» про колективні гробниці катакомбної культури сказано майже тими ж словами, а саме: «зростання багатства і поява майнової нерівності тягли за собою і появу рабства. Це відмічене частими насильственими похованнями в катакомбах невілниць разом з мужчинами»².

Катакомби з різночасними похованнями відомі не тільки на Молочній, а й на Донеччині³. Легко помітити, наприклад, що поховальна камера в кургані № 4 на Туркиному полі в кол. Изюмському повіті, Харківської губернії, в якій знаходилися чоловічий і два жіночих кістяки⁴, нічим принципово не відрізняється від згаданої вище двокамерної катакомби в кургані біля Троїцького, де в одній з камер були два чоловічих і один жіночий кістяки. Розкидані людські кістки, що траплялися В. О. Городцову всередині катакомб перед устям і у вхідних ямах і які він прийняв за ознаки канібалізму, в дійсності являють собою не що інше, як рештки кістяків раніше похованих осіб. Їх кістки, очевидно, нерідко виносилися під час наступного поховання з катакомби через устя і вхідну яму.

Нові дані дозволяють відмовитись від неправильного тлумачення колективних похо-

вань ямною і катакомбною культур як таких, що нібито зв'язані з убивством підлеглих осіб, а це, в свою чергу, вносить дуже істотні поправки у прийняті тепер в археології характеристики соціальної організації племен епохи енеоліту в південноросійських степах.

Поховання з розчленованими кістяками (на Молочній вони виявлені Ак. I, к. № 6, п. 4) вперше зафіксовані для катакомбної культури В. О. Городцовим на Сіверському Дінці¹.

У двох випадках на Молочній (Ак. I, к. № 14, п. 7; к. № 20, п. 1) черепи похованих на місці волосяного покриву були суцільно вкриті тонким шаром смоли (рис. 46). Суть цієї ритуальної дії незрозуміла.

Посипка червоною фарбою в катакомбних могилах має менш регулярний характер, ніж у древньоямних. Випадки густого суцільного фарбування кістяків поодинокі (Ак. I, к. № 9, п. 6). Зрідка траплялося вугілля, те саме можна сказати й про крейду.

Кістки свійських тварин зустрічались у катакомбах рідко; вони не дають нічого нового для висвітлення господарської діяльності населення, яке залишило ці поховальні пам'ятки.

Якщо поховання відбулося в ямі, то, за відсутністю речей, буває важко сказати, чи відноситься воно до древньоямного або до катакомбного часу. Поховані таким чином лежать або скорчено на боці, або у витягнутому положенні. Останні звичайно дуже пофарбовані і мають древньоямну орієнтацію голови на північний схід і схід. У багатьох могилах немає ніяких речей. Є поховання, що супроводяться одним горшком. У більш багатих похованнях, крім посудин, трапляються бронзові ножі і крем'яні наконечники стріл, поліровані провушні сокири і булави, кам'яні товкачі, кістяні молоточкоподібні шпильки, гладкі і з нарізними спіралями кістяні пронизки та ін.

Уявлення про катакомбну культуру збагачується тим, що в кількох могилах удалось виявити рештки дуже зотлілих виробів з дерева у вигляді луків, рукояток і посудин. Дуже типові для катакомбної культури на Молочній круглодонні посудини з високими плічками і низькими прямими вінцями, майже однакові за формою з древньоямними. Від останніх вони відрізняються дуже ретельною гребінчастою штриховкою, розчиси якої ідуть у вигляді сіток і арок, що надає їм виразного декоративного змісту. Характерна для них

¹ Т. Б. Попова, вказ. праця, стор. 160.

² Всемирная история, т. I, М., 1955, стор. 245.

³ Т. Б. Попова, вказ. праця, стор. 144.

⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года, стор. 240.

¹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года, стор. 207.

гакож небагата орнаментация під вінцями, що наносилась тим же зубчастим інструментом (рис. 42, 81, 2).

Друга група катакомбної кераміки, прототип якої також виробилася в місцевій древньо-ямській культурі, представлена простими гладкими, іноді майже лощеними посудинами з низькими прямими вінцями, що інколи переходять через ребро в округлий корпус з плоским дном (рис. 4, 10; 80, 2).

Інші форми посуду менш сталі; вони цікаві своїми зв'язками з культурою катакомбних племен, які жили на інших територіях.

Серед них привертає увагу посудина, багато орнаментована відбитками шнура з шевронами, що спускалися по її боках (рис. 126, 6), аналогії якій відомі серед знахідок на Сіверському Дінці.

Цікава рідка для Північного Причорномор'я неорнаментована плоскодонна посудина, дуже великих розмірів, ріпчастої форми (рис. 80, 1), походження якої пов'язують з Північним Кавказом.

Можна відмітити ще суцільно орнаментовану плетіною посудину рідкої форми (рис. 119) і цілий ряд інших, цікавих як за формою, так і за орнаментом горшків і мисок. До речі, треба сказати, що в могилах не знайдено жодної курильниці, які так характерні для інших територій поширення катакомбної культури.

Серед крем'яних виробів є добре ретушовані наконечники стріл з глибокою виїмкою в основі і одним великим шипом, наконечник стріли із слабо відретушованої пластинки, нарешті, мініатюрний наконечник, зроблений з відщепу чи просто осколка кременю (рис. 34, 6—10, 12; 56, 3; 127, 5). Крем'яні ножі відретушовані дуже ретельно (рис. 73, 16; 135, 6) і нічим особливо не відрізняються від древньоямних. Булави зроблені з пісковіку (рис. 36) або із зміїовика (рис. 127, 3, 4).

Бойова шліфована провушна сокира знайдена в похованні 9 кургана № 2 біля Заможного (рис. 135, 11).

Серед інших виробів цікаві бронзові грушовидні бусини на петельках, очевидно, кавказького виробництва (рис. 74, 10) і обойми з листової бронзи з пуансонною орнаментациєю у вигляді меандра (рис. 56, 7, 8).

Дерев'яні луки, судячи з їх решток, були простої форми і на кінцях мали вирізи для тетиви (рис. 36, 43). Довжина їх була трохи меншою за зріст людини. Вони, як і інші речі, клалися між устям катакомби і похованням. Збереженість дерев'яних посудин, що граплялись у могилах, була поганою. По їх рештках можна, проте, встановити, що вони,

подібно до горшків, мали круглодонну форму. В тій же могилі, в якій виявилась велика глиняна посудина ріпчастої форми кавказького походження, збереглася частина дерев'яної посудини, прикрашеної прошивкою з мідного дроту (рис. 81, 3).

Треба далі відмітити знахідку невеликих шматочків грубої шерстяної тканини тасьмистого плетіння (Ак. I, к. № 14, п. 10), яка дає уявлення про роздвічення одягу, оскільки на них добре помітні вузькі смуги чорного і червоного кольору, що чергуються.

Нам ще недосить ясна періодизация катакомбної культури. Важливим результатом розкопок курганів на Молочній є те, що вони дали великий матеріал, який підтверджує висновки О. О. Кривцової-Гракової, що катакомбна культура походить від древньоямної. Погляд цей був обґрунтований вивченням древньоямної і катакомбної кераміки з Нижнього Подніпров'я і Приазов'я¹. До такого ж висновку про зв'язки древньоямної і катакомбної культур приходить і Т. Б. Попова². Залежність катакомбної культури від древньоямної підтверджується спадкоємністю форм різних предметів матеріальної культури і кераміки та деяких елементів похоронного обряду (скорчене положення кістяків, пофарбованість кісток). На користь такої ж спадкоємності свідчать і антропологічні дані. «Найбільш істотним висновком,— пише Т. С. Кондукторова, виходячи з вивчення краєологічних матеріалів з Північного Приазов'я,— слід вважати відсутність різниці між черепами древньоямної і катакомбної культур по черепному покажчику... В Приазов'ї фізичний тип населення древньоямної і катакомбної культур дуже схожий один з одним, і ніщо не перешкоджає припущенню прямого генетичного зв'язку обох культур не тільки за археологічними, а й за антропологічними ознаками»³.

Але між древньоямною і катакомбною культурами є також і значна різниця. Це ясно видно при порівнянні похоронного обряду. В той час як древньоямні племена були будівниками курганів, катакомбники на Молочній в основному використовували для поховань насипи старих курганів. Поховання, досліджені на Молочній, як нам здається, не да-

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Генетическая связь ямной и катакомбной культур, Труды ГИМ, в. VIII, М., 1938, стор. 33 і далі.

² Т. Б. Попова, вказ. праця, стор. 50 і далі.

³ Т. С. Кондукторова, Матеріали по палеоантропології України, Антропологический сборник, I (Труды Института этнографии АН СССР, нов. серия, т. XXXIII), М., 1956, стор. 169—170.

ють досить ясних даних про поступовий перехід від древньооямних поховальних споруд до могил катакомбного типу. Катакомбні поховання здійснювали без певної орієнтації, тоді як древньооямні мали дуже стійку східну і північно-східну орієнтацію. Виняток становлять лише поховання в могильних ямах (не в катакомбах) у витягнутому положенні, для яких зберігається стара, древньооямна орієнтація. Таким чином, багато елементів катакомбного похоронного обряду, незважаючи на деякі спільні риси, загалом чужі традиціям древньооямної культури. Очевидно, їх ніяк не можна ігнорувати при дальшій розробці питання зв'язків між катакомбною і древньооямною культурами.

Найбільше виділяється з рядових пам'яток катакомбної культури курган № 13 у групі Аккермень I (рис. 88). Під його насипом виявлено вісім однакових за обрядом поховань. Над кожним з них, за винятком одного, була зроблена більш-менш подібна довга вимостка з каменів різного розміру (рис. 89, 1, 2, 5, 6). Усі поховані орієнтовані головою на північний схід. У трьох довгастих могилах знаходилося по два кістяки (рис. 89, 3, 4, 8), а в могилі 4 (основній?) — один кістяк, який лежав витягнуто на спині (рис. 89, 7). Поховані здебільшого лежать витягнуто на спині. У двох могилах кістяки були в скорченому положенні на боці, а в двох — положення неясне. Один кістяк був рівномірно пофарбований, в трьох могилах залишилися крупинки фарби, в одній були пофарбовані камені надмогильної вимостки. В похованнях знайдено осколки кременю, кусочки смоли, одну глиняну лощену плоскодонну посудину з високим горлом і широким у плічках корпусом (рис. 80, 3). На катакомбний час похованих в кургані № 13 вказує їх положення і тип глиняної посудини. Істотне підтвердження цьому можна бачити в знахідках бронзового дроту, зігнутого в скобки (рис. 74, 16), які служили прошивкою дерев'яної посудини, що не збереглася, мабуть, такої самої, рештки якої знайдені в катакомбній могилі з глиняною ріпчастою посудиною північнокавказького типу (рис. 81, 3).

Сукупність наведених даних указує на те, що могили з кургану № 13 в цілому прямих аналогій в інших похованнях катакомбної епохи на Молочній не мають.

Племена катакомбного часу в Північному Приазов'ї, судячи з різноманітності типів кераміки і з різниці в похоронному обряді, не являють собою такої єдності, яку можна констатувати для древньооямних племен (хоча й в останніх єдність ця відносна). В зв'язку з

викладеним виникає думка про те, чи дійсно катакомбні племена були такими єдиними в етнічному відношенні в усій великій області поширення катакомбної культури, як їх уявляє собі Т. Б. Попова¹.

Зрубні поховання

Серед курганів, розкопаних на Молочній, лише в одному, і при цьому дуже малих розмірів, було поховання зрубної культури як основне поховання (Ак. II, розораний курган № XII). Усі інші зрубні поховання були впускними в курганах древньооямної і катакомбної культур. Особливо багато зрубних могил виявилось в курганах біля Троїцького. В переважній масі могили ці були дуже мілкі, так що багато з них частково чи повністю знищувалися під час оранки. Тільки деякі з них мають глибину до 1—1,5 м. В тих рідких випадках, коли це вдавалося встановити, могильні ями бувають прямокутні, з заокругленими кутами і овальні. Розміри їх невеликі, бо вони розкопані на поховання померлого в скорченому положенні. Вони зустрічаються в будь-якому місці насипу кургану, особливо ж часто в його центрі. Кістяки лежать у могилах на боці, із зігнутими ногами і руками, що простягнуті кистями до обличчя.

У неглибоких могилах, здається, переважають поховання в дуже скорченому положенні, з ногами, що тісно притиснуті до живота.

У глибоких могилах частіше траплялися поховання менш скорчені.

Кістяки здебільшого лежали на лівому боці. Так, з числа кістяків, для яких можна визначити положення, 63 були на лівому, а 19 — на правому боці. Порівняно стала у них і орієнтація: на схід орієнтовані 37, на північний схід — 20, на південний схід — 15, на північ і на південь — по 6, на захід — 4 і північний захід — 1. Ці цифри вказують, що в зрубних похованнях на Молочній переважає східна орієнтація.

Як приношення в могилах ставили, головним чином перед обличчям, одну чи дві посудини. В дитячих могилах ставилися переважно маленькі посудинки. Крім того, в одній могилі виявилася кістяна пряжка (рис. 73, II), в іншій було покладено ціле ягня (рис. 114) і в одній — задню ногу вівці з крижамі (рис. 83, 9).

На відміну від Поволжя і області Сіверського Дінця, в зрубний час на Молочній не було звичаю насипати власних курганів. Носії зрубної культури в Приазовському степу використовували під кладовища переважно

¹ Т. Б. Попова, вказ. праця, стор. 174.

насити більш давніх курганів. При цьому треба відмітити й іншу особливість цих поховань, а саме те, що на Молочній не виявилось жодної могили, зробленої у вигляді зрубу, характерного для більш східних районів поширення цієї культури¹.

Не довелось спостерігати в могилах і решток від перекриття. Виняток становить лише одна могила (Ак. I, к. № 17, п. 11), де було щось схоже на заслін з палок.

Характерне для молочанських курганів положення кістяків у зрубних могилах на лівому боці є, як це недавно встановив М. Я. Мерперт, загальним для всіх основних територій поширення зрубно-культури². Цікаво зазначити, що за переважною орієнтацією похованих на схід зрубна культура на Молочній зв'язана безпосередньо з похованнями «в насипах і на горизонті» в області Сіверського Дінця, зокрема в басейні р. Бахмутки³, в той час як в Поволжі переважає зовсім не властива пам'яткам долини Молочної північна орієнтація⁴. Поховання «в зрубках» на Харківщині відзначаються від молочанських поховань зрубно-культури тим, що вони мають переважно західне орієнтування з явним відхиленням на північ⁵.

Кераміка, знайдена в могилах, різноманітна і цілком характерна для зрубно-культури. Вивчення її по знахідках у могилах ускладнене тим, що вони одиночні і не становлять необхідних у даному разі комплексів. Ранні типи кераміки представлені високими гострореберними посудинами з типовою для них орнаментацією. Серед них багатством орнаментативної виділяються дві посудини (рис. 38 і 111, 2).

Серед знахідок у переважній більшості виявилися прості банкові посудини і різні прямокутні плитки. Кілька великих посудин прикрашені по вінцях і під ними розчленованим валиком (рис. 111, 3), що, як встановлено О. О. Кривцовою-Граковою, характерне для пізньозрубно-культури⁶.

З цим же часом зв'язані залишки невеликих селищ, ознаки яких виявлені при розкоп-

ках біля північної околиці Ново-Пилипівки (розораний курган № 5 та селище біля с. Садового).

При скорчених похованнях зрубного типу на Молочній знайдені дві глекоподібних посудини з вузькими шийками. Одна велика, шершава і нічим не прикрашена (рис. 71, 12), друга лошена, майже чорного кольору з трьома навскіс поставленими наліпами на плічках (рис. 79, 2).

Посудини з вузькими шийками були відомі по знахідках у похованнях кінця бронзового віку з розкопок В. О. Городцова в кол. Ізюмському і Бахмутському повітах, а також в Нижньому Подніпров'ї. Їх слід віднести до того пізнього етапу зрубно-культури, коли під впливом культур українського Лісостепу і, можливо, Дністровсько-Дунайського басейну на нашому півдні набирають поширення нові, чужі місцевим традиціям керамічні форми.

Завдяки широко розгорнутим археологічним дослідженням у зоні затоплення біля Каховської ГЕС на нижньому Дніпрі вже відомий поселення цього історичного етапу. В їх числі можна назвати, наприклад, селища біля Бабиного¹ і Нижнього Рогачика. Лишалось нез'ясованим їх хронологічне місце щодо поселень пізньозрубно-культури сабатинівського типу, виділеного О. О. Кривцовою-Граковою². Відповідь на ці питання дали розкопки Д. Я. Телегіним поселення біля Ушкалки, на якому нижній шар характеризується керамікою сабатинівського типу, а верхній — керамікою поселень типу Бабиного³. За аналогіями в пам'ятках кінця білогрудівського — початку чорноліського часу в Середньому Подніпров'ї поселення типу Бабиного чи верхнього шару Ушкалки можна ближче за все датувати IX ст. до н. е.⁴, чим загалом визначається і вік тих зрубних поховань на Молочній, в яких знайдені посудини з вузькими шийками.

Підводячи підсумок дослідженню поховань зрубно-культури в долині р. Молочної, можна сказати, що розкопки тут не дали ніяких матеріалів, які могли б вказувати на присутність у цій культурі яких-небудь місцевих джерел. Вона не має ніяких зв'язків ні в похоронному

¹ Труды XII АС, т. I, стор. 201—202.

² Н. Я. Мерперт, Матеріали по археології Среднього Заволж'я, МИА, № 42, 1954, стор. 141.

³ В. А. Городцов, Результати археологічних досліджень в Бахмутському уезді, Екатеринославської губернії, 1903 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 241; його ж, Результати археологічних досліджень в Ізюмському уезді, Харьковської губернії, 1901 года, стор. 205.

⁴ Н. Я. Мерперт, вказ. праця.

⁵ Труды XII АС, т. I, стор. 202.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, М., 1955, стор. 35 і далі.

¹ В. А. Ильинская, Поселения времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 19—22.

² О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, стор. 122 і далі.

³ Д. Я. Телегин, Поселення пізньої бронзи в Ушкалці, Археологія, т. XII (друкується).

⁴ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, журн. «Советская археология», 1958, № 2, стор. 167 і далі.

обряді, ні в кераміці з попередньою катакомбною культурою. Вся сукупність нових джерел по катакомбній і зрубній культурах, здобута під час розкопок на Молочній, підтверджує правильність положень О. О. Кривцової-Гракової, яка встановлює, що племена зрубної культури заселяють в епоху пізньої бронзи степи Північного Причорномор'я внаслідок пересування із сходу, з областей Середнього і Нижнього Поволжя і донських степів¹.

Деякі особливості похоронного обряду і частково кераміки пізньозрубних могил на Молочній дають змогу уявити, що в цю частину Приазов'я могли пересунутися під тиском із сходу носії зрубної культури з басейну Сіверського Дінця і Бахмутки.

Завдання тепер полягає в тому, щоб на підставі вже існуючих матеріалів уточнити час, коли відбулося заселення зрубними племенами степового Приазов'я і Північного Причорномор'я. Треба думати, що публікація результатів великих досліджень пам'яток епохи бронзи, проведених на протязі останніх років Інститутом археології АН УРСР, допоможе розв'язати і це важливе історичне питання. В усякому разі О. О. Кривцова-Гракова, очевидно, права, припускаючи, що пересування зрубних племен в Північне Причорномор'я могло відбутися наприкінці першого або на початку другого періоду зрубної культури. Підтверджується це, здається, тим, що серед наших матеріалів немає речей, які можна було б віднести до ранньозрубного часу.

Поховання залізного віку

До передскіфського часу можна віднести один бронзовий дволопатовий наконечник стріли з довгою втулкою, що походить з насипу кургана № 3 біля Троїцького.

Молочна, яку прийнято вважати за Геродотову річку Герр, протікала через землю царських скіфів. Як можна судити за місцезнаходженням багатих курганів у Мелітополі² і в Шульгівці³, їх некрополі знаходились тут на височинах правого берега цієї річки, де під час досліджень виявлено лише розрізнені могили рядових скіфів. З них найбільш ранньою, очевидно, є могила, в якій знайдено глиняну банковидну посудину із зливом, прикрашену

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, стор. 110 і далі.

² А. И. Тереножкин, Скифский курган в г. Мелитополе, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 23 і далі; Е. Ф. Покровская, Мелитопольский скифский курган, ВДИ, 1955, № 3, стор. 191 і далі.

³ ОАК за 1889 г., стор. 19 і далі; ОАК за 1890 г., стор. 14 і далі; ОАК за 1891 г., стор. 69 і далі.

по краю наскрізними проколами (рис. 81, 1). Кераміка з проколами, судячи з матеріалів Середнього Подніпров'я, була поширена в VI—V ст. до н. е., що дає змогу нам датувати цим часом і зазначене поховання. Найімовірніше, що воно близьке за часом до ранньоскіфської могили, відкритої П. Д. Ліберовим у кургані біля с. Костянтинівки на схід від Мелітополя в долині тієї ж Молочної¹.

Сім інших скіфських поховань, розкопаних нами, відносяться до IV—III ст. до н. е. Деякі з них мали вигляд катакомб, що, на жаль, виявилися здебільшого цілком пограбованими. Положення кістяків у могилах витягнене. На відміну від скіфських могил на інших територіях, орієнтування похованих не відрізняється одноманітністю.

Серед них звертає на себе увагу добре збережене поховання молодої жінки, що є основним під насипом невеличкого кургана (№ 16) в групі Аккермень I (рис. 47). Воно цікаве тим, що поховану, крім речей жіночого вбрання (браслети, намисто з бусин, бронзове дзеркало, свинцеве пряслице), супроводили й предмети озброєння, а саме: два великих наконечники списів (рис. 40, б) і сагайдак з великим набором бронзових наконечників стріл при залізному лускатому бойовому поясі (рис. 48). За наявністю зброї, склад якої звичайний для могил рядових скіфів, це поховання нагадує могили войовничих сарматських жінок, соціально-історична характеристика яких дана у відомій праці Б. М. Гракова².

У кургані № 2 Троїцької групи виявлено поховання літньої жінки (п. 12), при якому, крім бусин, пряслиць і посудини, виявився трохи дивний набір дрібничок, що, можливо, служили амулетами: конічний камінчик з отвором, безформний камінчик, кусочок кістки, бронзовий наконечник стріли, черепок від античної посудини з отвором для підвішування (рис. 107, 4, 5, 7).

Завдяки розкопкам на Молочній, вперше в археології Північного Причорномор'я вдалося виявити велику кількість поховальних пам'яток кочових сарматів I ст. до н. е.—II ст. н. е., що досі вивчалися переважно по могильниках Поволжя, Південного Приуралля і Північного Кавказу. Цим успіхом ми більш за все зобов'язані спостережливості наукового співробітника Є. Ф. Покровської, яка виявила майже знищену оранкою сарматську курганну групу біля Ново-Пилипівки і на землях радгоспу «Аккермень» (Ак. II). Крім цих курган-

¹ П. Д. Либеров, Курган у с. Константиновки, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 141—143.

² Б. Н. Граков, Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ, 1947, № 3, стор. 100.

чиків, сарматські впускні могили зустрічались майже в усіх групах курганів, на яких проводилися розкопки в 1951 і в 1952 рр. в долині р. Молочної. Дані про сарматські поховання, досліджені на Молочній, як уже зазначалося, висвітлені у статті М. І. Вязьмітіної, вміщеній у цьому ж томі «Археологічних пам'яток УРСР».

Кількість пізньокочівницьких поховань, відкритих під час розкопок на Молочній, дуже мала, небагато знайдено в них і речей. Вони не становлять в даному разі самостійного інтересу, але, безсумнівно, будуть необхідні при вивченні культури середньовічних кочівників південноросійських степів, відсутність праць про яких так гостро відчувається тепер.

В результаті досліджень, проведених на р. Молочній в 1951 і 1952 рр., ми прийшли до висновку, що насипи курганів необхідно розкопувати там зовсім на знос і, крім того, так само необхідне суцільне або майже суцільне дослідження площ між ними, на яких може знаходитися ще значна кількість стародавніх могил, ознак яких не видно на поверхні.

Нарешті, зазначимо, що попередні повідомлення про розкопки курганів на р. Молочній були опубліковані в двох невеликих статтях автора¹.

¹ А. И. Тереножкин, Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища, КСИИ, в 1, К., 1952, стор. 15—19; його ж, Раскопки курганов в долине реки Молочной в 1952 г., КСИИМК, в. 63, 1956, стор. 70—75.

Кургани та курганні групи в долині р. Молочної
(порядкові номери відповідають числовим позначенням на рис. 1)

Місцезнаходження	Кількість курганів	Висота курганів, м	Місцезнаходження	Кількість курганів	Висота курганів, м
1. Група між хут. Шевченка і Садовим	4	до 0,7	19. Група напівдорозі між с. Любимівкою і селищем № 6	3	2; 4,5; 7
2. Група в 2 км на захід від м. Великого Токмака	3	0,15—1,5	20. Група на південь від селища № 7	3	два розораних, один 4,5
3. Група в 1,5 км на південний схід від с. Заможного	15	0,4—2	21. Група на схід від с. Троїцького	3	1—1,5
4. Група на північ від м. Молочанська	5	1—4,5	22. Група на південь від с. Троїцького	10	
5. Група на північ від м. Молочанська (на лівому березі р. Чингулу)	3	2	23. Група на схід від с. Червоного (на правому березі р. Юшанли)	10	від розораного до 6
6. Група на північний схід від м. Молочанська	11	0,2—4,5	24. Група на лівому березі р. Юшанли	3	1,75—4
7. Група біля західної околиці с. Кутузовки	4	1—8	25. Група на схід від дороги із с. Червоного в с. Ново-Пилипівку	8	1—4
8. Курган в 1 км по дорозі із с. Кутузовки на м. Великий Токмак	1	1,3	26. Група Аккермень I	22	від розораних до 6
9. Курган у м. Молочанську (вул. Шевченка, 86)	1	9	27. Група Аккермень II	5	0,3—1,5
10. Кургани (розсіяно) на північній околиці с. Левадного	11	1—4	28. Група біля північної околиці с. Ново-Пилипівки	8	0,3—3
11. Група на захід від південної околиці с. Левадного	3	1,5—3,5	29. Група біля східної околиці с. Ново-Пилипівки	5	від розораних до 5
12. Група між сс. Левадним і Долиною	4	4—4,5	30. Група на південній околиці с. Ново-Пилипівки	6	0,3—4
13. Група на захід від с. Долини	9	0,2—6	31. Група на західній околиці с. Ново-Пилипівки	12	0,4—3,5
14. Група біля р. Молочної між сс. Долиною і Рибалівкою	2	1,5—6,5	32. Група на північ від с. Терпіння	5	1—2,5
15. Курган на південь від с. Долини	1	5,5	33. Курган біля південної околиці с. Терпіння	1	до 2
16. Група на північ від с. Рибалівки	7	1—1,5	34. Кургани в 2,5 км на схід від с. Ново-Пилипівки	2	до 1
17. Група на захід від с. Рибалівки	4	1,2; один 7	35. Кургани на підвищенні біля Кам'яної Могили	2	до 1
18. Група на південній околиці с. Любимівки	2	до 0,5	36. Кам'яна Могила		

М. І. ВЯЗЬМІТІНА

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ В ДОЛИНІ р. МОЛОЧНОЇ

Історія сарматських племен, які населяли на рубежі нашої ери області між нижнім Дніпром і Доном, довгий час лишалася білою плямою в наших знаннях про сарматів. Кілька уривчастих вказівок у античних авторів, окремі зруйновані поховання та поодинокі знахідки речей з розрізнених комплексів, виявлених випадково біля гирла або в долинах невеликих річок, які впадають в Азовське море (Обиточна, Берда, Кальміус), — ось і все, що до останнього часу могло служити джерелом наших знань про перебування тут сарматських племен.

Ці області, очевидно, не мали для античних авторів такого практичного інтересу, як, наприклад, території поблизу великих рік, про які збереглося більше історичних свідчень.

Про проникнення в ці області сарматських племен (язигів, роксоланів і аланів) і про їх поступове пересування на захід через степи Причорномор'я можна скласти лише загальне уявлення, виходячи з окремих зауважень пізніших авторів: Діодора і Лукіана — про їх спустошуючі вторгнення в Скіфію; Полібія і Страбона — про участь роксоланів у боротьбі із скіфами на боці Херсонеса чи проти нього в союзі із скіфським царем Палаком. Страбон і Пліній, автори I ст. н. е., а пізніше і Птоломей (II ст. н. е.) поміщали роксоланів саме в цих областях — між Доном і Дніпром.

У зв'язку з недостатністю відомостей літературних джерел особливої цінності щодо цього набирають археологічні дослідження, які є єдиним джерелом, що дає змогу поповнити наші знання про шляхи проникнення і перебування тут окремих сарматських племен.

Вивчення археологічних пам'яток, залишених сарматськими племенами у степах Приазов'я, набуло широкого розмаху в зв'язку з

будівництвом Каховської ГЕС¹. У 1951 р. Молочанською експедицією Інституту археології АН УРСР в долині р. Молочної був відкритий великий сарматський могильник. Частково були розкопані й окремі групи сарматських курганів. Впускні сарматські поховання виявлені також в курганах бронзового віку.

У 1951 р. сарматські поховання розкопані на північній (розорані кургани № I, IV—VI; впускні поховання в курганах бронзового віку: к. № 1, п. 13, 15; к. № 2, п. 2) і східній (к. № 2 і 4) околицях с. Ново-Пилипівка, Ново-Василівського району, Запорізької області, і на землях радгоспу «Аккермень» (в східній частині земель радгоспу розорані кургани № I—XI, XIV, в західній—№ 1—3, 5—21), а також на південь від с. Долина, Молочанського району, Запорізької області (п. 1, 6).

У 1952 р. десять сарматських впускних поховань у курганах бронзового віку відкриті на землях радгоспу «Аккермень» (Ак. I, к. № 2, п. 5; к. № 3, п. 8; к. № 4, п. 8; к. № 11, п. 13; Ак. II, к. № 2, п. 3, 5; к. № 3, п. 5, 7; к. № 4, п. 1).

У розкопаних в 1951 р. похованнях виявлено такі три основних типи поховальних споруд: 1) широкі майже квадратні ями з дерев'яною конструкцією (рис. 66, 1); 2) прямо-

¹ Початок вивчення сарматських пам'яток у долині р. Молочної був покладений Інститутом археології АН УРСР в 1947 р. Див. Т. С. Оболдуєва, Сарматські кургани біля м. Мелітополя, АП, т. IV, К., 1952, стор. 43 і далі. Весною 1951 р. М. Я. Рудинським, який провадив розвідки на західній околиці с. Ново-Пилипівка, розкопані три сарматських кургани і два впускних сарматських поховання в кургані бронзового віку. Деякі пам'ятки із сарматського могильника, досліджуваного в 1951 р., опубліковані М. І. Вязьмітіною (Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954).

кутні, вузькі з заокругленими кутами чи овальної форми ями, зрідка з очеретяним перекриттям; 3) ями з підбоями, по широкому боку з невеликим східцем. Підбій в них звичайно буває на західному боці і нічим не закритий.

Одиною є форма могильної ями з боковими уступами (рис. 55, 1). Така могильна яма з так званими заплечиками відкрита біля радгоспу «Аккермень» (Ак. I, к. № 2, п. 5; к. № 3, п. 8) у 1952 р. Ця форма могильної ями відмічається у сарматських впускних похованнях в курганах бронзового віку. Яма тут має (рис. 76, 5) дерев'яні перекриття, ширина заплечиків становить 0,15—0,2 м. Форма ця характерна для Нижнього Поволжя (Саратовська область) і поширена там в II—I ст. до н. е. і I—II ст. н. е.

Усі виявлені поховання здебільшого є одиначними (37), подвійні поховання зустрічаються рідше (5).

Поховані лежать, як правило, на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками. Вони орієнтовані головою на південь або на північ, з невеликими відхиленнями на схід або на захід. У різних типах могил спостерігається і різне орієнтування: на північ, на південь, на південний схід, на південний захід, на північний схід або на північний захід. Для квадратних могил характерне положення похованого по діагоналі. В ямах кістяки орієнтовані головою на південь, з відхиленнями на схід і захід. У підбійних могилах є деяке переважання північного орієнтування.

На східцях підбійних могил, на дні могильних ям або над перекриттям могильних споруд із заплечиками збереглися в ряді випадків кусочки крейди, вуглики, рештки вогнищ, наявність яких свідчить про віру в очищувальну силу вогню. Це підтверджується також знахідками мініатюрних пастових підвісок, що мають вигляд олтарика, та глиняних курильниць, здебільшого циліндричної форми, з наліпним або вдавленим орнаментом. Такі курильниці є звичайною складовою частиною похоронного інвентаря у сарматських племен Поволжя (Сусловський могильник).

У деяких похованнях знайдені рештки жертовної їжі — кістки кінцівок чи лопатки вівці, що супроводяться ножем і лежать поперек ніг похованого або ж на блюді збоку від похованого.

Подекуди в багатих похованнях (звичайно в квадратних могилах) відмічається більш ретельна обробка могильної ями, наявність дерев'яного настилу на підлозі, м'якої підстилки з морської трави (камки), посипка підлоги морським піском і черепашками. Зустрі-

чаються також очеретяні і повстяні підстилки. Поховання звичайно супроводяться різним інвентарем.

Для чоловічих поховань характерні предмети озброєння: залізні мечі з кільцевим навершником на рукоятці і залізні тригранні черенкові наконечники стріл; ножі з точильними брусками; шкіряні пояси з круглими залізними пряжками з рухомим язичком, металевим окуттям і скріпами з тонкого скрученого дроту. Зрідка також трапляються фібули і деяка кількість глиняних посудин.

У жіночих похованнях, крім ліпного і гончарського посуду (представленого тут великою кількістю зразків), а також різноманітної форми глиняних пряслиць, знайдені різні речі туалету: бронзові застібки-фібули пізньолатенського типу (зрідка середньолатенського — рис. 73, 14) або ж північнопричорноморського походження з підв'язаною ніжкою, які звичайно лежали на правому або на лівому плечі чи на прудях похованої; невеликі круглі дзеркальця-підвіски з бронзи або білого сплаву з короткою боковою ручкою і рельєфними тампоподібними знаками на одному з боків; скляні флакони і червонолакові ліквіфи; мініатюрні кістяні коробочки-підвіски або кулясті алебастрові вазочки з фігурками левів на місці ручок, що служили для збереження ароматичних речовин (рис. 5, 100, 5).

Знайдено значну кількість різноманітної форми бусин з кольорової пасти, сердолика, янтарю, корала, кольорового і золоченого скла та ін. і багато дрібного розсипаного по могилах бісеру від обшивки одягу і взуття.

Досить поширені були підвіски і пронизки з голубої єгипетської пасти у вигляді скарабея, лева, мініатюрного олтарика, стиснутої в кулак руки із знаком апотропея (дуля)¹, які служили як амулети-обереги, що нібито охороняли від злого ока. Цим амулетам кочівники надавали великого значення, постійно носили їх при собі і клали з похованими в могилу з метою захистити їх від ворожої дії підземних духів.

Зрідка в жіночих могилах знаходились і залізні наконечники стріл, які свідчили, що сарматським жінкам не чуже було вміння стрільби з лука, в якій вони вправлялися нарівні з чоловіками, як свідчить про це Геродот². Амулети, разом з невеликими круглими дзеркальцями (що звичайно клалися в могилу у розбитому вигляді), бронзовими брасле-

¹ Багатий набір цих амулетів знайдений в розкопаному М. Я. Рудинським сарматському кургані.

² Геродот, IV, 116.

тиками і бубонцями, клали в могилу й дітям. Для користування в загробному світі дітям повинні були служити астрагали — улюблені речі дитячих ігор. Форму астрагала часто імітували в пастових бусинах, що також займали велике місце в дитячому похоронному інвентарі; особливо улюблені були круглі або циліндричні бусини з вічками, які носили як амулети.

Крім описаних вище предметів, до складу похоронного інвентаря входили глиняні посудини, що займали в ньому серед інших предметів переважаюче місце як найбільш необхідний в побуті предмет, зв'язаний з виготовленням і збереженням їжі (горщик, глек та ін.).

Серед виявлених у похованні посудин значна частина належала імпортованому посуду: червоноглиняному (глеки, півсферичні чашки) і сіроглиняному (найчастіше глеки, рідше півсферичні чашки, зрідка дворучні канфари, чашечки з петельчастою ручкою).

У найбагатших похованнях знаходилися червонолакові і буролакові посудини: блюда, лекіфи, бомбілії, мініатюрні чашечки з вертикальним бортиком, буролакові чашки з вертикальним бортиком і подвійними горизонтальними стрічковими ручками, характерними для пергамських кубків (рис. 71, 2).

Спостерігається і своєрідна місцева переробка античних форм: сіроглиняна куляста амфора (рис. 69, 21) на невисокому конічному піддоні, з короткою циліндричною шийкою і плоскими ребристими ручками; сіроглиняний дворучний канфар (рис. 67, 2).

Наявність у сарматському могильнику перелічених форм посудин, поряд із згаданими вище кістяними ліксидами, алебастровими кулястими вазочками для косметичних речовин, скляними флаконами, бусинами із золоченого скла, корала і напівдорогоцінних каменів, пронизками з єгипетської пасти та іншими привізними прикрасами, свідчить про широкі торговельні зв'язки з причорноморськими містами (Ольвія, міста Боспору, можливо, Танаїс), через які проникали в приазовські степи вироби малоазійських (Самос, Пергам, Чендерлі), середземноморських (Александрія в Єгипті) і південноазіатських, зокрема індійських, центрів.

Щодо знайдених у могильниках сіроглиняних посудин, то вони свідчать про інший напрямок зв'язків, які ведуть на Дон і на Кубань. Для цієї групи характерні призматичні форми глеків на плоскому дні, з боковим зливом біля горла і петельчастою ручкою, якій іноді надається форма тварини. Вони мають сіру або майже чорну поверхню і вкриті су-

цільним орнаментальним лошінням, іноді візерунком з подвійних кільцевих кружків у нижній частині похилих плічок (рис. 71, 9). Тут ми знаходимо майже повний збіг з посудинами Гниловського чи Кобякова городищ. Вкажемо ще на горщик з вертикальними зачосами на зовнішній поверхні стінок і відігнутими назовні вінцями, які мають косий зріз. Під основою горла він прикрашений трьома заглибленими ямками, що з'єднуються у формі клевероподібного листка (рис. 65, 19)¹.

Серед ліпного посуду (корчаги, горшки, грушовидної форми посудини з високою широкою циліндричною шийкою, невеликі кулясті посудинки з відігнутими назовні вінцями, одноручні глеки, циліндричної і конічної форми курильниці, іноді складені з двох вставлених одна в одну посудин і прикрашені вдавленим хвилястим, крапковим і наліпним валиковим орнаментом—рис. 69, 15, 16, мініатюрні конічні посудинки, миски на порожнистих ніжках) ряд форм (грушовидні посудини з високою циліндричною шийкою, невеликі кулясті посудинки з відігнутими назовні вінцями, подвійні курильниці) і орнаментальних мотивів (зв'язані від основи шийки на плічка, з'єднані в групи відрізки паралельних ліній, візерунок з кільцевих кружків) мають свої прототипи чи прямі аналогії в сарматських похованнях Поволжя.

Крім відмічених явищ збігу з Нижнім Поволжям, Подонням і Прикубанням, які підкреслюються також і антропологічними даними², в похованнях Молочанського могильника спостерігаються і чисто локальні особливості, що відрізняють їх від поховань, досліджених у згаданих вище областях, і дають змогу об'єднати їх в окрему приазовську групу сарматських пам'яток.

Відмітною рисою цієї групи є насамперед переважання серед похоронного інвентаря імпортованих виробів, зокрема червоноглиняного і червонолакового посуду античних форм, що, природно, пояснюється більшою близькістю до міст Північного Причорномор'я. Своєрідні риси приазовської групи знайшли своє більш повне відображення у формах ліпного посуду та його орнаменталі; вони свідчать про якісь глибокі місцеві традиції розвитку. Йдеться про такі форми, як, наприклад, великі біконічні корчаги, вузькодонні посудини з високими шийками і відігнутими назовні вінцями,

¹ Див. матеріали Кобякова городища у збірках Державного Ермітажу (№ 1411/17).

² Т. С. Кондукторова, Матеріали по палеоантропології України, Антропологический сборник, I (Труды Института этнографии АН СССР, нов. серия, т. XXXIII), М., 1956, стор. 172 і далі.

прикрашені іноді ямочками або навскісними насічками по краю і підковоподібними чи довгастими, іноді роздвоєними посередині наліпками і заостреними шишечками у верхній частині плічок. Усі ці мотиви, відомі ще в епоху бронзи в правобережній лісостеповій смузі, досить широко розповсюджені на ліпних посудинах так званого корчуватівського типу і особливо на посудинах з городищ нижнього Дніпра (Золота Балка, Гаврилівка, Любимівка та ін.), де валиковий орнамент (дужки, спіралі, вертикальні ребра) поширюється вже на більшу поверхню посудини. Більшою своєрідністю у порівнянні з поволзькими формами відрізняються і ліпні курильниці Молочанського могильника.

Своєрідність ця виявляється в орнаментативних наліпними валиками (рис. 68, 14). Екземпляри з такою орнаментативною походять з Приазов'я: з кургана № 2 біля с. Родіонівка на р. Бахмутці¹, з кургана № 2 I ст. н. е. біля с. Переїзне на тій же річці², з кургана № 3 біля с. Сватове³. Уламок подібної ж курильниці з наліпною орнаментативною знайдено в 1952 р. і в Золотій Балці (в 1957 р. там знайдено і цілу курильницю).

Іншою особливістю Молочанського могильника є відмічена вище переробка античних форм (амфора, канфар) і пристосування до деяких з них техніки чорного і сірого лощіння (глек, півсферична чаша).

Могильник існував з кінця II—I ст. до н. е. і до II—III ст. н. е. В кургані № 3 західної частини курганної групи Аккермень II розкопано під сарматським похованням рубезу нашої ери одне поховання (п. 1) III—II ст. до н. е., в якому знайдено грушовидної форми ліпну посудину (рис. 55, 6) з широкою і високою циліндричною шийкою, прикрашеною біля основи рядом кільцевих кружків, нанесених на поверхню посудини, очевидно, порожнистою стеблиною.

До кінця II—I ст. до н. е. відносяться три впускні поховання в курганах бронзового віку. Одне з них зруйноване (Ак. I, к. № 11, п. 13) і супроводиться середньолатенською фібулою своєрідної форми (дріт, який відходить від тетиви, закручений на дужку), що аналогічна фібулі, знайденій біля с. Водяне. Два інших поховання відрізняються формою могильної ями з боковими уступами. Одне з них

дається пергамською буролоковою чашею з двома горизонтальними стрічковими ручками (рис. 71, 2), друге — червоноглиняним канфаром з розписом темночервоними паралельними смужками (рис. 71, 4).

Кінцем I ст. до н. е.—I ст. н. е. можна також датувати розкопане в кургані № 4 курганної групи Аккермень I впускне поховання 8 з сіроглиняним глеком, прикрашеним по плічках кільцевим візерунком (рис. 71, 9).

До I ст. н. е. відносяться поховання, в одному з яких знайдено невелику червонолакову чашечку з вертикальним бортиком (рис. 67, 13) та бронзове дзеркальце-підвіску з опуклим краєм і центральною частиною (рис. 69, 14), а в другому — червоноглиняні посудини з розписом білими смугами (рис. 67, 5) та косими хрестами і крапками (рис. 58, 7).

До того ж часу відносяться і поховання з пізньолатенськими фібулами (Ак. II, східна частина, к. № IV—VI, X) і залізними мечами з кільцевим навершником на рукоятці і прямим перехрестям, які можуть датуватися і трохи раніше, тобто I ст. до н. е. (Пилип. півн., к. № 1; Пилип. сх., к. № 4; курган біля с. Долина, п. 1¹ та ін.).

До початку II ст. н. е. відноситься розкопане в східній частині курганної групи Аккермень II поховання (к. № I), де датуючим є червонолакове блюдо форми, характерної для групи Чендерле (Мала Азія)² (рис. 66, 10). До більш пізніх (II—III ст. н. е.) належить поховання в кургані № 17 (Ак. II, західна частина), в якому знайдено дзеркальце-підвіску з рельєфними тамгоподібними знаками (рис. 63, 13). Датуючим в цьому похованні є також і невеликий червоноглиняний глек дуже витягнутих пропорцій з воронкоподібною шийкою і сірим облицюванням (рис. 63, 14). Тут же знайдено ліпний горщик з воронкоподібною широкою шийкою, прикрашений дрібними ямочками по косо зрізаному краю і продряпанною хвилястою лінією по спущеному плічку (рис. 63, 16).

Поряд з характерними рисами похоронного інвентаря для пізніших поховань характерні й деякі особливості похоронного ритуалу: північна орієнтація поховань (Ак. II, західна частина, к. № 17), перехресування ніг (Ак. II, східна частина, к. № II).

Відкриття групи сарматських могильників у долині р. Молочної значно поповнило наші знання про населення Приазовських степів на

¹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губ., 1903 г., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 304.

² Там же, стор. 309.

³ П. Трефилев, Археологические экскурсии в Купянском уезде, Харьковской губ. летом 1901 г., Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 136—137, рис. 18, 19.

¹ Розкопки А. І. Фурманської. Див. її статтю в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

² Т. Knipowitsch, Die Keramik römischer Zeit aus Oibia in der Sammlung der Ermitage, табл. II.

рубежі нашої ери, для характеристики якого до останнього часу у нас не було ніяких даних. На підставі аналізу могильних споруд і похоронного ритуалу та інвентаря, підкріпленого антропологічними дослідженнями, можна говорити про певну строкатість його племінного складу, про етнічну близькість цього населення до племен Поволжя і Подоння, відкіля в II ст. до н. е. рушили в Приазов'я нові орди сарматських кочівників. Серед них панівне місце належало роксоланам, які зайняли найбільш придатні для них місця—багаті на пасовища і зручні шляхи ополучення долини річок між Доном і Дніпром. Тут вони, як ми бачимо на прикладі долини р. Молочної з її густим населенням, яке мало звязіві стосунки з причорноморськими містами, поступово переходили до більш осілого способу життя, розташовуючись на місцях, обжитих їх попередниками. Про це свідчать численні кургани бронзового віку, що простягнулись довгими низками з північного заходу на північний схід, поблизу яких розміщувались нові пришельці, спершу ховаючи своїх покійників у насипах давніх курганів, а потім насипаючи для них нові кургани.

Населення Приазовських степів вело звязвий торговий обмін з причорноморськими містами, постачаючи їм худобу, шкіру і перетворених у рабів військовополонених, замість яких одержувало різні вироби міського ремесла. Нагромадження в руках окремих родів і сімей великої кількості худоби сприяло виділенню багатой місцевої верхівки: поховання її членів характеризуються наявністю коштовних імпортованих речей. Посередницьку роль у цьому обміні, очевидно, відігравали й городища нижнього Дніпра.

Серед чоловічого населення степів, яке брало участь у військових наскоках на Крим та інші сусідні країни, основну масу становили легко озброєні лучники. В стрільбі з лука були вправні й сарматські жінки.

Десь у I ст. н. е. відбулося пересування частини сарматських племен на правий берег Дніпра. Розкопки Інституту археології в 1951 р. біля с. Усть-Кам'янка, Апостольського району, Дніпропетровської області¹, на березі р. Кам'янки, що впадає у праву притоку Дніпра—р. Базавлук, виявили тут інший великий сарматський могильник, інвентар якого дозволяє датувати його першими століттями н. е.

Окремі впускні сарматські поховання в курганах бронзового віку відкриті й в курганах біля сусідніх сіл Грушівка і Мар'їнське, також датованих першими століттями н. е. Єдиний виняток становить впускне сарматське поховання в кургані бронзового віку біля хут. Хмельницького, поблизу м. Нікополя (к. № 4, п. 8), розкопане І. П. Костюченком у 1951 р., де виявлено червоноглиняну посудину типу лягіноса (II—I ст. до н. е.) з темно-коричневим розписом, що складається з окремих гілочок і ягідок, які обрамляли основу вузької шийки посудини.

Знаходження цього раннього поховання в кургані поблизу Нікополя і цілого могильника в басейні р. Базавлука, можливо, вказує на шлях, по якому відбувалося пересування сарматів на правий берег Дніпра. Останні, очевидно, користувалися давньою переправою через Дніпро нижче Дніпровської луки.

¹ Розкопки Є. В. Махно. Див. її статтю в «Археологічних пам'ятках УРСР», т. IX.

М. І. ВЯЗЬМІТІНА, В. А. ІЛЛІНСЬКА, Є. Ф. ПОКРОВСЬКА,
О. І. ТЕРЕНОЖКІН, Г. Т. КОВПАНЕНКО

КУРГАНИ БІЛЯ с. НОВО-ПИЛИПІВКИ І РАДГОСПУ «АККЕРМЕНЬ»

І. ПІВНІЧНА ОКОЛИЦЯ с. НОВО-ПИЛИПІВКИ

Біля північної околиці с. Ново-Пилипівка, на схилі надзаплавної тераси р. Молочної, на протязі понад 0,5 км розташована невелика група курганів (рис. 2). В ній налічувалось

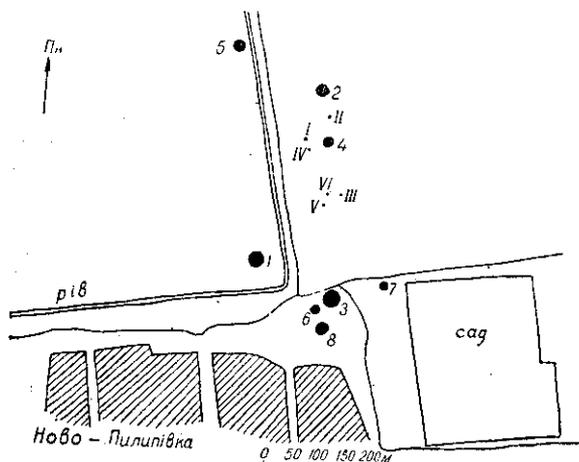

Рис. 2. План курганної групи біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

Арабськими цифрами позначені кургани, римськими — розорані кургани.

вісім насипів, з яких найбільший мав діаметр 30 м, висоту 2,8 м, а найменший — діаметр до 15 м, висоту до 0,6 м. Внаслідок багаторічного розорювання невеликі кургани були вже ледве помітні.

Розкопано п'ять курганів (№ 1 — 5). На свіжозораному полі біля курганів № 2 і 4 виявлені плями глиняного викиду, які свідчили, що на цих місцях колись також знахо-

дилися кургани, нині цілком розорані. Таких плям розкопано п'ять (позначені на плані римськими цифрами). О. І. Тереножкіним розкопано курган № 1, М. І. Вязьмітіною і Є. Ф. Покровською — курган № 3, М. І. Вязьмітіною — курган № 5 і розорані кургани № IV, VI, В. А. Іллінською — курган № 2, Є. Ф. Покровською — курган № 4 і розорані кургани № I — III, V.

Курган № 1

Висота кургана 1 м, діаметр його 23—26 м. Розкопки кургана проведені на площі 13×14 м. Дуже задернований нерозораний курган мав вигляд низького сегмента кулі з більш стрімким північним схилом. Навколо кургана помітно пониження, схоже на рів. Насип щільний, чорного кольору. Він ніде не відокремлювався від похованого чорнозему, верхній горизонт якого пошастило встановити тільки по глиняному викиду з основного поховання (п. 22).

У насипу траплялися фрагменти кераміки і кістки тварин, а у верхніх шарах — уламки червоноглиняних амфор, зокрема з двоствольними ручками (частина культурних залишків, очевидно, відноситься до сарматського часу). Більша частина уламків належить ліпним посудинам часу пізньої бронзи. З числа окремих предметів, знайдених у насипу, можна згадати лопатку бика з відпиляною верхівкою, уламок тупика, зроблений з щелепи корови, невеликий круглий розтирач з пісковіку та невелику зернотерку. В кургані відкрито 27 поховань, що концентрувалися в його

центральної і південно-західній частинах (рис. 3): вісім древньоямних (п. 8—10, 14, 22 — основне, 23, 26, 27), два катакомбних (п. 5, 17), сім зрубних (п. 2—4, 6, 16, 24, 25), два сарматських (п. 13, 15), одне пізньокочівницьке (п. 18), сім не визначених (п. 1, 7, 11, 12, 19—21).

Поховання 1 (не визначене) в північно-західній частині кургана. Відкрито на глибині 1 м від його поверхні (0,3 м нижче

отже, похований, можливо, був орієнтований на схід. Посудина, що має вигляд низької банки (рис. 4, 3), дуже недбалої виробки, стінки з незаглаженими вдавленнями. Зроблена вона з не досить старанно промішаної глини, випал середній, черепок на зломі чорний. Висота посудини 6 см, діаметр вінець 9 см.

Поховання 4 (зрубне) в південно-західній частині насипу, на глибині 0,6 м від

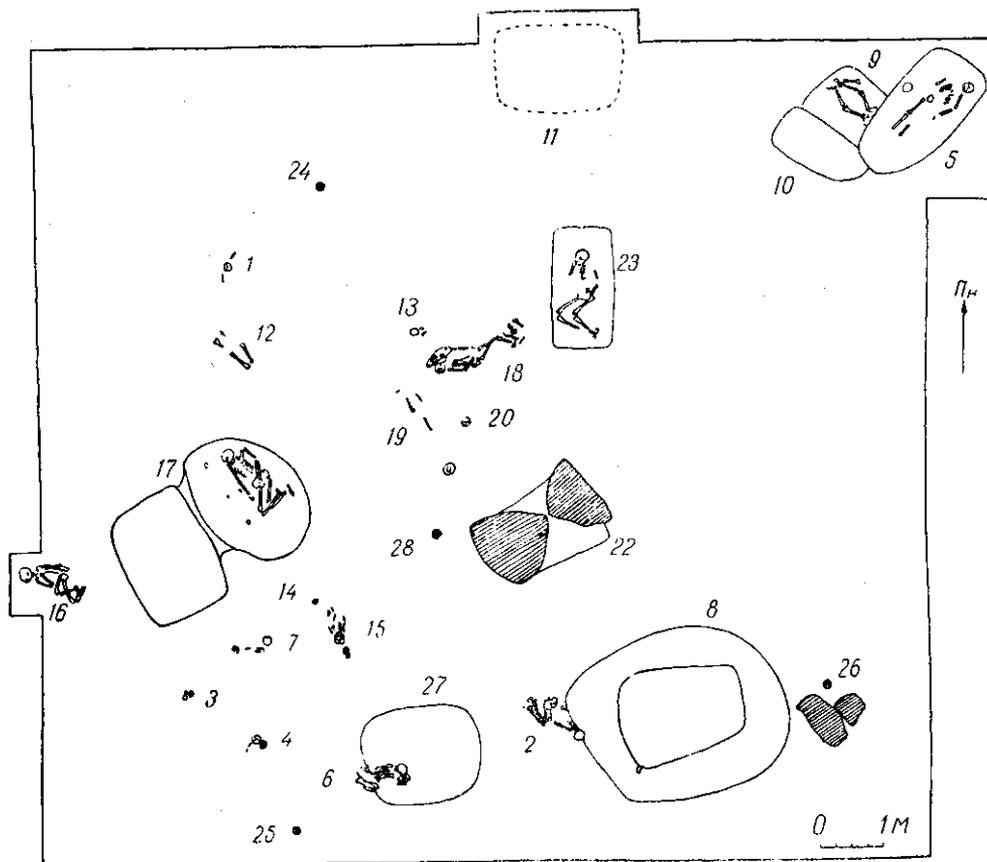

Рис. 3. План розкопок кургана № 1 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

поверхні похованого чорнозему). Від поховання дорослої людини лишилися кістки черепа, що розпався, і кілька інших кісток, що лежали безладно.

Поховання 2 (зрубне) в південній частині насипу, на глибині 0,45 м від його поверхні. Похована доросла людина лежала в дуже скорченому положенні, головою на південний схід, на лівому боці, з притиснутими до грудей руками.

Поховання 3 (зрубне) на глибині 0,4 м від поверхні кургана. Поховання дитяче. На місці лишився череп, що розпався, біля якого із східного боку стояла посудина. Вона, мабуть, була поставлена за потилицею,

його поверхні. Поховання дитяче: зберігся череп і кілька інших кісток. Біля черепа з південно-східного боку стояла посудина, що розпалася на куски. Похований був орієнтований на південний схід. Посудина плоскодонна, має вигляд горщика з трохи звуженою шийкою, слабо опуклим корпусом (рис. 8, 2). Зроблена вона з середньо замішаної глини, стінки її тонкі, неповний випал залишив великі буруваточервоні плями. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 5 (катакомбне) в північно-східній частині кургана. Дно могили на глибині 1,65 м від його поверхні (на 1,3 м нижче поверхні похованого чорнозему). Могиляна

яма овальна, орієнтована з південного заходу на північний схід; довжина її 2 м, ширина 1 м. Контури могили із західного боку неясні, бо вона зливається з ямами поховань 9 і 10. Похований був невеликий на зріст (можливо, жінка). Лежав він у витягнутому положенні, головою на північний схід. Багатьох кісток на місці не було. Кістки ніг осіли в яму поховання 9 на 0,15 м. Руки і ноги витягнуті. Земля між гомілковими кістками сучільною вкрита шаром червоної фарби товщиною 0,5 см. Праворуч від тазових кісток стояла невелика, перевернута вниз шийкою посудина (рис. 4, 4) з частково поламаними краєм і стінкою. Вона має вигляд горщика з прямими вінцями, опуклими плічками і плоским дном. Глина промішана середньо, черепок чорний, щільний. Стінки і особливо дно старанно заглажені. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 10 см.

Поховання 6 (зрубне) в південній частині кургана, на глибині 1,15 м нижче його поверхні. Контури могильної ями не простежені. Жіночий¹ кістяк лежав у дуже скорченому положенні, головою на схід, на лівому боці; руки були притиснуті до грудної клітки, ноги—до живота. Перед лобом похованого лежала роздавлена землею посудина, що мала форму високої банки, яка розширювалася догори, з трохи ввігнутим заокругленим краєм (рис. 4, 5). Зовнішня поверхня шершава, з нерівностями, внутрішня — гладка. Зроблена посудина з глини без сторонніх домішок, черепок щільний, випал середній, колір чорний і сіруватий. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 14,6 см.

Поховання 7 (не визначене) в західній частині насипу, на глибині 0,45 м від його поверхні. Поховання дитяче. Дитину поховано у віці, коли у неї відбувалася зміна зубів. На місці зберігся череп і кілька кісток, розкиданих на захід від нього. Можливо, що похований був орієнтований на схід.

Поховання 8 (древньооямне) в південно-східній частині кургана. Могильна яма в плані мала вигляд широкого овала, орієнтованого з південного заходу на північний схід. Довжина її 3,42 м, ширина 2,4 м. На глибині 1,8 м в ній зроблено широкий уступ (до 0,5 м), нижче якого вона набула вигляду прямокутника із заокругленими кутами. Довжина могильної ями тут становила 2,2 м,

ширина — 1,5 і глибина — 1,4 м. Дно могили виявилось на глибині 3,2 м від поверхні кургана. В могильній ямі на різній глибині зустрінуті уламки посудини і частина щелепи корови. На дні ями ніяких ознак поховання не виявлено (зотліло?). Знайдені уламки належать до різних частин посудини з плоским дном. Вона мала ручку у вигляді кільця, що з'єднувало край з плічком. Зовнішня і внутрішня поверхні оздоблені крупною гребінчастою штриховкою. Черепок на зломі чорний. Висота посудини була трохи більша за 20 см.

Поховання 9 (древньооямне) в північно-східній частині кургана, нижче поховання 5. Контури могили нечіткі; довжина її 2 м, ширина близько 1 м, дно могили на глибині 1,9 м від поверхні кургана (на 1,6 м нижче поверхні похованого чорнозему). У могилі був похований юнак (не зрослись епіфізи); кістяк лежав у витягнутому положенні, головою на південний схід; руки були розкинуті, ноги роздвинуті в колінах, стопи поставлені на дно. Череп відкотився вліво. На місці, де мала знаходитись голова, виявлено уламок кременю.

Поховання 10 (древньооямне?) в північно-східній частині кургана, нижче поховання 5, ліворуч від поховання 9. Могильна яма в плані мала вигляд овала, довжина його 1,5 м, ширина 0,75 м, дно могили знаходилося на глибині 2,2 м від поверхні кургана (на 1,85 м нижче поверхні похованого чорнозему). По дну розсипана невелика кількість червоної фарби. Кістки не збереглися. Речей не було.

Поховання (?) 11 (не визначене) в північній частині кургана. Яма орієнтована із заходу на схід, контури її розпливчасті. Довжина ями близько 2,1 м, ширина 1,4 м, дно на глибині 2,3 м. Кісток не виявлено. Не виключено, що тут була яма, вирита не з метою поховання.

Поховання 12 (не визначене) в західній частині насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні. На місці від кістяка лишилися гомілкові кістки, що лежали у витягнутому положенні. Судячи з них, кістяк був орієнтований головою на північний захід.

Поховання 13 (сарматське) в західній частині насипу, на глибині 0,56 м від його поверхні. Поховання дитяче, зберігся тільки череп, поруч з яким із східного боку лежали уламки глиняної посудини, яка частково реставрується з уламків. Вінця дуже відігнуті назовні, із заокругленим краєм, корпус опуклий, дно невелике, плоске. Гли-

¹ Т. С. Кондукторова, Матеріали по палеоантропології України, Антропологический сборник, I (Труды Института этнографии АН СССР, нов. серия, т. XXXIII), М., 1956, стор. 180 і далі. Визначення, зроблені Т. С. Кондукторовою, далі в тексті позначені зіркою.

Рис. 4. Посудини з курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.
 Курган № 1: 1 — поховання 14, 2 — поховання 25, 3 — поховання 3, 4 — поховання 5, 5 — поховання 6,
 6 — окрема знахідка в насипу (28), 7 — поховання 24; курган № 3: 8 — поховання 1, 9 — окрема знахідка
 в насипу; курган № 2: 10 — поховання 6, 11, 12 — поховання 7.

на з невеликою домішкою шамоту. Поверхня всередині нерівна, зовнішня заглажена краще, але з вм'ятинами і з проступаючими грудками шамоту. Випал чорний всередині і червонуватий зовні. Висота посудини 12,2 см, діаметр вінець 9,3 см.

Поховання 14 (древньооямне) на 5 см нижче поховання 15. На місці лишилася тільки маленька круглодонна посудина, біля якої земля на протязі 20 см була вкрита червоною фарбою. Кістки не зберег-

трохи відігнутим назовні краєм; дно її маленьке, сплющене. Ручка зроблена у вигляді масивного вертикального брусованого виступу. Поверхня шершава. Висота посудини 4 см, діаметр вінець 3,5 см. Всередині її була грудочка висушеного білила.

Поховання 16 (зрубне) в західній частині кургана, на глибині 1,6 м від його поверхні (на 1 м нижче поверхні похованого чорнозему). Могильна яма не простежена. Похований лежав у слабо скорченому по-

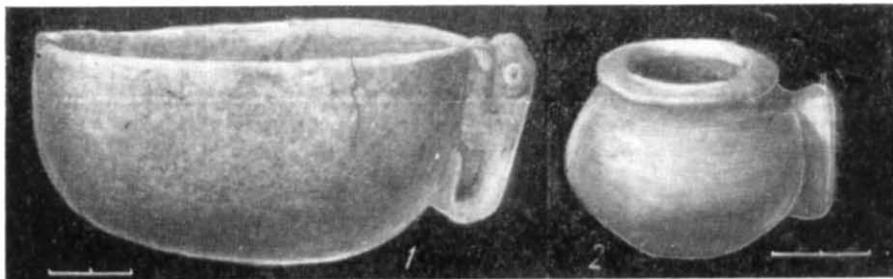

Рис. 5. Алебастрові посудини з кургана № 1 (поховання 15) біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

лися; поховання, можливо, було дитячим, і кістяк зотлів або був знищений при влаштуванні поховання 15. Посудина (рис. 4, 1) має ріпчасту форму з широким горизонтально зрізаним, трохи відігнутим назовні краєм, дно кругле. Стінки зовні гладкі, всередині на дні видна гребінчаста штриховка. Зроблена з глини без сторонніх домішок, випал середній, колір чорний. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 6,8 см.

Поховання 15 (сарматське) трохи на захід від центра кургана, на глибині 1,5 м від його поверхні. Форму могильної ями встановити не вдалося. Поховання дитяче (жіноче*), у витягнутому положенні, головою на південь, руки лежали розкинуто.

За потилицею знаходилися дві алебастрових посудини, що стояли поруч. Всередині посудин було висушене білило. Одна з них (рис. 5, 1) має вигляд неглибокої широкої чашечки з прямими стінками та сплющеним округлим дном. Посудина дворучна, але одна ручка відпала, і на її місці у верхньому краї посудини зроблено прямокутний виріз. Наявна ручка має вигляд лежачого хижака з витягнутими лапами, головою вперед (морда трохи виступає над краєм). Фігура модельована добре, очі позначені опуклими кружками з крапкою посередині. Посудина до половини заповнена висушеним білилом. Висота посудини 3,8—5,5 см, діаметр вінець 10,2 см. Інша посудина (рис. 5, 2), значно менших розмірів, має вигляд горщика з

ложенні, головою на північний захід, на правому боці; руки його притиснуті до грудей, права нога зігнута дужче за ліву. Кістки майже зовсім зотліли.

Поховання 17 (катакомбне) в західній частині кургана. Вхідна яма, прямокутної в плані форми, орієнтована з північного заходу на південний схід; виявлена вона на глибині 1,6 м від поверхні кургана. Довжина її 1,9 м, ширина 1,4 м. Дно плоске, на глибині 2,55 м від поверхні кургана (на 1,8 м нижче поверхні похованого чорнозему). Стінки вертикальні, із слідами жолобчастого знаряддя, яким яма була вирита; ширина слідів 3—4 см. Біля дна яма заповнена мулистими намівами. Катакомба влаштована паралельно вхідній ямі, з якою вона з'єднувалась коротким проходом. Склепіння катакомби просіло. Катакомба мала овальні обриси, дно її нижче підлоги вхідної ями на 0,9 м (на 3,45 м нижче поверхні кургана). Довжина поховальної камери 2,05 м, ширина 1,5 м. Похована доросла людина лежала біля протилежної від входу стінки, головою на північний захід, на спині; голова її повернута вправо, права рука витягнута, ліва на тазі, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Можливо, що похований був покладений на правому боці і лише потім корпус його завалився на спину. Праворуч від кістяка розкидані грудки червоної фарби. На дні могили розкидані дрібні вуглики.

Поховання 18 (пізньокочівницьке) де-

що на північ від центра кургана. Дно могили на глибині 1,05 м від поверхні кургана, на рівні давнього горизонту. Похований (рис. 6, 1) орієнтований на південний захід. Череп трохи підведений, кістяк у скорченому положенні, на лівому боці, руки витягнуті, кисті на тазі, ноги дещо зігнуті в колінах. На 0,3 м вище, дещо ліворуч від голови похованого, лежав череп коня з кістяними вудилами (1) в лаші. Під черепом нижче потиличної частини лежала нижня частина кінцівки коня (копито і дві перші фаланги). Кістки від іншої кінцівки знайдені осторонь, куди вони занесені гризунами. Над ступнями похованого знаходилися нижні частини задніх кінцівок коня і хвостові хребці. Над похованими, очевидно, була покладена шкіра коня із залишками в цій черепом і кінцівками. На 0,1 м вище колін похованого знайдено уламок залізного ножа (2).

1. Вудила (рис. 6, 2) складені. Основою їх є кістяна, овальна в перерізі, довга, трохи зігнута пластина, зроблена, очевидно, з ребра. Біля кінців є по два круглих отвори, що служили для прив'язування (за допомогою ремінців?) залізних кілець і були вудильними петлями. Довжина вудил 17 см. Кільця залізні, круглі в перерізі, діаметром 3 см.

2. Ніж (рис. 6, 3) залізний, прямий, короткий, черенок для ручки зламаний. Довжина збереженої частини ножа 7 см.

Поховання 18-20 (не визначене) нижче поховання 18. Обидва належать дорослим людям. Кістяки дуже зіпсовані. Встановити їх орієнтування і положення не вдалося.

Поховання 21 (не визначене) в центральній частині кургана. На місці збереглась ліва стегнова кістка і верхній кінець гомілкової, судячи з яких похований лежав головою на захід.

Поховання 22 (древньооямне, основне) в центрі кургана. Над могилою знаходилися два камені, покладені по осі південний захід — північний схід на поверхні похованого чорнозему. До середини камені трохи осіли в могильну яму. Обидва камені пісковикові, доставлені з Кам'яної Могили. Південно-західний камінь мав розміри 1,25 × 1 × 0,3 м, північно-східний — 1,09 × 0,9 × 0,25 м. Під ними відкрито могильну яму, орієнтовану з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,8 м, ширина в південно-західному кінці 0,85, в північно-східному — 1,05 м. Стінки ями прямі, але не вертикальні, дно горизонтальне, глибина могильної ями від поверхні кургана 2,28 м (на 1,25 м нижче поверхні похованого чорнозему). Похований, орієнтований на північний схід, лежав у скорченому

положенні, на спині; руки його вільно розкинуті, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вліво. На дні могили і на кістках видно червону фарбу.

Поховання 23 (древньооямне) дещо на північ від центра кургана. Пляма могильної ями виявлена на глибині 1,7 м від його поверхні, по довжині вона орієнтована з півдня

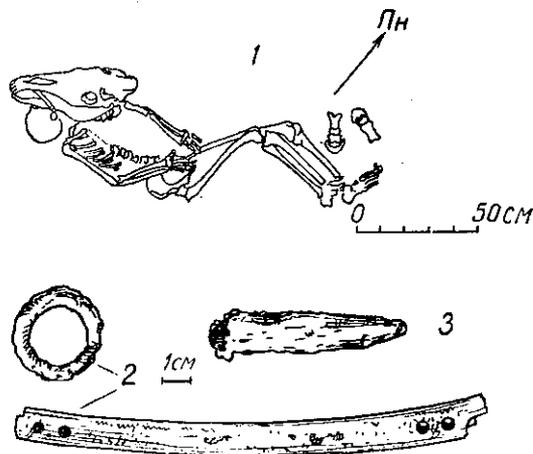

Рис. 6. Пізньокочівницьке поховання 18 в кургані № 1 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки. 1 — план поховання; 2 — кістяні вудила із залізними кільцями; 3 — ніж.

на північ. Яма прямокутна в плані, довжина її 1,66 м, ширина 1 м, дно на глибині 2,5 м від поверхні кургана (на 1,45 м нижче поверхні похованого чорнозему). Похований лежав на спині, головою на північ; череп повернутий вправо, ліва рука знаходилась на тазі, права рука збереглась неповністю, очевидно, вона була відведена вбік, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Кістки збереглися дуже погано. Дно могили і кістяк вкриті червоною фарбою.

Поховання 24 (зрубне) в північно-західній частині кургана, на глибині 1 м від його поверхні, на рівні давнього горизонту. Поховання дитяче, зберігся лише череп, який розпався; поруч з ним стояла глиняна посудина (рис. 4, 7), що має вигляд невисокої банки з горизонтальним, трохи виступаючим краєм, слабо опуклим корпусом, широким плоским дном. Зроблена вона з щільної глини з домішкою піску, випал середній, злом чорний, поверхня з плямами чорного, жовтого і сірого кольору. Висота посудини 10,2 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 25 (зрубне) в південно-західній частині насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні. Поховання дитяче, кістяк не зберігся. На місці стояла тільки невелика глиняна ліпна посудина (рис. 4, 2), що мала

вигляд простої банки із заокругленими краями, які дещо розширювалися догори. Дно її плоске, випал середній, колір сіруваточорний. Висота посудини 7 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 26 (древньооямне) в південно-східній частині кургана. На похованнях, у насипу, знаходилися два камені, один з яких великий пісковиковий, з Кам'яної Могили, а другий менший, вапняквий, з відслонень біля с. Терпіння. Камені лежали на гли-

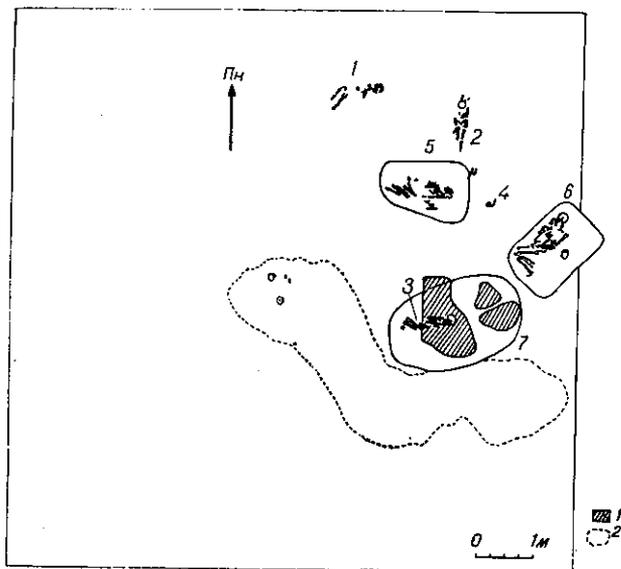

Рис. 7. План розкопок кургана № 2 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.
1 — камінь; 2 — викид.

бині 0,6 м від поверхні кургана, по осі південний захід — північний схід, і охоплювали площадку 0,9 × 0,9 м. Під ними, на глибині 1,2 м від поверхні кургана, на північний схід від каменів, стояв погані збереженості високий круглодонний горщик (рис. 8, 1) з прямими невисокими вінцями, край яких заокруглений, з опуклим корпусом та округлим дном. Поверхні шорсткі, заглажені. Колір жовтуватосірий, на зломі чорний. Висота посудини 12,5 см, діаметр вінець 3, корпусу — 13 см.

Поховання 27 (древньооямне) в південній частині кургана. Могильна яма виявлена на глибині 1,5 м від його поверхні. Вона овальної в плані форми, орієнтована із заходу на схід; довжина її 2,2 м, ширина 1,5 м. До дна яма звужувалася; тут вона мала довжину 1,8 м, ширину 1,3 м. Дно могильної ями на глибині 2,2 м від поверхні кургана (на 1,5 м нижче поверхні похованого чорнозему). На 5—8 см вище дна ями, по всій її площі, були простежені сліди червоної фарби. На дні знаходилися рештки дитячого кістяка.

Біля західної стінки могили знайдено ікло собаки (рис. 11, 5) з отвором для підвішування.

Крім описаних поховань, у кургані ще виявлено окрему посудину.

28. В центральній частині кургана, на глибині 0,5 м від його поверхні, знайдена (в уламках) глиняна посудина (рис. 4, 6); вона грубої виробки, має вигляд низької гостроріберної широкої плошки. Вінця виступають назовні у вигляді обідка, плічко то загостре, то заокруглене, дно плоске, широке. Випал слабкий, черепок на зломі чорний, а з поверхні червонуватий. Висота посудини 7 см, діаметр вінець 12 см.

Курган № 2

Висота кургана 0,6 м, діаметр його 20 м. Вершина кургана дуже заглажена, поли непомітно зливаються з полем. Розкопки кургана проведені на площі 10 × 10 м. Насип був з однорідного щільного піскуватого чорнозему, що за кольором і структурою не відрізнявся від похованого ґрунту, рівень залягання якого вдалося виявити лише в центральній частині кургана по викиду з ями основного поховання. При цьому з'ясувалося, що висота насипу дорівнювала 1,2 м і, таким чином, була в два рази більша за висоту кургана, як її можна було визначити за зовнішнім виглядом. На підставі цього можна зробити висновок, що насип кургана немов би вріс у ґрунт. Пояснюється це тим, що курган, знаходячись у заплаві р. Молочної, біля її східного краю, очевидно, сильно замивався під час весняних поводей і з берегових схилів. Похований ґрунт, 0,5 м завтовшки, з глибини 1,7 м від вершини кургана переходив у підґрунтя, що складалося з глини і піску.

В насипу траплялись окремі кістки тварин, уламки ліпної кераміки і відщепи кременю. В кургані відкрито сім поховань (рис. 7): два древньооямних (п. 6, 7), одне, мабуть, древньооямне (п. 5), три зрубних (п. 1, 3, 4) і одне сарматського часу (п. 2).

Поховання 1 (зрубне) в північній частині кургана, на глибині 1,15 м від його поверхні, на похованому чорноземі. Кістяк підлітка лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Скорченість не сильна. Збереженість кістяка дуже погана.

Поховання 2 (сарматське) дещо на схід від поховання 1, на тій же глибині. Кістяк підлітка лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північ; руки його витягнуті вздовж тулуба. Збереженість кісток

погана. Біля тім'я похованого знаходились кістки баранячої ноги і липний горшечок з гладкими відігнутими вінцями, опуклим корпусом і широким плоским дном. Посудина, зроблена з погано промішаної глини, слабого випалу, розпалася на дрібні кусочки.

Поховання 3 (зрубне) на схід від центра насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, над похованням 7. Поганої збереженості кістяк лежав у скорченому положенні,

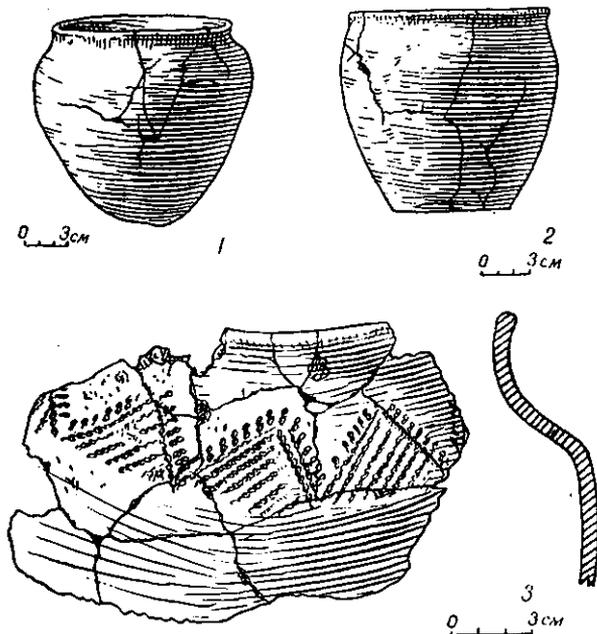

Рис. 8. Кераміка з курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

1 — курган № 1, поховання 26; 2 — курган № 1, поховання 4; 3 — курган № 5, окрема знахідка в насипу.

на лівому боці, головою на схід; руки були підняті до обличчя, ноги притиснуті до живота.

Поховання 4 (зрубне) в північно-східній частині кургана, на глибині 0,6 м від його поверхні. Збереглися уламки черепа (що лежав тім'ям на південний схід), таза і стегнової кістки. Покійник був похований, очевидно, в скорченому положенні, на правому боці. Біля лобних кісток знайдені чотири бронзові пронизки, скручені з тонких прямокутних бронзових пластиночок в один шар. Довжина кожної пронизки 2 см (рис. 11, 2). Нижче поховання, на глибині 1,2 м від поверхні кургана, знайдено частину черепної кришки і уламок головки стегна людини, а біля них — бронзову дротяну підвіску (рис. 11, 3), окулярподібної форми, з кінцями, закругленими в спіраль. Довжина підвіски 2,2 см.

Поховання 5 (древньоямне ?) в пів-

нічно-східній частині кургана. Яма в плані неправильно овальної форми, орієнтована із заходу на схід; довжина її 1,6 м, ширина біля східного кінця 1, біля західного — 0,5, глибина 2 м від поверхні кургана (на 0,8 м нижче поверхні похованого чорнозему). Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Руки простягнуті до колін. Кістки поганої збереженості. В 0,1 м на південь від ліктя лівої руки знайдено маленький уламок кременю.

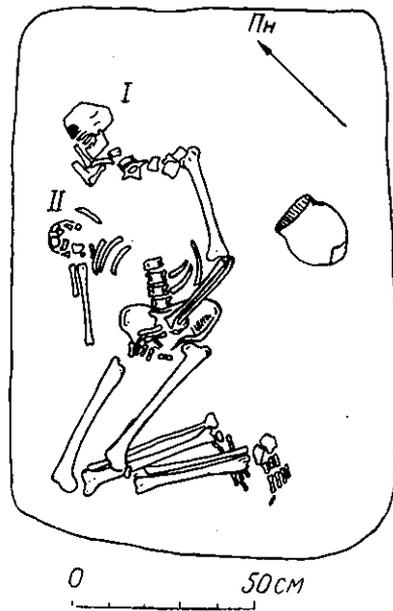

Рис. 9. План поховання 6 в кургані № 2 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

Поховання 6 (древньоямне) в східній частині кургана. Прямокутна в плані яма орієнтована з південного заходу на північний схід (рис. 9). Довжина її 1,5 м, ширина 1,1, глибина 2 м від поверхні кургана (на 0,7 м нижче поверхні похованого чорнозему). В ямі знаходилось парне поховання дорослого і дитини. Кістяк, що належав людині середнього віку, лежав головою на північний схід; ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тугуба, ліва зігнута і покладена кистю на таз. Череп і ступні ніг вкриті червоною фарбою. Кістки поганої збереженості. Від дитячого поховання зберігся роздавлений землею череп і кілька молочних зубів. Череп дитини лежав вище ліктя правої руки дорослого. На черепі дитини і на ліктьовому суглобі дорослого була червона фарба. В 0,2 м ліворуч від ліктя лівої руки дорослого лежала на боці глиняна посудина яйцевидної форми, з круглим,

але сильно сплющеним дном і невисокою шийкою, що звужувалася догори. Всередині і зовні вона заглажена вертикальною і косою гребінчастою штриховкою (рис. 4, 10). Висота посудини 16,5 см, діаметр корпусу 15 см.

Поховання 7 (древньоаямне, основне) на схід від центра кургана. Могильна яма в плані мала вигляд широкого овала, орієнтованого з південного заходу на північний схід. Довжина могили 2 м, ширина 1,4, глибина 2 м від поверхні кургана (на 0,9 м нижче поверхні похованого чорнозему). Над могильною ямою були покладені три пісковикові неправильної форми плити, що осіли в могилу. Пісковик жовтий, доставлений з Кам'яної Могили. Камені мали такі розміри: $1,3 \times 0,4 - 0,9 \times 0,3 - 0,4$ м; $0,7 \times 0,5 \times 0,2$ м (на його поверхні проточено п'ять жолобків $13 - 20$ см завдовжки, $2 - 5$ см завширшки і близько $0,7$ см завглибшки); $45 \times 45 \times 20$ см.

Поховання парне, збереженість кістяків дуже погана. Обидва поховані лежали поруч і були орієнтовані на схід з невеликими відхиленнями на північ. Перший кістяк (очевидно, чоловічий), що знаходився біля північного боку могили, лежав на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Другий кістяк (очевидно, жіночий) був покладений так само, як і перший, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Кістяки густо засипані червоною фарбою, особливо багато її було на черепах. На дні могили, під похованими, зберігся темний тлін. Ліворуч від черепа другого кістяка знаходилася грудочка червоної фарби, біля кінця ніг — крем'яна скребачка. Могильну яму з південного і західного боків оточував викид із глини з піском, смугою шириною $2 - 3$ м і товщиною $0,15 - 0,2$ м. В 2 м на захід від могильної ями, в глиняному викиді з неї, знайдено дві посудини, зуб вівці чи кози і грудочку червоної фарби. Глиняний викид з могили частково підстилав їх, а частково перекивав, чим прямо доводиться зв'язок цих предметів з основним похованням.

1. Посудина (рис. 4, 12) з дуже сплющеним дном, широким яйцевидним корпусом, з великими, округлими плічками, які переходять у широку циліндричну шийку, утворену невисокими вінцями з гладким краєм. На плічках у чотирьох протилежних сторонах є масивні пірамідальні виступи-вушка з проколотиюми в них круглими вертикальними отворами, що служили для підвішування. Поверхня посудини гладка, колір чорний, випал середній, але рівномірний. Висота посудини 17 см, діаметр вінець 11,5, корпусу — 17 см.

2. Посудина (рис. 4, 11) з круглим дном, широким яйцевидним корпусом, що має невеликі плічка, і широкою циліндричною шийкою, утвореною невисокими вінцями з гладким краєм. Від краю до плічка прикріплена кільцевидна, кругла в перерізі ручка. На поверхні посудини зовні і всередині є гребінчаста штриховка. Висота посудини 13,5 см, діаметр вінець 11 см.

Крім описаних поховань, у насипу кургана ще виявлено окремі посудини пізньозрубного часу.

8. У північно-східній частині кургана, на глибині $0,85$ м від його поверхні, знайдена маленька посудина, що стояла окремо. Можливо, що вона зв'язана із зовсім зотлілим дитячим похованням. Посудина має вигляд простої плоскодонної баночки, що трохи розширюється догори. Обробка її груба, поверхня сіра, злом чорний. Висота посудини $5,5$ см, діаметр вінець 9 , дна — 7 см.

9. У насипу, над похованням 7, на глибині $0,4$ м від поверхні кургана, знайдені уламки посудини, що мала вигляд корчаги, прикрашеної по краю рядом вдавлень нігтем. Поверхні заштриховані глибокими вертикальними смугами.

Курган № 3

Курган сегментовидної форми, розорювався. Висота його $1,8$ м, діаметр 28 м. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип із сильно ущільненого чорнозему з піском споруджений в два прийоми. Похований ґрунт простежений на глибині 2 м від вершини кургана. За кольором і структурою він майже нічим не відрізнявся від насипу. Товщина похованого ґрунту $0,3 - 0,4$ м, під ним тверде піскувате підґрунтя. На цьому рівні виявлений рів первісного, меншого за розміром кургана. Ширина рову в цьому місці $0,6$ м, глибина від поверхні похованого ґрунту $0,75$ м. Діаметр кола, утвореного ровом, з півночі на південь становить 18 м, а із заходу на схід — $20,5$ м. Глинисто-піщаний викид із рову добре простежується в розрізах. Він викривав поверхню первісного насипу.

У насипу на різній глибині траплялися фрагменти чорного ліпного посуду, кістки тварин, дрібні осколки кременю. В західній частині кургана, на глибині $0,9$ м від його поверхні, знайдено ліпна посудина (рис. 4, 9), що має вигляд банки з опуклими бочками та відігнутими вінцями; дно її плоске, із закраїною. Поверхня не орнаментована, нерівна, грубо оброблена, бурого кольору. Висота посудини 17 см, діаметр вінець $17,5$, дна —

11,5 см. На глибині 0,75 м в західній частині кургана виявлена пастова пронизка сарматського часу довгастої циліндричної форми з шишечками і двома жовтими поясками. Всього в кургані відкрито дванадцять поховань

горшечка з опуклими бочками. Дно плоске із закраїною. Вінця відігнуті назовні. Поверхня посудини сіра з нерівностями, грубуватої виробки. По краю знаходиться орнамент у вигляді ряду вдавлених ямок, два таких же

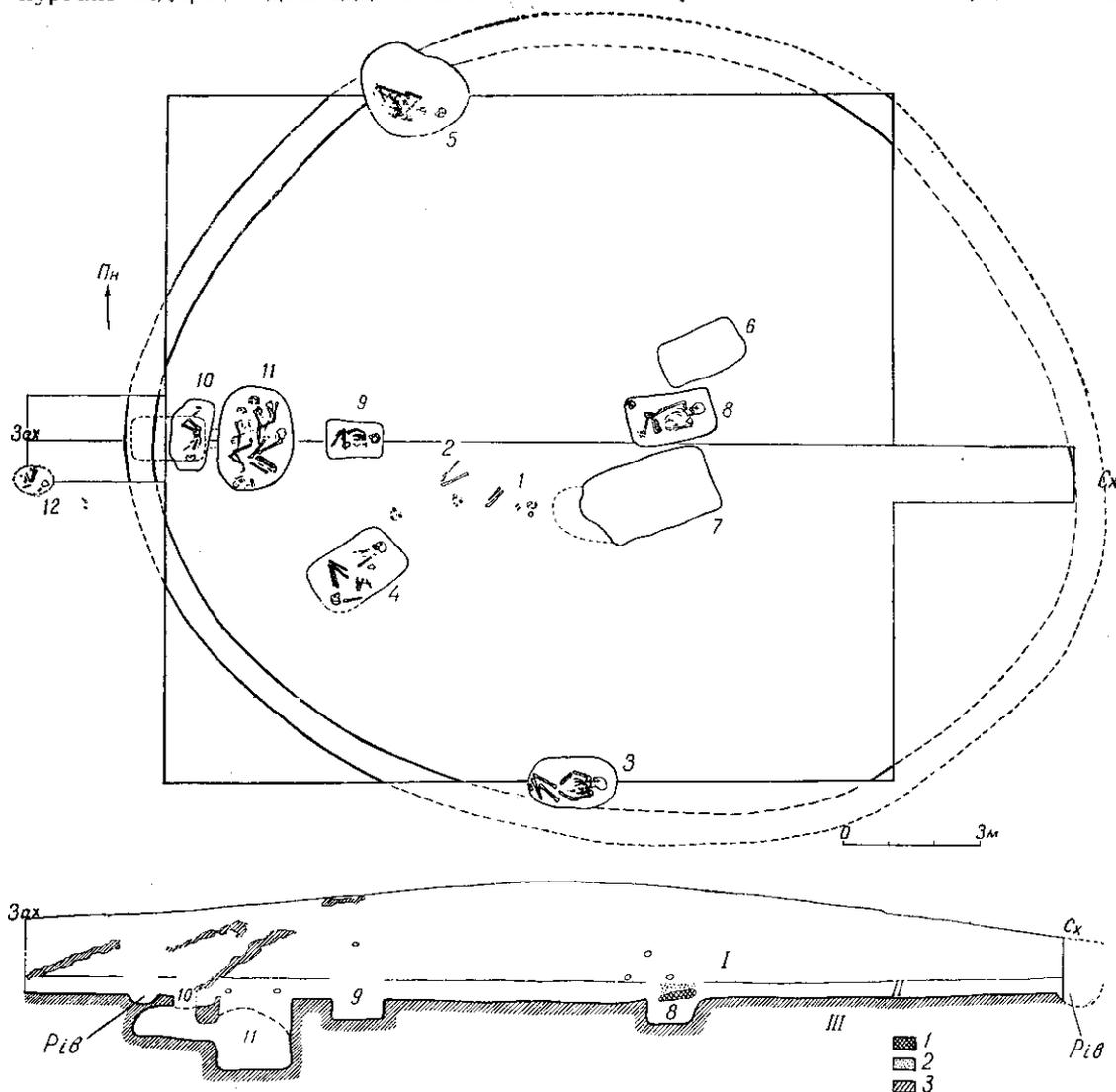

Рис. 10. План і розріз кургана № 3 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки. I — насип; II — похований ґрунт; III — материк; 1 — каміння; 2 — пісок; 3 — викид материка.

(рис. 10): три дерев'яноямних (п. 3, 8 — основне, 9), одне, можливо, ямне (п. 4), одне каткомбне (п. 11), два зрубних (п. 1, 2), п'ять не визначених (п. 5—7, 10, 12).

Поховання 1 (зрубне) в центральній частині насипу, на глибині 0,5 м від його поверхні. Похований лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Кістяк зберігся частково (частина черепа, кістки ніг і рук). Перед обличчям стояла нахилена посудина (рис. 4, 8), що має вигляд

пояски нанесені по найбільш опуклій частині посудини. Висота її 16 см, діаметр вінця 11,5 см.

Поховання 2 (зрубне) в насипу. На глибині 0,4 м від його поверхні, в центрі, збереглися уламки черепа і кісток ніг. Похований лежав, очевидно, у скорченому положенні, на лівому боці, головою на південь.

Поховання 3 (дерев'яноямне) в південній частині кургана. Могильна яма на глибині 1,7 м від його поверхні, в лесовому ма-

терику. Яма овальної в плані форми, витягнута із заходу на схід. Площа її $2 \times 1,2$ м, глибина 1,9 м від поверхні кургана (на 0,5 м нижче поверхні похованого ґрунту). Південно-західний край могильної ями прорізав рів, що колись обмежував насип кургана. Похований лежав на спині; ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Права рука, трохи зігнута в лікті, лежала вздовж тулуба, кисть лівої руки — на тазо-

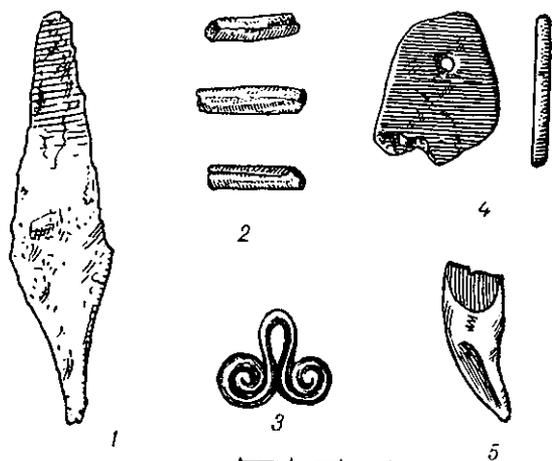

Рис. 11. Речі з курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

1 — мідний ніж; 2 — бронзові пронизки; 3 — бронзова підвіска; 4 — алебастрова підвіска; 5 — підвіска із зуба (1 — курган № 5, поховання 6; 2 — курган № 2, поховання 4 (?); 3 — курган № 3, поховання 4; 5 — курган № 1, поховання 27).

вих кістках. Збереженість кісток погана, під черепом і кістками ніг сліди червоної фарби.

Поховання 4 (ямне?). Могильна яма виявлена на глибині 2,3 м від поверхні кургана, на південний захід від його центра; вона прямокутної в плані форми з трохи заокругленими кутами, площею $2 \times 1,4$ м; глибина її 3,2 м від поверхні насипу (на 1,4 м нижче поверхні похованого ґрунту). На дні ями парне поховання дуже поганої збереженості. Один похований лежав біля північно-східної стінки ями, в скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід. За його черепом знайдений невеликий крем'яний відщеп. Другий похований лежав за спиною першого, головою в протилежний бік, тобто на південний захід. Збереглася частина кісток, судячи з яких, він був покладений на лівому боці, із зігнутими ногами, обличчям до ступней першого похованого. Біля черепа другого похованого знайдена поламана в давнину тонка алебастрова пластинка, майже прямокутної форми, з отвором для привішування (рис. 11, 4). На дні ями збереглися

сліди коричневатого порошкоподібного прошарку і дрібні кусочки вугілля.

Поховання 5 (не визначене) в північній частині кургана. Могильна яма в плані неправильної округлої форми виявлена на глибині 1,75 м від його поверхні. Орієнтована вона з півночі-півночі-заходу на південь-південь-схід, довжина її 2,4 м, ширина 1,9, глибина від поверхні кургана 2,17 м (на 0,7 м нижче поверхні похованого ґрунту). Могильна яма перерізала рів первісного насипу кургана. Похований (чоловік *) знаходився у південній частині могили; він лежав у витягнутому положенні, головою на схід-південь-схід. Права рука витягнута вздовж тулуба. Кістки порушені, на місці лишилися тільки верхня частина черепа, кістки правої руки і ноги та гомілкорова кістка лівої ноги. В південній частині під кістками і в північній частині могили помітні сліди червоної фарби.

Поховання 6 (не визначене) на північний схід від центра кургана. Виявлено на глибині 2,5 м від його поверхні. Яма, прямокутної в плані форми, довжиною 1,8 м, шириною 1,5, глибиною 3,6 м від поверхні кургана (на 1,6 м нижче похованого чорнозему), була засипана чистим піском і чорноземом. В засипці ями траплялись уламки кісток тварин.

Поховання 7 (не визначене). Яма знаходилась на глибині 2,4 м від поверхні кургана, в середній його частині, в 1,5 м на південний схід від центра. В могильній ямі нічого не знайдено. Тільки в східній частині на дні помітні сліди тонкого коричневого прошарку (зотліле дерево?).

Поховання 8 (древньоямне, основне) на відстані 2 м на схід від центра кургана, на глибині 2,3 м від його поверхні. Яма була прикрита двома великими пісковиковими каменями, які одним кінцем опустилися всередину ями. Яма, прямокутної в плані форми, орієнтована з південного заходу на північний схід, площа її $1,75 \times 1,25$ м, глибина 2,85 м від поверхні кургана (на 0,95 м нижче поверхні похованого ґрунту). По кутах ями, від її краю до дна, зроблені вертикальні жолобки півкруглої в перерізі форми. Похований лежав (рис. 12, 1) посередині ями, на спині, головою на північний схід, зігнуті в колінах ноги потім упали вправо. Ступні ніг притиснуті до тазових кісток, коліна придавлені каменем, який лежав зверху (три таких же невеликих камені знайдені біля південної стінки ями), руки витягнуті вздовж тулуба, кисть лівої руки знаходилась під тазом. На дні ями простежувався тонкий прошарок зотлілого дерева із слідами червоної фарби.

Поховання 9 (древньооямне) на захід від центра кургана. Могильна яма виявлена на глибині 2,3 м від його поверхні. Вона прямокутної в плані форми, з трохи заокругленими кутами, дещо звужена до сходу, орієнтована із заходу на схід. Площа її $1,35 \times 0,8$ м, глибина від поверхні кургана 2,8 м (на 0,9 м нижче поверхні похованого ґрунту). Кістяк лежав на спині, головою на схід, із зігнутими в колінах ногами, що потім упали вправо. Права рука зігнута в лікті, кисть її знаходилась над стегном. Біля черепа знайдено невеликий уламок стінки ліпної посудини. Біля південної стінки ями, на рівні плечей, лежав відщеп кременю з ретушованим краєм; на дні ями простежувалися сліди червонуватокоричнюватого кольору.

Поховання 10 (не визначене). Могильна яма виявлена в західній частині кургана, на глибині 1,7 м від його поверхні¹. У плані вона неправильної прямокутної форми, площею $1,7 \times 0,9$ м; глибина її нерівномірна: із східного боку 1,85 м, із західного 1,98 м від поверхні кургана (на 0,49—0,58 м нижче поверхні похованого ґрунту). Кістяк знаходився у східній, більш високій частині ями. Він лежав спиною догори, орієнтований на південний захід, голова повернута вліво, кістки ніг зігнуті в колінах, повернуті ліворуч і провисли над західною, більш глибокою частиною ями. Похований, очевидно, спочатку був покладений у скорченому положенні, на лівому боці. Кістки рук відсутні. В південно-західному кутку ями на ґрунті і в заповненні виявлена пляма червоної фарби (до 2 см завтовшки).

Поховання 11 (катакомбне) в західній частині кургана. Могильна споруда складалася з вхідної ями і катакомби. Вхідна яма виявлена на глибині 2 м від поверхні кургана. Із східного боку вона прорізана могильною ямою поховання 10; в плані мала прямокутну форму із заокругленими кутами; площа її $1,1 \times 0,7$ м, глибина 2,4 м від поверхні кургана (на 1,1 м нижче поверхні похованого ґрунту)². В західній стінці ями був підбій висотою 0,5 м, заглиблений в стінку на 1 м, ширина його 0,7 м. Через отвір із склепінням півовальної форми у східній стінці ями вона сполучалася з катакомбою. Висота вхідного отвору 0,55 м, ширина 0,75, дов-

жина лазу 0,35 м. Дно катакомби на 0,7 м глибше вхідної ями. Катакомба, овальної в плані форми, орієнтована по довжині з півдня на північ. Довжина її 2,7 м, ширина 1,9 м. Склепіння (висотою понад 1,6 м) обвалилося. Нижня частина катакомби засипана на 0,5 м чистим піском. На дні катакомби знаходилися рештки трьох сильно зотлілих кістяків: чоловічого (I), жіночого (II) і дитячого (III).

I. Великих розмірів кістяк (чоловічий?) лежав на спині вздовж східної стінки могили,

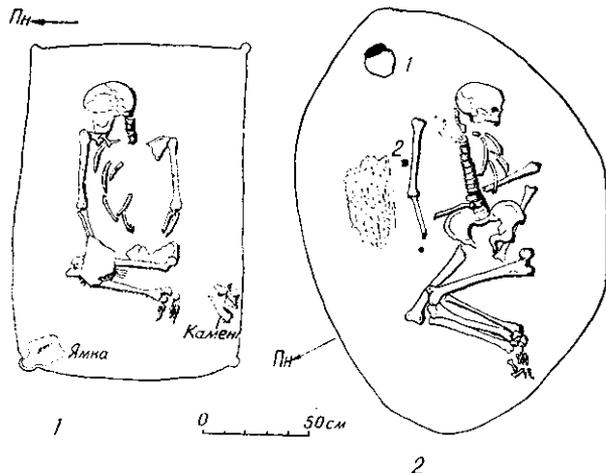

Рис. 12. Плани поховань з курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

1 — поховання 8 (основне) в кургані № 3; 2 — поховання 3 в кургані № 4.

головою на північ. Зігнуті і поставлені догори колінами ноги потім упали вправо. Не виключено, що похований спочатку лежав на правому боці, а потім корпус його звалився на спину.

II. Посередині ями спиною до першого похованого і головою на північ лежав другий, можливо жіночий, кістяк. Судячи з положення кісток, що збереглися, він лежав на спині, головою на північ, злегка на боці, ноги впали вправо.

III. В ногах другого поховання лежали рештки дитячого кістяка. Дитину було покладено на спині, головою на захід, із зігнутими в колінах ногами, що потім упали вліво.

Поховання 12 (не визначене) в західній частині насипу, за канавкою. Могильна яма виявлена на глибині 1,2 м від його поверхні; вона овальної в плані форми, орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 0,85 м, ширина 0,6, глибина 1,3 м від поверхні кургана. В засипці ями і на дні виявлені розкидані кістки дорослої людини.

¹ Яма частково врізалась у вхідну яму катакомбного поховання 11.

² На глибині 1,65 м від поверхні кургана знайдена частина черепа бика з рогом. Можливо, що цей череп знаходився у вхідній ямі, що вела до катакомби, і був викинутий під час влаштування пізніших поховань.

Курган № 4

Курган невеликий, розорювався. Висота його 0,7 м, діаметр з півночі на південь 17, із заходу на схід 15 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип складався з чорнозему, змішаного з лесом, і не відрізнявся від похованого ґрунту. В насипу на різних рівнях трапилися сім фрагментів ліпних, грубої виробки посудин, два ретушо-

широкої смуги рівнобедрених трикутників, окреслених подвійними лініями. Висота посудини 12,5 см, діаметр корпусу 23 см.

Поховання 2 (катакомбне) в південно-східній частині кургана, на глибині 1 м від його поверхні. Кістяк повністю зруйнований. В 0,9 м на захід від черепа лежали уламки ліпної посудини (рис. 14, 1), що мала вигляд вази з широкою шийкою з ледве відігнутими краями, високими заокругленими плічками,

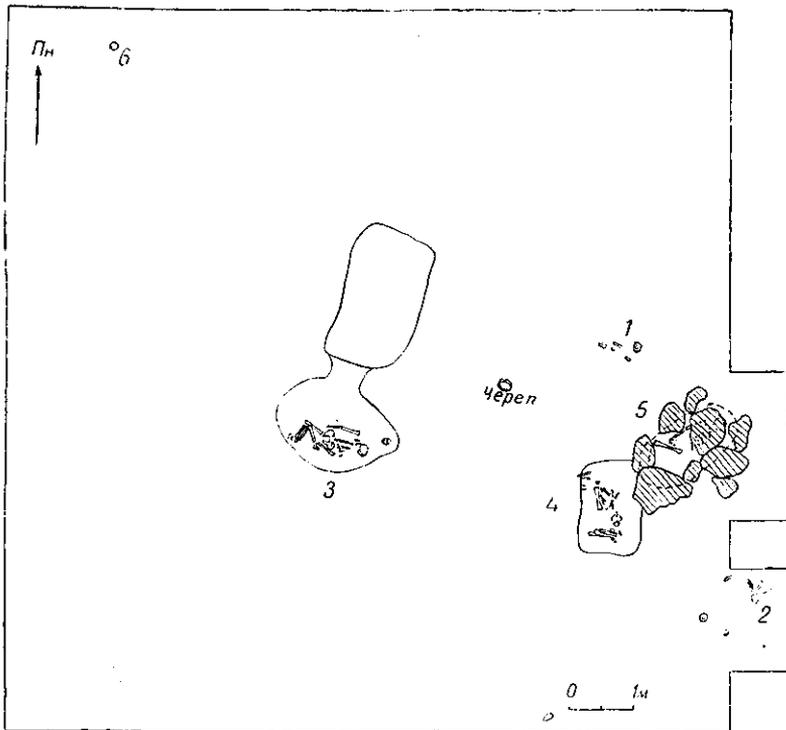

Рис. 13. План розкопок кургана № 4 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

ваних кремені (один із них скребок), каміння і окремі кістки тварин. В кургані відкрито п'ять поховань (рис. 13): два древньооямних (п. 4, 5), два катакомбних (п. 2, 3) і одне зрубне (п. 1). Крім того, знайдена окрема посудина.

Поховання 1 (зрубне) на схід від центра кургана, на глибині 1,2 м від його поверхні. Слідів могильної ями не виявлено. Від похованого збереглися незначні уламки трубчастих кісток і хребців. Біля них стояла розбита низька і широка ліпна посудина гострореберного типу (рис. 14, 2), з плоским дном, трохи відігнутими назовні вінцями з горизонтально зрізаним краєм. Зовнішня поверхня гладко заглажена, бура з чорними плямами, внутрішня—чорна. По плічку посудина прикрашена різним орнаментом у вигляді

конічним корпусом, що звужувався донизу, і плоским дном. Посудина суцільно орнаментована відбитком вірвовочки. По шийці йде кілька переривчастих горизонтальних ліній. Від плічок до дна спускаються вузькі парні дужки. Грубувато оброблена поверхня бурого кольору, з темносірими плямами. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 12,5, корпусу—15,5 см.

Поховання 3 (катакомбне) в центрі кургана. Вхідна яма, виявлена на глибині 1,4 м від його вершини, майже прямокутна в плані, із заокругленими кутами, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,2 м, ширина 1,3, глибина від вершини кургана 2 м. В південно-західній стінці був вхід у поховальну камеру у вигляді півкруглого отвору висотою 0,4 м,

шириною 0,6, довжиною 0,5 м. Дно в поховальній камері знижувалося східцями (висота 0,5 м). Поховальна камера розташована перпендикулярно щодо вхідної ями і орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Камера овальна в плані, схід-

ки виявлені сліди червоної і коричневої фарби, що скупчилась у заглибленнях дна тонким шаром. Біля черепа знайдені грудки темночервоної фарби.

Ліпна посудина (рис. 14, 3) яйцевидної форми з високим розширеним плічком і звуженим дном.

Рис. 14. Посудини з курганів біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

Курган № 4: 1 — поховання 2, 2 — поховання 1, 3 — поховання 3, 4 — окрема знахідка (6); курган № 5: 5, 6 — поховання 10, 7 — окрема знахідка (11), 8 — поховання 1.

ний кінець її звужений. Довжина камери 2 м, ширина 1,4, висота 0,9 м. На дні головою на південний схід лежав кістяк дорослої людини, на спині, з піднятими колінами догори ногами, що потім упали вправо; череп лежав обличчям вліво. Частина кісток зрушена з місця, частина відсутня зовсім (рис. 12, 2). За головою похованого, праворуч, стояла посудина. Біля плечової кістки правої руки знайдена грудка смоли у формі квасолі, діаметром 3 см. На дні могили біля правої ру-

женим, сплюсненим дном. Шийка коротка, вінець заокруглений. Грубої обробки зовнішня поверхня посудини заглажена, рожевого кольору, з чорними плямами, суцільно вкрита орнаментом, недбало нанесеним зубчастим штампом. Орнамент у вигляді коротких ламаних ліній, що утворюють нерівні вертикальні зигзаги в кілька рядів. Зигзаги іноді пересікаються косими чи прямими лініями. Висота посудини 13 см, діаметр корпусу 13,5 см.

Поховання 4 (древньооямне?) в східній частині кургана. Могильна яма відкрита на глибині 1 м від його поверхні. У плані вона мала вигляд правильного прямокутника, орієнтованого з півдня на північ, кути заокруглені. Довжина могильної ями 1,6 м, ширина 1, глибина від поверхні кургана 1,8 м. Над північно-східним краєм нависає каміння, що криває могильну яму поховання 5. На дні могили виявлено рештки зруйнованого поховання. Череп відсутній, на місці лишилися кістки таза і ніг нижче колін. Похований лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північ, ноги зігнуті в колінах.

Поховання 5 (древньооямне, основне) в східній частині кургана. Могильна яма в плані мала вигляд овала і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,7 м, ширина 1,1, глибина 1,3 м від поверхні кургана (на 1,1 м нижче поверхні похованого ґрунту). Вона була прикрита на рівні поверхні похованого чорнозему сімома вапняковими і трьома пісковиковими каменями різного розміру. Довжина цієї викладки 2,2 м, ширина 1,5 м. Один камінь глибоко осів у могилу. Похований лежав на спині, головою на північний схід. Ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали ромбом. Кісті лівої і правої рук відсутні. Права рука витягнута вздовж тулуба.

6. У північно-західній частині кургана, на глибині 0,85 м від його поверхні, знайдена ціла ліпна посудина (рис. 14, 4), що має вигляд широкої плоскодонної баночки, яка трохи розширюється догори, з горизонтально зрізаним краєм. Поверхня її шершава, темносіра, злом чорний. Висота посудини 5,5 см, діаметр в'єнець 9,5 см.

Курган № 5

Висота кургана 1 м, діаметр його з півночі на південь 24 м, із заходу на схід 28 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. З півночі, півдня і сходу для виявлення рову прорізали траншеї довжиною 4,5 м і шириною 1 м. Із заходу зроблена прирізка шириною 1,5 м і довжиною 3 м. Східна пола кургана не розкопана тому, що через неї проходить проїжджа дорога. Насип кургана з чорнозему середньої щільності. В ньому спостерігалось заболочення ґрунту, прорізаним глибокими кореневищами очерету. Поверхня похованого чорнозему простежувалась на глибині 1,1 м від вершини кургана, товщина похованого ґрунту 0,5 м.

У насипу знайдено тринадцять фрагментів ліпних посудин, п'ять осколків кременю і кіст-

ки тварин. Усі уламки посудини поганого і середнього випалу; деякі орнаментовані по плічках заштрихованими трикутниками, відтиснутими штампом чи вірвовочкою (рис. 8, 3). Під насипом кургана в його західній, північній і південній частинах виявлено і частково розкрито рів, виритий при первісному спорудженні кургана (рис. 15); він утворює кільце до 14 м діаметром. Рів помітний тільки на рівні

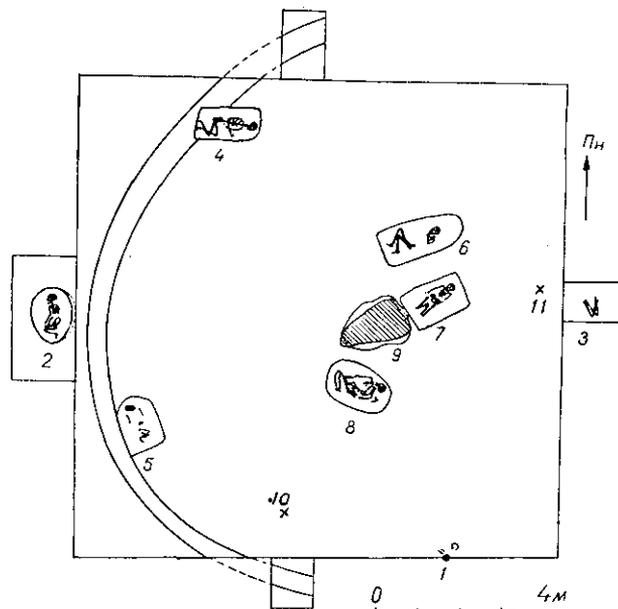

Рис. 15. План розкопок кургана № 5 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

суглинку, де він мав 0,5 м завширшки; глибина ж його від поверхні похованого ґрунту 0,65—0,75 м. Наявність рову і викидів з нього, які лежали на первісному насипу кургана і помітні в його розрізі, свідчить, що курган був насипаний в два прийоми. В центрі і в західній частині кургана відкрито десять поховань епохи бронзи (рис. 15), з них сім древньооямних (п. 4—10) і три зрубних (п. 1—3).

Поховання 1 (зрубне) в південно-східній частині насипу, на глибині 0,7 м від його поверхні. Від кістяка зберігся череп і два уламки інших кісток. Похований був орієнтований головою на схід, обличчям на південь. В 0,45 м на південний захід від черепа знаходилась ліпна глиняна посудина (рис. 14, 8) з плоским дном, широким, трохи звуженим низу корпусом і трохи відігнутими назовні вінцями. На шийці прокреслені дві горизонтальні лінії. Випал нерівномірний. Поверхня темносіра з червоними плямами. Висота посудини 12 см.

Поховання 2 (зрубне) біля західної підшви кургана, за лінією рову. Могильна

яма овальної в плані форми виявлена на глибині 1,4 м. Довжина її 1,6 м, ширина 1,05, глибина від поверхні кургана 1,7 м. Похований лежав у середньо-скорченому положенні, на правому боці, головою на північ. Ліва нога дуже притиснута до таза. Плечі висунуті вперед. Кисть лівої руки знаходилась між гомілковими кістками. Рот закритий поперек зубів вузькою кісткою, подібною до ребра (рис. 16). Кістяк не пофарбований.

Поховання 3 (зрубне) в східній частині насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні. По-

Рис. 16. Деталь поховання 2 в кургані № 5 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

ховання зруйноване. Судячи з положення кісток, що збереглися, похований лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

Поховання 4 (древньооямне) в північно-західній частині кургана. Могильна яма прямокутної в плані форми з дещо заокругленими кутами орієнтована по довжині із заходу на схід; довжина її 1,4 м, ширина 0,7, глибина 2 м від поверхні кургана (на 1,2 м нижче поверхні похованого ґрунту). Могильною ямою частково зритий край рову навколо первісного насипу кургана. Похований лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті і підведена. Ноги трохи зігнуті в колінах. П'яткові кістки густо посипані червоною фарбою, на кінцях пальців лівої ноги лежав круглий білий камінець.

Поховання 5 (древньооямне) в західній частині кургана. Могильна яма на глибині 1 м від його поверхні орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Південно-західний бік її прямокутний, північно-захід-

ний — заокруглений, довжина ями 1,3 м, ширина 1,1, глибина від поверхні кургана 1,3 м. Південно-західним боком ями зрізаний край стародавнього рову. Кістки погані збереженості. Похований (чоловік *) лежав на спині, головою на північний захід. Ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вліво. Біля ступнів ніг і лівої руки червона фарба.

Поховання 6 (древньооямне) в центральній частині кургана. Могильна яма виявлена в суглинку, на глибині 1,7 м від поверхні кургана. Орієнтована вона по довжині з південно-

Рис. 17. Основна могила (поховання 9) в кургані № 5, перекрита антропоморфною стелою. Північна околиця с. Ново-Пилипівки.

го заходу на північний схід. Яма витягнута, овальна, північно-східний бік її сильно заокруглений. Довжина ями 2,5 м, ширина 1,3, глибина 2,3 м від поверхні кургана (на 1,2 м нижче поверхні похованого ґрунту). Похований лежав на спині, головою на північний схід. Ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо, ліва рука витягнута вздовж тулуба; кістки правої руки не збереглися. Череп і ступні ніг сильно пофарбовані, дно могили майже суцільно вкрите червоною фарбою. Нижче тім'я, під черепом, знаходився мідний обоюдогострий ніж з коротким черенком (рис. 11, 1). Збереженість ножа хороша, довжина клинка з черенком 11,2 см.

Поховання 7 (древньооямне) в центральній частині кургана. Могильна яма прямокутна, з трохи заокругленими кутами, виявлена на глибині 1,7 м від поверхні кургана; орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,5 м, ширина 1, глибина 2,7 м від поверхні кургана (на 1,6 м нижче поверхні похованого ґрунту). Похова-

ний лежав на спині дещо по діагоналі від південного до північного кута, головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги були дуже зігнуті колінами догори, але потім упали вперед, так що голілкові кістки з підтиснутими до таза ступнями ніг виявилися під стегновими кістками; череп і все дно могили густо посипані яскравочервоною фарбою.

Рис. 18. Антропоморфна стела, що перекривала поховання 9 в кургані № 5 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

Поховання 8 (древньооямне) в центральній частині кургана. Яма, виявлена на глибині 1,7 м від його поверхні, мала в плані форму широкого овала і була орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід; довжина ями 1,8 м, ширина 1,5, глибина від поверхні кургана 2,5 м (на 1,4 м нижче поверхні похованого ґрунту). Похований (чоловік*) лежав на спині дещо по діагоналі ями, головою на схід. Ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті і покладена кистю на таз. Ступні ніг вкриті яскравочервоною фарбою. Плями такої фарби були також біля голови і рук. Дно ями вкрите червонуватою фарбою.

Поховання 9 (древньооямне, основне) в центрі кургана (рис. 17). Могильна яма, виявлена на глибині 1,7 м від його поверхні, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. У плані вона близька до трикутника, широкою основою зверненого на північний схід. Довжина її 1,65 м, ширина в південно-західній частині 0,75, в північно-східній 1,3, глибина 2,35 м від поверхні кургана (на 1,35 м нижче поверхні похованого ґрунту).

Поверх ями лежала пісковикова плита (рис. 18), що мала форму рівнобедреного трикутника, гострою вершиною зверненого на південний захід. Довжина плити 1,8 м, ширина її в найширшій частині 1,15, товщина 0,15—0,2 м. Край широкої частини плити добре оброблений і заглажений. В середині її овальний, трохи звужений догори виступ, його найбільший діаметр 13 см, висота 2 см. Виступ оброблений дрібною насічкою, поверхня

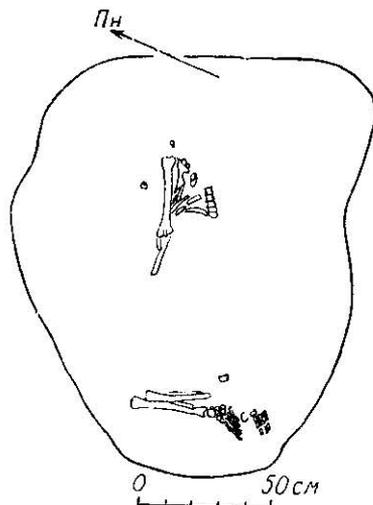

Рис. 19. План поховання 9 в кургані № 5 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

його зверху і з боків гладка. Так само ретельно оброблені й заокруглені краї каменя по обидва боки від виступу. Довгаста трикутна форма каменя, виступ зверху, що відповідає голові, та округлі краї у вигляді плечей надають плиті антропоморфного вигляду. Поховання уже зруйноване (рис. 19). Кістки зотліли і рознесені гризунами. На місці збереглися тільки права частина грудної клітки, кістки правої руки і ніг нижче колін. Уламок щелепи з зубами лежав біля східного краю ями. Зуби розкидані і по дну ями. Кістки, що збереглися на місці, дають змогу встановити, що похований лежав на спині, головою на північний схід, ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. На кістках і під ними знаходилася червона фарба.

Поховання 10 (древньооямне). На глибині 0,9 м від поверхні кургана (на 0,3 м нижче поверхні похованого ґрунту) виявилися дрібні грудочки червоної фарби, на 0,2 м нижче і трохи на північ—дві невеликі посудинки, між ними грудочка червоної фарби; поруч знаходились уламки дрібних кісток, очевидно, від поховання дитини.

1. Ліпна посудина (рис. 14, 5) конічної форми, з круглим, трохи загостреним дном, невеликими опуклими плічками і низькими ледве відігнутими вінцями. По плічку поясок ялинкового орнаменту, відтиснутий крученою вірвочкою. Випал нерівномірний. Поверхня буруваточорна, плямиста. Висота посудини 8,5 м, діаметр вінць 10 см.

2. Ліпна посудина (рис. 14, 6) кулястої форми, з низьким горлом, що звужується догори, із заокругленим краєм. Від плічок по корпусу нанесений лінійний орнамент у вигляді кутів у дві-три лінії. Випал слабкий. Поверхня заглажена, рожевосіра. Висота посудини 8 см.

Крім описаних поховань, у насипу кургана ще виявлено окрему посудину.

11. На схід від центра насипу, на глибині 0,7 м від його поверхні, знайдений невеликий горщик банкової форми (рис. 14, 7). Стінки опуклі, дно плоске із закраїною. Поверхня шершава, сіробура. Випал середній. Висота посудини і діаметр вінць по 12 см.

Розораний курган № 1 (сарматський)

Розкопки кургана проведені на площі 20 м². У землі, з її поверхні і до глибини 1 м, був виявлений зруйнований культурний шар, насичений уламками посудин, кістками і окремими невеликими каменями, багато з яких мають сліди обпалу.

На глибині до 0,55 м трапились уламки великого кружального червоноглиняного глека із заглаженою поверхнею, орнаментованою поясками з прокреслених ліній (рис. 20, 7), і великих ліпних посудин, що відносяться до сарматського часу. Тут також знайдені кістки коня, бика, кози, вівці.

На глибині з 0,55 до 1 м виявився культурний шар кінця епохи бронзи. Зустрінуто уламки посудин банкової та горшковидної форми, грубуватої виробки, з шершавою заглаженою поверхнею, з трохи відігнутими назовні чи прямими вінцями (рис. 21, 10). Вони орнаментовані гладким (рис. 21, 6), розчленованим пальцьовими заглибленнями валиком, пальцьовими ямками, нарізками по краю вінць чи на плічках посудин (рис. 21, 7, 9). Тут також знайдені кістки бика, кози, вівці, коня, свині і зайця.

У центральній частині розкопу, в лесі, на глибині 1 м нижче поверхні, виявлено пляму могильної ями, що слабо виділялась. Яма (рис. 22) овальна, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід, дов-

жина її 2,2 м, ширина 1,2 м. На глибині 1,2 м від поверхні, вздовж південно-східного боку ями, відкритий східець шириною 0,45 м, а в західній стінці—підбій, склепіння якого обвалилось. Висота підбою 0,4 м, глибина його від поверхні поля 1,65 м. В підбої біля північно-західної стінки знаходилось поховання.

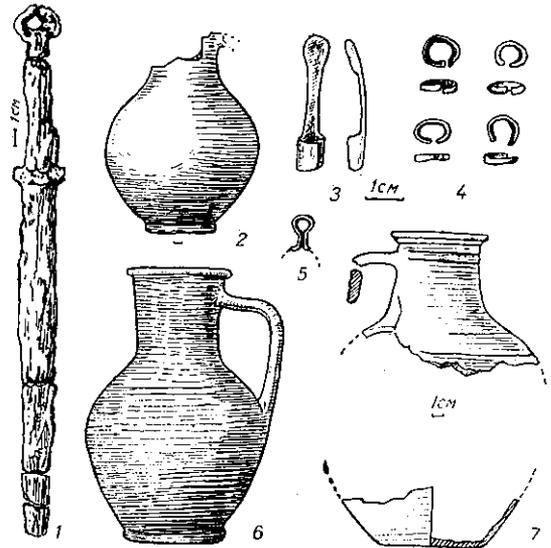

Рис. 20. Речі з поховання в розораному кургані № 1 біля північної околиці с. Ново-Пилипівки: 1 — залізний меч; 2, 6, 7 — кружальні посудини; 3—5 — дрібні бронзові вироби.

Кістяк чоловіка * лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід. Права рука витягнута вздовж тулуба, кістки лівої руки і кістки стопи лівої ноги розкидані. Вздовж правої ноги лежав меч (1), біля рукоятки і під правою стороною таза знайдено чотири малих бронзових колечка (2), біля перехрестя меча—рештки бронзової підвіски (3), коло нижнього кінця меча — бронзову пластинку (4). Біля гомілкової кістки лівої ноги знаходилась вузька бронзова пластинка (5). В ногах похованого стояли дві нахилені посудини (6, 7). Поперек гомілкових кісток ніг і поруч з ними лежали три кістки ніг вівці (8).

1. Залізний меч (рис. 20, 1). Пряма ручка закінчується кільцем, перехрестя у вигляді прямої перекладини. На клинку помітні сліди дерев'яних піхов, пофарбованих у червоний колір. Довжина меча 40 см (ручка 10 см), ширина клинка 3,5 см. Кінець клинка поламаний. Зберігся меч погано.

2. Чотири колечка з бронзового, прямокутного в перерізі дроту, з незімкнутими краями (рис. 20, 4), діаметр їх 0,8 см.

3. Вушко, зігнуте з тонкого бронзового дроту у вигляді петлі (рис. 20, 5), від підвіски пів-

сферичної форми з тонкого бронзового дроту, що розпалася.

4. Уламки тонкої пластинки прямокутної форми (накладка на кінець піхов?).

5. Бронзова обойма у вигляді подовженої пластинки (рис. 20, 3). Нижній кінець її згор-

Розкопки кургана проведені на площі 16 м². Відкрито п'ять поховань бронзового віку (рис. 23): одне катакомбне (п. 5 — основне) і чотири зрубних (п. 1—4).

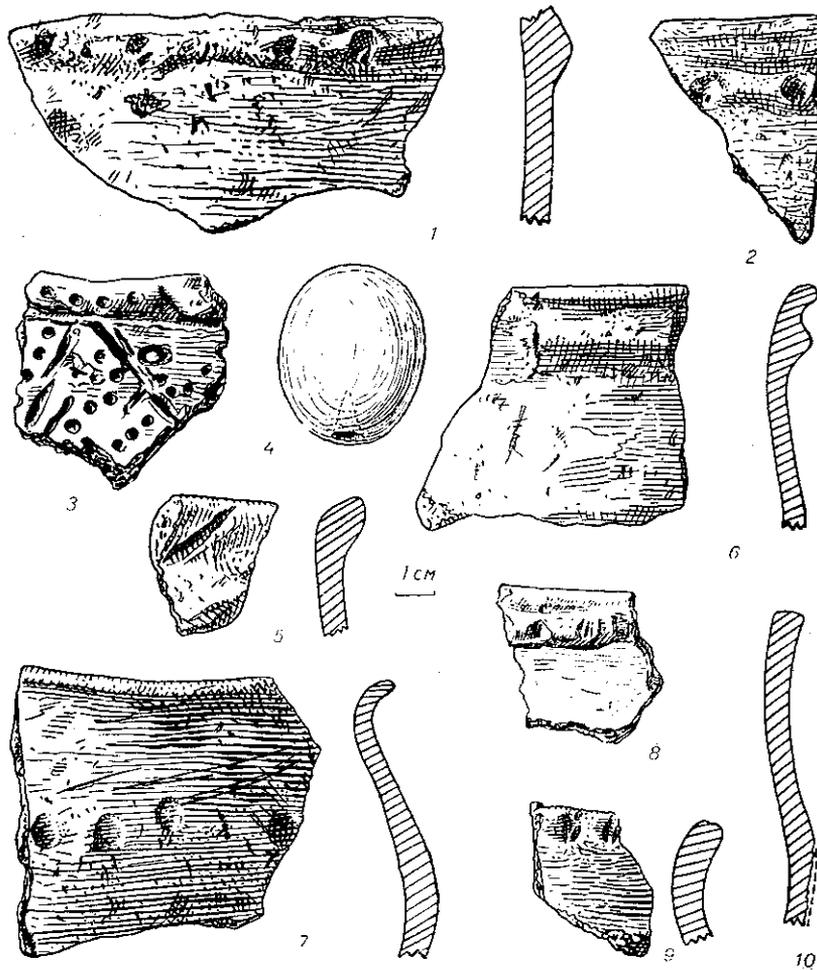

Рис. 21. Знахідки в культурному шарі на розораних курганах № I і V біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

нутий в трубочку, верхній троху розширений і заокруглений. Довжина обойми 3,7 см.

6. Кружальний глек, тонкостінний, червоноглиняний, з яйцевидним корпусом і циліндричною, порівняно вузькою шийкою; дно з кільцевою підставкою (рис. 20, 2). Край шийки і ручка відбиті. Висота посудини 26 см, діаметр корпусу 18 см.

7. Глек з округлим корпусом і широким циліндричним горлом (рис. 20, 6). Край вінець заокруглений і відігнутий назовні. Дно на кільцевій підставці. Ручка стрічкова. Поверхня рожевосіра, гладка, із слідами згладжування. Висота посудини 27 см, діаметр корпусу 18 см.

Поховання 1 (зрубне). На глибині 0,55 м від поверхні поля, в шарі чорнозему, виявлено дитячий кістяк. Від нього збереглися роздавлений череп і уламки кісток рук і ніг. Похований лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід; поруч з черепом стояла фрагментована посудина (рис. 24, 1) банкової форми, що розширюється догори, з увігнутим всередину горизонтально зрізаним краєм. Дно широке, плоске, із закраїною. Поверхня буросіра, нерівна, злом чорний. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 14 см.

Поховання 2 (зрубне). Рештки похован-

ня виявлені на глибині 0,35 м від поверхні поля, в шарі чорнозему, змішаного з лесом; збереглися лише два уламки від кісток ніг і біля них — уламок посудини, що мала вигляд широкої відкритої банки. Край округлий, трохи

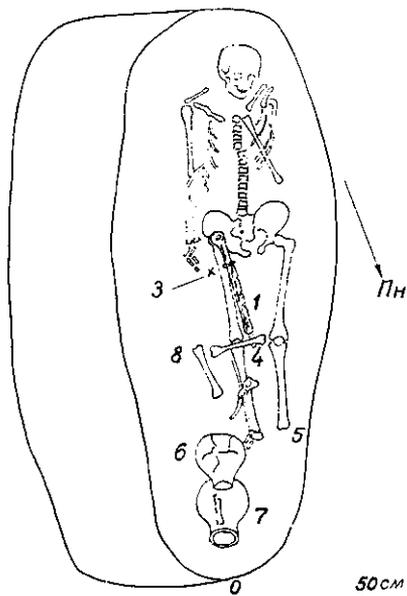

Рис. 22. План поховання в розораному кургані № I біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

На дні виявлено частково збережений кістяк дорослої людини, що лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід, з ногами, підтиснутими до живота.

Поховання 4 (зрубне). Яма відкрита на глибині 1,1 м від поверхні поля. В плані вона мала неправильну округлу форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід.

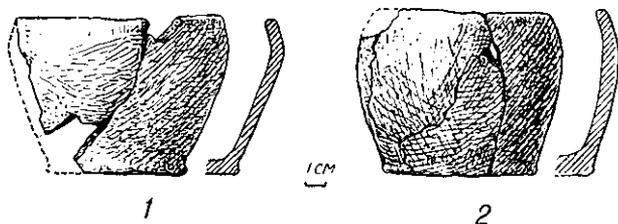

Рис. 24. Посудини з розораного кургану № II біля північної околиці с. Ново-Пилипівки. 1 — поховання 1; 2 — поховання 4.

Довжина її 1,2 м, ширина 1, глибина 1,2 м. На дні ями виявлено парне дитяче поховання. Поховані лежали в злегка скорченому положенні, обличчям один до одного, головою на північний схід.

I. Кістяк дитини п'яти-шести років лежав на лівому боці біля північно-західної стінки ями. Ліва рука зігнута в лікті і простягнута до колін. Кістки правої руки були відсутні. За головою знаходилась ліпна посудина (рис. 24, 2) башкової форми, з трохи ввігнутим всередину заокругленим краєм і плоским дном. Поверхня її шершава, коричнюватосіра, злом чорний. Висота посудини 8,5 см, діаметр корпусу 9 см. Тут знаходився і астрагал вівці.

II. Кістяк дитини восьми—десяти років лежав на правому боці. Ліва рука притиснута до колін першого кістяка, частина кісток відсутня. Біля ліктя жовта фарба.

Поховання 5 (катакомбне, основне). Вхідна яма в катакомбу, відкрита на глибині 1,1 м від поверхні поля (рис. 25), мала в плані форму неправильного овала і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,1 м, ширина 1,6, глибина 2 м від поверхні поля. В південній частині ями був східець шириною 0,6 м, висотою 0,35 м, на якому лежав вапняковий камінь розмірами 0,4×0,4 м. В південно-східній стінці знаходився вхід у поховальну камеру, закладений двома вертикально поставленими плоскими каменями розмірами 0,3×0,4 м. Біля краю південного каменя, в стінці ями, зроблена виїмка для третього каменя, який, очевидно, був відкинутий з цього місця на східець ями. Вхід півкруглої форми, висота його 0,4 м, ши-

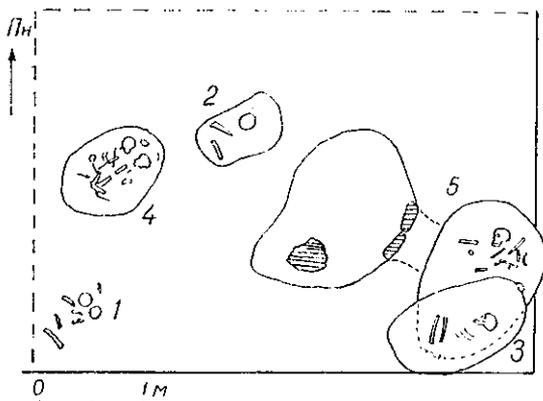

Рис. 23. План частини розкопу на розораному кургані № II біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

нахилений всередину. Стінки слабо заокруглені. Дно плоске. Поверхня нерівна, шершава, сіра. Висота посудини близько 8 см.

Поховання 3 (зрубне). Яма відкрита на глибині 1,1 м від поверхні поля, в суглинку. Вона мала овальну в плані форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,5 м, ширина 0,9, глибина біля східного кінця 1,5, біля західного—1,3 м.

рина 0,6, довжина самого лазу 0,4 м. Поховальна камера розташована впоперек щодо вхідного отвору. Вона мала овальну в плані форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина камери 1,9 м, ши-

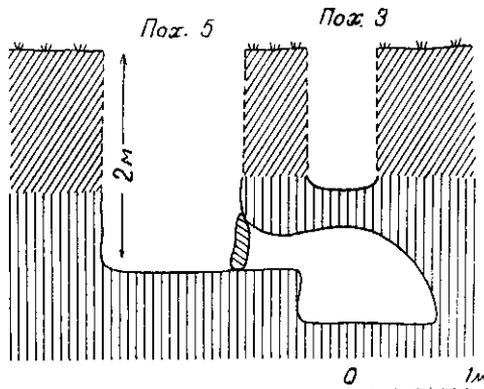

Рис. 25. Розріз катакомби (поховання 5) в розораному кургані № II біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

рина 1,3, дно її глибше дна вхідної ями на 0,5 м. Висота камери 0,9 м. Зверху вона заповнена чорноземом, а по дну засипана шаром жовтого піску, товщина якого становить 0,2—0,25 м. На дні її виявлено рештки порушеного кістяка. Не порушеними лишилися: верх черепа, нижня щелепа, кістки таза і ніг. Похований лежав посередині могили, на спині або на правому боці, головою на північний схід; ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. З правого боку біля похованого була червона фарба. Траплялися дрібні вуглики.

Розораний курган № III

Розкопки кургана проведені на площі 16 м². У південно-східній частині плями виявлено три поховання: одне древньоямне (п. 2) і два не визначених (п. 1, 3).

Поховання 1 (не визначене) на глибині 0,75 м від поверхні поля. Поховання зруйноване. Від нього на місці лишилися тільки уламки тазових кісток і одне стегно. Судячи з них, похований лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний схід.

Поховання 2 (древньоямне) в 3 м на південь від поховання 1. Могила була прикрита чотирма великими пісковиковими брилами, виявленими на глибині 0,2 м. Кам'яна викладка майже правильної чотирикутної в плані форми орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,6 м, ширина 1, товщина до 0,3 м. Могильна яма чотирикутна, кути її заокруглені; орієнтована яма з півден-

ного заходу на північний схід. Довжина її 1,6 м, ширина в південно-східній частині 1,15, у північно-східній — 0,85 м. Глибина могили від поверхні поля 1,5 м. Похована доросла людина; кістяк поганої збереженості лежав на спині, головою на північний схід; ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вліво. На дні ями під кістками збереглися сліди червоної фарби.

Поховання 3 (не визначене). Майже безпосередньо під місцем, на якому знаходилось поховання 1, відкрита могильна яма без решток кістяка.

Розораний курган № IV

(сарматський)

Розкопки кургана проведені на площі 16 м². Під час розкопок виявлено сарматське поховання в могилі з підбоєм. Вхідна яма, овальної в плані форми, виявлена на глибині 1,25 м від поверхні поля. Орієнтована яма з півночі на південь. Довжина її 2 м, ширина

Рис. 26. Речі з розораних курганів № IV—VI біля північної околиці с. Ново-Пилипівки.

1, 2 — бусини; 3, 4, 6—8 — посудини; 5 — бронзова пряжка (1—4, 7 — курган № IV; 5, 8 — курган № VI; 6 — курган № V).

0,35—0,4, глибина від поверхні поля 1,5 м. Вздовж східної стінки вхідної ями виявлено східець шириною 0,3—0,35 м, висотою 0,1 м. На східці, в 0,6 м від північно-східного кутка, стояла посудина (1). В західній частині вхідної ями був зроблений підбій, склепіння якого частково обвалилося. Ширина підбою близько 1 м, довжина 2, висота 0,4 м, дно могильної ями в підбої на 0,1 м глибше вхідної ями. В підбої лежав кістяк, очевидно жіночий, від якого на місці лишилися череп (без нижньої щелепи), ліва плечова кістка, частина грудної клітки і кисть правої руки. Інші кістки були розкидані і знаходилися на різних рівнях у засипці могили. По кістках, що лишилися на місці, можна судити, що похований лежав у

втягнутому положенні, головою на схід; вліво від черепа знаходилося три посудини (2—4).

1. Ліпна, кулястої форми посудина (рис. 26, 3) з плоским дном і відігнутими назовні вінцями. Поверхня її залощена, сірого кольору. Висота посудини 4 см, діаметр корпусу 7,5 см.

2. Ліпна посудина (рис. 26, 4) з широким плоским дном, звуженим догори корпусом і відігнутими назовні лійчастими вінцями. Поверхня заглажена, нерівна, сіруватого кольору з червонуватокоричнюватими плямами. Висота посудини 14,5 см, діаметр вінець 7, дна—9 см.

3. Фрагменти донної частини кружального червоноглиняного глека на кільцевому піддоні.

4. Ліпна посудина (рис. 26, 7) з яйцевидної форми корпусом, плоским дном, широкою циліндричною шийкою, трохи відігнутими вінцями. Поверхня її заглажена, зверху чорна, знизу жовтуватосіра, випал слабкий. Висота посудини 16,7 см, діаметр вінець 9,3, корпусу—12,5 см.

5. У засипці підбою знайдено чотири бусини: велику пастову, циліндричної форми сіруватого кольору, з двома поперечними жовтими смужками біля кінців (рис. 26, 2); три маленьких бусини з блакитної пасти у вигляді кільцевидних нарізок (рис. 26, 1).

Розораний курган № V

(сарматський)

Розкопки кургана проведені на площі 16 м². Під час розкопок, починаючи з глибини 0,5 м, виявлені залишки культурного шару кінця епохи бронзи. Були знайдені уламки ліпних посудин з валиковим орнаментом (рис. 21, 8) чи косими нарізками по краю (рис. 21, 5), уламки посудин з трохи залощеною, сірого кольору поверхнею і орнаментом з недбало нанесених вдавлених ліній і півкруглих заглиблень (рис. 21, 3). Знайдено пряслице із стінки ліпної посудини та яйцевидної форми відшліфований камінь (пісковик) з просвердленим заглибленням для насада (рис. 21, 4) на одному з його кінців.

На глибині 1 м виявлена могильна яма неправильної чотирикутної в плані форми, площею 2,2×1,9 м, глибиною 1,4 м від поверхні поля, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Поховання (сарматське) цілком зруйноване. В південно-східній частині ями в безладі лежали уламки черепа, стегнових кісток, кісток рук, хребця, ключиці. В 0,4 м на схід від черепа знайдений глек, що

стояв у нахиленому положенні (рис. 26, 6), сіроглиняний, кружальний, з округлим корпусом, на кільцевій підставці. Шийка його циліндрична з відігнутим краєм, ручка стрічкова з трохи канельованою поверхнею, під шийкою смужки. Висота посудини 21 см, діаметр корпусу 16, вінець — 8 см.

Розораний курган № VI

(сарматський)

Розкопки кургана проведені на площі 16 м².

На глибині 0,75—1 м від поверхні поля виявлені дві розбиті посудини, що стояли поруч (1,2), і бронзова пряжка (3). В 0,35 м на південний захід від пряжки, на глибині 0,9 м, лежали нижня шелепа і уламки кісток ніг коня. Ніяких слідів могильної ями та решток людського кістяка не відмічено.

1. Велика ліпна посудина, що має вигляд корчаги (рис. 26, 8), з невисокою циліндричною шийкою, яка закінчується відігнутим краєм, з округлим, звуженим донизу корпусом і плоским дном. Поверхня чорна. Черепок сильно перепалений і розшаровується. Висота посудини 30 см, діаметр корпусу 25 см.

2. Велика червоноглиняна кружальна посудина типу амфори (в уламках) з округлим корпусом, циліндричною, трохи опуклою шийкою, що закінчується зверху овальним в перерізі валиком; дно плоске, ручка вертикальна, ребриста, овальна в перерізі.

3. Бронзова пряжка (рис. 26, 5), кругла в перерізі, з рухомих прямим язичком; діаметр її 1,9 см.

II. СХІДНА ОКОЛИЦЯ с. НОВО-ПИЛИПІВКИ

(Розкопки 1951 р.)

На східній околиці с. Ново-Пилипівки знаходяться два невеликих кургани, між якими на свіжозораному полі помітні плями жовтуватого кольору від суглинку, що нагадують розорані кургани. Під час розкопок чотирьох таких плям ніяких слідів могильних ям не виявлено.

Потім були проведені розкопки двох сильно розораних, але ще помітних курганів, в яких виявлені сарматські поховання. Розкопки проводилися О. І. Тереножкіним (к. № 2) і О. Д. Ганіною (к. № 4).

Курган № 2

Висота кургана 0,4 м, діаметр його 12 м. Розкопки кургана проведені на площі 8×8 м.

Похований чорнозем залягав на 0,5 м нижче його вершини. Насип земляний. Нижче його виявлені два поховання: основне, в центрі кургана (п. 1), і впускне (п. 2), в 1 м на схід від основного поховання. Глиняний викид із основної могильної ями розкиданий по поверхні похованого чорнозему в північній частині кургана.

Поховання 1 (сарматське). Пляма могильної ями виявлена на глибині 0,6 м від вер-

ми. Кістки сильно зотліли. Ступні ніг порушені ногою. На дні був очеретяний настил, причому стеблини лежали вздовж могили.

Біля південно-західного кінця могильної ями, на 0,2 м вище її дна, знайдена бусина (2), а коло північно-східної стінки ями, на 0,2—0,3 м вище дна, знайдена піксида (3). Біля та-за були розсіяні дрібні кусочки зотлілого дерев'яного предмета, вкритого червоним лаком, і бронзові цвяшки від нього (4,5). Вздовж лі-

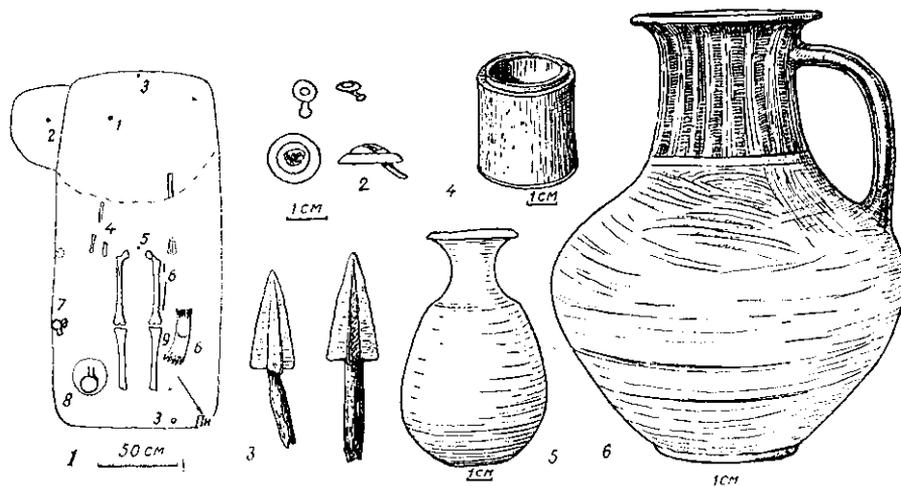

Рис. 27. Поховання 1 в кургані № 2 біля східної околиці с. Ново-Підліпівки. 1 — план поховання; 2 — бронзові цвяшки; 3 — залізні наконечники стріл; 4 — кістяна піксида; 5 — червоногліняний арибал; 6 — кружалний глек.

шини кургана. В плані могильна яма мала вигляд прямокутника із заокругленими кутами, орієнтованого по довжині з південного заходу на північний схід, довжина її 2,2 м, глибина 2,25 м від вершини кургана (на 1,6 м нижче поверхні похованого ґрунту). Південно-східна частина могильної ями порушена грабіжницьким ходом, що йшов зверху, контури якого були помітні вже в насипу кургана. Земля, що заповнювала грабіжницький хід, відзначалась дуже великою твердістю, в той час як в північній, непорушеній частині могили земля була пухкою.

Могильна яма була перекрита впоперек товстим шаром очерету, залишки якого помічені на її краях і на глибині 2,1 м від поверхні кургана, де він лежав суцільним шаром.

В ній же під очеретом лежали рештки похованого (рис. 27, 1), орієнтованого головою на південний захід. У грабіжницькій ямі, на глибині 1 м нижче вершини кургана, знайдено уламок бронзового виробу (1). Грабіжницькою ямою знищена вся верхня частина кістяка, в той час як ноги і речі біля ніг лишились неторканими. Судячи з решток, похований був дорослим чоловіком, який лежав у витягнутому положенні, з витягнутими рука-

вого стегна лежало пофарбоване у червоний колір деревко стріли без наконечника. Вздовж лівої ноги лежав дуже зотлілий сагайдак із кори з пофарбованими в червоний колір деревками, що розпались. Наконечники стріл (6) лежали великим пучком біля лівої гомілкової кістки, багато з них спаялись між собою внаслідок окислення. Біля південно-східної стінки, осторонь від колінного суглоба правої ноги, на дні могили лежала половина стулки черепашки беззубки з грудочкою рожевої фарби, а над нею, вище на 0,2 м, знаходився червоногліняний арибал (7). Праворуч від ніг містився (в уламках) великий глек (8).

1. Уламок бронзового масивного виробу, форма якого не встановлюється.

2. Бусина скляна, кругла, сильно іризована.

3. Піксида кістяна (рис. 27, 4), циліндрична, трохи розширюється знизу. Дно її у вигляді кружечка, вставлене. Кришка також із вставним кружком. Кружки дна та кришки прикрашені циркульним орнаментом.

4,5. Два бронзових цвяхи (рис. 27, 2). Сам цвях являє собою розкований на кінцях стержень з широкою порожнистою шляпкою у вигляді низького ковпачка з обідком.

6. Наконечники стріл — великі трилонатеві з довгими черенками, як вузькоконічні, так і ширококонічні (рис. 27, 3). Загальна кількість стріл в сагайдаці була трохи більшою за 40. Точний підрахунок їх ускладнений тому, що деякі з них розпались на куски.

7. Червоноглиняний арибал (рис. 27, 5), вскритий місцями червоним лаком, що обсипався; вінця його широкі, відігнуті, шийка коротка, корпус яйцевидної форми, дно плоске.

8. Глек кружальної роботи (рис. 27, 6) темносірого, майже чорного кольору. Вінця його відігнуті, шийка висока, циліндрична, відділена від корпусу двома горизонтально прокресленими лініями, дно з низьким кільцевим піддном. Ручка вертикальна, майже стрічкова, з невеликим виступаючим ребром. Шийка вскрита рівними вертикальними смугами лощіння. Корпус оздоблений вузьколінійним лощінням у вигляді косих штрихів, що розходяться в різні боки, в основному горизонтально. Висота глека 24,4 см, діаметр корпусу 19,5 см.

Поховання 2 (сарматське). Пляма могильної ями відкрита безпосередньо під насипом кургана. Краї ями чітко окреслились на глибині 1 м від його поверхні (рис. 28, 1). Вона мала вигляд прямокутника і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 1,9 м, ширина 0,6, глибина 1,8 м. Могильна яма була заповнена дуже пухкою землею.

У норі біля південно-західного кінця могили, на глибині 0,8 м від поверхні кургана, знайдена бронзова скобка (1). В землі, що заповнювала могильну яму, з глибини 1,5 м від поверхні кургана почали траплятися кістки людини і залізні наконечники стріл (2). Найбільше їх було у південному краю могили.

Кістяк був сильно порушений порами гризунів, від нього на місці збереглися лише незначні рештки. Похований був орієнтований на південний захід, лежав на спині у витягнутому положенні. При ньому виявлені: біля правої плечової кістки — два залізних наконечники стріл (2), коло протилежної стінки могили — залізний ніж (3), біля лівого стегна — залізна пряжка (4), в північному кутку могили — ліпний глек, що розпався на куски.

1. Бронзова скобка (рис. 28, 4) майже чотирикутної форми, з круглого дроту, кінці її заходять один за одиний.

2. У могилі зібрано 24 наконечники стріл, з яких 12 збереглися повністю, а решта — в уламках. Усі наконечники великі, трилопатеві, ширококонічні (рис. 28, 3).

3. Залізний ніж (рис. 28, 2) з прямим клинком, що закінчується заокругленим кінцем. Спинка широка. Черенок із слідами дерев'яної

ручки, короткий, надломлений в давнину. Довжина ножа з черенком 10 см.

4. Залізна пряжка (рис. 28, 5), довгаста, з переднім заокругленим і заднім прямим кінцями. Язичок пряжки товстий, з перегином в середній частині.

5. Ліпний глек (рис. 28, 6) з відігнутих назовні краєм, середньої висоти шийкою, кулястим корпусом і невеликим плоским дном. Прикрашений по шийці п'ятьма слабо прокресле-

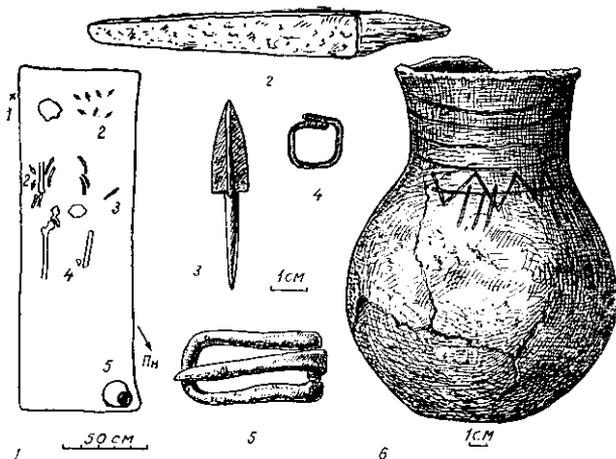

Рис. 28. Поховання 2 в кургані № 2 біля східної околиці с. Ново-Пилпівки.

1 — план поховання; 2 — залізний ніж; 3 — наконечник стріли; 4 — бронзова скобка; 5 — залізна пряжка; 6 — ліпна посудина.

ними горизонтальними лініями. По нижньому краю цих ліній іде пояс прокресленого орнаменту, складеного з трикутників і підвісок з потроєних вертикальних ліній. Глек зроблений з чистої глини, випал середній, черепок на зломі чорний, зовнішня поверхня світложовтого кольору. Висота посудини 20,8 см, діаметр корпусу 16 см.

Курган № 4 (сарматський)

Висота кургана 0,2 м, діаметр його 10 м. Розкопки кургана проведені на площі 6×6 м. У південно-східній його частині, на глибині 0,6 м від поверхні поля, в перехідному горизонті від ґрунту до підґрунтя (суглинок) виявлено велику могильну яму, майже круглу, з ледве позначеними кутами, орієнтованими по сторонах світу (рис. 29, 1). Діаметр могильної ями 2,2 м, глибина 1,55 м від поверхні кургана. Яма заповнена пухкою землею. На 0,15—0,2 м вище дна могили відмічені ознаки кострища у вигляді окремих невеликих плям вугликів. На цій же глибині траплялись кусочки зогнилого дерева, мабуть, від перекриття.

На дні могильної ями виявилися чоловічий і, очевидно, жіночий кістяки.

I. Чоловіче поховання збереглося повністю. Кістяк лежав у могильній ямі по діагоналі — від північного кута до південного — у витягнутому положенні, на спині, головою на пів-

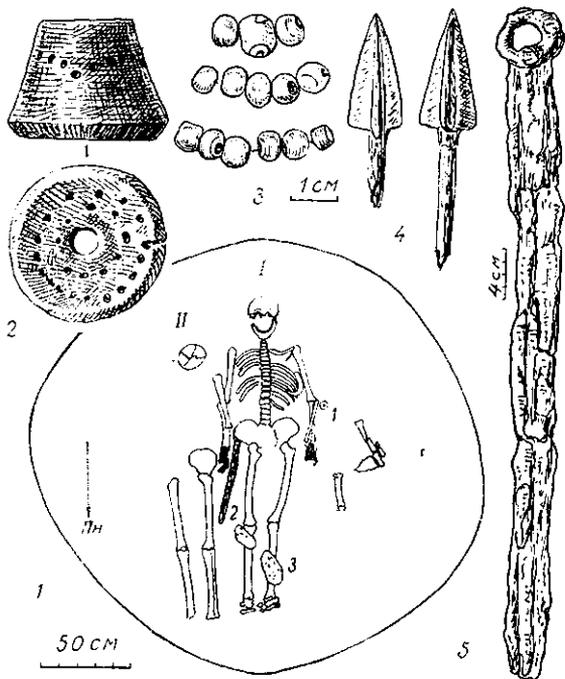

Рис. 29. Поховання в кургані № 4 біля східного краю с. Ново-Пилипівки.

1 — план поховань; 2 — глиняне пряслице; 3 — бусини; 4 — наконечники стріл; 5 — залізний меч.

день; руки витягнуті вздовж тулуба. Біля ліктя лівої руки знаходилось пряслице (1). Вздовж правого стегна із зовнішнього боку лежав меч (2), держак якого знаходився під правою стороною таза, а кінець — біля коліна. На гомілковій кістці лівої ноги лежало близько 13 залізних наконечників стріл (3).

II. Вздовж правого боку чоловічого кістяка лежав, судячи з менших розмірів, жіночий кістяк, від якого зберігся тільки верх черепа, частина правої руки і кістки ніг. Кістяк лежав також у витягнутому положенні, на спині і був так само орієнтований головою на південь. Плечова кістка лівої руки лежала на кістках правої руки чоловічого кістяка. Речей при похованому не було. В різних місцях засипки могильної ями знайдено різні бусини (4).

1. Глиняне пряслице (рис. 29, 2) зрізано конічної форми. По нижньому зрізу, навколо отвору, воно прикрашене двома концентричними кружечками з наколів кішчем вістря. Ряд таких же наколів проходив пояском навколо вер-

ха пряслиця. Висота пряслиця 3 см, діаметр 2 см.

2. Залізний меч (рис. 29, 5) з кільцевим навершиком на рукоятці, слідів перехрестя не збереглося, клинок обоюдогострий, кінець його притуплений. Збереженість меча погана. Довжина його з навершиком 50 см, діаметр кільця 5, ширина клинка знизу 2, в середній частині 3,5 см.

3. Наконечники стріл сильно зіпсовані окисами, з тринадцяти знайдених наконечників краще збереглися тільки два. Наконечники невеликі, трилопатеві, з цвяховидним черенком (рис. 29, 4).

4. Бусини (рис. 29, 3): середнього розміру кругла з блакитної пасти, прикрашена двома вічками жовтого кольору; маленька у вигляді пронизки із зеленуватої пасти; 12 великих круглих із скла білого кольору.

III. КУРГАННА ГРУПА АККЕРМЕНЬ I (Розкопки 1951 р.)

По верховині невеликої височини, що становить мис лівого корінного берега р. Молочної, який вдається в її долину проти с. Терпіння, розташована група великих, середніх і малих курганів (рис. 30). Кургани протягнули-

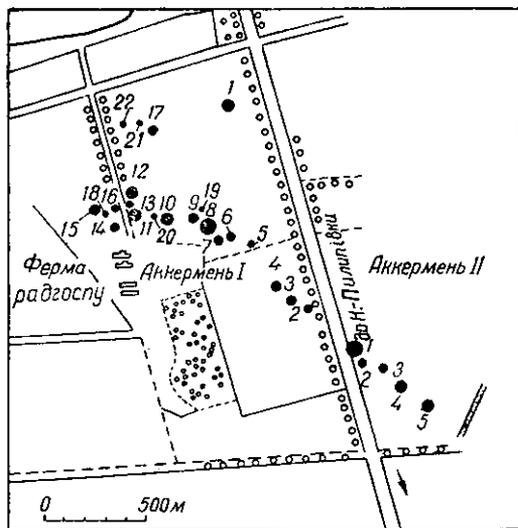

Рис. 30. План курганних груп Аккермень I і Аккермень II.

ся низкою з північного заходу на південний схід. Низка курганів продовжується і далі на схід, за дорогу із с. Ново-Пилипівки у Великий Токмак, але ця східна частина виділена для зручності дослідження в окрему групу (Аккермень II).

Довжина курганної групи близько 1,2 км.

Найбільшим є курган № 8, висота якого перевищує 5 м. Значні за розмірами кургани № 10 і 11 (близько 3 м). Насипи курганів сплюснені і, за винятком насипу кургана № 8, розорані. Курган № 15 частково зруйнований кар'єром, виритим для добування глини. Курган № 18 виявився цілком розораним, і його

пасипу немає ніяких особливостей. Товщина похованого чорнозему 0,3 м, нижче починався перехід до суглинку, на фоні якого (на глибині 1 м від вершини кургана) вдалося виявити плями могильних ям, виритих у материку.

Всього в кургані відкрито дев'ять поховань: три древньоамних (п. 5—7), одне умовно древ-

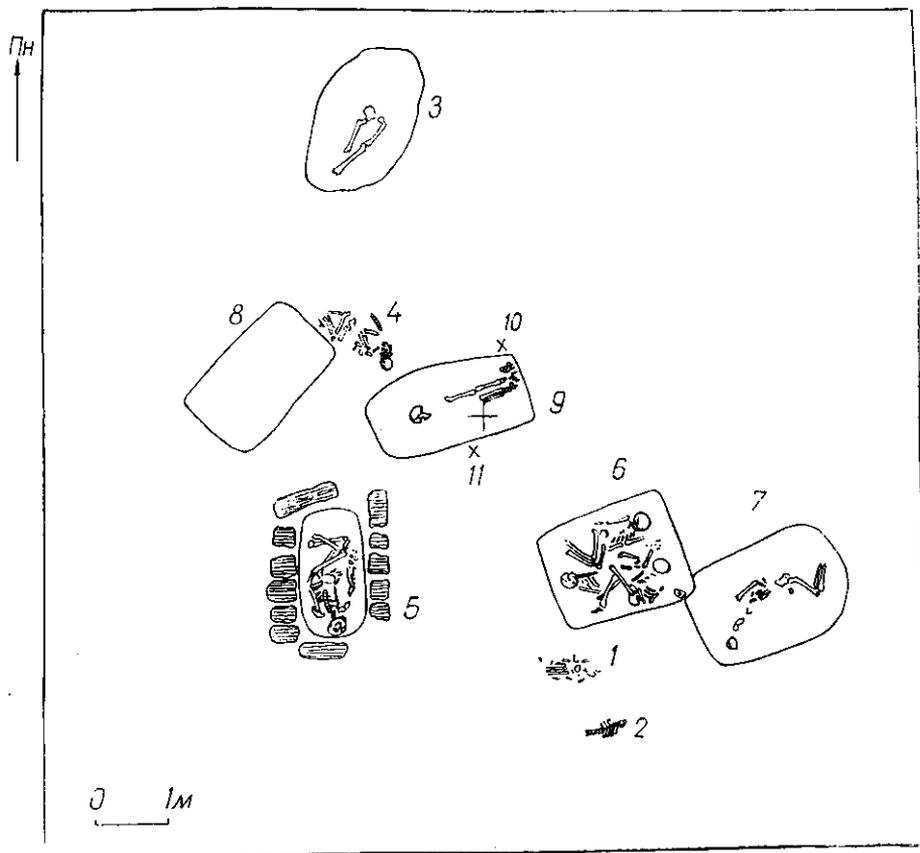

Рис. 31. План розкопок кургана № 5 групи Аккермель I.

пошастило виявити по світлій плямі на свіжозораному полі.

У 1951 р. розкопано сім курганів: № 5, 9, 14, 16 — В. А. Іллінською, № 6, 12 — О. І. Тереножкіним, № 18 — О. Д. Ганіною.

Усі кургани, за винятком одного (№ 16, скіфського), виявились у своїй основі древньоамного часу. Як впускні в курганах, поряд із значною кількістю древньоамних поховань, зустрічались катакомбні, часу пізньої бронзи і пізньокочівницькі поховання.

Курган № 5

Висота кургана 0,5 м, діаметр його 19 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м (рис. 31). Насип із щільного чорнозему сильно сплюснений. Похований ґрунт залягав на глибині 0,8 м від вершини кургана. В структурі

ньоамне (п. 8), одне умовно катакомбне (п. 3), два зрубних (п. 1, 4), одне пізньокочівницьке (п. 9), одне не визначене (п. 2), а також дві окремі посудини зрубного часу.

Поховання 1 (зрубне) в південній частині насипу. Могильна яма не простежена. Похований (дорослий) лежав на глибині 0,2 м від поверхні кургана, у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід, з дуже притиснутими до живота ногами. Збереженість кістяка дуже погана. Біля черепа знаходились чорні рихлі черепки посудини банкової форми.

Поховання 2 (не визначене) в південній частині насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні. Від кістяка збереглися хребет і частина грудної клітки, судячи з яких, він лежав обличчям майже додола, головою на північний схід.

Поховання 3 (катакомбне?) в північній частині кургана. Могильна яма в плані мала вигляд неправильного овала і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 1,8 м, ширина 1,1, глибина 1,5 м від поверхні кургана (на 0,85 м нижче похованого ґрунту). Яма трохи розширялась донизу. Від похованого частково збереглися

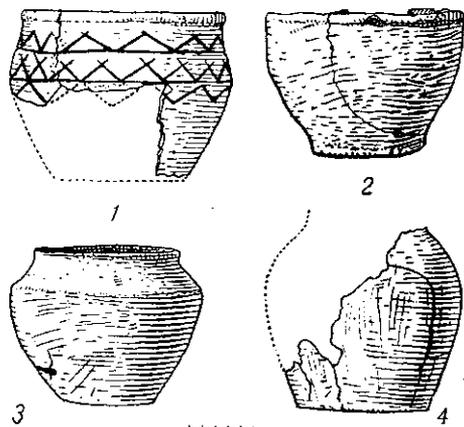

Рис. 32. Посудини з кургана № 5 групи Аккермень I.

1 — окрема знахідка в пасику; 2 — поховання 4; 3 — поховання 7; 4 — поховання 9.

кістки таза і ніг, судячи з яких він лежав у витягнутому положенні на спині і був орієнтований на північний схід. Під лівою тазовою кісткою і між стегнами на дні ледве помітні сліди червоної фарби.

Поховання 4 (зрубне) в центрі пасику, на глибині 0,2 м від його поверхні. Кістяк дорослої людини лежав у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний схід, з руками, зігнутими в ліктях, кистями перед обличчям, і ногами, притиснутими до живота. Біля тім'я — плоскодонна лігня посудина з широким корпусом банкової форми і прямим заокругленим, трохи потовщеним краєм (рис. 32, 2). Поверхня її шершава, погано заглажена, колір чорний, випал середній. Висота посудини 11,5 см, діаметр вінець 17, дна — 9 см.

Поховання 5 (древньоямне) на південний захід від центра кургана. Яма довгаста, із заокругленими кутами, орієнтована по довжині з півночі на південь, трохи звужена до дна. Довжина її біля дна 1,6 м, ширина 0,8, глибина 1,8 м від поверхні кургана (на 0,9 м нижче поверхні похованого ґрунту). На рівні похованого чорнозему яма була перекрита сімома сильно зотлілими колодами, покладеними впоперек. Довжина колод 1,6 м, ширина 0,2—0,3 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, з невеликим поворотом вправо, головою на пів-

день, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва кистю покладена на таз. Кість правої руки слабо пофарбована. Кістяк поганої збереженості.

Поховання 6 (древньоямне) на південний схід від центра кургана. Могильна яма в плані трапецієвидна, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 1,9 м, ширина 1,2—1,6, глибина від поверхні кургана 1,9 м (на 1,1 м нижче похованого ґрунту). Стінки ями вертикальні. В могилі поховані троє дорослих (рис. 33, 1), збереженість кісток дуже погана.

I. Перший кістяк (крайній з півночі), мабуть, чоловіка, великого на зріст, покладеного на спині, головою на схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Руки його витягнуті вздовж тулуба. Біля потилиці — грудочка червоної фарби.

II. Другий кістяк (середній) лежав на спині, головою на південний захід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Коліна першого похованого знаходилися над грудною кліткою цього кістяка. Біля черепа зліва (коло очної ямки) знаходилася грудка смоли, що мала вигляд довгастої ква-солі з відбитками пальців.

III. Третій кістяк (крайній з півдня) лежав звалений на правий бік, головою на північний схід, з повернутими вправо і зігнутими в колінах ногами. Права рука піднята до обличчя, кисть лівої покладена на таз. Череп вкритий червоною фарбою. За похованим, у східному кутку могили, лежала трикутної форми мотичка (рис. 40, 2), зроблена з рогу оленя. Зняряддя сильно спрацьоване, отвір для насада круглий, поставлений впоперек щодо площини зняряддя; довжина мотички 8 см, ширина в конусі 2,3, в лопатевій частині 5, товщина 1,7, діаметр отвору 2 см.

Поховання 7 (древньоямне) розташоване дещо на схід від поховання 6, що зрізало його західний кут. Яма орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід, довжина її 2,3 м, ширина 1,5, глибина 1,4 м від поверхні кургана (на 0,6 м нижче поверхні похованого ґрунту), форма ями чотирикутна, кути дуже заокруглені.

Від поховання, що знаходилось посередині могили, збереглися лише окремі напівзотлілі кістки, судячи з яких, мрець лежав у звичайному для древньоямних поховань положенні на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Орієнтований він головою на південний захід. Біля черепа лежали грудочки білої і червоної фарби та невеликий

кременний відщеп без слідів обробки. В південному кутку могили стояв догори дном плоскодонний горшечок (рис. 32, 3) з широкими, добре вираженими округлими плічками і порівняно високими прямими вінцями з округ-

ляться розрізнені і перемішані між собою кістки людини і коня, основна маса яких залягала на глибині 0,7—1 м від поверхні кургана, в західній частині могильної ями. Поряд з кістками трапились куски зогнутих, добре ви-

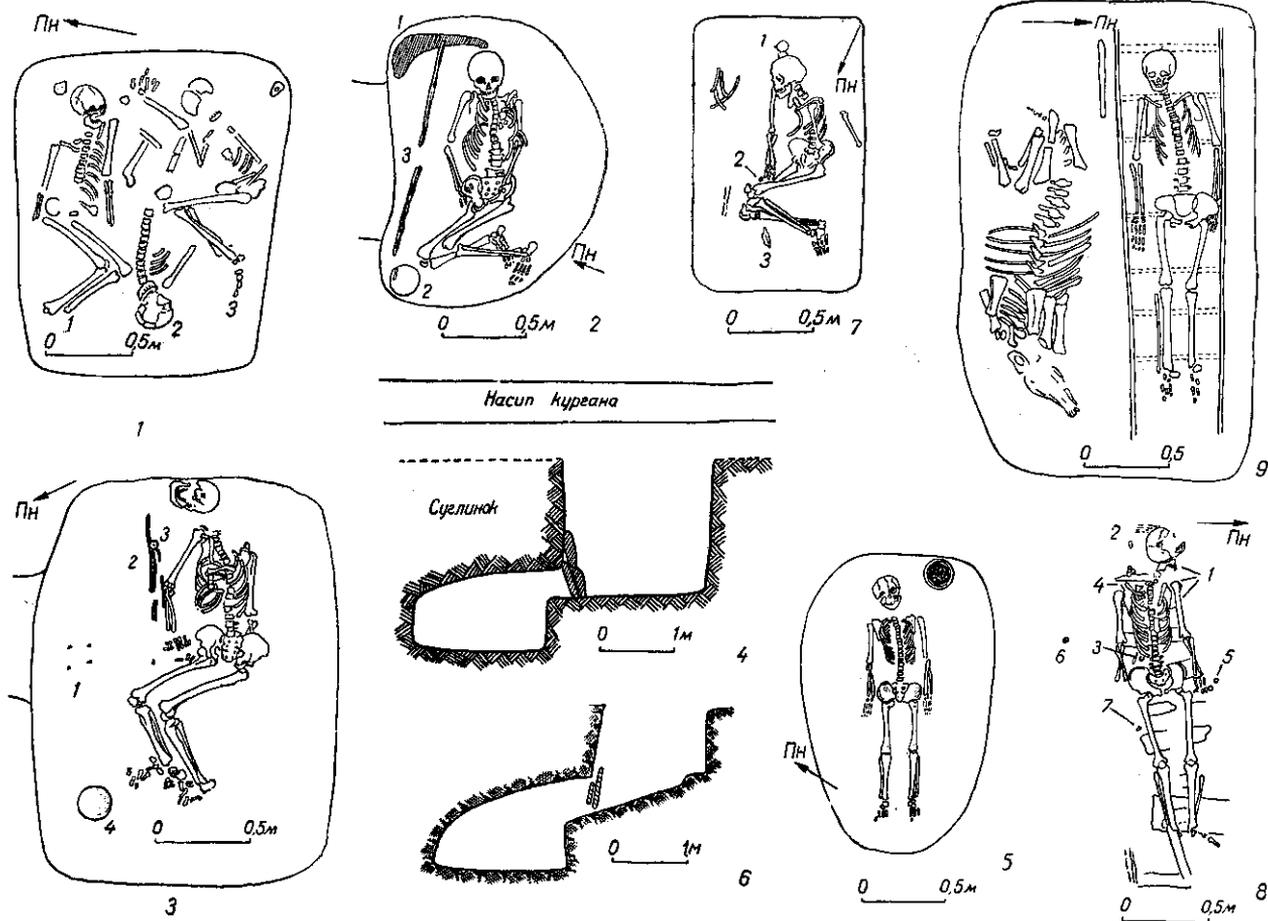

Рис. 33. Плани і розрізи поховань в курганах групи Аккермень I.

1 — курган № 5, поховання 6; 2 — курган № 12, поховання 1; 3 — курган № 6, поховання 3; 4 — розріз катакомби поховання 3 в кургані № 6; 5 — курган № 14, поховання 4; 6 — розріз катакомби поховання 7 в кургані № 14; 7 — курган № 9, поховання 3; 8 — курган № 16, поховання 1; 9 — курган № 12, поховання 8.

лим краєм. Черепок щільний, випал середній, колір темний з рудими плямами, поверхня заглажена до лощіння. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 11, дна — 7 см.

Поховання 8 (древньооямне?) на захід від центра кургана. Яма прямокутна з вертикальними стінками, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2 м, ширина 1,1, глибина 1,8 м від поверхні кургана (на 1 м нижче поверхні похованого ґрунту). На дні простежено деревний тлін. Кістяк не виявлений; очевидно, він зотлів.

Поховання 9 (пізньокочівницьке) в центральній частині кургана. Тут, починаючи з глибини 0,4 м від його поверхні, почали трап-

струганих дощок, куски залізних предметів, що розпалися, дві бронзових обойми (1) і бронзове колечко (2), половина кістяного гудзика (3), залізне колечко (4), янтарна підвіска (5) і залізний кружок (6).

Нижче відкрилася неправильна чотирикутна яма, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,2 м, ширина 1,1, глибина від поверхні кургана 1,3 м (на 0,5 м нижче поверхні похованого ґрунту). Поховання в західній частині могили знищене при пограбуванні. В східній частині на місці лишилися кістки правої ноги нижче коліна і лівої ноги. Судячи з них, похований лежав на спині у витягнутому положенні, головою на

південний захід. Під кістками збереглися зотлілі дошки від дна гробовища. В ногах, у північній кутку, стояла глиняна посудина, що розпалася (7).

1. Дві бронзові півкруглі опукло-ввігнуті пластинчасті обойми (рис. 34, 3) із залишками накладного золота, краї якого загнуті всере-

5. Янтарна підвіска (рис. 34, 1), зроблена з половини великої овальної пролиски.

6. Залізний кружок, тонкий, з отвором у центрі, діаметр його 1,8 см.

1. Від ліпної посудини (глека?) збереглася лише нижня частина (рис. 32, 4), дно плоске, стінки середньої опуклості, з високо підве-

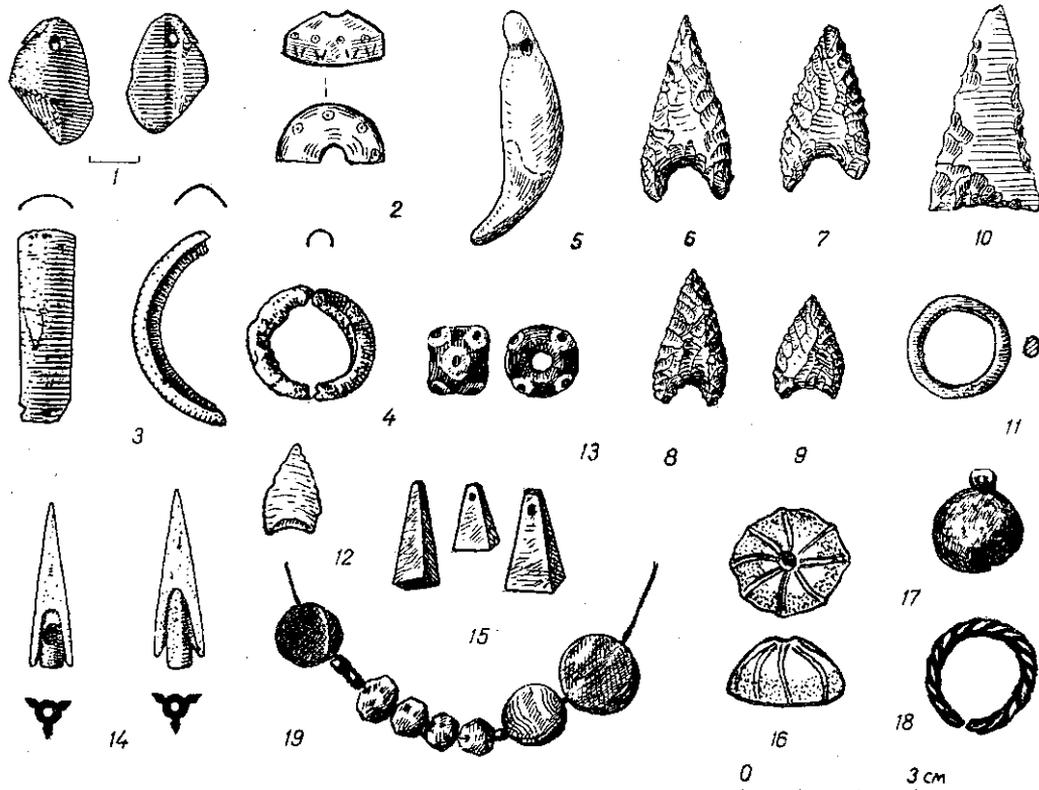

Рис. 34. Речі з курганів групи Аккермень I.

1 — янтарна підвіска; 2 — кістяний гудзик; 3, 4 — бронзові прикраси; 5 — ікло-підвіска; 6 — 10, 12 — крем'яні наконечники стріл; 11 — кістяне кільце; 13 — ластові бусини; 14 — бронзові наконечники стріл; 15 — скляні підвіски; 16 — свинцеве пряслице; 17 — бронзовий бубонець; 18 — срібне кільце; 19 — бусини.

1—4 — курган № 5, поховання 9; курган № 6: 5 — поховання 1, 6—9 — поховання 3; курган № 9: 10 — поховання 6, 11 — поховання 3; 12 — курган № 14, поховання 7; курган № 16: 13—16 — поховання 2, 17—19 — поховання 1.

дину обойми. На кінцях їх є по парі отворів для нашивання. Діаметр обойми 4 см, ширина 0,8 см.

2. Бронзове колючко із слідами позолоти (рис. 34, 4), зроблене з опукло-ввігнутої пластинки; діаметр його 2,3 см.

3. Половина полірованого кістяного гудзика (рис. 34, 2) у вигляді шашечки циліндрично-конічної форми з круглим отвором у центрі. Прикрашена ламаною різьбленою лінією і дрібними кружечками з крапочкою.

4. Два залізних колючка. Одне просте із круглого в перерізі стержня, друге таке саме, але з прикріпленою до нього залізною підвіскою у вигляді втулочки.

деними округлими плічками. Стінки тонкі, чорного кольору. Висота тієї частини посудини, що збереглася, 14 см, діаметр дна 10 см.

Крім описаних поховань, у центрі кургана, на глибині 0,15 м від його поверхні, виявлені дві глиняні посудини. Можливо, що вони належали до поховань пізньозрубного часу, які не збереглися.

10. Одна дуже зіпсована плугом, від неї збереглася лише верхня частина (рис. 32, 1). Посудина гостроробриста, з прямими стінками, із заокругленим потовщеним краєм у вигляді валика. По плічку йде два ряди кутів і косих хрестів, нижче плічка — третій ряд кутів. Орнаментальні пояски розділені горизон-

тальними лініями. Орнамент нанесений глибоким лінійним чеканом. Посудина з глини з товченими камінцями, злом чорний, поверхня заглажена, темного кольору з бурими плямами, випал середній. Висота посудини близько 14 см, діаметр вінець 16 см.

11. Друга посудина банкової форми, невелика, з плоским дном і прямим заокругленим краєм. Поверхні її шершаві, із слідами загладжування. Колір жовтуватосірий, злом чорний. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 10, дна — 7 см.

Курган № 6

Висота кургана 0,5 м, діаметр його 20 м. Розкопки кургана проведені на площі 12 × 12 м. Насип щільний, земляний, за кольором зливається з похованням черноземом, глибина залягання якого встановлена по глиняному викиду з ями основного поховання (п. 7), становить 0,5 м. Суглинок починався на глибині 0,8 м від вершини кургана, могильні плями ясно позначалися на глибині 1 м від вершини. Випадкових знахідок у насипу не було.

У кургані відкрито сім розташованих різниці поховань (рис. 35): три древньоямних (п. 5—7), три катакомбних (п. 1, 3, 4) і одне зрубне (п. 2).

Поховання 1 (катакомбне) в південно-західній частині кургана, на глибині 1 м від його поверхні. Контури вхідної ями, заповненої черноземом з глиною, не відрізнялись чіткістю: овальна в плані, вона по довгій осі орієнтована з південного заходу на північний схід; довжина її 1,8 м, ширина 1,4, дно на глибині 1,4 м від поверхні кургана (на 1,2 м нижче рівня похованого ґрунту). Поверхня дна нерівна. Вхід у катакомбу овальної форми, дуже низький, знаходився в північно-західній стінці. Ширина його 0,5 м, висота 0,23, довжина 0,4 м. Він був частково закритий з боку вхідної ями лопаткою бика, поставленою вертикально. Щільно заповнена землею катакомба мала овальну в плані форму і була орієнтована по довжині однаково з вхідною ямою (південний захід — північний схід); дно її знаходилось на 0,45 м нижче дна вхідної ями; довжина катакомби 1,7 м, ширина 1,2, висота 0,7 м.

Похований, очевидно молодий чоловік, знаходився в середній частині катакомби, головою на південь, на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Череп різко звернутий вправо, шийні хребці зрушені з своїх місць, тулуб сильно стиснутий з боків, плечові кістки знаходилися під грудною кліт-

кою. Руки лежали кистями на тазових кістках. Кістки таза перевернуті, крижі збереглися у первісному положенні. Праворуч від стегна правої ноги знайдено два ікла з отвором для підвішування (рис. 34, 5). Біля лівої плечової кістки і правого стегна по дну простежена червона фарба.

Поховання 2 (зрубне) в центрі насипу, на глибині 0,3 м від його поверхні. Похо-

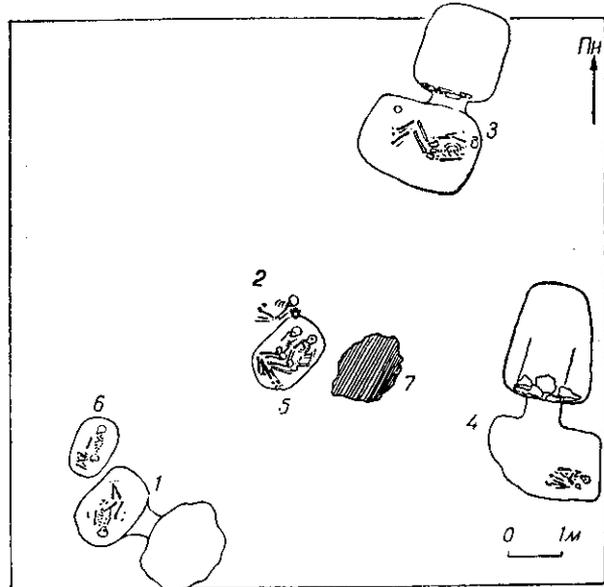

Рис. 35. План розкопок кургана № 6 групи Аккермень I.

ваний (жінка*) лежав головою на схід, у дуже скорченому положенні, на лівому боці. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям. Ноги дуже зігнуті і щільно притиснуті до живота так, що лікті і коліна сходяться між собою. Збереженість кісток погана. Перед обличчям стояв ліпний горщик, верх якого знесений плугом. Дно позначене зовні вдавленнями, випал середній, посудина на зломі чорна, на поверхні жовта. Висота тієї частини посудини, що збереглася, 10 см (на цій висоті посудина мала 24 см в діаметрі), діаметр дна 10 см.

Поховання 3 (катакомбне). Вхідна яма знаходилась у північно-східній частині кургана. Вона виявлена на глибині 1,2 м від його поверхні (на 0,7 м нижче поверхні похованого чернозему), де в плані мала вигляд прямокутника із заокругленими кутами, орієнтованими по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,2 м, ширина 1,4, глибина 3 м. Від північної до південної сторони дно знижується на 0,1 м, ширина вхідної ями на дні в північно-східному кінці становить 1,4 м, а в південно-західному —

1,8 м. На стінці внизу виразно видні вертикальні жолобки — сліди від знаряддя, яким вона вирита. Дно ями гладке.

У південній стінці вхідної ями вхід у поховальну камеру (рис. 33, 4) закладений в два шари вапняковими плитками (розміри найбільшої дорівнюють $0,6 \times 0,35 \times 0,1$ м), доставленими з відслонень біля с. Терпіння.

Рис. 36. Залишки лука і «булава» в похованні з кургана № 6 групи Аккермень I.

Каміні лежали з невеликим нахилом до стінки, дуже щільно. Ширина кладки 1,2 м, висота 1,8, товщина 0,25 м. Вхід у камеру овальний, ширина його 0,6 м, висота 0,4 м (первісна 0,5 м).

Поховальна камера по довжині розташована перпендикулярно щодо вхідної ями. Дно камери на 0,7 м нижче дна вхідної ями, довжина 2,1, ширина 1,2 — 1,5 м. Стеля камери дуже плоска. Дно нерівне, із слідами знаряддя; вони ясно видні й на стелі у вигляді довгих, вузьких, частих штрихів. Один кінець знаряддя мав гладку пряму лезову частину, а з другого кінця лезо було з ледве хвилястим краєм. Поховальну камеру заповнювала пухка земля.

Похований (чоловік*) лежав всередині камери головою на схід, на спині, з значним поворотом на правий бік (рис. 33, 3). Череп з нижньою щелепою відкотився до східної стінки. Руки витягнуті вздовж тулуба. Ліва рука покладена кистю під таз, права рука відкинута в лікті — кисть її покладена на дно ями долонею вниз. Ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Фаланги ніг розпалися. Кістяк дуже доброї збереженості.

На ключиці, лопатці, ліктьовому суглобі і на фалангах правої руки помітні плями червоної фарби, на правій стороні грудної клітки — кусочки зотлілого дерева. Під черепом біля потилиці знаходилися грудочки чорної смоли. В землі, що заповнювала поховальну камеру, перед входом в неї, на різній глибині (0,2—0,4 м вище підлоги) в різних місцях знайдені чотири крем'яних наконечники стріл (1).

Вздовж правого боку біля правої руки лежали рештки лука (2), під яким виявився один крем'яний наконечник стріли і рештки дерев'яного жезла з кам'яним навершником (3). У північно-західному кутку стояла догори дном зотліла дерев'яна посудина (4).

1. Наконечники стріл (рис. 34, 6—9) зроблені з доброго коричнюватосірого, напівпро-

зорого кременю. Форма наконечників трикутна, з виїмкою в основі, дещо асиметрична. Виготовлені вони технікою віджимної ретуші, яка вздовж гладкого боку пластинки йде по краю, а вздовж другого боку (з гранями) вкриває майже всю поверхню наконечника. Розміри наконечників: $3,5 \times 1,5$ см; $3,3 \times 1,7$; $2,7 \times 1,7$; $2 \times 1,3$ см.

2. Лук (рис. 36) зберігся далеко не повністю. У верхньому кінці (ближче до голови) він круглий. Тут в ньому зроблений невеликий заокруглений виріз (приймач для тетиви). До середини він утворює невеликий вигин, стає плоским і досягає 2,5 см ширини. Лук зберігся на протязі 0,6 м. Можливо, що невеликий кусочок зотлілого дерева, який знаходився біля стегна правої ноги, є його продовженням. В цьому разі довжина його мала бути більшою за 0,9 м.

3. «Булава» (рис. 36) являє собою напівзотлілу круглу дерев'яну ручку, на один кінець якої насаджена виточена з білого не дуже щільного пісковика (поверхня шершава) кулька, діаметр якої дорівнює 4,2 см. В тому місці, де в неї встромляється ручка, зроблена виїмка у вигляді круглої лунки. Кам'яний навершник, очевидно, прикріплювався до ручки за допомогою ремінів і тасьми, які не збереглися.

4. Дерев'яна посудина мала вигляд глибокої чаші з круглим дном. Дерево дуже зотліло, фактура поверхні не збереглася. Висота посудини 10 см, діаметр 19 см.

Поховання 4 (катакомбне) в південно-західній частині кургана. На рівні похованого ґрунту, на глибині 0,35 м від поверхні кургана, виявлена велика вхідна яма в катакомбу,

орієнтована по довжині з півночі на південь. Довжина ями 2,3 м, ширина в північному кінці 1, в південному 1,5 м. Стінки прями. Глибина ями від поверхні кургана 1,8 м. Дно має нахил у південну сторону, і в ньому по середній лінії зроблена поглиблена в ту саму сторону канавка, шириною в 0,9 м, глибиною 0,3 м.

Прохід у поховальну камеру містився в південній стінці, до якої і прорита канавка. Він похило закладений розташованими в три ряди вапняковими плитчастими каменями. Ширина і висота кладки 0,8 м, товщина 0,4 м. Каміні були покладені так щільно, що їх вибирали з великими зусиллями. Проміжки між великими каменями були забиті дрібним камінням.

Устя катакомби півкругле (арочкою), ширина і висота його 0,7 м, довжина 0,5 м. Камеру катакомби заповнила пухка земля, що потрапила кризь нори. Дно катакомби на 0,8 м нижче підлоги вхідної ями.

Поховальна камера орієнтована по довжині перпендикулярно щодо довгої осі вхідної ями, тобто з заходу на схід. У східній частині вона прямокутна, південно-західний кут сильно скошений, північно-західний — заокруглений. Довжина камери 2,4 м, ширина 1,5, висота 1 м. Стеля плоска.

Ближче до південної стінки катакомби знаходилися рештки похованого. Кістки лежали дуже компактно, але без усякого порядку, утворюючи овальної форми купу довжиною 1 м, шириною 0,4 і висотою 0,15 м. Можливо, що спочатку розміри купи були меншими (не більше 0,8 м), але поступово кістки розсипалися в різні боки.

Із східного краю купи містився череп, що лежав на правій скроні. Над лицьовою частиною його знаходилась права лопатка, далі лежала кістка таза. В середній частині купи були розташовані кістки ніг, рук, хребці і ребра, в західному кінці купи — крижі і половина тазової кістки. Нижньої щелепи не виявилось. Анатомічного зв'язку фаланг ніг і рук не помітно.

Поховання 5 (древньоямне) в центральній частині насипу. Могильна яма помічена на глибині 0,25 м від його поверхні, але контури її були недосить ясні. В чорноземному насипу вона простежувалась по засипці, що складалася з глини і чорнозему.

Яма з дуже заокругленими кутами, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід, довжина її 1,6 м, ширина 0,9, глибина від вершини кургана 1,6 м. Стінки могили вертикальні, крім південно-західної, що мала невеликий нахил всередину.

У могилі два кістяки: дорослого — вздовж південно-східної сторони—і підлітка—вздовж

північно-східної сторони. Обидва кістяки орієнтовані головами на північний схід.

I. Кістяк дорослого (чоловічий) лежав на спині, череп покладений на праву скроню, кисть лівої руки знаходиться на тазових кістках, права витягнута вздовж тулуба. Ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо.

II. Кістяк підлітка (жіночий?) частково прикритий кістками дорослої людини, лежав на спині, череп повернутий на правий бік, права рука витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, кисть на тазі, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. У обох похованих черепні кістки і ступні ніг вкриті червоною фарбою.

На 4 см вище похованих лежали впоперек зотлілі дерев'яні колоди від перекриття. Збереженість кісток обох похованих дуже погана.

Поховання 6 (древньоямне). Відкрито в південно-західній частині кургана. Могильна яма дуже невеликих розмірів, овальної в плані форми, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Стінки ями нерівні, заповнена вона глиною з чорноземом. Довжина її 1,2 м, ширина 0,7, глибина від поверхні кургана 2 м (на 1,7 м нижче рівня похованого ґрунту). Дитячий кістяк лежав головою на північний схід, на правому боці, з ногами, зігнутими в колінах і притиснутими до таза. Руки витягнуті: права з кистю над стегнами, ліва лежала поперек лівого стегна. По всьому кістяку помітні сліди червоної фарби, особливо яскравої на черепі (але не на лицьових кістках).

Поховання 7 (древньоямне, основне) в центрі кургана. Могильна яма на рівні похованого чорнозему перекрита великою пісковиковою плитою, доставленою з Кам'яної Могили. Довжина плити 1,7 м, ширина 1,2, товщина 0,25 м. Камінь вздовж південно-східного краю трохи провис у могилу.

Могильна яма орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. У плані вона прямокутна, стінки її вертикальні з вертикальними слідами від жолобчастого знаряддя, яким вона була вирита; довжина ями 1,4 м, ширина 0,8, глибина від вершини 1,5 м (на 1 м нижче рівня похованого ґрунту).

Похований — доросла людина, очевидно чоловік, — лежав головою на північний схід, догори обличчям, на спині, руки витягнуті вздовж тулуба (кісті рук не збереглися), ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вліво. На лобі червона фарба, ліворуч від черепа грудочка червоної глини. Збереженість кістяка дуже погана.

Курган № 9

Висота кургана 0,5 м, діаметр його 20 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип із щільного однорічного чорнозему, що за кольором зливається з похованим ґрунтом, верхню межу якого пощастило про-

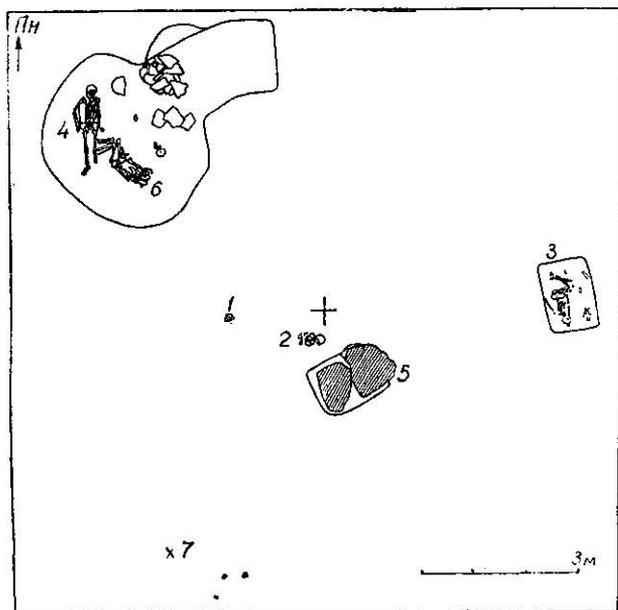

Рис. 37. План розкопок кургана № 9 групи Аккермень I.

стежити в центрі по викиду з основної могильної ями. Висота насипу в центрі від рівня похованого ґрунту 0,8 м, товщина ґрунтового шару 0,3 м, з цієї глибини він переходить у жовтуватий суглинок. Контури могили вдалося встановити в перехідному шарі від ґрунту до підґрунтя, на глибині 1,1 м від верхівки кургана. В насипу траплялись окремі кістки тварин і малозначні уламки ліпних посудин.

У центрі кургана і в північній його частині відкрито шість поховань (рис. 37): два древньооямних (п. 3,5 — основне), два катакомбних (п. 4, 6), одне зрубне (п. 2), одне не визначене (п. 1); окремо знайдена древньоямна посудина (рис. 37, 7).

Поховання 1 (не визначене) на захід від центра кургана, на глибині 0,8 м від його поверхні. Від кістяка збереглася частина черепа, що належав суб'єкту юнацького віку.

Поховання 2 (зрубне) в центрі кургана, на глибині 0,8 м від його поверхні, на рівні похованого ґрунту. Від кістяка зберігся роздавлений землею череп, що лежав на лівій скроні, тім'ям на південь Біля тім'я стояла

фрагментована посудина (рис. 38) з плоским дном у вигляді невисокої ніжки, з гостреберним опуклим корпусом і круто відігнутими низькими вінцями. Прикрашена вірвовочним орнаментом: по плічку йде широкий пояс із заштрихованих кутів, нижче плічка—пояс із косих трикутників, що включають в собі трикутники менших розмірів. Зроблена із середньо промішаної глини, поверхні добре заглажені, випал нерівний, стінки на зломі чорні, поверхня їх темного кольору з жовтими плямами. Висота посудини і діаметр її вінець 14 см.

Поховання 3 (древньоямне) в східній частині кургана. Могильна яма прямокутної в

Рис. 38. Посудина з поховання 2 в кургані № 9 групи Аккермень I.

плані форми, орієнтована по довжині з південного сходу на північний захід; довжина її 1,4 м, ширина 0,9, глибина 1,8 м (на 1 м нижче поверхні похованого ґрунту). Стінки ями вертикальні. В землі, що заповнювала її, трапилось кілька кусків круглих дерев'яних стовпчиків діаметром від 3 до 5 см, очевидно, від зотлілого перекриття.

Кістяк (рис. 33, 7) лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на південний схід. Права рука витягнута вздовж тулуба. Кістки лівої руки і частина ребер розкидані. Збереженість кісток добра. Череп, верхній епіфіз лівої плечової кістки, ребра правого боку, кістки таза, кисті рук і ступні ніг пофарбовані яскравочервоною фарбою. Під кістяком сліди деревного тілну.

1. Біля тім'я похованого знаходилися дві щільні кульки червоної фарби.

2. Біля кисті правої руки знайдено гладке кістяне колечко (рис. 34, 11) діаметром 1,8 см.

3. Нижче колін, вістрям до них, лежав ніж (рис. 40, 3), що має вигляд наконечника дротика. Ніж зроблений з кременю сірого кольо-

ру; оброблений грубими сколами. Форма його асиметрична, черенок короткий, клинок обоюдогострий, масивний. Довжина ножа 8 см, ширина 3 см.

Поховання 4 і 6 (катакомбі) в загальній ямі в північній частині кургана. Вхідна яма впущена в курган крізь насип. У плані вона мала вигляд неправильного чотирикутника, орієнтованого по довжині з південного заходу

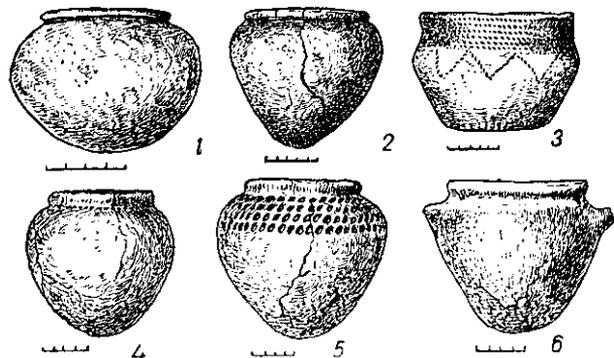

Рис. 39. Посудини з курганів групи Аккермень I.

1 — окрема знахідка в насипу кургана № 9; курган № 14; 2 — поховання 3, 3 — поховання 4, 4, 5 — поховання 2, 6 — поховання 10.

на північний схід; довжина її 2 м, ширина 1,6 м. Дно ями в північно-східній частині знаходилось на глибині 1,4 м від поверхні кургана (на 0,8 м нижче поверхні похованого чорнозему). Звідси воно похило спускалося на 0,4 м до південно-західної частини, де знаходилось устя катакомби, закладене вапняковими каменями. Склепіння катакомби осіло, а разом з ним частково обвалилися всередину катакомби і камені, якими було закладено її устя.

Поховальна камера овальної в плані форми орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід, довжина її 3,4 м, ширина 2,7 м. Дно катакомби знаходилось на 1,25 м нижче вхідної ями (глибина від поверхні кургана 3 м, від поверхні похованого ґрунту 2,4 м). Висота поховальної камери 1,6 м.

Поховання 4 було впущено в катакомбу крізь вхідний отвір, ще до обвалу її стелі, але вже тоді, коли вона частково заповнилася землею, в зв'язку з чим похованого поклали на 0,65 м вище підлоги, біля західної сторони катакомби. Кістяк (чоловіка *) лежав у витягнутому положенні, головою на північ; ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті. Над правою стороною грудної клітки лежав кусок зотлілого дерева. В 0,15 м праворуч від плечової кістки знаходилась купка яєчної шкаралупи, друга така ж купка шкаралупи

знаходилась у 0,35 м праворуч від колінного суглоба правої ноги.

Поховання 6 — основне в катакомбі. Кістяк (чоловіка *) лежав на дні ями, проти устя, трохи ближче до південно-західної стінки,

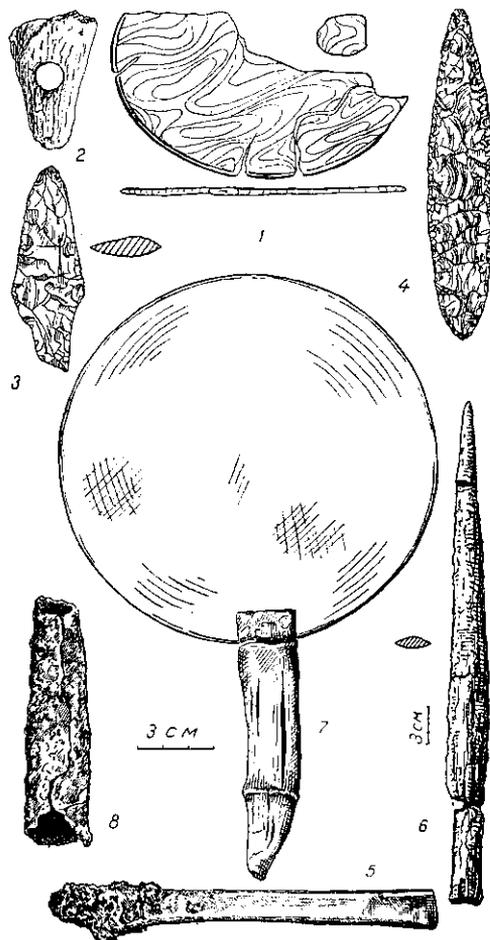

Рис. 40. Речі з курганів групи Аккермень I.

1 — рештки дерев'яної посудини; 2 — кістяна мотичка; 3, 4 — крем'яні ножі; 5 — залізний ніж з кістяною рукою; 6 — залізний наконечник списа; 7 — бронзове дзеркало з дерев'яною рукою; 8 — залізний «втік» від списа.

Курган № 9: 1 — поховання 6, 3 — поховання 3; 2 — курган № 5, поховання 6; 4 — курган № 12, поховання 9; 5—8 — курган № 16, поховання 2.

на спині з поворотом на правий бік, головою на південний схід, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Череп відкотивсь убік. Права рука витягнута, кістки лівої руки і частково грудної клітки зміщені. Можливо, що похований був покладений на боці і тільки потім корпус його звалився на спину. Кістяк густо засипаний яскравочервоною фарбою, особливо багато її там, де спочатку знаходилась голова, і біля ступнів ніг. Під кістяком коричневий тлін. Біля нижнього кінця правої лопатки лежав крем'яний наконечник

стріли, тут же між ребрами знаходилось копито кози чи вівці. Наконечник стріли (рис. 34, 10) трикутної форми, з невеликою виїмкою в основі. Зроблений він з пластини сірого кременю відмінної якості технікою ретуші. Довжина наконечника 3,5 см (кінець відламаний), ширина 2 см. Поблизу попереку, ліворуч під похованим, на дні могили містилась частина дерев'яного предмета (рис. 40, 1), судячи з якої, він являв собою добре виточену овальну дощечку. Можливо, що це була чашечка з низьким краєм, деформованим під тиском землі, на що можуть вказувати тріщини вздовж краю; довжина дощечки 12 см, ширина 6,5, товщина 0,3 см. Біля північної стінки трапився невеликий кусочок необробленого кременя.

Поховання 5 (древньооямне, основне) в центрі кургана. Могильна яма чотирикутна, із заокругленими кутами, звужена до дна, де вона набуває вигляду майже правильного прямокутника. Орієнтована яма по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її біля дна 1,6 м, ширина 1,2, глибина від вершини кургана 1,5 м (на 0,8 м нижче похованого ґрунту). На рівні поверхні похованого ґрунту вона була перекрита двома пісковиковими плитами з Кам'яної Могили, що мали неправильну форму. Довжина плит до 1 м, ширина до 0,9 м, товщина 0,3 м. Камені частково осіли в яму. Похований лежав на спині, головою на північний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Руки витягнуті вздовж тулуба, кисть лівої руки розпластана долонею вниз. Череп, кисті рук і ступні вкриті червоною фарбою. Праворуч від черепа лежали округла біла галька, вкрита червоною фарбою, безформний сірий пісковиковий камінчик і грудочка червоної фарби, скатана в кульку. Нижче колін лежав другий пісковиковий камінчик, а також пофарбований камінь. Кістки дуже погані збереженості.

6. Крім описаних поховань, у південно-західній частині кургана, на глибині 0,5 м від його поверхні, знайдена маленька круглодонна, очевидно, древньооямна посудина, майже кулястої форми, з низькими прямими вінцями (рис. 39, 1). Обробка поверхні груба. Колір сірий, стінки товсті. Висота посудини і діаметр вінець 7 см.

Курган № 12

Висота кургана 1,4 м, діаметр його 40 м. Розкопки кургана проведені на площі 20×25 м. Насип кургана сплюснений, з похилими схилами, що поступово зливалися з полем. Складається він з чорнозему, що має невелику

домішку глини, місцями дуже щільний. Під ним всюди майже однаково ясно відокремлювався похований чорнозем, товщина якого дорівнювала 0,35 м, а нижче йшов суглинок. Під час зачистки суглинку відкрито ями овальної в плані форми, довжина яких становила 1,5—2 м, ширина 0,6—0,8, глибина 1—1,3 м нижче поверхні похованого чорнозему. Ці ями утворювали переривчастий рів, що йшов по колу діаметром 18 м. У центрі знаходилось основне поховання (п. 10), що відноситься до древньооямного часу. Глину, вириту з рову, викидали у внутрішній бік, чим, крім рову, додатково окреслюється контур первісного насипу кургана. За рахунок другої підсипки курган сильно зріс у діаметрі.

У кургані відкрито десять поховань (рис. 41): п'ять древньооямних (п. 4, 6, 7, 9, 10 — основне), три катакомбних (п. 1, 3, 5), одне, можливо, сарматське (п. 2), одне пізньокочівницьке (п. 8). Знайдено окремо дві посудини, з яких одна катакомбного, а друга зрубного часу. В насипу зрідка траплялись нехарактерні уламки кераміки та окремі кістки тварин. Концентрація могил помітна лише біля первісного центра насипу.

Поховання 1 (катакомбне) в північній частині кургана. Вхідна яма виявлена на суглинку. Форма ями прямокутна, орієнтована вона по довжині з півночі на південь; довжина її 1,7 м, ширина 1,1, глибина від поверхні кургана 2 м (на 1,2 м нижче похованого чорнозему). Дно ями знижується до південного краю на 0,3 м. Її заповнювали чорнозем і суглинок. Вхідною ямою була зрита частина переривчастого рову і край викиду з нього: катакомбу вирили вже після того, як курган був підсипаний вдруге.

Вхід у катакомбу закладений одним великим і одним маленьким вапняковим каменями, що походили з відслонень біля с. Терпіння. Ширина входу 1 м, висота 0,4, довжина 0,25 м.

Катакомба невеликих розмірів, з низькою стелею, вирита в суглинку. Вона мала вигляд півкола з прямою стороною, зверненою до входу, і була орієнтована по довжині із заходу на схід (перпендикулярно щодо вхідної ями); довжина її 1,6 м, ширина 1,2, висота 0,75 м. Підлога знаходилась на 0,5 м нижче дна вхідної ями (на 2,75 м нижче поверхні насипу кургана). Катакомба була до самої стелі заповнена зовсім пухкою землею, що проникла крізь нори.

Похований (чоловік*) лежав посередині ями (рис. 33, 2), головою на схід, на спині, з дуже зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута, ліва покладена кистю на таз. Вздовж східної

стілки катакомби, праворуч від голови — довга пляма червоної фарби, що лежала шаром у кілька міліметрів завтовшки (1). В північно-західному кутку катакомби стояла догори дном ціла глиняна посудина (2) Праворуч від по-

2. Посудина (рис. 42) з трохи відігнутими вінцями, широкою шийкою, високими дуже заокругленими плічками, дно кругле. Виготовлена з досить добре промішаної глини, випал середній, злом чорний, поверхня червона. Як

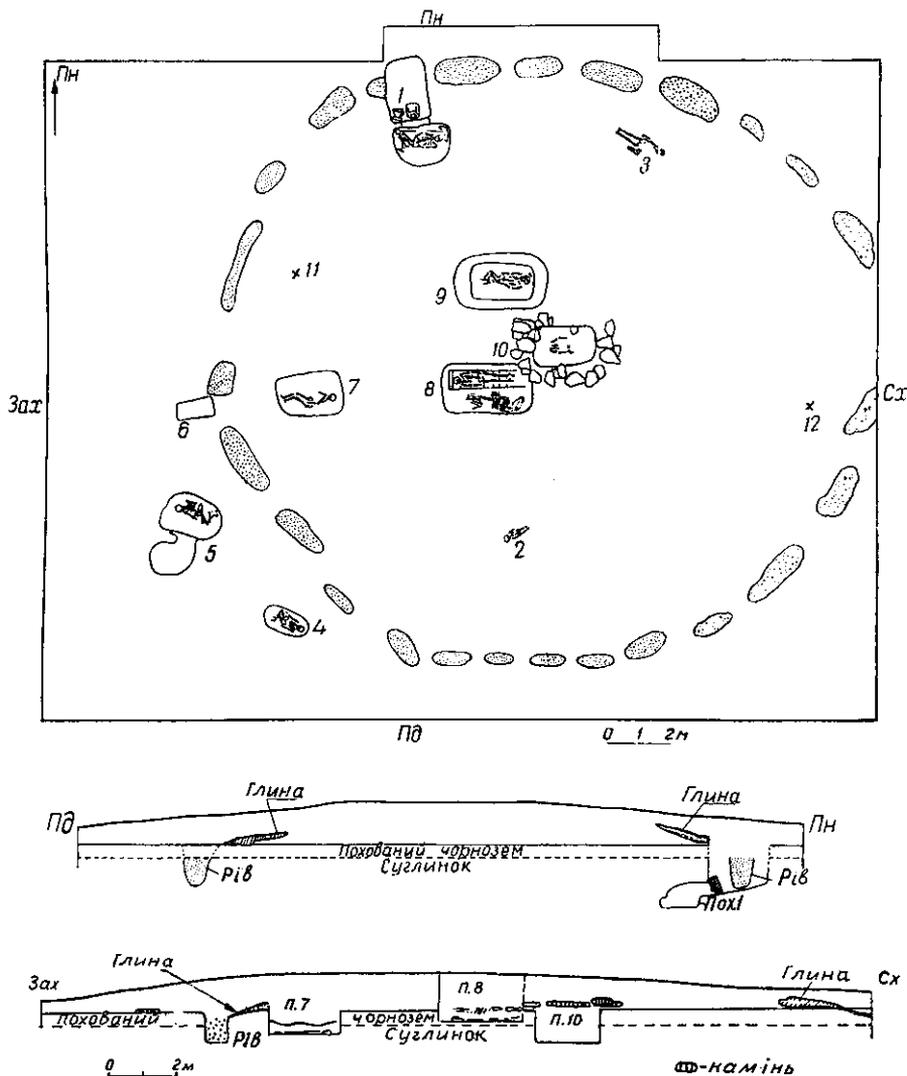

Рис. 41. План і розрізи кургана № 12 групи Аккермень 1.

хованого знаходився дуже зотлілий дерев'яний лук (3). Дно могили майже суцільно вкривав тонкий шар коричневого тліну. На стінках і стелі катакомби збереглися виразні сліди знаряддя. Більша частина слідів залишена вузьким, трохи заокругленим в перерізі клином із заокругленим же лезом. Слід дрібножолобчастий, дряпаючий. Ширина знаряддя 2,2 см. Інші сліди знаряддя мали вигляд прямого клина з прямим же лезом, який залишив гладкі сліди тєї ж ширини.

всередині, так і зовні посудина оздоблена дуже ретельною гребінчастою штриховкою, що йде косими смугами. Тим же гребінчастим інструментом по плічку нанесений орнамент у вигляді ряду прямокутників, складених з горизонтальних ліній, обмежених з боків двома поперечними лініями.

3. Лук (рис. 43) зберігся дуже погано, від значної його частини був помітний лише деревний тлін, що розсипався, місцями знищений норами. Довжина лука (очевидно, повна) 1,2 м.

Західний кінець був потоншений і округлий в перерізі, в діаметрі трохи більший за 1 см; в 20 см від початку він утворює невеликий дуго-видний вигин, в середній частині стає плоским і має 3,5 см ширини і до 0,5 см товщини. До східного, майже зовсім зотлілого кінця він, здається, потоншувався. Судячи з розмірів і форми, це був простий лук.

Поховання 2 (сарматське?) дещо на південь від центра кургана, на глибині 0,4 м

Рис. 42. Посудина з поховання 1 в кургані № 12 групи Аккермень I.

від його поверхні. Дитячий кістяк лежав головою на південний захід, у витягнутому положенні, на спині, обличчям догори. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, кістки правої відсутні. Біля правого боку поблизу попереку лежав невеликий вапняковий камінь. Між кістками знайдені три бусини: одна з чорного скла, заокруглена, кільцевидно-обрізана; дві з білого скла, кільцевидно-обрізані, контур неправильний.

Поховання 3 (катакомбне) в північно-східній частині кургана, на глибині 1,25 м від його поверхні. Форма могильної ями не встановлена. Збереженість кістяка погана. Похований лежав головою на південний схід, у витягнутому положенні, на спині, з руками, витягнутими вздовж тулуба. На дні могили навкруги кістяка смуга червоної фарби, більш інтенсивна вздовж лівого боку. Ширина смуги 10 см, товщина до 3 мм.

Поховання 4 (древньоаямне) в південно-західній частині кургана, на глибині 1,1 м від його поверхні. Могильна яма овальної в плані форми, довжина її 1,4 м, ширина 0,7, дно в суглинку на глибині 1,3 м від поверхні кургана (на 0,5 м нижче поверхні похованого ґрунту). Могила була засипана чорноземом, в якому траплялись дрібні кусочки згнилого дерева (рештки перекриття?). Похований (юнак) лежав головою на південний схід, на

спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Біля лівої плечової кістки пляма червоної фарби. Ступні ніг дуже пофарбовані в буруваточервоний колір. Праворуч від голови знайдено кремій.

Поховання 5 (катакомбне) в південно-західній частині кургана. Вхідна яма виявлена в суглинку. Дно її знаходилось на глибині 1,3 м від поверхні кургана. Яма невелика, овальної в плані форми, орієнтована по довжині із заходу на схід; довжина її 1,2 м, ширина 1 м. З неї в північному напрямку йшов вхід у катакомбу, ширина якого дорівнювала 0,6 м. У зв'язку з тим, що склепіння катакомби просіло, висота проходу в неї не могла бути виміряна. Катакомба, овальна в плані, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,8 м, ширина 1,3, висота 0,6 м. Дно катакомби знаходилось на глибині 1,55 м від поверхні кургана (на 0,7 м нижче

Рис. 43. Рештки дерев'яного лука з поховання 1 в кургані № 12 групи Аккермень I.

поверхні похованого чорнозему). Вона була заповнена грудкуватою пухкою землею. Похований (дорослий чоловік) лежав ближче до північної стінки гробниці, головою на північний захід, обличчям вправо, на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Можливо, що похований був покладений на боці і лише потім корпус його звалився на спину. Ліва рука зігнута в лікті і покладена нижньою частиною поперек живота, права — витягнута вздовж тулуба.

Поховання 6 (древньоаямне) в західній частині кургана. Могильна пляма виявлена при зачистці суглинку. Яма прямокутна, довжина її 1 м, ширина 0,6, глибина 2 м від поверхні кургана (на 1 м нижче поверхні похованого ґрунту). Стінки ями майже прямі, на них видні вертикальні жолобки від знаряддя; дно горизонтальне, на ньому коричневий тлін і незначні рештки зотлілого дитячого кістяка.

Поховання 7 (древньоаямне) в західній частині кургана. Яма в плані мала вигляд скошеного прямокутника із заокругленими кутами; довжина її 2 м, ширина 1,2, глибина 1,9 м від поверхні кургана (на 0,6 м нижче поверхні похованого ґрунту). На 0,25 м вище дна могильної ями залягав шар очерету могильного перекриття.

Похований лежав на правому боці, головою на схід, з трохи зігнутими в колінах ногами.

Руки витягнуті вздовж тулуба, причому кисть лівої була на тазі. Під правою плечовою кісткою знаходилася пляма червоної фарби. Ступні ніг і земля біля них пофарбовані червоною фарбою. Плями червоної фарби йдуть вздовж північної сторони могили. Товщина шару фарби 2—3 мм.

На дні могили вздовж північної сторони збереглися рештки мати (два шматки розмірами 0,2×0,2 м). Сплетено її з прямих соломинок (до 2,5 мм в перерізі) з проміжками між ними у 3 мм. Слідів поперечного переплетення мати не помічено. Під матою (на дні могили) залягав коричневий тлін суцільним шаром 0,5 см завтовшки.

Поховання 8 (пізньюкочівницьке) в центрі кургана, в ямі, що йде від його поверхні. Могильна яма, чотирикутної в плані форми, орієнтована по довжині із заходу на схід; довжина її 2,7 м, ширина 1,5, дно могили на глибині 1,85 м від поверхні кургана.

Вздовж південного боку могили (рис. 33, 9) був зроблений східець шириною 0,6 м і висотою 0,3 м. На північ від нього знаходилось поховання. Похований лежав головою на захід, у витягнутому положенні, на спині, з руками вздовж тулуба, в гробовищі з дощок із стіночками по боках і дном з рідко покладених впоперек дощечок. Ширина дощечок до 5 см, товщина 3 см.

На уступі, розташованому вздовж південної сторони могили, лежав кістяк молодої особи великої рогатої худоби, головою на схід. Лівим боком кістяк трохи сповз до дна могили.

Поховання 9 (древньооямне) в центрі кургана. Пляма могильної ями виявлена в нашіпу, на глибині 0,9 м від його поверхні. В плані вона мала вигляд широкого овала і була орієнтована по довгій осі із заходу на схід. Довжина ями 2,7 м, ширина 1,6 м. В цій великій ямі на поверхні похованого чорнозему був зроблений широкий уступ. Могильна яма нижче уступу мала вигляд прямокутника, орієнтованого по довжині також із заходу на схід; довжина ями нижче уступу дорівнювала 1,8 м, ширина — 1 м. На уступі вона була перекрита накатом з колод, від якого збереглися незначні рештки (положення деревин з'ясувати не вдалось), і очеретом, покладеним стеблинами вздовж ями. Глибина ями нижче уступу 1,1 м, нижче поверхні кургана 2,3 м.

Похований (доросла людина) лежав на спині, головою на схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Ліва рука покладена кистю на таз, права витягнута вздовж тулуба. Кістки майже суцільно вкриті

червоною фарбою, причому ноги пофарбовані сильніше. Біля північної стінки ями, проти ліктового суглоба правої руки, зафіксовано невелику пляму червоної фарби.

Біля тім'я лежала невелика галька, що пофарбувалася в рожевий колір. Біля стегна лівої ноги (вздовж неї) лежав вістрям униз (в бік коліна) крем'яний ніж. Дно могили вкрито шаром коричневого тліна, товщина якого доходила до 1 см.

Ніж (рис. 40, 4) зроблений віджимною технікою з довгої пластини світлодимчастого, слабо прозорого кременю. Обробка дуже ретельна. Рукоятка мала гладкі незалощені краї, клинок по краю суцільно дрібнозубчастий і залощений від вживання. Довжина ножа 13,5 см, ширина 2,5, товщина 0,5 см.

Поховання 10 (древньооямне, основне). В центральній частині розкопу, на поверхні похованого чорнозему, відкрито невелике овальне кільце з каменів, витягнуте по довгій осі із заходу на схід. Поздовжній діаметр його 3,25 м, поперечний — 2,25 м. Кільце складене з вапнякових і пісковикових каменів, що лежали місцями в один, місцями в два ряди. Воно оточувало могильну яму, в яку вздовж північної сторони зсунулося кілька каменів.

Могильна яма в плані мала форму чотирикутника із заокругленими кутами, орієнтованого по довжині із заходу на схід; довжина її 1,8 м, ширина 1—1,2, глибина від поверхні похованого чорнозему 1 м. Вздовж південного боку могили, за каменями, був невеликий глиняний викид, який підтверджував, що поховання це основне. Під каменями на поверхні похованого чорнозему вздовж краю могили помітні незначні рештки зотлілих колод і шар вкриваючого її очерету. Як деревини, так і очерет лежали поздовжньо.

На дні могили зачищені незначні залишки сильно зотлілого кістяка дорослої людини. Похований, судячи з цих решток, лежав на спині, головою на захід, з руками, витягнутими вздовж тулуба. Кістки ніг не збереглися. Невеликий простір, який залишився для ніг в могилі, дозволяє зробити висновок, що вони були зігнуті колінами догори. На дні і на кістках помітні сліди червоної фарби.

Крім описаних поховань, ще виявлено окремі посудини.

11. В північній частині кургана, на глибині 0,2 м від його поверхні, знайдена невелика ліпна посудина, яка, очевидно, супроводила дитяче поховання, що не збереглося. Посудина має форму звичайної для пізньюзрубного часу банки, що трохи розширюється догори і обріз

краю якої скошений всередину, дно плоске. Поверхні шершаві, колір червоний, на зломі чорний. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінець 12 см.

12. У східній частині насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, стояла догори дном глибока плоскодонна мисочка катакомбної

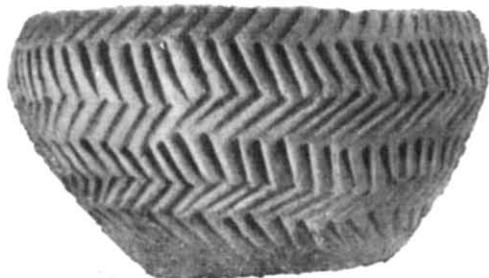

Рис. 44. Мисочка з насипу кургана № 12 групи Аккермень I.

культури з ретельно заглаженою поверхнею. Зроблена вона з добре промішаної глини. Посудина суцільно прикрашена рядами клиновидних вдавлін (рис. 44).

Курган № 14

Висота кургана 0,4 м, діаметр його 20 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип складався із щільного чорнозему грудкуватої структури. Шар похованого чорнозему товщиною 0,25 м помітний на глибині 0,6 м від поверхні кургана. На глибині 0,9 м залягав глинистий материк, на рівні якого виявлялися могильні плями.

У насипу зустрінуто незначна кількість кісток тварин і фрагментів ліпного посуду, а також кілька відщепів кременю. В північній частині розкопу на глибині 0,8 м знайдений плоский камінь метаморфічної породи, що нагадує половину шліфованої сокири. В середній і південній частині кургана відкрито десять поховань (рис. 45): чотири древньоямних (п. 2, 3, 8, 9), чотири катакомбних (п. 4, 6, 7, 10), одне пізньобронзового часу (п. 1), одне не визначене (п. 5).

Поховання 1 (зрубне) на глибині 0,2 м. Збереглися окремі кістки сильно зруйнованого кістяка, який лежав у дуже скорченому положенні, на лівому боці.

Поховання 2 (древньоямне) в південно-західній частині кургана. Невелика чотирикутна яма із заокругленими кутами орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Довжина ями 0,9 м, ширина 0,6, глибина 0,9 м від

поверхні кургана (на 0,3 м нижче поверхні похованого ґрунту). Біля північно-східного краю могили стояли два горщечки древньоямного типу. Від дитячого поховання збереглися уламки стегнової і гомілкової кісток, положення яких вказує, що посудини стояли в головах покійника, орієнтованого на північний схід.

1. Невелика посудина (рис. 39, 4) із загостреним дном, широким яйцевидним корпусом і високими плічками, з прямими низькими вінцями. По основі шийки йде горизонтальна лінія, утворена відбитком вірьовочки. На заглаженій поверхні помітна гребінчаста штриховка. Випал середній, поверхня темного кольору з жовтими плямами. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 9, корпусу — 13 см.

2. Посудина (рис. 39, 5) трохи більша за попередню, однакової з нею форми. Вінця так само низькі, трохи відігнуті. Прикрашена по плічку чотирма горизонтальними рядами пальцевих вдавлін. Випал середній, колір чорний з жовтими плямами. Поверхня заглажена, з помітною гребінчастою штриховкою. Висота посудини 14,7 см, діаметр вінець 10, корпусу — 15 см.

Поховання 3 (древньоямне) в південно-східній частині кургана. Яма трапецієвидної в плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1 м, ширина біля північно-східного кінця 0,75, біля південно-західного — 0,6, глибина 1 м від поверхні кургана (на 0,4 м нижче поверхні похованого ґрунту).

Від дитячого поховання, що знаходилося в ямі, збереглися лише три молочних зуби, уламки нижньої щелепи, вкриті червоною фарбою, і уламок довгої кістки ноги. Покійник був орієнтований головою на північний схід. На дні простежувалася підсипка з червоної фарби.

В головах похованого, в північному кутку могильної ями, лежала на боці невелика глиняна посудина (рис. 39, 2) із загостреним дном, з широким на рівні плічок яйцевидним корпусом і низькою шийкою, утвореною прямими вінцями. Поверхня шершава, колір чорний, плямистий. Посудина неорнаментована, висота її 12 см, діаметр вінець 10, корпусу — 12 см.

Поховання 4 (катакомбне) в південно-східній частині кургана. Овальна могильна яма орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід (рис. 33, 5); довжина її 1,6 м, ширина 0,6, глибина 1,1 м від поверхні кургана (на 0,4 м нижче поверхні похованого ґрунту). В ямі знаходився кістяк підлітка, який лежав у витягнутому положенні, на спині, го-

ловою на північний схід. Біля ліктьового суглоба на зап'ясті правої руки та на ребрах лівої половини грудної клітки знаходилась червона фарба. Крупики фарби були розсіпані по дну ями. Ліворуч від черепа похованого стояла глиняна посудина.

ми—десяти років лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід.

Поховання 6 (катакомбне) в південно-західній частині кургана. Вхідна яма в плані мала неправильну овальну форму і була орієнтована по довжині із заходу на схід, довжина

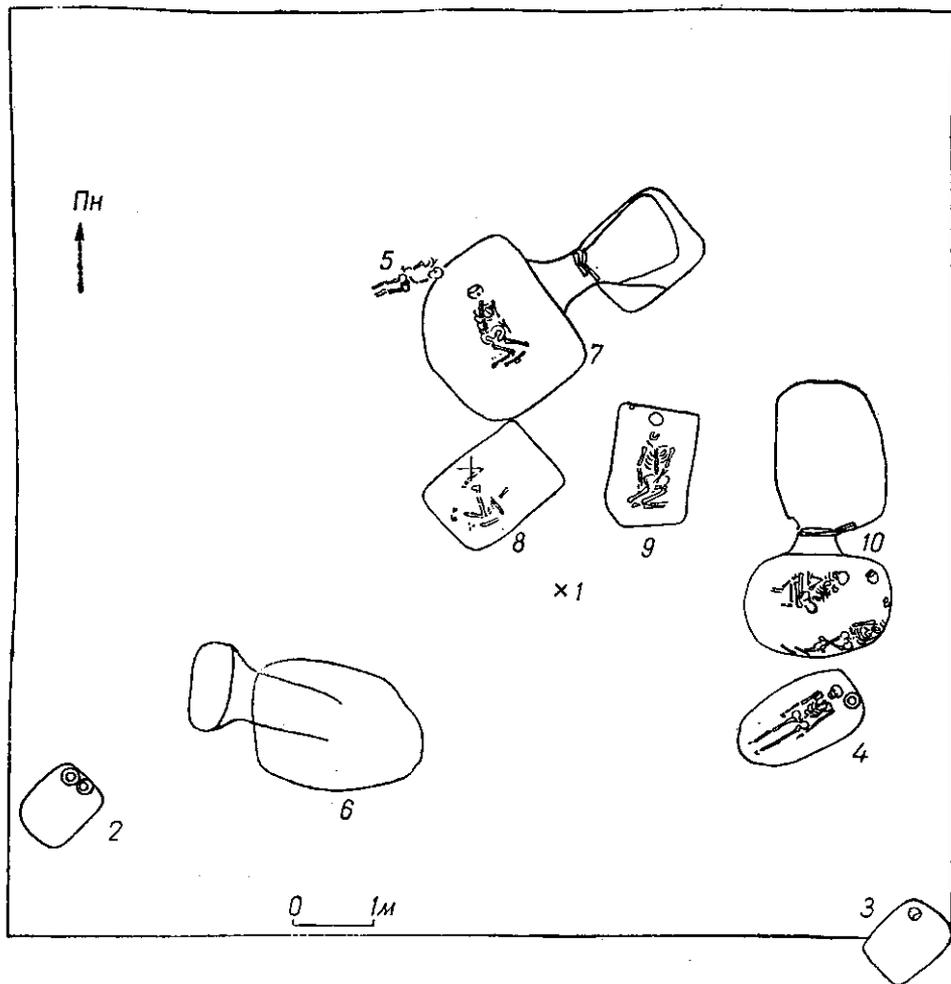

Рис. 45. План південної частини розкопу на кургані № 14 групи Аккермень I.

Посудина (рис. 39, 3) з прямими високими вінцями, позначеними майже ребристими плічками і широким плоским дном. Поверхні ретельно заглажені. По вінцях до плічка проходить широка стрічка, утворена відбитками вірвовочки, нижче по плічку спускається стрічка таких же відбитків, що йде кутами; вертикальні смуги таких самих відбитків ідуть від дна догори на невелику висоту. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 14, дна — 9 см.

Поховання 5 (не визначене) на північний захід від центра кургана, на глибині 0,9 м від його поверхні. Кістяк дитини віком вось-

її 2,4 м, ширина 1,6, глибина 1,3 м від поверхні кургана. На поздовжній осі від середини до північно-західної сторони ями йде похилий спуск, що веде до входу в катакомбу. Ширина вхідного отвору 0,6 м, висота 0,55 м, форма його аорчна. Дно вхідного отвору на глибині 1,6 м від поверхні кургана. Слідів якогось за-слону, який би закривав вхід у катакомбу, не спостерігалось.

У 0,3 м від вхідної ями знаходилась розташована поперек входу поховальна камера, орієнтована з півночі на південь. Дно камери на глибині 1,75 м від поверхні кургана (на

0,1 м нижче дна вхідної ями). Довжина камери 1,1 м, ширина 0,5, висота біля входу 0,55 м. В цій маленькій камері знаходилося лише дитяче поховання, від якого майже не збереглося ніяких слідів.

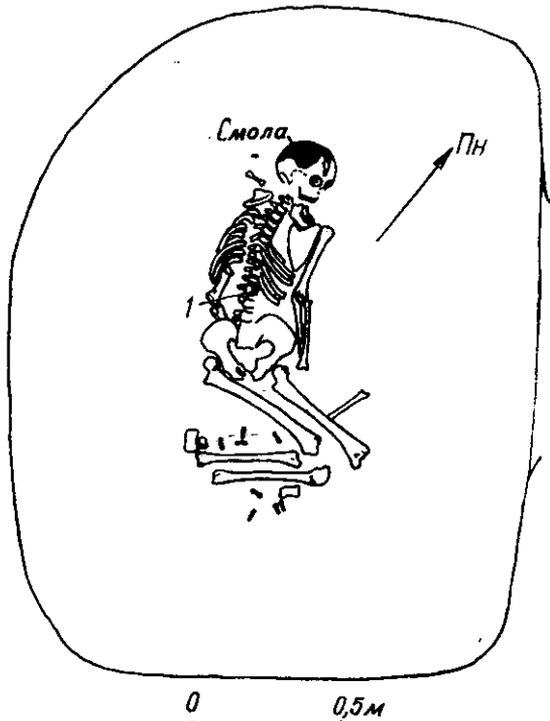

Рис. 46. План поховання 7 в кургані № 14 групи Аккермень I.

У вхідній ямі, над устям катакомби, на глибині 0,8 м, лежало кілька незначних уламків кісток тварин.

Поховання 7 (катакомбне) на північ від центра кургана. Вхідна яма правильної прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід; довжина її 1,4 м, ширина 1,2 м. Дно ями мало нахил з північного сходу на південний захід (відповідно 1,7 і 2,3 м від поверхні кургана). В південному кутку знаходився східець висотою 0,25 м від дна ями.

Висота отвору, яким вхідна яма сполучалася з поховальною камерою, 0,5 м, ширина 0,55, довжина 0,3 м, форма його арочна, знаходився він в південно-західній стінці ями. Біля західного кутка зовні його закривали три поставлені вертикально плоскі, неправильної витягнутої форми плити черепашкового вапняку. За першим рядом плит знаходився другий, що складався з двох плит (рис. 33, 6).

Поховальна камера розташована перпендикулярно щодо вхідного отвору і орієнтована по

довжині з північного заходу на південний схід. Камера мала цілком заокруглений західний куток. Довжина її 2,3 м, ширина 1,6, висота 1,2 м; дно камери на 0,7 м нижче вхідної ями (на 3,1 м нижче поверхні кургана).

У центрі камери знаходилося поховання. Кістяк (чоловіка *) лежав на животі з невеликим поворотом у лівий бік. Череп повернутий вліво, обличчям до входу. Ліва рука зігнута в лікті, променева і ліктьова кістки лежали поперек нижньої частини живота, кисть руки знаходилася біля тазових кісток. Права рука витягнута вздовж тулуба. Ноги зігнуті в колінах вліво (рис. 46).

На черепі поперек лоба помітний слід сильного рубаючого удару, що проломив кістку. Між хребцями поперек і верхівкою нижніх правих ребер знайдений мініатюрний крем'яний наконечник стріли (рис. 34, 12) з відщепу, обробленого ретушшю. Форма його трикутна, з маленькою виїмкою в основі. Колір білуватий. Довжина наконечника 1,7 см, ширина 0,9 см.

Потилична і тім'яні кістки суцільно залиті товстим шаром смоли, що утворює щільну корку товщиною 2—3 мм.

Поховання 8 (древньоюмне, основне) в центрі кургана. Поховальна яма прямокутної в плані форми, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 1,6 м, ширина 1,1, глибина 1,2 м від поверхні кургана (на 0,6 м нижче поверхні похованого ґрунту). Стінки ями вертикальні. Кістяк дорослої людини майже цілком зотлів. Збереглися лише нижні кістки рук і рештки кісток ніг, які вказували, що покійник був покладений на спині, головою на північний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Біля північного кутка ями, на 5 см вище дна, знайдена невелика грудка смоли, що розкрошилась. Судячи з положення, це поховання можна вважати основним у кургані. Глиняного викиду навкруги могили не помічено.

Поховання 9 (древньоюмне) на схід від поховання 8. Поховальна яма прямокутна, орієнтована з півночі на південь, довжина її 1,5 м, ширина 1, глибина 1,4 м від поверхні кургана (на 0,8 м нижче поверхні похованого ґрунту). Стінки ями вертикальні. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північ, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті і покладена кистю на таз. Збереженість кісток добра, череп відкотився до північної стінки ями. Кістяк був густо засипаний червоною фарбою. Фарба спостерігалась на

черепі, на грудній клітці, на правій і на лівій лівій руки, тазових кістках і кістках ніг. Особливо густо засипані фарбою ступні ніг. Фарба темночервоного кольору. В північному кутку могили лежав пісковик (7 см в поперечнику), що нагадував своєю формою півкруглий розтирач.

Поховання 10 (катакомбне) в східній частині кургана. Вхідна яма, в плані неправильної овальної форми, орієнтована по довжині з півночі на південь; довжина її 2 м, ширина 1,4, глибина 1,9 м від поверхні кургана. Стінки прямі; в південній стінці, біля південно-західного кутка, знаходився вхід у катакомбу, закладений трьома плитами черепашкового вапняку. Крайня, східна плита, чотирикутної форми, була поставлена на кут (0,35×0,45×0,1 м). Другий камінь неправильної овальної форми (0,45×0,55×0,2 м). Він закривав вхід у катакомбу. Третій камінь — трикутна плита висотою 0,25 і товщиною 5 см. Устя вхідного отвору мало аркоподібну форму; ширина його 0,5 м, висота 0,3 м. Нижня частина вхідного отвору, яка на 5 см вище дна вхідної ями, утворює поріжок. Довжина входу 0,2 м.

Овальна в плані поховальна камера розташована перпендикулярно щодо входу, тобто була орієнтована по довжині із заходу на схід; довжина її 1,9 м, ширина 1,3 м. Дно камери знаходилося на 0,5 м нижче дна вхідного отвору, висота її 1 м. Вона була використана для поховання двічі. При другому похованні рештки першого були відкинуті до південної стінки. Друге поховання відбулося, очевидно, тоді, коли зв'язки у першого ще не зовсім зотліли, про що свідчить правильне взаємне положення кісток грудної клітки, таза і стегнових кісток першого скелета. Череп виявився нижче тулуба.

Променева і ліктьова кістки однієї з рук були нижче кісток ніг. Нижня щелепа знайдена біля східної стінки. Спочатку кістяк лежав коло устя катакомби, де його променева і ліктьова кістки другої руки збереглися *in situ*. Вони лежали між зігнутими в коліні стегном і гомілкою лівій ноги другого кістяка.

Другий покійник (жінка *) лежав посередині катакомби обличчям до входу в дуже скорченому положенні, на правому боці і животі, головою на північний схід. Ліва нога зігнута в коліні і сильно притиснута до таза, так що гомілка лежить паралельно стегну. Права нога зігнута менше. Руки зігнуті в ліктях і покладені кистями між колін. За потилицею похованого біля східної стінки лежала на боку глиняна посудина (рис. 39, б) з круглим дном, конічним корпусом, високо постав-

леними плічками і шийкою, утвореною прямими низькими вінцями із заокругленим краєм. На плічках у нього з протилежних боків зроблено по вушку у вигляді чотирикутних виступів з круглим вертикальним отвором в кожному. Поверхні посудини добре заглажені. Випал середній. Колір посудини чорний. Висота її 13 см, діаметр вінець 11, корпусу — 14 см.

На дні могили, між стегном правій ноги і лівією плечовою кісткою, знайдені невеликі куски товстої тканини. Тканина груба, в чорну і червону смужку, ширина смуг до 1 см. Фарби, очевидно, були досить чистими, оскільки й до цього часу вони зберегли яскравість.

Курган № 16

Висота кургана 0,5 м, діаметр його 20 м, контури чіткі. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип складений з однорідного чорнозему. На глибині 0,75 м від вершини кургана виразно простежується рівень похованого ґрунту. На глибині 1 м починається суглинковий материк. У насипу знайдені два невеликих уламки червоноглиняних амфор. В кургані було два поховання: пізньокочівницьке (п. 1) і скіфське (п. 2), яке виявилось основним.

Поховання 1 (пізньокочівницьке) в центрі кургана, у верхньому шарі похованого ґрунту. Могильна яма довжиною 1,8 м, шириною 0,7, глибиною 0,9 м від поверхні кургана. В могилі збереглися сліди дерев'яного гробовища. Верхня його частина у вигляді окремих брусків, що йшли впоперек, товщиною 1,0 см, залягала біля східного краю ями на глибині 0,5 м. Траплялися шматочки дерева, вкриті яскравою світломалиною фарбою.

Під похованням (рис. 33, 8) знаходилося десять поперечних дощок від дна гробовища, розташованих одна від одної на відстані близько 10—15 см. Довжина дощок 30—35 см, ширина 10, товщина 0,5 см.

Кістяк жінки середнього віку лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на захід, руки витягнуті вздовж тулуба. Череп перевернутий і зміщений на північ.

Біля шийних хребців і в районі грудної клітки (1) знайдено чотири сердоликових бусини, чотири бісеринки у вигляді пронизок з червоної пасти, одну бусину у вигляді кружка з синього каменю і дві такої ж форми, але дещо крупніші, з агата і сердолика (рис. 34, 19). Вище правого плеча знаходилось срібне

колючко (2), схоже на сёрёжку, з круглого в перерізі дроту, кінці якого хоча й зімкнуті, але не спаяні; діаметр колючка 2,5 см.

Праворуч від хребців попереку знайдено срібне кільце (3) з незімкнутими кінцями, згорнуте з трьох скручених між собою дротів, діаметр його 2 см (рис. 34, 18); половина такого ж кільця знайдена під правую лопат-

хованого ґрунту). Стінки вхідного колодязя скошені в північну сторону, в зв'язку з чим дно їми зміщене на північ на 0,25 м. Біля дна вхідна яма мала площу 2,1×0,5 м. На глибині 1,8 м від поверхні похованого чорнозему у вхідній ямі біля середини південної стінки зроблений невеликий материковий уступ-східець неправильної трикутної форми; довжи-

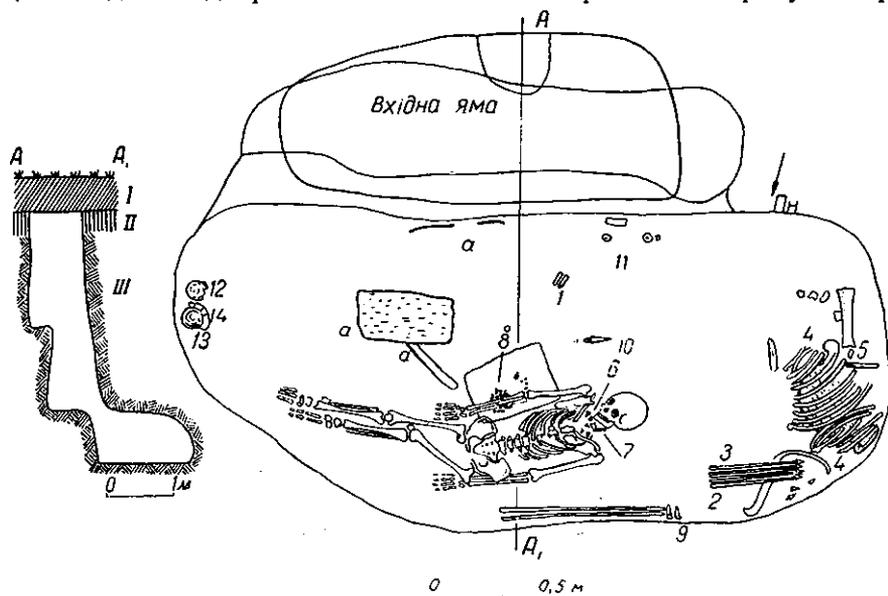

Рис. 47. План і розріз поховання 2 в кургані № 16 групи Аккермень I.

I — насип; II — похований чорнозем; III — материк.

кою (4). Біля кисті лівої руки лежало залізне плоске кільце (5), широке, товсте (призначення неясне), діаметром 3 см. В 0,4 м на південь від ліктя правої руки — черенок від залізного ножа (6), короткий, гострий, довжиною 4,5 см. Праворуч від середини стегна правої ноги лежав великий бронзовий гудзик (7) у вигляді бубонця з прямокутним вушком і поздовжнім прорізом знизу (рис. 34, 17). В середині нього помітний шматочок полотняної тканини. Біля лівого стегна знайдені два невеликих кусочки шкіри (8). На грудній клітці зберігся невеликий шматок зотлілої червоної шерстяної тканини (9).

У північно-східній частині насипу, на глибині 0,15 м від його поверхні, знайдені уламки двох бронзових опукло ввігнутих кільцевидних обойм із слідами накладної позолоти, ідентичних знайденим у похованні 9 кургана № 5 (рис. 34, 3).

Поховання 2 (скіфське, основне) в катакомбі (рис. 47). Вхідна яма овальна в плані, орієнтована із заходу на схід, довжина її 1,8 м, ширина біля східного краю 0,6, біля західного—0,8, дно на глибині 3,5 м від поверхні кургана (на 2,75 м нижче поверхні по-

на його вздовж стінки 0,5 м, ширина 0,3 м. Дно вхідної ями являє собою східець, шириною 0,5 м, з нерівним північним краєм. Північна стінка вхідної ями дещо скошена, так що між нею і дном ями утворюється вузька довга щілина 0,3 м завширшки, яка вводить під склепіння поховальної камери. Вхід у катакомбу був заставлений дерев'яним заслоном. На глибині 0,6 м від сходу, вздовж нього, в поховальній камері в кількох місцях збереглися стовпчики, що стояли вертикально і знаходились один від одного на відстані 3—5 см, ширина їх 3—4 см, товщина 1—2 см. За допомогою цих стовпчиків закріплювався заслон з дощок, що закривав вхід у камеру; рештки дощок виявлені на дні поховальної камери (а). Камера катакомби орієнтована паралельно вхідній ямі. Висота камери біля входу 0,9 м, дно її на глибині 4,4 м від поверхні насипу (на 3,8 м нижче поверхні похованого чорнозему). На стінках вхідної ями і катакомби виразно збереглися сліди тесловидних знарядь. Одне з них мало підкружене до країв лезо, ширина робочої частини якого становить 4 см; інше — пряме лезо шириною 6 см.

Вхідна яма була заповнена пухкою землею, ще більш пухка земля заповнювала поховальну камеру. Невеликий простір під її стелею лишився нічим не заповнений. В цій землі перед входом, вище дна поховальної камери, знайдені два уламки втулок від списів, що скипілися іржею (1).

В обширній поховальній камері знаходилось поховання молодої жінки, покладеної біля північної стінки, напроти входу. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги зсунуті вправо (особливо ліва), відповідно до згину північної стінки катакомби.

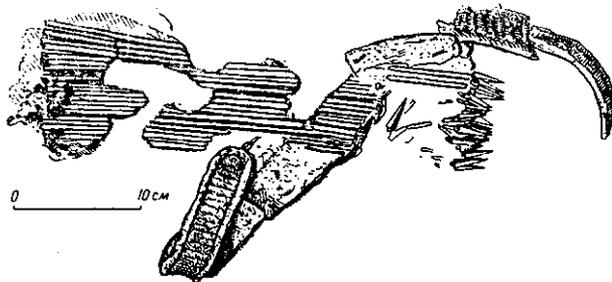

Рис. 48. Рештки лускатого бойового пояса і сагайдака із стрілами з поховання 2 в кургані № 16 групи Аккермень I.

Внаслідок такого положення кістяка в західній частині поховальної камери і в усій південній частині перед входом лишився невеликий вільний простір. Тут в безладді валялися сильно зотлілі широкі дошки, найімовірніше, від щита, яким був закритий вхід до катакомби. Ширина дощок до 20 см. Дошки частково вкривали ліву руку похованої (а). В північно-західній стороні поховальної камери знайдений пояс із залізними окуттями (2). Поперек нього був покладений сагайдак з пучком стріл наконечниками в західну сторону (3). Поруч, біля західної стінки, знаходився дерев'яний піднос, на якому лежала частина туші молодого бика (ребра без хребців, нога) (4). В неї був встромлений залізний ніж з кістяною ручкою (5).

Навкруги шиї похованої розсипалося намисто з 30 пірамідальних скляних синіх бусин (6). Під спиною знаходилося бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою (7). На зап'ясті правої руки були бронзовий і срібний браслети, між якими знаходився браслет-п'язка з синіх бусин (8), прикрашених вічками. Ліворуч від похованої, вздовж північної стінки могили, лежали два дуже зотлілих древка списів, біля кінців знаходилась пара залізних «втоків» (9). У 25 см від черепа на південь лежало шило з дерев'яною ручкою

(10). Проти черепа біля північної стінки, в 10 см від неї, в дно ями були вбиті вертикально, на всю довжину пера, два залізних наконечники списів (11) на відстані 20 см один від одного. У східній частині поховальної ка-

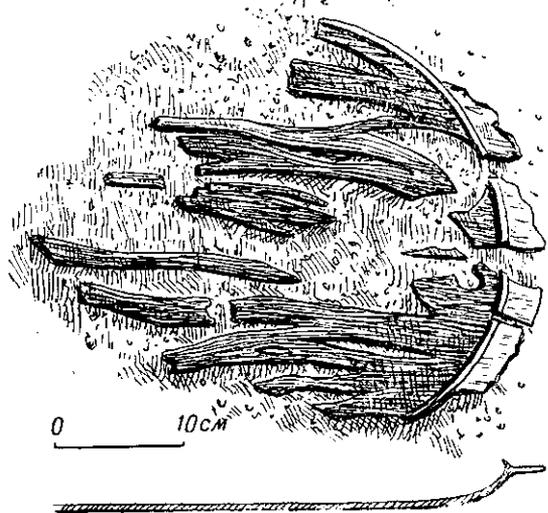

Рис. 49. Рештки дерев'яного підноса з поховання 2 в кургані № 16 групи Аккермень I.

мери стояв дерев'яний ківш (12), поруч з ним на південь—дерев'яна посудина, від якої збереглася частина денця (13), і свинцеве пряслице (14).

1. Дві залізні втулки, що скипілися між собою. Форма їх циліндрична, довжина 8 см, діаметр кожної з них 2 см.

2. Бойовий пояс (рис. 48). Шкіряна основа його зовсім зотліла. Збереглося тільки залізо. Пояс мав вигляд широкої стрічки із заокругленими кінцями. Суцільно вкритий залізними пластинками, які лежали впоперек і заходили одна за одну подібно до луски; по краю іде овальний, виступаючий валиком обідок. Довжина пояса понад 50 см, ширина 4 см.

3. Сагайдак (рис. 48) шкіряний чи дерев'яний, повністю зотлів. На місці залишився пучок (понад 20) наконечників стріл. Наконечники бронзові, всі одного типу, тригранні з прихованою втулкою і гостро обрізаними кінцями граней (рис. 34, 14). Ширина пухка стріл 8 см. Важливо, що в них збереглися частково і древки, які утворюють розпластаний пучок, що спресувався, ширина якого на противагу до наконечників кінці досягає 13 см. Тростинки древків стиснулись, діаметр їх тепер не перевищує 3 мм. У двох стріл збереглися і самі кінці, що мали вигляд виделководного приймача для тетиви з глибоким

прямим вирізом. Така збереженість дає змогу встановити, що довжина стріли дорівнювала 41—42 см (довжина наконечника 3 см). Древка мають природний сірий колір, тільки їх кінці з приймачем були пофарбовані в червоний колір, довжина пофарбованого кінця становила 4,5 см.

4. Дерев'яний піднос (рис. 49) зберігся приблизно наполовину. Дерево сильно зотлі-

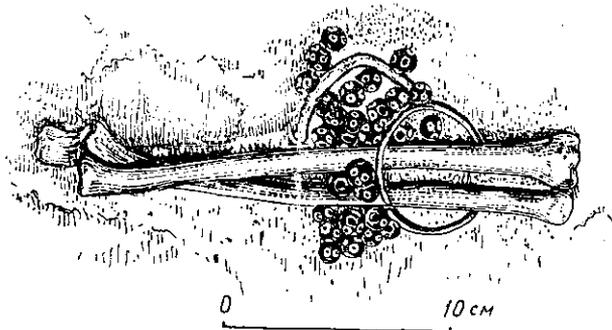

Рис. 50. Браслети з поховання 2 в кургані № 16 групи Аккермень I.

ло, утворилися широкі тріщини, але деревина загалом щільна і контури предмета цілком виразні. Він мав овальну форму і невисокий рівномірно загнутий всередину загострений край. Вздовж вузького боку підноса йшов виступ. Такий же виступ повинен був знаходитись на його протилежному боці. Довжина збереженої частини підноса 37 см (первісна близько 55 см), сучасна ширина близько 32 см, висота 3 см.

5. Ніж (рис. 40, 5) з кістяною ручкою. Ручка вузька, довга, вирізана із однієї кістки, в розрізі вона шестигранна. Черенок ножа встромлений у вузький проріз і закріплений двома залізними заклепками. Довжина ручки 12 см. Від клинка збереглася невелика частина біля ручки, решта окислилася.

6. Намисто складалося з 30 пірамідальних скляних бусин-підвісок звичайного типу (рис. 34, 15).

7. Бронзове дзеркало мало вигляд гладкого тонкого кружка, до краю якого прикріплена за допомогою двох бронзових заклепок дерев'яна ручка (рис. 40, 7). Ручка мала вигляд овального в перерізі загостреного до кінця стержня. Для скріплення з дзеркалом в ній зроблений невеликий виріз-паз. Вона прикрашена двома гладкими рельєфними обідками, один з яких знаходився біля основи ручки, а другий — в 3,5 см від загостреного кінця. Діаметр дзеркала 14,5 см, довжина ручки 11 см.

8. Браслети. Близьче до кисті руки знахо-

дився бронзовий браслет (рис. 50), зігнутий з круглого в перерізі дроту, з прямо обрізаними, незімкнутими кінцями; збереженість браслета добра, діаметр його 6 см. Другий браслет являє собою широку пов'язку, складену з чотирьох рядів синіх пастових бусин з білими вічками (рис. 34, 13). Для неї використано понад 30 бусин; ширина пов'язки 3 см. Третій браслет більший за перший. Він зроблений із срібного, круглого в перерізі (діаметром 4 мм), погано збереженого дроту, що розпався на куски; кінці його не були зімкнуті.

9. «Втоки». Один з них зберігся повністю (рис. 40, 8). Він був згорнутий із залізної пластини у вигляді овальної в перерізі довгої трубочки, що потоншувалась до кінця. Край «втока» не склепані. Довжина його 9,5 см, ширина овала 2,5 см.

10. Рештки шила (?) являють собою круглий в перерізі дерев'яний стержень з одним загостреним кінцем, поруч з яким лежав кусочок окисленого заліза у вигляді цвяхка.

11. Залізні наконечники списів (рис. 40, 6). Обидва вони однакової форми і розмірів. Один наконечник зберігся краще. Він мав круглу втулку, що переходила в довге порівняно вузьке перо із слабо виступаючою посередині грані жилкою. Довжина наконечника списа із втулкою 34 см.

12, 13. Від дерев'яного ковша і посудини збереглися тільки незначні рештки, що не дають змоги відтворити їх форму.

14. Свинцеве півкульне пряслице (рис. 34, 16), прикрашене дев'ятьма реберцями, що розходилися радіально на всі боки. В отворі зберігся маленький дерев'яний стержень від веретена. Діаметр пряслиця 2 см, отвору — 3 мм.

Розораний курган № 18

Курган помічено по глиняній плямі на ріллі. Розкопки його проведені на площі 8×8 м. В північно-східній частині розкопу, на суглинку, на глибині 0,8 м від поверхні поля, виявлено три могильні плями.

Поховання 1 (не визначене). Могильна яма овальної в плані форми орієнтована по довжині із заходу на схід; довжина її 1,4 м, ширина 0,6, глибина від поверхні поля 1 м. Поховання дитяче. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на схід, з руками вздовж тулуба.

Поховання 2 (катакомбне, основне). Могильна яма орієнтована з південного заходу на північний схід. Північно-східний кінець її зрізаний ямою поховання 3. В збереженій частині могильна яма поховання 2 мала

овальну форму; довжина її 1,4 м, ширина 0,8, глибина 0,9 м. На дні — кістка дорослої людини, що лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід, руки витягнуті вздовж тулуба. Череп і верхня частина грудної клітки зрізані ямою поховання 3. Кістки суцільно вкриті яскравочервоною фарбою.

Поховання 3 (катакомбне). Могильна яма мала вигляд широкого овала, орієтова-

Рис. 51. Посудина з поховання 3 в кургані № 18 групи Аккермень I.

ного з північного заходу на південний схід; довжина її 1,9 м, ширина 1,6, глибина 1 м. На дні — рештки двох дитячих поховань, що

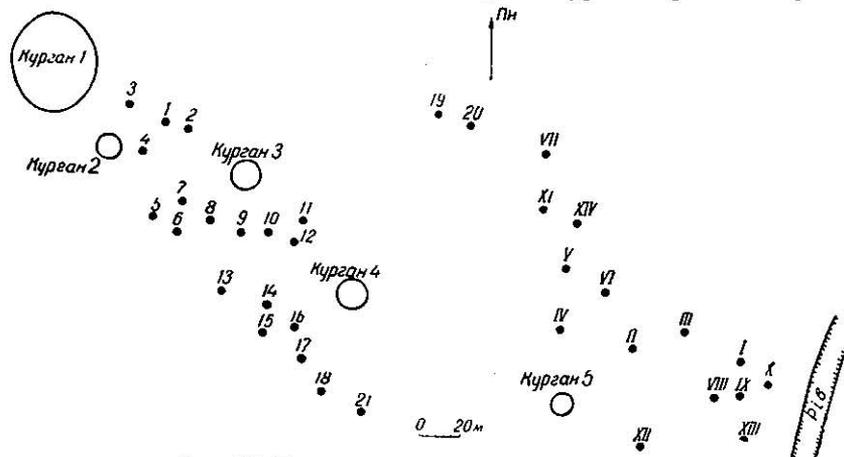

Рис. 52. План курганної групи Аккермень II. Світлим кружком позначені нерозорані кургани, чорним — розорані. Арабськими цифрами позначені розорані кургани західної частини групи, римськими — східної.

погано збереглися. Один похований лежав вздовж південно-західної стінки могили, від нього на місці лишилися частина хребта і стегно лівої ноги. Похований був покладений головою на південний схід, на спині, очевидно, у витягнутому положенні. Від другого кістяка збереглися стегнові кістки. В східній стороні могильної ями стояла перевернута догори дном посудина, що має вигляд плоскодонної глибокої миски з прямим краєм (рис. 51). По краю і трохи нижче його проходять валикоподібні виступи з жолобком між ними. По краю всередині й зовні, а також по валику

нанесений орнамент у вигляді широких косих насічок. Посудина ліпна, із середньо промішаної глини, середнього випалу, поверхні заглажені, колір червонуватий з сірими плямами, злом чорний. Висота її 9,5 см, діаметр вінець 19 см.

VI. КУРГАННА ГРУПА АККЕРМЕНЬ II (Розкопки 1951 р.)

Східна частина курганної групи біля радгоспу «Аккермень», розташована на схід від дороги із с. Ново-Пилипівки до Великого Токмака, виділена за умовами польових досліджень у групу Аккермень II (рис. 52), що є прямим продовженням основної низки курганів Аккермень I.

Найбільший у розглядуваній групі курган (висота 2,5 м, діаметр 50 м) стоїть біля дороги. На південний схід від нього на протязі 250 м розташовані низкою ще чотири, але вже ледве помітні кургани (висота їх до 0,5 м, діаметр до 20 м). Між ними на ріллі були помітні світлі плями, що лишилися на місцях маленьких, знищених оранкою курганів. Розорані кургани розташовуються між кургана-

ми з насипами смугою до 100 м завширшки і 350 м завдовжки, що переривається посередині невеликим пониженням рельєфу місцевості. Розорані кургани відстоять один від одного на 10—50 м.

Група розораних курганів Аккермень II поділена на західну і східну частини. Всього в обох цих частинах розкопано 34 розораних кургани, з яких більшість містила одиночні сарматські могили. Подекуди на тих місцях у полі, де були помітні світлі плями, виявлялися сучасні ями, канали, відслонення суглинку.

ЗАХІДНА ЧАСТИНА КУРГАННОЇ ГРУПИ

(Розорані кургани)

У західній частині курганної групи Аккермень II розкопано 21 розораний курган. В 20 з них виявились поховання сарматського часу, а в одному (к. № 4) відкрито поховання катакомбної культури.

Кургани розкопувалися прямокутними площадками розмірами від 6×6 до 10×10 м. Розорані кургани № 1—4, 8—10, 15—18 і 21 розкопані О. І. Тереножкіним, № 5—7, 13 і 14—О. Д. Ганіною, № 11, 12, 19 і 20—В. А. Іллінською.

Розораний курган № 1

(сарматський)

Пляма могильної ями виявилась на суглинку на глибині 0,7 м від поверхні поля.

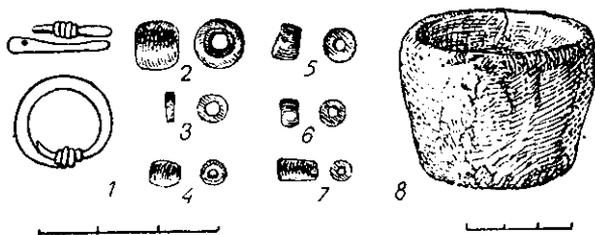

Рис. 53. Речі з могили в розораному кургані № 1 західної частини групи Аккермень II.

1—бронзове вискове кільце; 2—7—бусини; 8—глиняна посудина.

Вона мала вигляд прямокутника із заокругленими кутами, орієнтованого по довжині з півночі на південь; довжина ями 2,3 м, ширина 1,1, глибина 1,7 м. Яма була заповнена пухкою землею, в якій з глибини 1 м почали траплятися людські кістки і уламки червоноглиняної посудини. Тут же в могильній засипці знайдена глиняна баночка (1). На глибині 1,5 м, тобто майже над дном могили, відмічені рештки перекриття у вигляді прошарків очерету і зоглілих жердин. Очерет був покладений поздовжньо.

Від поховання дорослої жінки на місці виявився тільки череп, усі інші кістки були звалені посередині могили. Судячи з положення черепа, похована лежала головою на південь.

Праворуч від черепа на місці знаходилися уламки червоноглиняного глечика (2), частини якого відмічалися в могильній засипці. В різних місцях, переважно ближче до дна, знайдені бронзове вискове кільце (3) і бусини (4).

1. Посудинка (рис. 53, 8) має форму прямокутної трохи розширеної догори плоскодонної баночки. Виробка її груба, ручна. Зроблена вона з простої, погано промішаної глини, випал чорний, поверхні жовтуваті. Висота посудини 4,4 см, діаметр вінець 5,6 см.

2. Донна частина червоноглиняного кружального глечика. Повна форма його не встановлена.

3. Вискове кільце (рис. 53, 1) з бронзового дроту, круглого в перерізі, з кінцями, що сильно заходять один за одний. Один з кін-

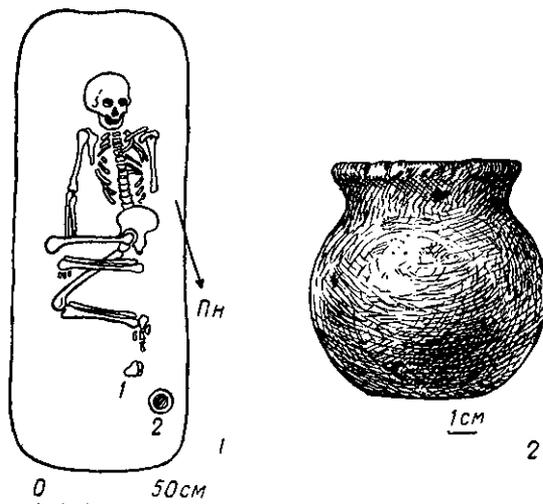

Рис. 54. Розораний курган № 2 західної частини групи Аккермень II.

1—план поховання; 2—ліпна посудина.

ців потоншений і обмотаний в чотири оберти тоньким дротом.

4. Бусини різноманітні, загалом дрібні, з пасти і скла. Всього їх знайдено шість видів: великі, круглі (рис. 53, 2) з прозорого (потьмянілого) білого скла, двохарові, з ядром, вкритим позолотою (14 штук); круглі невеликого розміру (рис. 53, 5) із зеленуватої пасти з шорсткою поверхнею (3 штуки); невеликі різної довжини пронизки (рис. 53, 7) з пасти жовтуватого кольору; бусини (рис. 53, 4) із жовтуватого, добре збереженого скла (3 штуки); бусини (рис. 53, 6) з блакитної, жовтої і білої пасти, що наближаються за розміром до бісеру, поверхня їх має вигляд коротких кільцевих нарізок (44 штуки); бронзову бусину у вигляді короткого колечка (рис. 53, 3).

Розораний курган № 2

(сарматський)

Пляма могильної ями виявлена на глибині 0,7 м на суглинку; яма із заокругленими ку-

тами; довжина її 1,5 м, ширина 0,7, глибина 1,7 м. Заповнена вона досить щільною землею з глиною, в якій на різній глибині знайдені окремі кістки людини.

Поховання збереглося добре (рис. 54, 1). Кістяк лежав головою на південний захід, на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками. Ноги його були сильно зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Фаланги рук і ніг та деякі інші дрібні кістки рознесені гризунами. В ногах похованого лежало фрагментоване бронзове дзеркало (1) і стояла маленька посудинка (2).

1. Дзеркало у вигляді тонкої, місцями зігнутої пластинки (збереглося частково); діаметр його 8 см.

2. Невелика ліпна посудина (рис. 54, 2) з шийкою, утвореною відгином краю, з опуклим кулястим корпусом і округлено сплющеним дном. Випал її чорний, поверхні частково залощені. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 7 см.

Розораний курган № 3

У кургані відкрито два поховання (рис. 55, 1); перше зруйноване при копанні другої, більш глибокої могили.

Поховання 1 (сарматське). Від поховання зберігся південний кінець широкої могильної ями, дно якої знаходилося на глибині 1,1 м нижче поверхні поля. Могильна яма була орієнтована по довжині з півночі на південь. В її південному кінці виявлені посудина, частина стегна, а також ребра та лопатки людини.

Посудина (рис. 55, 6) з кулястим корпусом, сплющеним дном, широкою і високою шийкою з прямими вінцями, края яких мають неправильний обріз. Виготовлена вона з глини з грудчастими домішками, поверхні заглажені до лощіння; випал на зломі чорний з жовтими і червоними плямами на поверхні. Під шийкою прокреслена лінія, нижче її по плічку міститься візерунок, нанесений очеретинкою з нерівно обрізаним кінцем. Висота посудини 17 см, діаметр корпусу 18 см.

Поховання 2 (сарматське). Могильна яма із заокругленими кутами; довжина її 2 м, ширина 1, глибина 2,3 м. В ній на глибині 1,5 м від поверхні поля по обох довгих сторонах зроблені уступи шириною 10—15 см. До дна вона звужувалась (до 0,7 м), але довжина лишилася тією самою. Яма була заповнена пухкою землею, в якій нічого не знайдено. Поховання (жіноче*) збереглося добре. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на

спині, головою на південний схід, з руками вздовж тулуба. Ліворуч біля черепа багато різних дрібних бусин, деяка кількість їх була знайдена під лопатками і біля шиї, між кістками грудної клітки (1). Коло ступні правої ноги на боці лежала кружальна червоноглиняна посудина (2). Біля східної стінки могили, посередині її, знаходилися щільно притиснуті до неї кістки ноги вівці (3) від лопатки до копитця (але без нього).

1. Бусини: сім круглих невеликих із зеленуватосірої пасти з шершавою поверхнею

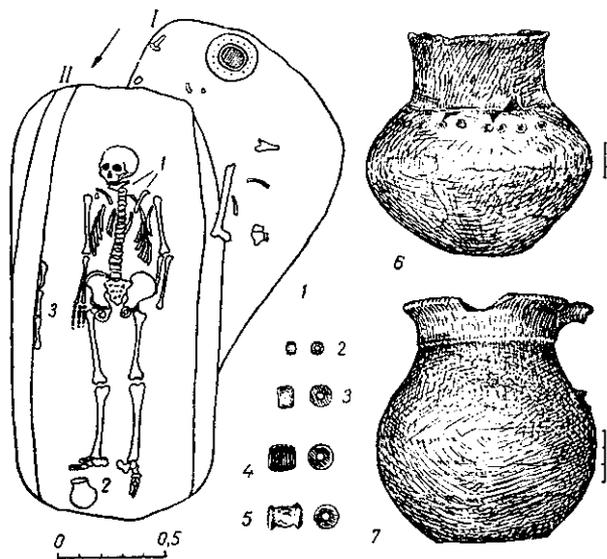

Рис. 55. Розораний курган № 3 західної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2—5 — ластові і скляні бусини; 6 — ліпна посудина; 7 — кружальна червоноглиняна посудина (2—5, 7 — поховання 2; 6 — поховання 1).

(рис. 55, 3); 36 чорних скляних з блискучою добре збереженою поверхнею, що має вигляд коротких або більш довгих кільцевих нарізок (рис. 55, 4), і одна округла з блакитнуватої пасти, дві котушковидні великі з білого іризovanого з поверхні скла (рис. 55, 5); понад сто бісерин з білої і блакитнуватої пасти, поверхня яких має вигляд кільцевих нарізок різної довжини (рис. 55, 2).

2. Посудина (рис. 55, 7), що має вигляд маленького глека з широкою шийкою. Вінця її високі, посаджені немовби з напуском, чим чітко відокремлені від корпусу. Корпус простий, яйцевидної форми, дно плоске. Ручка двоствольна, зламана до покладення посудини в могилу. Зроблена з глини червоного випалу і вкрита тонким шаром білуватого ангоба. Висота посудини 14 см, діаметр вінець 9,6, корпусу—12 см.

Розораний курган № 4

(катакомбний)

На глибині 0,7 м від поверхні поля через пролом зверху виявилась катакомба (рис. 56, 1). Вхідна яма, очевидно, знаходилась з південної сторони, контурів її з'ясувати не вдалось. Катакомба, неправильної овальної в плані форми, була орієнтована по довжині

Праворуч від нижнього кінця ліктьової і променевої кісток правої руки знаходилась бронзова обойма лицьовим боком догори (5); дві бронзові обойми (6, 7), що лежали біля коліна правої ноги, були звернуті лицьовим боком униз. Під крайньою бронзовою обоймою біля самого коліна лежало п'ять підвісок із зубів тварин (8).

1. Порівняно велика посудина (рис. 56, 6), що мала низькі, частково відігнуті і пря-

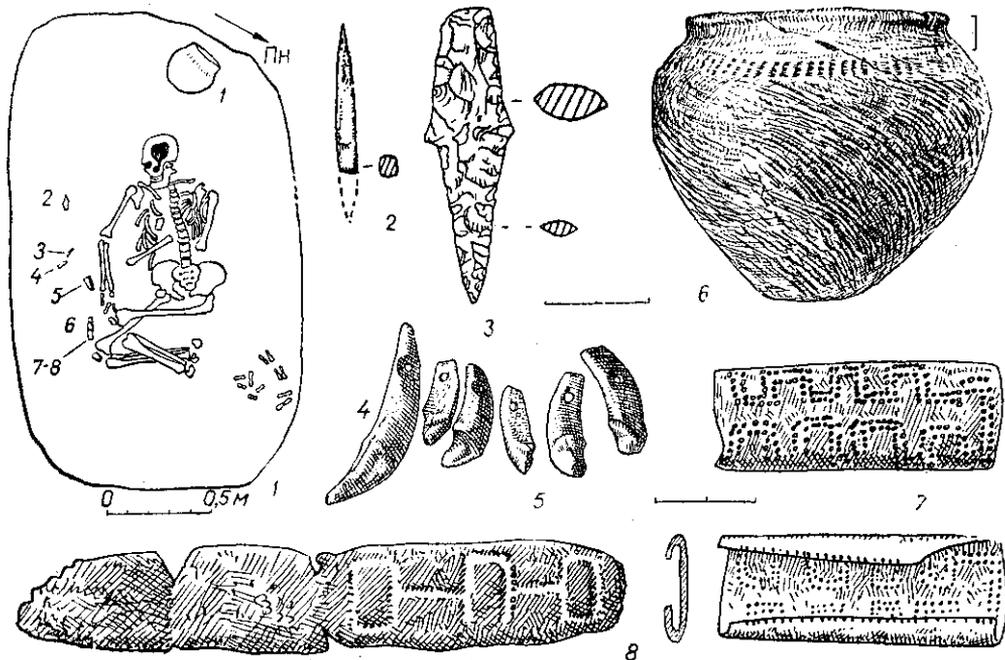

Рис. 56. Розораний курган № 4 західної частини групи Аккермень ІІ.

1 — план поховання; 2 — бронзове шило; 3 — крем'яний наконечник стріли; 4, 5 — підвіски із зубів; 6 — ліпна посудина; 7, 8 — бронзові обойми від ремня.

з південного заходу на північний схід; довжина її 2,4 м, ширина 1,4, глибина від поверхні 1,5, висота всередині 0,6 м. Заповнена вона землею середньої щільності.

Кістяк займав середину катакомби. Він лежав на спині, головою на південний захід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо, права рука лежала вільно вздовж тулуба, ліва, очевидно, лежала кистю на тазових кістках, але сильно порушена гризунами. Кістки грудної клітки і фаланги ніг перериті, причому останні скинуті до північної стінки катакомби. По дну могили вздовж похованого простежено коричневий тлін, по фарбування кістяка не помічене.

За головою, біля стінки, на боці лежала ціла посудина (1), а праворуч від плечової кістки правої руки — крем'яний наконечник стріли (2). Проти ліктя з того ж боку знаходились ікло-підвіска (3) і бронзове шило (4).

мі вінця, високі плічка, правильний опуклий корпус і невелике сплюшене дно. Поверхня всередині і зовні оздоблена суцільною рівною гребінчастою штриховкою. По плічку тим же інструментом нанесений прямими і косими лініями нерівний зубчастий орнамент. Зроблена вона із середньо пром'яної глини, випал середній, колір жовтуватий, на зломі чорний. Висота посудини 18 см, діаметр вінець 16, діаметр корпусу 20 см.

2. Великий крем'яний наконечник стріли з відламаним бойовим кінцем (рис. 56, 3). Зроблений він із світлосірого крем'яну доброї якості, ретуш ретельна. Наконечник мав порівняно короткий, майже ромбічний в перерізі бойок з двома гострими направленими в боки шипами і довгий масивний черенок.

3, 8. Ікло-підвіски (рис. 56, 4, 5) з круглим наскрізним отвором у верхньому кінці для підвішування.

4. Бронзове шило (рис. 56, 2), коротке, чотиригранне в перерізі.

5. Бронзова обойма (рис. 56, 7) доброї збереженості, зроблена з листової бронзи товщиною 1 мм. Вона має довгасту форму, краї рівномірно загнуті всередину; ними був затиснутий тонкий ремінь, кусочки якого збереглися всередині. Обойма прикрашена рисунком у вигляді меандра з двох рядів пунктиру, нанесеного гострим металевим пробійником з внутрішнього боку пластини, орнамент на якій зберігся в первісному вигляді, тобто майже не зіпсований окисами. По краях пластини для утримання ремня в обоймі зроблена дрібна пряма насічка.

6, 7. На одній бронзовій обоймі (рис. 56, 8), що має однакову форму з попередньою, але збереглася гірше, деталей орнаменту не видно. На пластинці помічений орнамент у вигляді двічі повтореного тампоподібного знака. Друга обойма, внаслідок сильного окислення, майже зовсім втратила свою форму; слідів орнаментальної обробки на ній не помітно. Можливо, нею був оздоблений кінець ремня.

Розораний курган № 5

(сарматський)

Пляму могильної ями виявлено на суглинку, на глибині 0,9 м від поверхні поля. Могильна яма, орієнтована по довжині з півночі на південь, мала трапецієвидну в плані форму; довжина її 2,1 м, ширина в південному кінці 1,6, в північному — 1,9, глибина 1,4 м. В могилі було два поховання.

Кістяк I. Похований (чоловік *) лежав у витягнутому положенні, на спині, по діагоналі могили, з південно-західного до північно-східного кута, і був орієнтований головою на південний захід. Череп відкотився убік, кінці рук і ніг на місці були відсутні. Вздовж правої ноги, праворуч від неї, біля верхнього краю тазової кістки знаходився меч з наверхником на рукоятці (1), що лежав на ребрі. Ліворуч від стегна лівої ноги (в 10 см) виявлено залізний наконечник стріли (2).

Кістяк II. Праворуч від чоловічого кістяка, ближче до східної стінки могили, знаходилися рештки дитячого поховання, положення якого не встановлене. При ньому були бронзовий браслет (3), 15 бусин (4) і бронзовий дзвінок (5). Під дитячим похованням простежені залишки дошки, на якій була покладена померла дитина; довжина дошки 30 см, ширина 10 см.

1. Залізний меч (рис. 57, 4) з кільцевим наверхником на рукоятці, прямим брусковидним перехрестям і довгим двобічним клинком із слідами дерев'яних піхов; довжина всього меча 80 см, ширина клинка під рукояткою 3, довжина клинка 66, діаметр кільця 5 см. Збереженість меча середня.

2. Трилопатовий наконечник стріли з прямим круглим черенком.

3. Бронзовий браслет (рис. 57, 3) з чотиригранного в перерізі дроту з незімкнутими

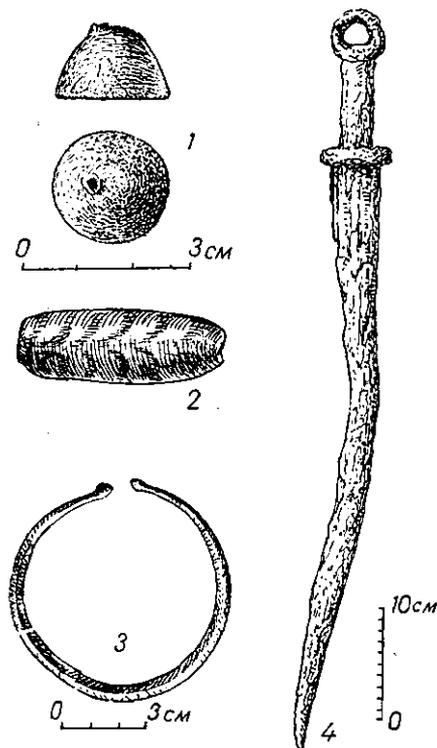

Рис. 57. Розораний курган № 5 західної частини групи Аккермень II.
1—бронзовий дзвінок; 2—бусина; 3—бронзовий браслет; 4—меч.

кінцями, що мають вигляд невеликих потовщень конусовидної форми. Діаметр браслета 3,7 см, дроту — 2 мм.

4. Велика бусина-пронизка (рис. 57, 2) з пасти жовтого і темного кольору в смужку (очевидно, наслідування агатовим пронизкам); довжина бусини 3,5 см. Інші бусини (14 штук) скляні і пастові; поверхня їх має вигляд коротких і більш довгих кільцевидних нарізок. За розмірами вони наближаються до бісеру.

5. Бронзовий дзвінок (рис. 57, 1) має вигляд конусовидного ковпачка з отвором зверху, в який введений залізний язичок; висота дзвінка 1,7 см.

Розораний курган № 6

(сарматський)

Пляма могильної ями виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля (рис. 58, 1). В плані вона мала вигляд прямокутника, орієнтованого по довжині з півночі на південь. Яма була з невеликим підбоем під західну стінку,

кою. Чаша її має форму неглибокої миски з ледве загнутими всередину краями. Колір посудини чорний, поверхні підлощені. Глина щільна з домішкою піску, випал середній. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 19, піддона — 9 см.

3. Бронзовий браслет (рис. 58, 5) з круглого в перерізі дроту з потовщеними кінцями,

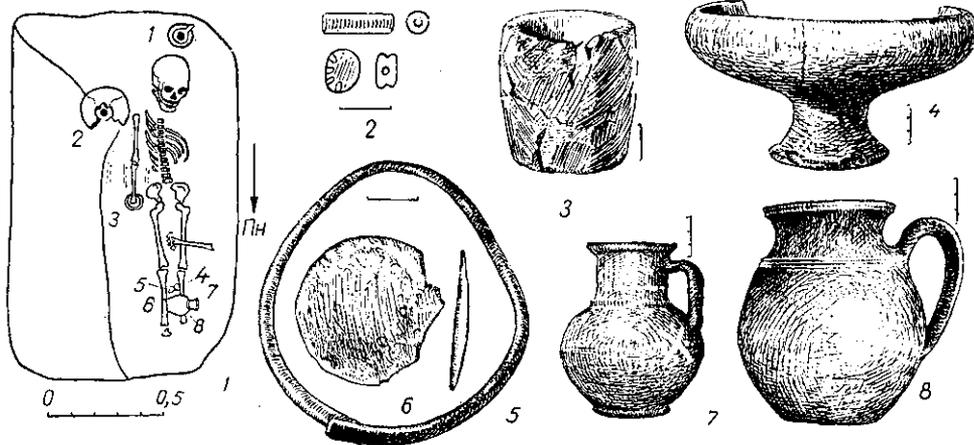

Рис. 58. Розораний курган № 6 західної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2 — бусини; 3, 4 — ліпні посудини; 5 — бронзовий браслет; 6 — бронзове дзеркало; 7, 8 — кружалні посудини.

край якого осів. Довжина ями 1,6 м, ширина 0,7 м (вздовж східного боку ями знаходився східець шириною 0,4 м, висотою 0,25 м), глибина могильної ями від поверхні поля 1,3 м.

Поховання, найімовірніше, дівчинки-підлітка. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південь; права рука витягнута вздовж тулуба, ліва відсутня, як відсутні і кістки ступнів ніг. За головою на південь стояв глек (1). На краю східця у вхідній ямі біля правого плеча стояла перевернута догори дном глиняна ваза на високому піддоні (2), на зап'ясті правої руки був бронзовий браслет (3). Ряд предметів виявлений між гомілковими кістками і на них. Тут були: глиняна баночка (4), бронзове дзеркало (5), грудки білила і рум'ян (6), глечик (7), різні бусини (8). В могильній засипці над черепом знайдений залізний ніж (9), занесений туди, очевидно, звірком.

1. Червоноглиняний глек (рис. 58, 8) доброї кружалної роботи. Дно його плоске, корпус яйцевидної форми, шийка низька, вінця відігнуті. Ручка дрібноребриста, шийка відділена від корпусу трьома прокресленими лініями. Висота посудини 15 см, діаметр корпусу 13 см.

2. Ліпна ваза (рис. 58, 4) на високому порожнистому конічному піддоні з вузькою ший-

які ледве заходять один за одний і мають прямі зрізи. Діаметр браслета 5,5 см, дроту — 4 мм.

4. Ліпна баночка (рис. 58, 3) з прямими стінками. Випал її середній, поверхні шершаві. Черепок щільний, з домішкою піску. Висота посудини 4 см, діаметр вінець 3,5 см.

5. Бронзове дзеркало (рис. 58, 6) у вигляді маленького тонкого кружечка, краї якого частково обламани. З одного боку до нього пристала чорна смола. Діаметр дзеркала 4 см.

7. Червоноглиняний глечик (рис. 58, 7) доброї кружалної роботи. Дно його має невисокий круглий кільцевидний піддон, корпус майже кулястий, шийка середньої висоти, правильної циліндричної форми, відділена від корпусу валиком, вінця з виступаючим обідком, ручка овальна в перерізі. Глечик розписаний неяскравою білою фарбою: по шийці йде горизонтальна переривчаста стрічка, по плічку — ряд косих хрестів з мазками між ними. Черепок тонкий, випал добрий, поверхня матова. Висота посудини 12 см, діаметр корпусу 10 см.

8. Бусини, в основному дрібні, здебільшого це — різної форми бісер: велика пронизка із сірої пасти (рис. 58, 2); бусини блокувдної форми (рис. 58, 2) із синьої пасти з бі-

лими крапочками (13 штук); круглі білі бусини з позолотою (14 штук); овальні бусинки з білого скла (3 штуки); бусини з білого скла, поверхня яких має вигляд кільцевих нарізок (12 штук); бісер з білого скла з такою самою поверхнею (80 штук).

9. Залізний ніж, дуже зіпсований, із залишками кістяної ручки.

Розораний курган № 7

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,7 м від поверхні поля. Довгасто-овальної в плані форми, орієнтована по довжині з півночі на південь, вона мала довжину 1,9 м, ширину 0,8, глибину 1,4 м. З глибини 0,9 м почали траплятись уламки посуду і кістки людини. Поховання не порушене. Всі кістки виявилися зваленими в північному кінці могили. Крім кісток, тут були й уламки ліпної посудини (1), прикраси з бронзового дроту (2) і незначні куски залізного предмета.

1. Ліпна посудина глекоподібної форми збереглася не повністю. Дно її плоске, корпус яйцевидної форми. Глина щільна, випал середній, колір чорний, поверхні залощені. Висота корпусу 18 см, його діаметр 17, діаметр дна 8 см.

2. Бронзовий виріб (рис. 59, 2) з дроту, у вигляді прямокутної петлі, нижче якої дротинки складені і перевиті стержнем, що закінчувався широкою вилкою.

Розораний курган № 8

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,7 м від поверхні поля. В плані вона мала вигляд орієнтованого стінками по сторонах світу квадрата, сторони якого дорівнювали 1,9 м, при глибині 1,4 м.

В заповненій щільно злежалою землею ямі з глибини 1 м до дна трапилися кістки людини, уламки червоноглиняного посуду, цілі і фрагментовані залізні наконечники стріл, великі куски залізного меча, бронзове колечко. Поховання зруйноване. Наконечники стріл представлені сімома цілими, двома фрагментованими екземплярами і трьома черенками. Форма їх, загалом, однакова, трилопатева (вони відрізняються лише розмірами бойової частини) з порівняно коротким цвяхоподібним черенком.

Бронзове колечко півовальне в перерізі, кінці не зімкнуті.

З уламків реставрується червоноглиняний кружальний глек (рис. 59, 1) без ангоба. Вінця у вигляді овального обідка, шийка широка і висока, корпус опуклий, дно з кільцеподібним піддоном. На плічках знаходиться косий хрест, нанесений легкими рухами кінця

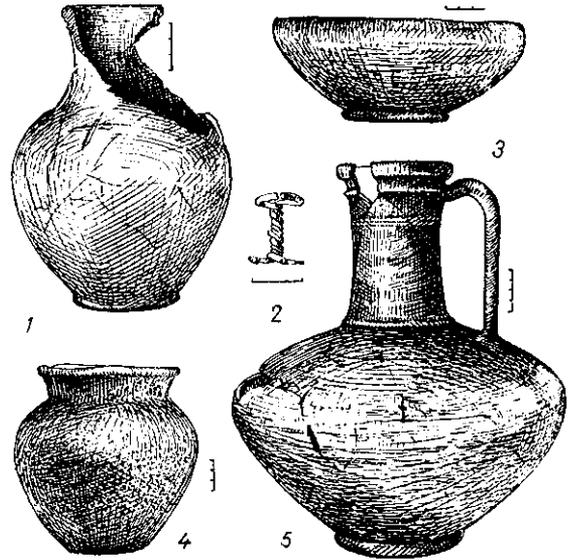

Рис. 59. Речі з могил в розораних курганах західної частини групи Аккермень II.

1 — кружальна посудина; 2 — бронзовий виріб; 3 — кружальна миска; 4 — ліпна посудина; 5 — кружальний глек (1 — курган № 8; 2 — курган № 7; 3, 5 — курган № 16; 4 — курган № 20).

палички. Висота посудини 22 см, діаметр корпусу 16 см. Уламки ліпної посудини, близької за формою до посудини з розораного кургана № 2 (рис. 54, 2), але менших розмірів. Випал її чорний, поверхні місцями заглажені до лощіння.

Розораний курган № 9

(сарматський)

Могильна пляма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. Вона мала вигляд вузького овала, орієнтованого по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2 м, ширина 0,5—0,6, глибина 1 м. В північно-західному кінці на дні знайдена половина нижньої щелепи, а на 0,3 м вище дна — верхня частина черепа чоловіка похилого віку.

Розораний курган № 10

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,5 м від поверхні поля. Вона мала вигляд короткого овала, орієнтованого по довжині з північно-

го заходу на південний схід; довжина її 1,6 м, ширина 0,9, глибина 1,2 м. В західній стінці був зроблений підбій, трохи довший за вхідну яму; ширина підбою 0,4 м, довжина 1,9, висота 0,4 м. Підбій був закритий жердинками і очеретом, рештки яких лишилися на дні вхідної ями. Дно могили в підбої на 0,15 м

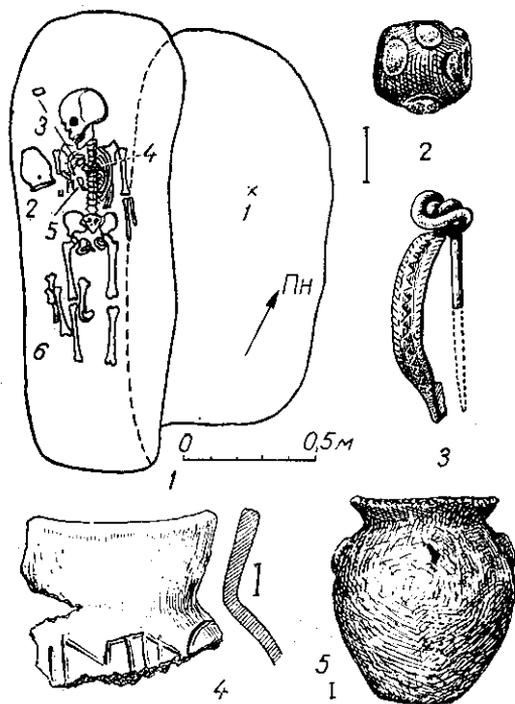

Рис. 60. Розораний курган № 10 західної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2 — вічкова пастола бусина; 3 — бронзова фібула; 4 — уламок ліпної посудини; 5 — ліпна посудина.

нижче дна вхідної ями. В підбої відкрито поховання дівчинки (рис. 60, 1), що лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід, з руками вздовж тулуба. Кістки і начиння були трохи порушені норами (?) тварин, в результаті чого вже у вхідній ямі знайдені фрагменти невеликої орнаментованої посудини (1), решта якої в могилі не виявилась.

Біля західної стінки підбою, праворуч від плечової кістки, знаходилась ліпна посудина (2), що впала на бік. Виявлено 12 овечих астрагалів (3), з яких сім лежали щільною грудкою під черепом, а решта — на правій стороні грудей і праворуч від черепа. На лівій стороні грудної клітки знаходилась одна велика бусина з вічковим орнаментом (4), на правому боці в нижній частині грудей — бронзова фібула (5). Праворуч від кісток правої

ноги лежали кістки ніг вівці чи кози, які залишились від жертвовного м'яса (6).

1. Фрагмент ліпної посудини (рис. 60, 4), що мала, очевидно, кулясту форму і прямі, відігнуті назовні вінця, які утворювали низьку шийку. По плічку вістрям прокреслений орнамент, композиція якого в наявній частині неясна.

2. Ліпна посудина (рис. 60, 5), що мала вигляд горщика з відігнутими вінцями, високим корпусом яйцевидної форми і плоским дном. По краю вона прикрашена короткими нарізками, а нижче — двома опуклинами і двома довгастими вертикально поставленими наліпами, розташованими на плічку хрестоподібно на протилежних боках посудини. Зроблена вона із середньо промішаної глини, випалена слабо (колір чорний), місцями сильно розшарована. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 8,5, пояса — 10,5 см.

3. Набір (12 штук) овечих астрагалів, кістки необроблені.

4. Кругла велика бусина (рис. 60, 2) з коричнюваточорної пасти, прикрашеної опуклими блакитними вічками, що більшою частиною іризувались і втратили свій первісний колір.

5. Невелика бронзова фібула (рис. 60, 3) з пластинчастою неширокою дужкою, прикрашеною нарізками, що переходять у пружину, зібрану калачиком, з голкою. Приймач у вигляді тонкої пластиночки, нижня частина якої зламана.

Розораний курган № 11

(сарматський)

Могильна яма овальної в плані форми орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,1 м, ширина 1,1, глибина 0,8 м. Поховання пограбоване. В засипці могильної ями траплялись кістки дорослої людини.

Розораний курган № 12

(сарматський)

Могильна яма неправильної трапецієвидної в плані форми орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 1,9 м, ширина 0,9, глибина 1,2 м. Поховання пограбоване. В ямі траплялися кістки дитячого і дорослого поховання. В ній також знайдений одич трилопатевий черенковий залізний наконечник стріли.

Розораний курган № 13

(сарматський)

Могильна яма овальної в плані форми орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,3 м, ширина 0,7, глибина 1,6 м. Поховання пограбоване. В ямі зустрінуто небагато кісток людини, невеликі уламки ліпної посудини і частину ручки червоноглиняної амфори.

Розораний курган № 14

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. Орієнтовано її з південного заходу на північний схід. Яма мала дуже заокруглені кути; довжина її 2,3 м, ширина 0,8, глибина 1,2 м. Заповнена вона твердою землею. Поховання пограбоване. Частина черепа лежала в південно-західному кутку. На первісному місці лишилась тільки гомілкорова кістка лівої ноги. Під цією кісткою відкрито залишки невеликого вогнища, діаметром 30 см, з вугликами і попелом. Сліди вогню були помічені й на кістках. Судячи з положення стегна і місцезнаходження уламка черепа, похований лежав у витягнутому положенні, головою на південний захід. Поблизу черепа біля стінки знаходився скляний флакон (1), біля протилежної стінки могили — амфора (2), на північ від неї, коло тієї ж стінки, стояв глечик кружальної роботи (3).

1. Флакон (рис. 61, 2) з прозорого блакитного скла має вигляд глечика з плоским дном, низьким широким корпусом, що поступово переходить у високу шийку, яка сильно звужується до невеликого розтруба з обідком у вигляді валика. Ручка висока, кругла в перерізі, внизу сильно потовщена, зверху — плоска, петлеподібна. Вона підноситься високо над вінцями посудини. Висота флакона 8,5 см, діаметр корпусу 7,5, вінець — 2,8 см.

2. Амфора (рис. 61, 1) з широким масивним плоским дном, пляшкоподібним корпусом і вузьким високим горлом; по краю їде невеликий обідок, ручки масивні, овально-ребристі в перерізі. Випал добрий, колір жовтуватобілий. Висота посудини 35 см, діаметр корпусу 21, вінець — 5,5 см.

3. Червоноглиняна посудина кружальної роботи (рис. 61, 3), плоскодонна, з низьким, широким, біконічної форми корпусом, що переходить у порівняно вузьку шийку; вінця її високі з розширенням догори і відтягнутим догори зливом. На протилежному боці від зливу, на плічку, — маленька кільцевидна

ручка, по боках два маленьких поздовжніх наліпи. Висота посудини 13 см, діаметр корпусу 16 см.

Рис. 61. Розораний курган № 14 західної частини групи Аккермень II.

1 — амфора; 2 — скляна посудина; 3 — кружальна посудина.

Розораний курган № 15

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. Кути в неї заокруглені, орієнтована вона з південного заходу на північний схід; довжина її 1,9 м, ширина 0,6, біля дна — 0,5, глибина 1,5 м. Яма була заповнена дуже щільною глинистою землею, в якій з глибини 0,8 м до дна траплялися рештки зруйнованого поховання і уламки великої і невеликої ліпних посудин. На місці від поховання збереглися стегно і гомілкорова кістка правої ноги, які дають змогу встановити, що похований лежав головою на північний схід у витягнутому положенні. У нього в ногах знайдено пряслице (1), що лежало на 30 см вище дна, та залізний ніж (2), виявлений на 20 см вище гомілкової кістки правої ноги; в південно-західному кутку на дні знаходилось інше пряслице (3), а поруч з ним стояла кружальна посудина (4).

1. Біконічне пряслице грубо виліплене із середньо промислової глини, випал нижче середнього, колір чорний, діаметр 3,5 см (розпалося).

2. Залізний ніж (рис. 62, 3) з прямим ко-

ротким черенком, спинка клинка пряма, потовщена, з косим вирізом біля нижнього кінця, лезо майже пряме; довжина клинка з черенком 14 см.

3. Пряслице грушоподібної форми (рис. 62, 4) виліплене із щільно промішаної глини, випал досить добрий, колір червонуваточорний.

4. Червоноглиняна посудина (рис. 62, 1), що мала вигляд глибокої кружки із звуженою

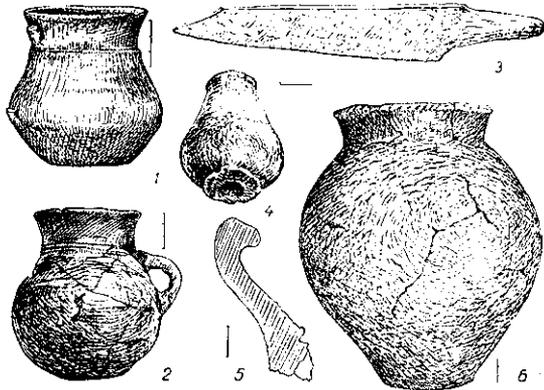

Рис. 62. Речі з могил в розораних курганах західної частини групи Аккермень II.

1 — кружальна посудина; 2 — ліпна посудина; 3 — залізний ніж; 4 — пряслице; 5 — розріз краю ліпної корчаги; 6 — ліпна посудина (1, 3—5—курган № 15; 2, 6—курган № 21).

шийкою. Вінця потоншені, відігнуті назовні, переходять у корпус посудини через ребристий виступ, від чого здається, що вінцева частина нібито впущена в корпус. Ручка поламана до того, як посудину поставили в могилу. Поверхні посудини залощені. Висота її 9,6 см, діаметр вінець 7,6, корпусу — 9, дна — 5,5 см.

5. Фрагменти великої ліпної посудини (рис. 62, 5) типу корчаги з шийкою, утвореною відігнутими назовні вінцями і опуклим корпусом. По плічку прокреслена вістрям горизонтальна лінія. Поверхня оброблена гребінчастою штриховкою, черепок на зломі чорний, зовні жовтий.

Розораний курган № 16

(сарматський)

Пляма могильної ями зачищена на глибині 0,6 м від поверхні поля, кути ями заокруглені, орієнтована вона по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,1 м, ширина 0,8, глибина 1,3 м. Поховання пограбоване. Могильна яма заповнена дуже щільною землею з глиною. На місці від кістяка збереглися череп, ліва сторона грудної

клітки, ліва плечова і частина правої стегнової кістки. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід. Похований був людиною похилого віку. Над місцем, де повинно було знаходитись ліве стegno, стояла перевернута догори дном миска (1), а над нею містився роздавлений землею глек (2).

1. Висока кружальна червоноглиняна миска (рис. 59, 3) з плавно ввігнутим всередину товстим краєм і низьким кільцевим піддоном. Миска всередині суцільно, а зовні лише трохи нижче краю вкрита червоним ангобом без потьоків. Висота її 7,5 см, діаметр вінець 18 см.

2. Глек (рис. 59, 5) червоноглиняний, кружальний, з високою вузькою шийкою, сильно опуклим корпусом і дном з кільцевим піддоном. Вінця його мають вигляд овального валика, нижче якого проходить ребристий виступ, ручка висока, широка, чотириреберна. По шийці прокреслені три прямі лінії. Шийка від корпусу відділена ледве виступаючим валиком. Зовні глек вкритий червоним ангобом до переходу до дна, нижче якого ангоб місцями дав струменясті потьоки. Висота посудини 37 см, діаметр корпусу 32 см.

Розораний курган № 17

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля; вона дуже вузька, з прямими кутами. Довжина її 1,8 м, ширина 0,5—0,6, глибина 1,7 м. Яма була заповнена зверху щільною, а біля дна рихлою землею. Жіночий кістяк (рис. 63, 1) лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північ (частково порушений норами?).

Поховання супроводилось великою кількістю речей. В могильній засипці, на глибині 0,9 м, біля західної стінки могили знайдено біконічне пряслице (1). Коло південної стінки, на 0,55 м вище дна могили, лежала на боці кружальна сіроглиняна посудинка (2). Біля лівої плечової кістки знайдено бронзову спіральку (3), коло ліктьового зчленування лівої руки бронзове дзеркало (4), серед кісток грудної клітки — чотири бусини (5), тут же, нижче правої сторони грудної клітки, — велику бронзову фібулу (6); біля східної стінки могили коло кисті лівої руки знаходились конічне пряслице (7) і кілька маленьких бронзових кілець (8). В ногах нижче згаданої раніше сірої посудини стояла велика сіроглиняна корчага (9), поруч з нею лежали на боці одна під одною дві невеликі ліпні посудини

(10, 11). Вздовж гомілкової кістки правої ноги знайдено кілька скляних бусин (12).

1. Біконічне пряслице (рис. 63, 9) зроблене з темносірої, добре промішаної глини. Поверхня пряслиця гладка. На краях отвору для веретена видні маленькі жолобки, проточені ниткою.

дований на крузі, в центрі якого хрестоподібно пересікаються дві орнаментальні фігури.

5. Чотири великих бусини: добре полірована сердолікова бочонкоподібної форми (рис. 63, 5), кругла, так само добре полірована сердолікова (рис. 63, 4) і дві круглі скляні (рис. 63, 2) з іризованою поверхнею. Останні, оче-

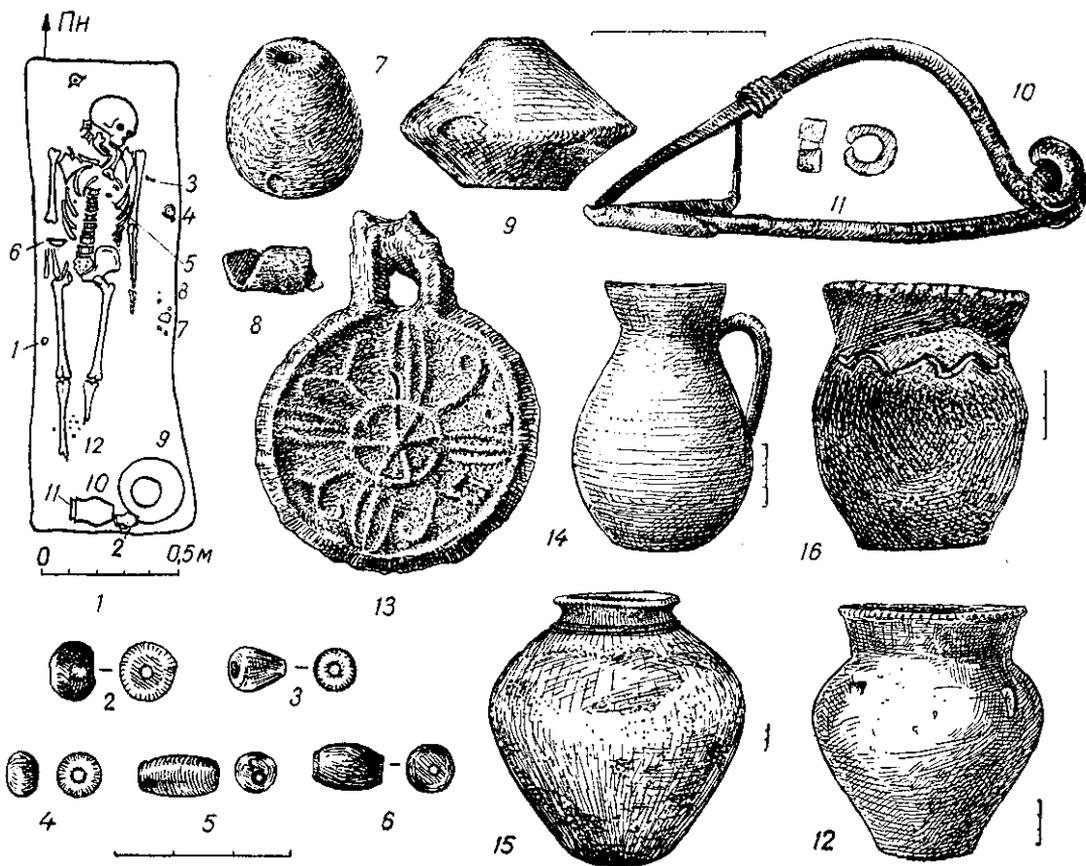

Рис. 63. Розораний курган № 17 західної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2-6 — скляні і сердолікові бусини; 7, 9 — пряслиця; 8 — бронзова спіралька; 10 — бронзова фібула; 11 — бронзові колечка; 12, 16 — ліпні посудини; 13 — бронзове дзеркало; 14, 15 — кружалні посудини.

2. Сіроглиняний глечик (рис. 63, 14) доброї кружалної роботи, з шершавою поверхнею. Вінець його лійчастий, шийка вузька, коротка, корпус яйцевидний, подовжений, дно плоске. Ручка висока, в перерізі півовальна. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 5,7, корпусу — 8 см.

3. Бронзова спіралька (рис. 63, 8), згорнута з товстого листочка бронзи, відрізаного навскіс. Можливо, пронизка.

4. Бронзове лите масивне дзеркало (рис. 63, 13) невеликих розмірів, що має бокову виступаючу ручку з отвором. На зворотній стороні дзеркала є рельєфний візерунок, побу-

видно, мають золотий прошарок.

6. Бронзова велика фібула (рис. 63, 10) з товстого дроту з пружиною та приймачем-човником, спіралью прив'язаним до дужки.

7. Овальне масивне пряслице, грубо виліплене із звичайної глини (рис. 63, 7), колір на зломі чорний, а на поверхні жовтуватий.

8. Вісім маленьких бронзових колеч з незімкнутими кінцями (рис. 63, 11), згорнутих з прямокутних в перерізі стерженьків. Два з них, що були, очевидно, закріплені між собою на предметі або нанизані на ремінці, скіпилися окисами.

9. Сіроглиняна велика корчага, виготовлена

на гончарському крузі (рис. 63, 15). Верх посудини скошений, поверхні гладкі, вінця відігнуті назовні, шийка широка, плічка також широкі, поставлені високо. На шийці прокреслені дві паралельних прямих лінії. Висота посудини 28 см, діаметр вінець 14, корпусу — 27, дна — 12 см.

10. Чорноглиняна ліпна посудина (рис. 63, 12) з ледве відігнутими назовні вінцями, прямою високою шийкою, середньоопуклим корпусом, що сильно звужується до плоского дна. По краю на ній нанесено паличкою ряд неглибоких вертикальних вдавлін; на плічку є два підковоподібних наліпи, що чергуються з двома сосковидними наліпами. Випал середній. Висота посудини 17,5 см, діаметр вінець 12,5 см.

11. Чорноглиняна ліпна посудина невеликого розміру (рис. 63, 16) має вигляд високого горшечка з дуже відігнутими вінцями і чітко позначеною шийкою. Форма її нерівна, поверхні шершаві. По краю посудини короткі нарізки, по шийці йде парна хвиляста різьблена лінія. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 9,5 см.

12. Вісім великих скляних бусин, а саме: дві бочонковидних (рис. 63, 6), одна кругла і п'ять грушовидних (рис. 63, 3). Можливо, що ці бусини мали позолоту, непомітну внаслідок іризації скла.

Розораний курган № 18

(сарматський)

Могилярна яма виявлена на глибині 0,5 м від поверхні поля. Вона мала вигляд вузького овала, орієнтованого з південного заходу на північний схід; довжина її 1,8 м, ширина 0,6, глибина 1,1 м. Яма була заповнена щільно злежалою землею (глина з чорноземом). В західній частині її був підбій, що обвалився; дно його знаходилось на 0,3 м нижче дна вхідної ями. Довжина підбою 2,1 м, ширина 0,6, висота 0,5 м. Він був заповнений пухкою, сильно переритою норами тварин землею.

У вхідній ямі траплялись розрізнені кістки людини, поруч з якими знайдена кістяна піксіда (1). Похований лежав у підбою у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід. Кісток правої руки нижче ліктя, правої сторони таза, кісток правої ноги і лівої ноги нижче коліна не було. Череп повернутий вправо. Біля нього, коло верхньої щелепи, перед обличчям лежала бронзова серезка (2). На зап'ясті лівої руки знаходився бронзовий браслет (3). Ліворуч від кисті тієї ж руки бу-

ло кілька маленьких бронзових колечок (4). Біля таза виявлена парна скляна бусина (5). Ліворуч від коліна лівої ноги стояла невелика роздавлена землею ліпна посудина (6). Під шийними хребцями знайдено три скляних бусини (5).

1. Кістяна піксіда (рис. 64, 4) циліндричної форми, без денця і кришки. Під верхнім краєм зроблена проточка для кришки. Поверхня кістки заповірована.

2. Серезка (рис. 64, 3) зроблена з круглого в перерізі бронзового дроту, кінці якого заходять один за одний.

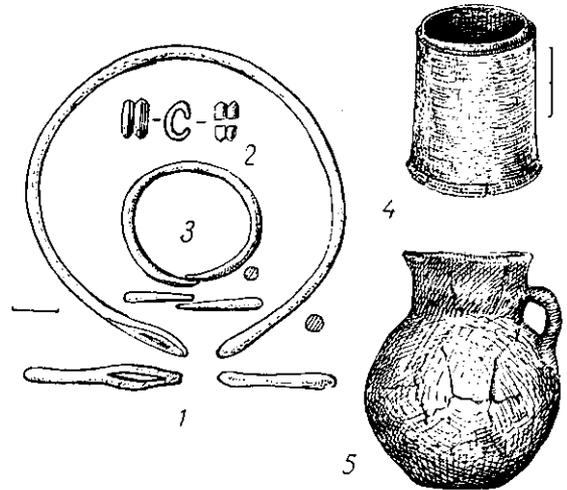

Рис. 64. Розораний курган № 18 західної частини групи Аккермень II.

1— бронзовий браслет; 2— бронзові колечка; 3— бронзова серезка; 4— кістяна піксіда; 5— ліпна посудина.

3. Браслет (рис. 64, 1) виготовлений з порівняно тонкого круглого в перерізі бронзового стержня, один кінець якого розкований і має пробитий довгастий отвір, а інший кінець пригострений і трохи сплющений.

4. П'ять бронзових кілець (рис. 64, 2) з неспаяними кінцями, переріз ребристий. Два колечка спаяні окисами, в зв'язку з чим можна думати, що вони були насаджені одне за одним, на щось щільне (ремінець?).

5. Маленька бусина-двійчатка з білого скла і три бусини, поверхня яких має вигляд кільцевих нарізок, з білого ж скла.

6. Чорноглиняна ліпна посудина (рис. 64, 5), що має вигляд глека з відігнутим краєм вінець, невеликою циліндричною шийкою і майже кулястим корпусом. Ручка кільцевидна, переріз овальний. Посудина зроблена з глини без домішок, поверхні заглажені, випал середній, у верхній частині колір жовтуватий, в нижній більш темний. Висота її 9 см, діаметр корпусу 15 см.

Розораний курган № 19

(сарматський)

Прямокутна в плані могильна яма виявлена на глибини 0,7 м від поверхні поля. Орієнтовано її з півночі на південь (рис. 65, 1). Довжина ями 2,3 м, ширина 0,8, глибина 1,5 м. Біля дна вона зменшується і має 2 м завдовжки

лізного браслета з лівої руки збереглися тільки кінці з круглими потовщеннями (6), біля кісток ніг розсіпані скляні, янтарні і пастові бусини (7), на гомілкових кістках лежала роздавлена ліпна посудина (8), в південно-східному кутку могили похило стояла кружальна енохоя (9), в південно-західному кутку лежала на боці роздавлена ліпна посудина (10), трохи на північ від неї — невелика

Рис. 65. Розораний курган № 19 західної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2—10 — бусини; 11 — залізний ніж; 12 — бронзова обойма від ручки ножа; 13 — фрагмент бронзового дзеркала; 14 — глиняне пряслице; 15 — залізний браслет; 16 — бронзова фібула; 17, 18 — кружальні посудини; 19, 20 — ліпні посудини.

і 0,7 м завширшки. Кістяк дорослої жінки * лежав у витягнутому положенні головою на північ, руки витягнуті вздовж корпусу. Череп деформований.

Біля голови і шийних хребців знайдено бусини з янтарю, скла і пасти (1), з внутрішнього боку ліктьового суглоба лівої руки — бронзову фібулу (2), трохи нижче — два уламки бронзового дзеркала (3). Коло ліктів правої і лівої руки зовні знаходилося по одному риб'ячому хребцю з отворами (4), на зап'ясті правої руки — залізний браслет (5), поруч з яким було кілька пастових бісерин. Від за-

кружальна посудина (11), із західного боку якої знаходилися глиняне пряслице (12) і невеликий залізний ніж (13).

1. Бусини: у вигляді маленького скарабея з блакитного фаянсу (рис. 65, 3); три круглих великих з пасти білого кольору (рис. 65, 5); одна коралова білого кольору; три грушовидної форми з темного скла; одна велика з червоного сердоліка (рис. 65, 7); одинадцять з янтарю у вигляді широких плоских пронизок різної форми і розмірів (рис. 65, 2); чотири круглих з блакитного прозорого скла (рис. 65, 6); бочонковидна пронизка із скла темного

кольору і ребриста бусина з темного скла (рис. 65, 4).

2. Бронзова фібула (рис. 65, 16) з широким пластинчастим приймачем, вузькою дугоподібною, вигнутою пластинчастою дужкою, прикрашеною поздовжнім рядом крапок, перев'язаних пружиною і прямою в перерізі голкою.

3. Бронзове дзеркало (рис. 65, 13) збереглося у вигляді двох невеликих уламків. Свого часу воно мало вигляд кружка з вушком, що нагадувало прямокутну петлю, і було прикрашене подвійним рельєфним обідком.

4. Два невеликих риб'ячих хребці з отворами для пришивання чи підвішування (рис. 65, 8).

5. Залізний браслет з правої руки (рис. 65, 15) зберігся порівняно добре. Він зроблений з круглого в перерізі стержня і має в діаметрі 9 см, в перерізі 1 см, кінці не збереглися.

7. Бусини в ногах: дванадцять бочонкоподібних пронизок з темного іризованого скла (рис. 65, 10), дев'ять грушовидних пронизок з такого самого скла (рис. 65, 9), одна широка плоска янтарна і одна кругла пастова.

8. Ліпний горщик (рис. 65, 19) з плоским дном, округлим опуклим корпусом, високою шийкою, дуже відігнутими назовні вінцями з трохі сплюсненим краєм у вигляді обідка. По плічку з трьох боків він прикрашений орнаментом у вигляді відтиснутих потрійних ямочних заглиблень. Випал середній, колір чорний з жовтими плямами. Висота посудини 20 см, діаметр корпусу 17 см.

9. Кружальна посудина (рис. 65, 18), що має вигляд енохі з глини темносірого кольору; верхня її чорна, залощена. Дно плоске, корпус яйцевидної форми з високо поставленими плічками, шийка висока, циліндрична, відділена від корпусу рельєфним обідком, вінця з гладким валиком, шийка так стиснута з боків, що стала тригубою. Висота посудини 30 см, діаметр корпусу 20 см.

10. Ліпна посудина (рис. 65, 20) з відігнутими вінцями, невеликою широкою шийкою, округлим корпусом, сильно звуженим до плоского дна. Зроблена вона з погано промішаної глини, випал нижче середнього, черепок крихкий. По плічку посудина прикрашена наліпами лідковоподібної форми. Висота посудини 31 см, діаметр корпусу 27 см.

11. Червоноглиняна кружальна посудина (рис. 65, 17) з плоским дном, заокругленим корпусом, що мав високо підведені плічка і широку шийку з низькими відігнутими він-

цями. На плічках велика кільцевидна петьельчаста ручка. Поверхні рожевожовтого кольору. Висота посудини і діаметр корпусу 8 см.

12. Глиняне пряслице (рис. 65, 14) біконічної форми.

13. Залізний ніж — невеликий, з широким клинком (рис. 65, 11), з поламаним, можливо, коротким черенком для дерев'яної ручки, що була закріплена за допомогою бронзової чотирикутної обойми (рис. 65, 12). Довжина клинка 8 см, ширина 2 см.

Розораний курган № 20

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. Овальна в плані, вона орієнтована з півночі на південь. Поховання сильно зруйноване. На місці збереглися череп і деякі кістки ніг, які дають змогу встановити, що похований лежав у витягнутому положенні, головою на північ. Біля південної стінки стояла посудина (1), на дні ями в різних місцях підібрано кілька бусин (2).

1. Ліпна посудина, що має вигляд горшка з високо піднесеними округлими плічками і широкою лійчастою шийкою, край якої зроблений у вигляді округлого валика. Випал середній, нерівний, колір чорний з жовтими плямами, поверхні шершаві. Висота посудини 17 см, діаметр корпусу 15 см.

2. Бусини двох видів: блакитні пастові бісеринки (6 штук) і плоскі широкі янтарні неправильної форми пронизки (2 штуки).

Розораний курган № 21

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. В плані вона мала вигляд прямокутника, орієнтованого по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2,2 м, ширина 1,1, глибина 2,1 м. В північно-східному кінці могильна яма порушена грабіжницьким ходом, що спускався зверху. Земля, яка заповнювала яму, відрізнялась великою щільністю. На дні нічого не було, а в північній частині її виявлені звалені купою кістки дорослої людини і уламки двох глиняних посудин (1, 2), грудочка скипілих між собою залізних наконечників стріл (3) і куточки якогось залізного предмета.

1. Велика ліпна глиняна посудина (рис. 62, 6). Вінця її мають вигляд валика, вони прикрашені косими дрібнозубчастими вдавленнями. Шийка низька, корпус високої

яйцевидної форми, дуже звужений до невеликого плоского дна. Випал чорний із світлими плямами. Поверхні всередині і зовні вкриті неглибокими розчосами, нанесеними тим же гребінчастим інструментом, яким були прикрашені вінця. Висота посудини 30 см, діаметр корпусу 26 см.

2. Глиняний ліпний глечик (рис. 62, 2) з чистої глини. Вінця відігнуті назовні, шийка висока, корпус кулястий. На плічку міститься кільцевидна, вертикальна, прямокутна в перерізі ручка. По нижній частині шийки глечик прикрашений п'ятьма горизонтальними прокресленими лініями. Колір у верхній частині жовтуватий, в нижній — чорний. Випал вище середнього. Висота посудини 14 см, діаметр корпусу 12 см.

3. В грудочці скипілих від окислення залізних наконечників стріл можна налічити до десяти екземплярів. Усі вони трилопатеві, черенкові, невеликого розміру.

СХІДНА ЧАСТИНА КУРГАННОЇ ГРУПИ

(Розорані кургани)

Розорані кургани східної частини курганної групи Аккермень II купчасто групуються на північ і схід від крайнього східного кургана групи (к. № 5). Всього досліджено в цій групі 14 розораних курганів: № I—М. І. Вязьмітіною, № III, V, VII, XI—XIV—Є. Ф. Покровською і № II, IV, VIII—X—А. Й. Росадович.

У розораних курганах № XII і XIII виявилось поховання пізньозрубного часу, в решті—сарматські могили.

Розораний курган № I

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,75 м від поверхні поля. Квадратна в плані, вона орієнтована з півночі на південь (рис. 66, 1). Довжина її 2 м, ширина 1,8, глибина 1,7 м. Біля східної і західної стінок ями, на різних глибинах і на дні, виявлені рештки колод, очевидно, від перекриття. Серед них знайдено уламок дерев'яного виробу (1). На південному краю могильної ями лежав червоноглиняний глек з відбитою шийкою (2) і уламок миски, решта якої знаходилась у могилі на первісному місці.

Поховання жіноче*. Кістяк лежав по діагоналі ями головою на південний схід. Під час пограбування він був дуже порушений. Череп знаходився в північно-східному кутку, на глибині 0,6 м від краю ями. Кістки ніг і частково рук збереглися на місці. Дно могили

було вистелене дошками чи деревною корою, зверху якої лежала щільна підстилка з морської трави (камки). При кістяку ніяких речей не було. Вздовж західної стінки могили знаходились такі предмети: уламки залізного кільця (3), точильний брусок (4), роздавлена миска (5), червоноглиняний глек (6), велике червонолакове блюдо (7), в якому знаходились кістки барана і залізний ніж з дерев'яною ручкою (8), та кусочки сірої шкіри (9), очевидно, від поясного ремня, зігнута вдвоє тонка мідна пластинка (10), а також ліпні глечик (11) і корчага (12), що лежали поруч в уламках.

1. Кінець плоского дерев'яного виробу з прямокутним вирізом (рис. 66, 4); наявна довжина його 3 см.

2. Червоноглиняний кружальний глек з відбитим краєм і ручкою (рис. 66, 11), дно з кільцевою ніжкою, корпус широкої яйцевидної форми, шийка, що поступово звужується, вінця трохи відігнуті назовні, ручка овальна в перерізі. Висота посудини 20 см, діаметр шийки 5, корпусу—13, дна—6 см.

3. Залізне кільце в трьох уламках, кругле в перерізі; діаметр його 6 см (рис. 66, 5).

4. Точильний брусок (рис. 66, 6) з пісковиком жовтуватосірого кольору, довгий, вузький, в перерізі прямокутний, кінці овально заокруглені, один кут відбитий; довжина бруска 14 см, ширина 3,5, товщина 2 см.

5. Глиняна кружальна миска темносірого кольору півсферичної форми з трохи загнутим всередину краєм, на кільцевому піддоні (рис. 66, 12). Всередині вона залощена вузькими смужками у вигляді концентричних кругів. Висота її 7 см, діаметр вінець 17, дна—6 см.

6. Червоноглиняний кружальний тонкостінний глек (рис. 66, 9) з невеликим плоским дном, яйцевидним корпусом (широким кінцем униз) і низькою лійчастою розширеною догори шийкою. Ручка стрічкова, гачкоподібна, вигнута, з двома поздовжніми жолобками. Шийка відділена від корпусу орнаментальним пояском з трьох прокреслених ліній. Висота посудини 19 см, діаметр вінець 9, корпусу—14 см. По нижньому краю шийки і під вінцями просвердлені з метою ремонту круглі дірочки.

7. Червонолакове блюдо (рис. 66, 10) з широким дном на масивному кільцевому піддоні і невисоким трохи похилим бортиком та овальним обідком по краю. В центрі блюда прокреслене коло. Лак невисокої якості. Висота блюда 5 см, діаметр вінець 30, дна—13 см.

8. Залізний ніж із слідами дерев'яної ручки (рис. 66, 8), клинок довгий, вузький, прямий.

9. Невеликі кусочки шкіри від пояса, скріплені за допомогою гладких і скручених тонких мідних дротиків (рис. 66, 2). Ширина пояса 1,5 см.

10. Тонка мідна пластинка прямокутної форми, зігнута вдвоє, по обох кінцях якої про-

12. Сіроглиняна посудина кружальної роботи (рис. 66, 13) з кулястим корпусом, плоским дном і низькою, порівняно широкою шийкою, відігнутими назовні вінцями із заокругленим краєм. На плічках — петельчаста, овальна в перерізі ручка. Висота посудини 23 см, діаметр вінець 13, корпусу — 26 см.

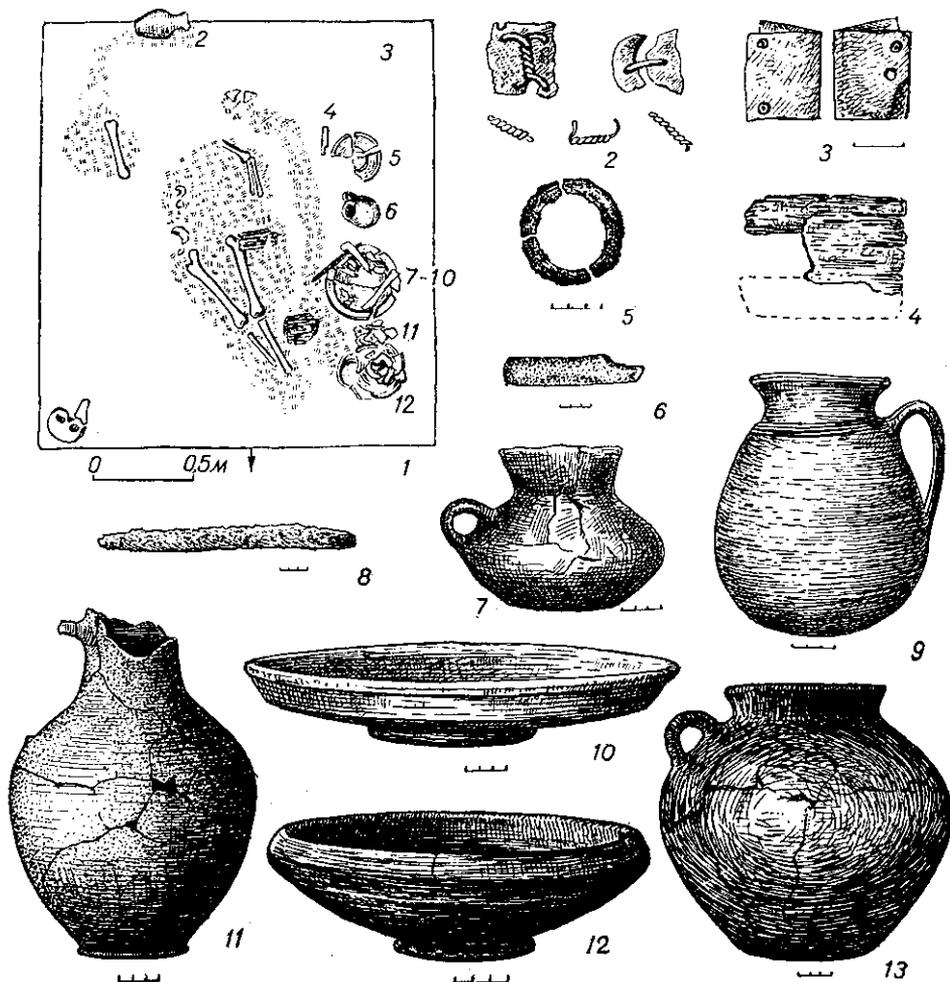

Рис. 66. Розораний курган № I східної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2, 3 — клаптики шкіри і бронзи від ремінця; 4 — частина дерев'яного виробу; 5 — залізне кільце; 6 — точильце; 7 — ліпна посудина; 8 — залізний ніж; 9 — 13 — кружальні посудини.

бито по парі отворів для скріплення (рис. 66, 3). Ширина її 1,5 см, довжина 0,9 см. Можливо, що вона служила наконечником пояса.

11. Ліпний глек сірого кольору (рис. 66, 7) з низьким широким корпусом і шийкою середньої висоти, що має вигляд широкої воронки, дно плоске. На плічках знаходиться петельчаста ручка, кругла в перерізі. Глек тонкостінний, висота його 12 см, діаметр вінець 9,5, корпусу — 16 см.

Розораний курган № II (сарматський)

Пляма могильної ями виявилась на глибині 0,8 м від поверхні поля. Вона мала вигляд широкого овала, орієнтованого по довжині з північного заходу на південний схід. Довжина ями 2,6 м, ширина 1,6, глибина 0,8 м. Вздовж північно-західної стінки її був розташований широкий (0,7 м) низький (0,2 м) уступ вхід-

ної ями, на якому в північно-східному кінці стояла догори дном бронзова посудина (1). Біля неї простежено трохи попелу і плями

чищена. В центральній частині він широкий, до кінців—вужчий. Похований (чоловік*) лежав ближче до північно-східної стінки підбою.

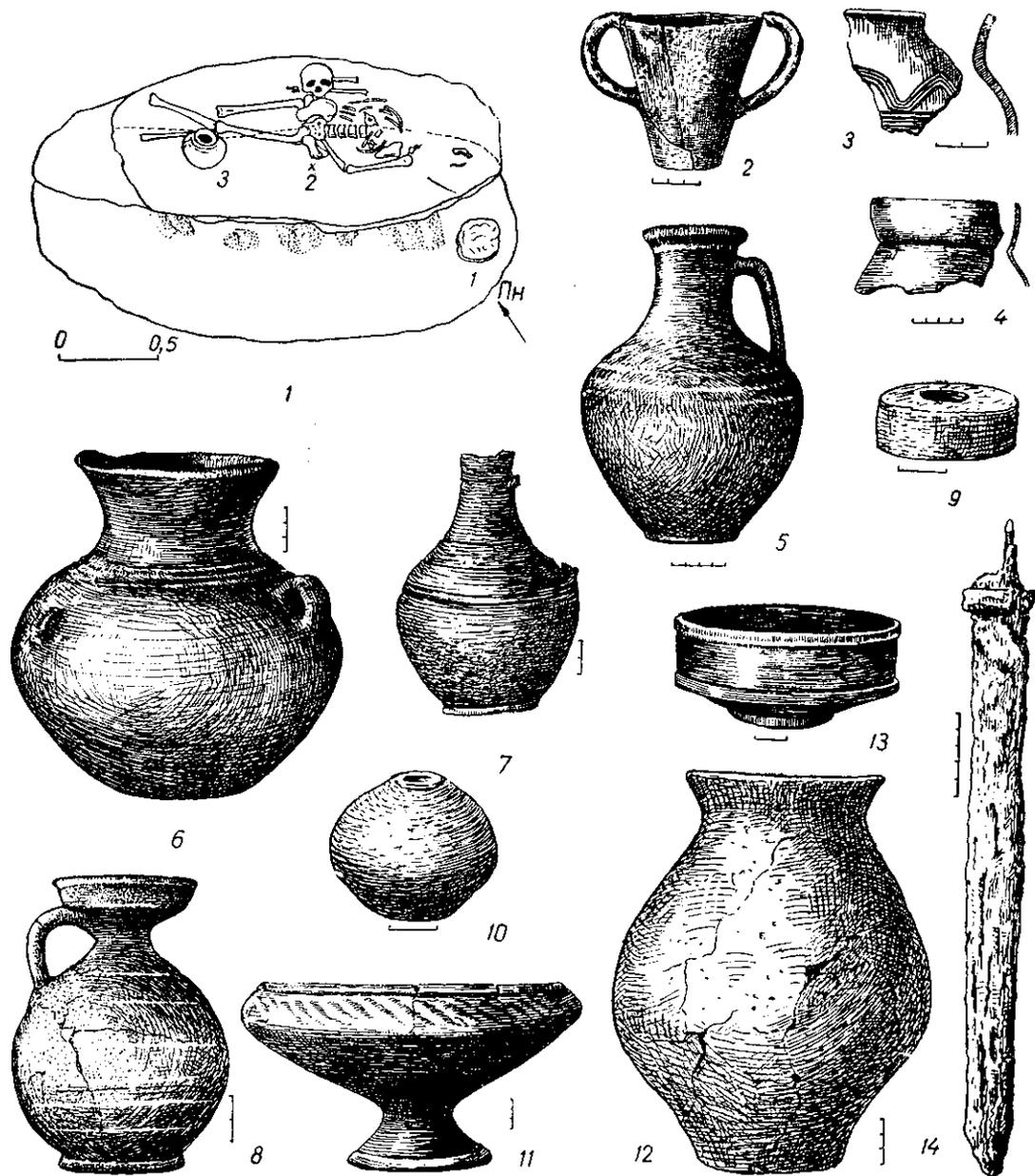

Рис. 67. План поховання і речі з розораних курганів східної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2, 6, 7 — кружалні посудини; 3 — уламок лінійної посудини; 4 — уламок кружалної посудини; 5 — кружалний глек; 8 — лекіф; 9, 10 — пряслиця; 11, 12 — лінійні посудини; 13 — червонолакова чашечка; 14 — залізний меч.
1, 6 — курган № II; 2-4, 9, 10 — курган № III; 5, 7, 12 — курган № V; 8, 11, 13 — курган № IV; 14 — курган № VI.

чорної обпаленої землі. Такі ж плями видні були вздовж усього внутрішнього краю уступу. В північно-східній стінці знаходився підбій; довжина його 2 м, ширина 0,4, висота 0,5 м. Поверхня склепіння підбою гладка, за-

Первісне положення верхньої частини тулуба порушене (рис. 67, 1). Череп виявився біля тазових кісток. Права плечова і кістки верхньої частини грудної клітки були відсутні. Похований лежав у витягнутому положенні, го-

ловою на південний схід. Кість його лівої руки розташована на тазі, права витягнута вздовж тулуба. Нижні частини кісток ніг частково порушені. Ліворуч біля таза була маленька бронзова прикраса (2), лівіше колінного зчленування лівої ноги стояв глек (3).

1. Бронзова тонкостінна посудина являє собою чашу півсферичної форми з відігнутим сплосченим краєм. По краю проходить орнамент у вигляді пояса з дрібних крапок. Збереженість посудини дуже погана.

2. Бронзова прикраса (рис. 68, 1), скоріше частина її, зроблена з тонкого дроту: дві дротинки скручені між собою і закінчуються зверху маленьким колючком.

3. Глек (рис. 67, 6) кружальний, з чистої глини сірого випалу. Дно плоске, корпус низький, сильно опуклий, шийка широка, але низька, вінця сильно відігнуті назовні і мають відігнутий носик. Низько на плічках посудини розташована маленька кільцевидна стрічкова ручка-вушко. На тій же висоті на протилежних боках плічок міститься по одному сосковидному виступу. Нижче шийки по плічках прокреслені три лінії. Висота глека 20 см, діаметр вінця 11,5, корпусу—20 см.

Розораний курган № III

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,7 м від поверхні поля. Могила була з підбоем, але склепіння його обвалилося, і при розкритті вона мала майже квадратну в плані форму із залишками склепіння в північно-західному кутку. Орієнтована яма по довжині з південного заходу на північний схід; довжина її 2 м, ширина 1,9 м. Вхідна частина ями знаходилась у східній половині (глибина її тут 1,3 м), підбій — в західній, дно його було на 0,2 м нижче дна вхідної частини ями.

Поховання повністю зруйноване. В північному кутку, серед кісток, знайдено два глиняних пряслиця (1), в середній частині могили — уламки кружальної посудини (2), ліпної посудини (3) і дрібні уламки вигнутого залізного стержня (4). В 3 м на північний захід від могили, на глибині 0,6 м, знайдена в уламках дворучна посудина (5). Біля північно-західного краю могили, на глибині 1 м, був уламок тієї ж посудини.

1. Глиняні пряслиця: одне (рис. 67, 9) у вигляді коліщатка, діаметром 3 см, колір сірий; друге (рис. 67, 10) майже кулясте, діаметром 3,5 см, недбалої виробки, поверхня шершава, колір сірий.

2. Уламок тонкостінної червоноглиняної

посудини дуже доброї кружальної роботи (рис. 67, 4). Посудина мала високу, трохи відігнуту назовні вінця, відділені від корпусу неглибоким жолобком. Діаметр вінця 10 см.

3. Уламки (рис. 67, 3) ліпного горщика. Край у нього відігнутий назовні, корпус опуклий, дно плоске. Колір сірий, поверхня шершава. По плічку він прикрашений горизонтальною і хвилястою орнаментальною стрічкою, прокресленою зубчастим знаряддям.

4. Уламки залізного стержня не дають змоги встановити ні форми предмета, ні його призначення.

5. Кружальний кухоль (рис. 67, 2) конічної форми з двома великими круглими в перерізі вертикальними ручками. Колір посудини сірий, поверхня залощена. Висота кухля 9,4 см, діаметр вінця 9 см.

Розораний курган № IV

(сарматський)

Пляма могильної ями виявлена на глибині 0,8 м від поверхні поля. Могила мала майже квадратну в плані форму і була орієнтована по сторонах світу; довжина її (з півночі на південь) 2,4 м, ширина 2,1, глибина 1,1 м. Заповнена вона була пухкою землею. Могила пограбована, кістки звалені в північно-західний кутку. Уламки посудин траплялися з глибини 0,8 м до дна, де їх було найбільше. На дні простежено бурий тлін. Ближче до північно-східного кутка знайдено кілька великих фрагментів від чаші на високій ніжці (1), в північно-західному кутку — фрагмент ліпної посудини (2), серед кісток похованого в тому ж кутку знайдені бронзова пряжка (3) і фібула (4). Проти середини східної стіни (0,3 м від неї) на дні стояли, зберігаючи первісне положення, предмети туалету: червонолакова чашечка (5), червоноглиняний лекіф (6) і кістяна піксіда (7). Навкруги них дрібними грудочками зустрічалася жовта і рожева фарба.

1. Частково фрагментована сіроглиняна кружальна чаша (рис. 67, 11) на високій, порожнистій, конічній ніжці, з широким похилим усередину бортиком. Бортик прикрашений косим рифленням і має валикоподібний округлий край. Поверхня чаші залощена. Висота її 17,5 см, діаметр 27 см.

2. Уламки ліпної посудини (курильниці) з прямим корпусом, з круто відігнутим назовні широким краєм і виступаючим назовні валиком (рис. 68, 13). Зроблена вона з погано очищеної глини, випал її добрий, колір коричнюватий. Поверхня посудини заглажена, із слідами лощіння.

3. Бронзова кільцевидної форми пряжка (рис. 68, 11) з масивного круглого в перерізі стержня, язичок у неї з чотирикутного в перерізі стержня, пригостреного до кінця. Діаметр пряжки 2,5 см.

4. Бронзова фібула (рис. 68, 4) малих розмірів (2,2 см). Спинка її у вигляді пластин-

лі, край товстий, горизонтальний. Під краєм непропорціонально мала ручка, вигнута під прямим кутом (переріз чотирикутний). Поверхні заглажені і вкриті тонким шаром темнокорвоного лаку. Висота посудини 13,5 см, діаметр корпусу 10 см.

7. Кістяна піксида (рис. 68, 6) майже ци-

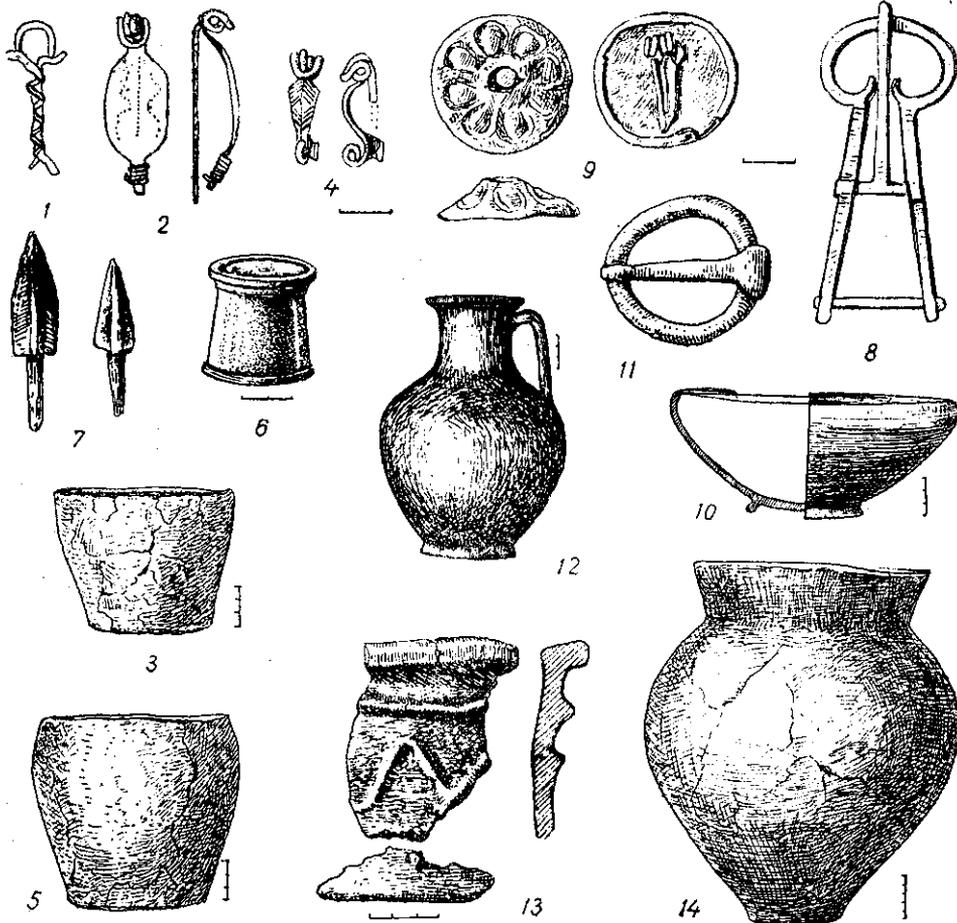

Рис. 68. Речі з поховань в розораних курганах східної частини групи Аккермень II. 1 — бронзова прикраса; 2, 4, 9 — бронзові фібули; 3, 5, 14 — ліпні посудини; 6 — кістяна піксида; 7 — залізни раконечники стріл; 8, 11 — бронзові пряжки; 10 — кружальна миска; 12 — кружальний глек; 13 — уламок ліпної посудини.

1 — курган № II; 2 — курган № V; курган № XII; 3 — поховання 1, 5 — поховання 2; 4, 6, 11, 13 — курган № IV; 7, 10, 14 — курган № VII; 8 — курган № VI; 9 — курган № X; 12 — курган № XI.

частого подовженого ромба з частими косими нарізками. Приймач на невеликій пластині. Тетива верхня. Кінець голки поламаній.

5. Червонолакова чашечка (рис. 67, 13). Дно кільцевидне, стінки прями, низькі, відділені від донної частини кільцевидним валиком, такий же валик іде по краю. Вкрита вона тонким світлочервоним лаком. Висота її 3 см, діаметр вінець 7 см.

6. Лекіф реставрується з уламків (рис. 67, 8), відсутня лише частина дна. Корпус його майже кулястий, шийка сильно звужена, вінця важкі, у вигляді зрізаної половини ку-

ліндричної форми з кришечкою. Вигоовлена вона на токарному верстаті, прикрашена різьбленими лініями, концентричним кружком і шишечкою на дні. Поверхні ретельно заповіровані. Висота її 4 см.

Розораний курган № V

(сарматський)

Могильна яма з підбоям, що обвалився, виявлена на глибині 1 м від поверхні поля, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,3 м, ширина близько 1, глибина 1,3 м. На дні розташований

східець 0,8 м заввишки, підбій знаходивсь у північно-західній стінці. На середині східця виявлені рештки вогнища у вигляді скупчення сажі і попелу довжиною 1 м і шириною 0,4 м. Земля під попелом трохи обпалена. На східці, в південному кутку ями, стояла догори дном ліпна посудина (1).

Дно в підбої на 0,2 м нижче, ніж у вхідній ямі. Довжина підбою 2 м, ширина 0,9, глибина 1,5 м. Дно ями було посипане тонким шаром піску з морськими черепашками і грудками морської трави. Кістяк лежав вздовж північно-східної сторони підбою. Верхня частина кістяка (до тазових кісток) не збереглася. На місці лежала нижня щелепа, череп закоївся в нору в західному кутку могили. Похована доросла людина (жінка *) лежала у витягнутому положенні, головою на південний захід. Ліворуч від верхнього кінця лівого стегна знаходилася бронзова фібула (2), поруч з нею — камінь (3); біля ступнів ніг з обох боків стояли похило два глеки (4, 5).

1. Висока ліпна посудина (рис. 67, 12) з лійчастими відігнутими вінцями, опуклим корпусом і невеликим плоским дном, позначеним закраїнами. Глина середньо промшана, поверхні сіруватобурого кольору з плямами чорного кіптю. Висота посудини 26 см, діаметр вінець 14, корпусу 23, дна 10 см.

2. Бронзова фібула (рис. 68, 2) з овальною пластинчастою дужкою, прикрашеною крапковим орнаментом, і підв'язаним приймачем. Пружина складається з двох завитків. Тетива верхня.

3. Округла плоска галька 5 см в діаметрі.

4. Рожевий з сірими плямами кружальний глек (рис. 67, 5) з відігнутими вінцями, край яких вертикальний, з циліндричною шийкою, що плавно переходить у широкий яйцевидний корпус, з плоским дном на низькому кільцевому піддоні. Ручка стрічкова. По трохи потовщеному вигину плеча наведені білуватою фарбою три вузьких пояски, такий же поясок проходить під вінцями. Висота посудини 22 см, діаметр вінець 7,5, корпусу—15 см.

5. Червоноглиняний глек доброї кружальної роботи (рис. 67, 7) з вузькою шийкою, що поступово переходить у корпус яйцевидної форми, і плоским дном на низькому кільцевому піддоні. Вінця і овальна в перерізі ручка облямані. Під вінцями проходить пара прокреслених ліній, шийка відділена від корпусу вузьким рельєфним пояском, по корпусу йдуть два пояски з парних прокреслених ліній. Висота посудини 20 см, діаметр шийки 4, корпусу—14, дна—7,7 см.

Могильна яма виявлена на глибині 0,8 м від поверхні поля. Будучи звуженою в південній частині, вона мала в плані вигляд неpravильного овала. Вздовж західної стінки ями, очевидно, був зроблений підбій, рештки якого помітні в південному кінці ями. По довжині вона орієнтована з півдня на північ, довжина її 2,2 м, ширина 0,8, глибина 1,4 м. Похований (чоловік *) лежав вздовж західної стінки. Збереглася права неповна половина нижньої частини кістяка: тазова кістка, стегнова, мала гомілкова, а також мала гомілкова кістка лівої ноги. По них видно, що похований лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північ. Над місцем, на якому повинно було лежати стегно лівої ноги, на висоті 0,2 м від дна ями, лежали купою стегно, кістки таза, рук, хребці і нижня щелепа. Черепа не виявлено. Щільно притиснутий до стегна правої ноги лежав на ребрі залізний меч (1), біля його нижнього кінця знайдено бронзове колечко (2), на північ, біля гомілкової кістки,—друге таке саме колечко (3). В купі кісток знайдені: бронзова трапецієвидна пряжка (4), кремій (5), уламок залізного ножа (6) і ручка кружальної посудини (7).

1. Меч залізний, обоюдогострій, поганой збереженості (рис. 67, 14). Кінець його трохи заокруглений. Від рукоятки збереглася частина прямого перехрестя. Довжина збереженої частини меча 40 см, ширина клинка 4 см.

2, 3. Колечка з бронзового дроту, кінці їх заходять один за одний (одне з них фрагментоване). Діаметр колечок 0,8 см.

4. Бронзова пряжка (рис. 68, 8). Верхня частина її зроблена з круглого в перерізі стержня і має овальну форму, нижня—подовжена, трапецієвидної форми, зроблена з двох стержнів, чотирикутних у перерізі, з'єднаних між собою двома перекладками. До верхньої перекладки прикріплений язичок пряжки у вигляді прямого плоского стержня із заокругленими кінцями. Довжина пряжки 6 см.

5. Кінцевий скребок з крем'яної пластини, довжина його 4,5 см.

6. Уламок залізного ножа—частина клинка з уламками рукоятки із слідами дерева і залізна пластинка із заокругленим краєм.

7. Стрічкова ручка сірого кружального глека з ледве позначеними продольними борозенками.

Могильна яма, виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля, мала чотирикутну в плані форму; у верхній частині довжина її 2,3 м, ширина 1,9 м, біля дна довжина 2,1 м, ширина 1,6 м; глибина ями 1,4 м. Орієнтована вона по довжині з південного заходу на північний схід.

Поховання чоловіче *, зруйноване. Окремі людські кістки були розкидані в безладді біля стінок ями. Верхня частина черепа знайдена на висоті 0,3 м від дна ями в її північно-східному кінці. В західному кутку знаходилась (в уламках) велика ліпна посудина (1), окремі кусочки її, а також і іншої кружальної посудини лежали вздовж північно-західної стінки. Біля північно-східної стінки знайдено уламок точильного бруска (2). В східному кутку ями на різних глибинах зустрінуті уламок стінки великої кружальної посудини (3) та уламки червоноглиняної миски (4). Біля південно-східної стінки і посередині ями знайдені три залізних наконечники стріл і уламки залізного стержня (5).

1. Великий ліпний горщик в уламках (рис. 68, 14), що мав утворену масивними прямими відігнутими вінцями широку шийку та тонкостінний кулястий корпус, який різко переходить до вузького плоского дна з невеликими закраїнами. Внутрішня поверхня лійчастої шийки заглажена вертикальними смугами. Зовнішня поверхня горшка нерівна, колір бурий з чорними плямами. Висота посудини 38 см, діаметр вінець 24, корпусу — 33, дна — 10 см.

2. Вузький прямокутний в перерізі точильний брусок з червоного каменю з відбитим кінцем; довжина його 8 см, ширина 2 см.

3. Уламки великої сіроглиняної кружальної посудини (амфори) із слідами чорного лошіння по зовнішній поверхні. На одному уламку вздовж краю просвердлено п'ять отворів, можливо, з метою ремонту.

4. Глибока червоноглиняна тонкостінна миска (рис. 68, 10) кружальної роботи, край її заокруглений, плавно зв'гнутий всередину. Дно з порівняно високим кільцевим піддоном. Поверхня всередині і зовні (верхня половина) вкрита червоним просвічуючим лаком. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 20, дна — 8,5 см.

5. Три невеликих залізних трилопатевих наконечники стріл з круглими цвяховидними черенками (рис. 68, 7).

Могильна яма виявлена на глибині 0,8 м від поверхні поля. Орієнтовано її по довжині з південного заходу на північний схід. Північно-східний кінець ями заокруглений, протилежний — прямий (рис. 69, 1); довжина її 2,4 м, ширина і глибина 1,1 м. Яма заповнена грудками чорнозему і обпаленої землі, в ній траплялись людські ребра і обпалені кістки. В південній частині могили знайдена підвіска з блакитної єгипетської пасти. До дна яма трохи звужувалася. В північно-східному кутку був маленький східець (висота його 0,19 м, довжина 0,5, ширина 0,3 м) з нерівною поверхнею. На ньому знаходилися два глеки: один, більший, був роздавлений (1), другий, цілий (2), стояв прямо. Кістяк (жіночий) лежав на дні могили у витягнутому положенні, головою на північний схід, з руками вздовж корпусу. Навкруги ший лежали 24 різних бусини від намиста (3). Ліворуч біля черепа, ближче до ключиці, знаходилося бронзове дзеркало (4). На зап'ясті лівої руки був бронзовий браслет (5). Праворуч від хребта, біля попереку, лежало браслетовидне кільце (6), друге бронзове кільце знаходилось на крижах (7). Тут же, біля лівої руки, на 10 см вище дна, зустрінуті уламки стулки річкової черепашки перловиці з білилом (8), уламок бронзової прикраси з дроту (9) і маленьке бронзове колечко (10). Праворуч від стегна правої ноги був кам'яний товчачик (11). На колінах стояла кружальна миска (12), біля стопи лівої ноги — маленька ліпна посудина (13). Поруч із стопою правої ноги лежала глиняна курильниця (14). В південному кутку стояла амфора (15).

1. Кружальний глек (рис. 69, 19) з глини рожевого випалу мав темне покриття у верхній частині посудини. Дно його з низьким кільцевим піддоном, корпус високий, яйцевидний, шийка середньої ширини, вінця дуже розширені догори, край скошений, гранчастий, ручка висока, стрічкова. Висота посудини 25 см, діаметр корпусу 18 см.

2. Червоноглиняний кружальний глек (рис. 69, 20) із слідами дуже потертого, але щільного шару червоного лаку. Дно його плоске, з кільцевим піддоном, корпус широкий, яйцевидний, шийка середньої ширини, циліндрична, низька, відділена прокресленою лінією від корпусу, вінця розширені, ручка широкострічкова. Висота посудини 19 см, діаметр корпусу 15 см.

3. Бусини: велика у вигляді кільцевидно-

го відрізка з темного скла (рис. 69, 2), дрібні круглі з білого скла (рис. 69, 3), пронизка з білого скла (рис. 69, 4), ребриста пронизка з прозорого скла (рис. 69, 5), дві бочонковидні пронизки з білого скла (рис. 69, 6), біла скляна (рис. 69, 7) та з червоного сердолика (рис. 69, 8). Велика ребриста з блакитного фаянсу (рис. 69, 9), така ж фаянсова підвіска у вигляді грона винограду (рис. 69, 10), а також пронизка з прозорого скла (рис. 69, 11).

4. Бронзове частково фрагментоване дзеркало (рис. 69, 14) з широким валикоподібним обідком, опуклиною посередині, боковою ручкою (кінець обламаний) із закраїнами та отвором у вигляді вузького прорізу.

5. Бронзовий браслет з круглого в перерізі стержня, до кінців потоншується. Збереженість його погана. Діаметр браслета 6 см.

6. Бронзове велике масивне замкнуте кільце (рис. 69, 12), кругле в перерізі, діаметр кільця 6 см.

7. Бронзове менш масивне замкнуте кільце (рис. 69, 13), кругле в перерізі, прикрашене трьома рядами шишечок.

9. Уламок бронзової прикраси з двох дришок, скручених між собою.

10. Бронзове замкнуте колечко з дрібними нарізами по зовнішньому краю під зернь, діаметр його 0,6 см.

11. Кам'яний товкачик неправильної округленої форми із слідами тривалого вживання, із сплосченими поверхнями.

12. Сіроглиняна глибока кружальна миска (рис. 69, 18) на кільцевому піддоні, позначеному зовні жолобком. Край миски заокруглений і відділений низу неглибоким жолобком, поверхня її заглажена. Висота миски 13 см, діаметр вінець 27 см.

13. Маленька ліпна посудина (рис. 69, 17) з плоским дном, низьким опуклим корпусом, добре позначеною низькою шийкою, трохи відігнутими назовні вінцями. Прикрашена вона горизонтальною прокресленою лінією, нижче якої проходить пояс прокреслених кутів. Зроблена з глини, що містить сторонні домішки, випал її слабкий. Висота посудини 6,5 см, діаметр корпусу 8,5 см.

14. Курильниця, складена з двох ліпних посудин, з яких одна маленька стояла всередині посудини дещо більших розмірів. Більша посудина (рис. 69, 16) має вигляд зрізаного конуса, дно її плоске, зовні виділене профілюванням, верхній край горизонтальний, дуже широкий, сильно виступаючий назовні. Край посудини зверху і стінки її всередині і зовні прикрашені різними комбінаціями з про-

креслених хвилястих ліній і крапкових вдавлень. Висота більшої посудини 5 см, діаметр вінець 7 см. Менша посудина (рис. 69, 15) має вигляд простої конічної баночки з плоским дном, прямими стінками і прямим не дуже рівним краєм. Зовні вона прикрашена хвилястою прокресленою лінією та рядами крапкових вдавлень. Висота меншої посудини 4,5 см, діаметр вінець 5,5 см. Поверхні обох посудинок нерівні, шершаві, коричневатого кольору, з чорними плямами.

15. Сіроглиняна плоскодонна амфора (рис. 69, 21). Дно її з кільцевим піддоном, корпус яйцевидний, шийка циліндрична, з невеликим розтрубом вінець, вінця у вигляді округлого валика. Шийка відокремлена від вінець невеликим валиком; по плічку прокреслена одна горизонтальна лінія. Ручки стрічкові, овально-ребристі в перерізі. Поверхня шершава, випал добрий. Висота посудини 46 см, діаметр корпусу 37 см.

Розораний курган № IX

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,7 м від поверхні поля. Овальна в плані, вона була орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід; довжина її 2,2 м, ширина 1, глибина 1,1 м (до дна трохи звужувалася). Яма була заповнена щільною землею, в якій траплялись окремі людські кістки. Поховання чоловіче*, пограбоване. Череп зміщений вбік, ліва частина грудної клітки, кістки таза і стегна лежали на місці, гомілкові кістки відкинуті в північний куток могили. Багатьох кісток взагалі не було. Похований лежав у витягнутому положенні, головою на південний схід. У південному кутку знаходився точильний брусок у вигляді довгастої гальки, довжиною 16,5 см; на місці крижів лежала залізна пряжка простої кільцевидної форми з круглого в перерізі стержня, з широким трохи сплосченим прямим язичком.

Розораний курган № X

(сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,8 м від поверхні поля. Овальна в плані, вона була орієнтована по довжині з півночі на південь; довжина її 2,5 м, ширина 1,3, глибина 1,2 м. Яма заповнена щільною землею. Стінки її з невеликою пологістю, дно горизонтальне. В ямі знаходилось парне, частково порушене поховання. Поховані лежали у витягнутому

Рис. 69. Розораний курган № VIII східної частини групи Аккермень II.

1 — план поховання; 2—11 — бусини; 12, 13 — бронзові кільця; 14 — бронзове дзеркало; 15, 16 — курительниця; 17 — ліп. на посудина; 18—21 — кружалні посудини.

положенні, головою на північ. На правому плечі похованого (чоловіка *), що був розташований біля східної стінки, поблизу ключиці знаходилась маленька бронзова фібула (рис. 68, 9) з вузьким стрічковим щитком, подвійною пружиною і тонкою голкою. До її спинки прикріплена велика кругла, конічної форми бронзова бляшка, що має вигляд восьмипелюсткової розетки з вставленим у центрі скляним вічком. Довжина фібули 2 см, діаметр бляшки 3 см. Вздовж правого стегна, трохи праворуч від нього, лежали залишки обоюдогострого залізного меча. Середня частина клинка і більша частина рукоятки відсутні, від останньої збереглася частина прямого перехрестя. Друге поховання жіноче*, без речей.

Розораний курган № XI (сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні поля. Неправильної прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, вона була орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Площа її 1,8×1 м. На глибині 0,5 м від краю ями вздовж східної стінки був східець шириною 0,5 м. Вздовж західної стінки знаходився підбій, заглиблений в стінку на 0,3 м; дно його нижче східця на 0,2 м (глибина від поверхні поля 0,8 м). Похований лежав у підбої. Збереглася на місці частина кістяка: тазові кістки, плечова кістка лівої руки, частина хребців і ребер. Кістяк спочатку лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. В південному кутку підбою (в ногах похованого) в особливому заглибленні знаходився червоноглиняний кружальний глек (рис. 68, 12) з відігнутими профільованими вінцями та широкою циліндричною шийкою, що поступово переходить у пропорціонально широкий корпус яйцевидної форми з плоским дном на кільцевому піддоні і стрічковою високою ручкою. Висота посудини 25 см, діаметр вінця 8,5, корпусу—18, дна—9 см.

Розораний курган № XII

Тут відкрито два поховання часу пізньої бронзи.

Поховання 1 (зрубне). На глибині 0,35 м в чорноземі знайдено роздавлений дитячий череп і біля нього уламки посудини. Посудина банкового типу (рис. 68, 3), ліпна, широка зверху і трохи звужена до дна. Край вінця косо зрізаний. Дно плоске, виступає

назовні округлою закраїною. Поверхня сіра, шершава, із слідами пальців. Висота посудини 12 см.

Поховання 2 (зрубне). Виявлено під першим похованням на глибині 0,8 м від поверхні поля. Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Зігнуті в ліктях руки підняті до обличчя. Ноги сильно зігнуті в колінах і підтиснуті до живота. Біля голови з лівого боку стояла ліпна посудина банкового типу (рис. 68, 5) із загнутим всередину краєм; дно плоске, обріз краю горизонтальний. Поверхня — сірого кольору, шершава із слідами загладжування. Висота посудини 13 см, діаметр вінця 14 см. В 0,8 м на північний схід від поховання відкрита яма площею 1,5×1,2 м, глибиною 1,5 м, засипана сіруватожовтою землею. В ній знайдена лише частина плечової кістки людини.

Розораний курган № XIII

На глибині 0,5 м відкрито три дитячих поховання часу пізньої бронзи.

Поховання 1 (зрубне). В центрі кургана, на глибині 0,2 м від поверхні поля, містилися рештки зотлілого дитячого поховання. Можна уявити, що кістяк лежав у скорченому положенні, головою на схід. Біля роздавленого черепа знайдені уламки ліпної посудини банкового типу. Край зрізаний прямо, дно плоске, трохи виступає назовні. Поверхня посудини шершава, нерівна, колір жовтуватосірий.

Поховання 2 (зрубне) знаходилось у 2 м від центра кургана, на глибині 0,45 м від поверхні поля, в чорноземі. Кістяк лежав головою на північний схід, у скорченому положенні, на правому боці, майже вниз грудьми. Руки зігнуті в ліктях, кисті підняті до обличчя. Ноги сильно підтиснуті до живота, коліна торкаються ліктів рук.

Поховання 3 (зрубне). Відкрито в 3 м на схід від центра кургана на глибині 0,5 м від поверхні поля. Кістяк зберігся частково, похований лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на північний схід, з руками, простягнутими до обличчя.

Розораний курган № XIV (сарматський)

Могильна яма виявлена на глибині 0,65 м від поверхні поля. Чотирикутна в плані, вона мала площу 2,2×1,9 м (по дну 1,9×1,45 м), глибина її 1,3 м. На глибині 0,8 м, в центрі

ями, знайдено кістяк собаки, а в 0,2 м на південь від нього — верхню частину черепної кришки людини. В засипці зустрінуті окремі, дрібні, дуже зотлілі людські кістки і дрібні куски зотлілого дерева.

Поховання зруйноване, збереглися лише кістки правої ноги і частково кістки правої руки. По них видно, що кістяк лежав у витяг-

Висота кургана 1,3 м, діаметр його 36 м. Вершина сплюснена. Насип розорювався. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип складався з щільного чорнозему з вкрапленнями вапнякової солі, грудочок жовтої глини. В ньому виявлено кілька фрагментів

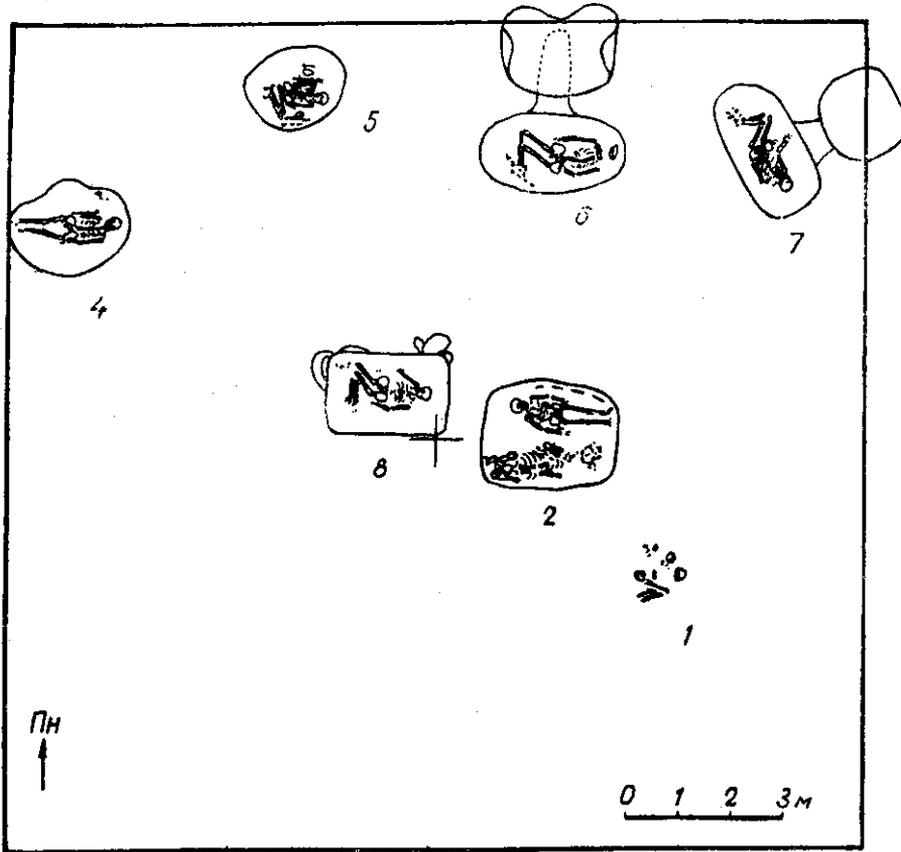

Рис. 70. План розкопок кургана № 1 групи Аккермень I.

неному положенні, на спині, головою на південний захід. На дні помітні сліди зотлілого дерева.

V. КУРГАННА ГРУПА АККЕРМЕНЬ I

(Розкопки 1952 р.)

У курганній групі Аккермень I розкопано десять курганів із збереженими насипами і два разораних кургани: курган № 1 та розорані кургани № 21, 22 розкопані М. І. Вязьміною, кургани № 2, 7, 19 — Г. Т. Ковпаненко, кургани № 3, 11 — В. А. Іллінською, кургани № 4, 13, 20 — О. І. Тереножкіним, курган № 17 — Г. Т. Ковпаненко і О. І. Тереножкіним.

ліпних посудин банкової форми і один фрагмент червоноглиняної кружальної посудини, кістки тварин і окремі людські кістки. Похований чорнозем простежувався на глибині 1,2 м від вершини кургана, материкова глина залягала на глибині 1,5 м.

В кургані відкрито вісім поховань (рис. 70): три древньоямних (п. 3?, 5, 8), три катакомбних (п. 4, 6, 7), одне зрубне (п. 1), одне пізньокочівницьке (п. 2).

Поховання 1 (зрубне) в південно-східній частині насипу, на глибині 0,75 м від його поверхні. Контури могильної ями не простежені. Поховання зруйноване. По рештках кістяка можна встановити, що похований був покладений у скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід. Перед об-

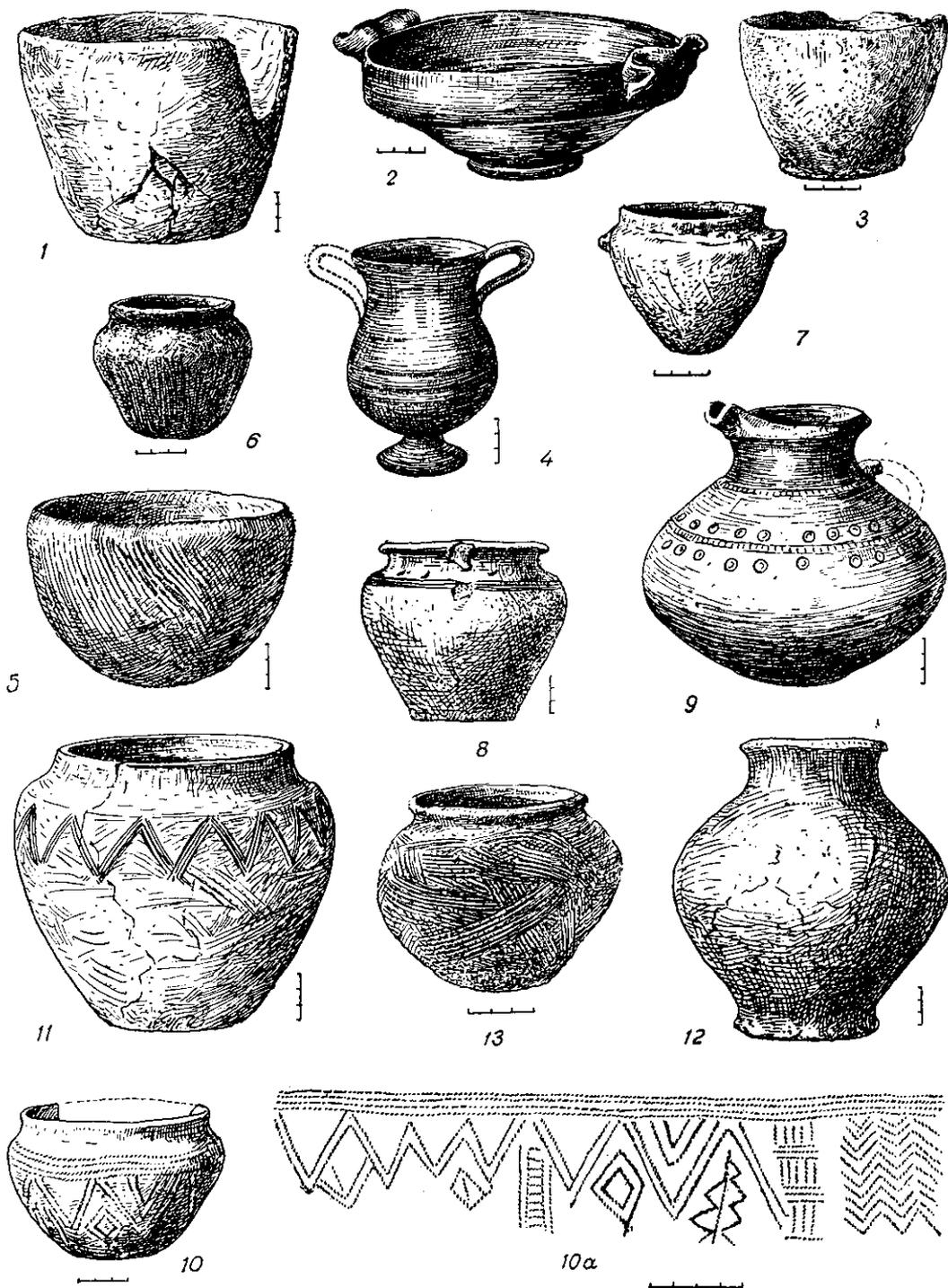

Рис. 71. Кераміка з курганів групи Аккермень I.

1, 3, 5-7, 11-13 — ліпні посудини; 2, 4, 8, 9 — кружалльні посудини; 10 і 10а — ліпна посудина і розворот орнаменту на ній.

1 — курган № 1, поховання 1; 2 — курган № 2, поховання 5; курган № 3: 3 — поховання 2, 4 — поховання 8, 5, 6 — поховання 6; курган № 4: 7 — поховання 6, 9 — поховання 8, 10 — поховання 5; курган № 17: 8 — поховання 6, 11 — поховання 2, 12 — поховання 11; 13 — курган № 19, поховання 1.

лицям знаходився ліпний горщик (рис. 71, 1) банкового типу, з розширеними догори стінками і плоским дном. Поверхня його нерівна, бурочорна. Випал слабкий. Зовні помітні слі-

дна вхідної ями на 0,5 м. Склепіння обвалилося. Ширина підбою 0,9 м. Вхід у підбій був закритий дерев'яною ґратчастою перегородкою, складеною з планок до 4 см завширшки і 1 см

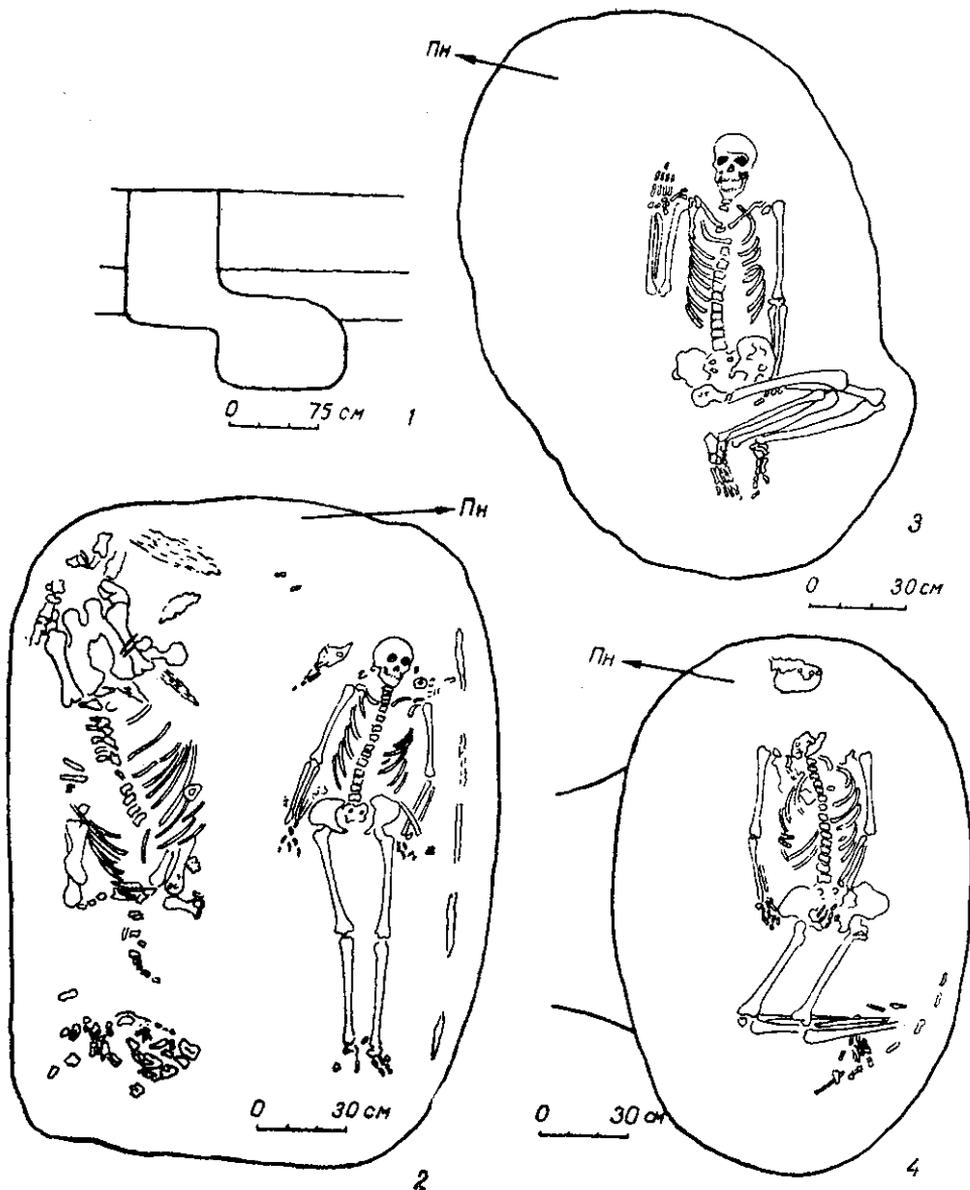

Рис. 72. Курган № 1 групи Аккермень I.

1, 2 — розріз і план поховання 2; 3 — план поховання 5; 4 — план поховання 6.

ди кіптю. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 17, дна — 9 см.

Поховання 2 (пізньокочівницьке) в центрі кургана, в ямі з підбоем. Вхідна яма простежена від поверхні насипу (рис. 72, 1, 2). Вона орієнтована із заходу на схід, довжина її 2,6 м, ширина 1, глибина 1,2 м; з північної сторони йшов підбій, дно якого було нижче

завовшки. На дні вхідної ями, біля входу в підбій, знаходився кістяк коня, що лежав на спині, з підігнутими ногами, головою на схід. Вище голови в засипці вхідної ями знайдені сильно зіпсовані іржею ножиці (1), що злилися в один суцільний стержень (рис. 73, 7). Довжина їх 13 см. В зубах коня знаходились уламки залізних кілець від вудил (2), на пів-

день і південний схід від черепа лежали невеликі кусочки заліза (3) і залізне вістря (4). Під ребрами лівої частини грудної клітки виявлено залізне стремено (5). Нижня частина його має вигляд вузького подовженого овала, верхня частина обламана. Висота стремена 16 см, довжина його підніжки 14,5 см. Біля правої передньої ноги лежали безформні кусочки заліза (6).

У підбої знаходився кістяк жінки, яка лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на захід, руки витягнуті вздовж тулуба. Праворуч біля черепа знаходилися кістки цілого хвоста вівці (7); біля правого вуха лежала срібна серга (8) у вигляді кільця з незіжженими кінцями, що трохи заходять один за одиний. Поперечник її 2,1 см (рис. 74, 2). Біля лівого плеча виявлено глиняне пряслице рожевого кольору (9). Форма його неправильного округла (рис. 74, 4); в перерізі воно являє собою подовжений овал. Поперечник його 4—4,2 см, товщина 1,8 см. Біля нього виявилися дрібні листочки тоненької золоченої фольги (10). Такі ж листочки знаходилися і біля пальців правої руки. На лівій ключиці і на ліктьовій кістці правої руки збереглися залишки плоского шнура і тканини темнорозевого кольору з листочками фольги, що пристали до неї (11). Під лівим плечем лежали три круглі мідні бляшки (12) з рельєфним геометричним орнаментом і двома невеликими дірочками по краю для пришивання (рис. 74, 3). Орнамент бляшок складається з центрального опуклого кружка, вписаного в шестикутник з 12 опуклими горішками по боках і круглим обідком по краю. Бляшки, очевидно, були вкриті золотою фольгою. Діаметр їх 3,7 см. Біля правої руки лежав дуже зіпсований іржею залізний ніж (13) з рештками дерев'яної рукоятки. Форму ножа встановити неможливо; його наявна довжина становить 11 см. В засипці могили знайдено кістяний гудзик чи ворворку (14), що має вигляд зрізаного конуса. По конічній поверхні вона прикрашена циркульними кружками і радіальними штрихами (рис. 74, 1), діаметр її 2 см.

Поховання 3 (древньоюмне?) в північно-східній частині кургана. Могильна яма овальної в плані форми виявлена на ґрунті. Орієнтована вона з південного заходу на північний схід. Глибина її 1,55 м від поверхні кургана (на 0,25 м нижче поверхні материкової глини). В ямі було зовсім зруйноване дитяче поховання, орієнтоване, очевидно, на південний схід, бо уламки черепа, пофарбованого рожевою фарбою, і зуби виявлені в південно-східній частині ями. Тут знаходилися і грудочки рожевої фарби. Біля північного краю

ями знайдена прямокутна плитка, вирізана з шаруватого чорного сланцю; розміри її 7,2 × 4,5 × 1,3 см.

Поховання 4 (катакомбне). Могильна яма виявлена в північно-західній частині кургана, на глибині 1 м від його поверхні. Могила мала в плані форму неправильного широкого овала і була орієнтована із заходу на схід; довжина її 2 м, ширина 1,6, глибина 1,9 м від поверхні кургана. Яма з невеликими підбоями в південно-східних і північно-східних частинах. Поховання жіноче *. Кістяк лежав посередині ями у витягнутому положенні, на спині, головою на схід, руки витягнуті вздовж тулуба. В орбітах лежали грудки червоної фарби. В червоний колір були пофарбовані підборіддя, руки, тазові кістки, ступні ніг. У північно-східному кутку ями, праворуч від голови, на 2 см вище дна, знаходилися фрагменти ліпної посудини бурого кольору, орнаментовані сіткою із вдавлених ромбів; під нею дно могили було вкрите яскравочервоною фарбою.

Поховання 5 (древньоюмне). Могильна яма (рис. 72, 3) виявлена в північно-східній частині кургана, на глибині 1 м від його поверхні. Орієнтована вона з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,7 м, ширина 1,4, глибина від поверхні кургана 1,75 м. В ямі з південно-західної і південно-східної сторін зроблені невеликі підбої. В її засипці знайдені невеликий камінь-черепашник, бабка від ноги бика, два округлих кам'яних розтирачі, 4,5—7 і 2,8—5 см в поперечнику, уламок епіфіза ноги бика і частина копита. Кістяк чоловіка * лежав ближче до південної стінки ями на спині, головою на схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Права рука зігнута в лікті до плеча і повернута долоною догори, ліва витягнута вздовж тулуба. В північно-східному кутку ями знайдено кусок перепаленого чорного блискучого каменю, що розпадався на крупинки; на дні могили помітні сліди червоної фарби.

Поховання 6 (катакомбне) в північно-східній частині кургана (рис. 72, 4). Вхідна яма прорізана через насип. У плані вона мала форму неправильного овала з виїмкою в північній частині, орієнтованого із заходу на схід. Довжина її 1,7 м, ширина 1,2 м. Із західного, східного і північного боків ями були уступи, що піднімалися на 0,25 м вище дна ями. Посередині її з півночі на південь ішов похилий спуск до катакомби (довжина спуску 1,5 м, ширина 0,8 м). Устя катакомби мало форму арки висотою 0,4 м, шириною 0,7, довжиною 0,5 м. Катакомба, овальної в плані форми, була орієнтована із заходу на схід. Довжина її 1,9 м, ширина 1,25, висота 1 м.

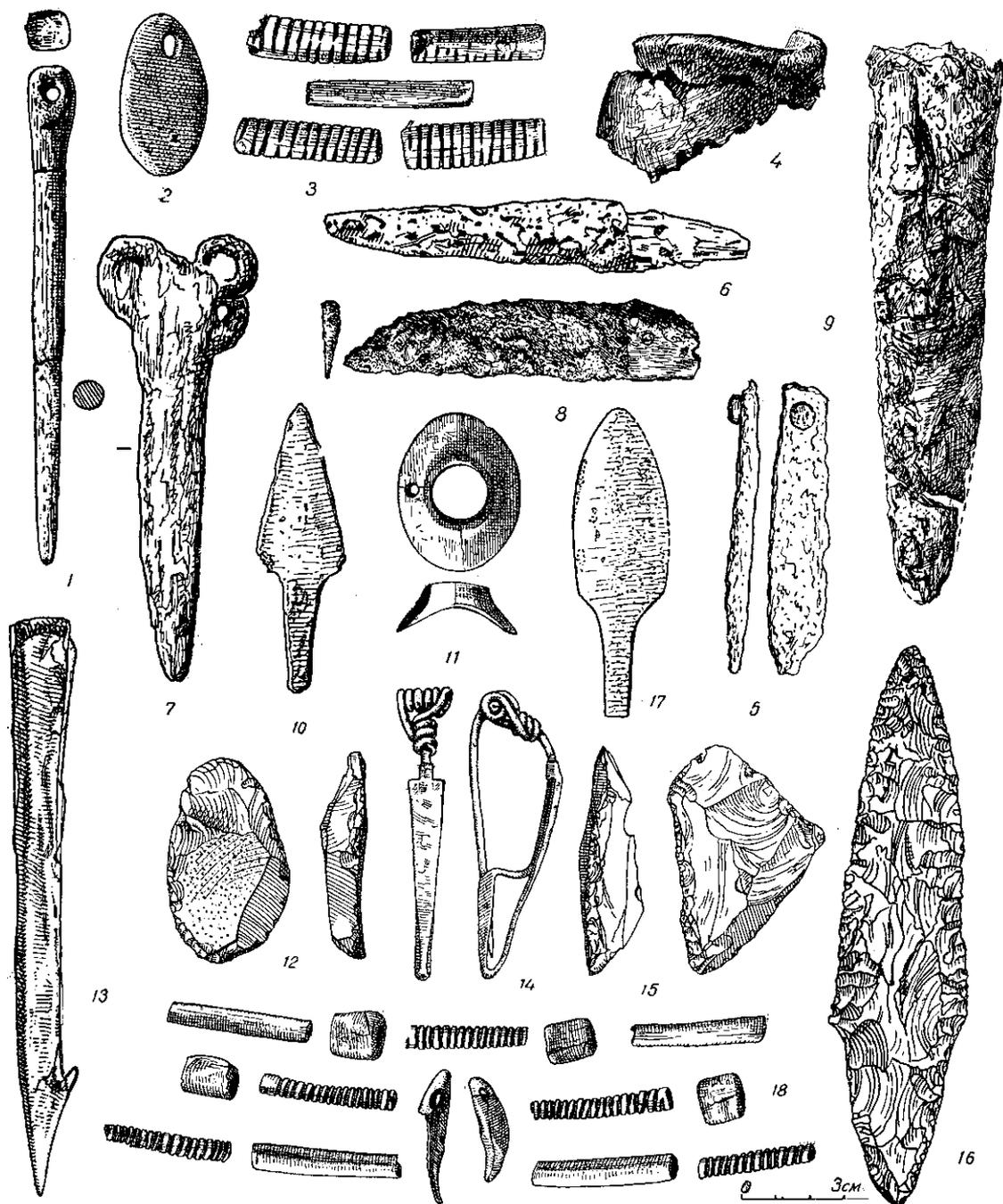

Рис. 73. Речі з курганів групи Аккермень I.

1 — кістяна шпилька; 2 — кам'яна підвіска; 3 — кістяні пронизки; 4 — фрагмент глиняної посудини; 5, 6, 8 — залізні ножі; 7 — залізні ножиці; 9 — кінець клинка меча; 10, 17 — бронзові ножі; 11 — кістяна пряжка; 12, 15 — крем'яні скребки; 13 — кістяний гарпун; 14 — бронзова фібула; 16 — крем'яний ніж; 18 — кістяні бусини і підвіски із зубів. Курган № 1: 1—3 — поховання 5; 7 — поховання 2; 4 — курган № 22, поховання 2; 5 — курган № 3, поховання 8; 6 — курган № 2, поховання 5; 8 — курган № 21; 9 — курган № 4, поховання 8; курган № 7: 10 — поховання 1, 11 — поховання 6; курган № 11: 12 — поховання 3, 13 — поховання 12, 14 — поховання 13; 15 — курган № 13, поховання 3; курган № 17: 16 — поховання 2, 17 — поховання 4; 18 — курган № 19, поховання 1.

Кістяк жінки* лежав головою на схід, на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута

ликих гладких кістяних пронизки довжиною 3,5 і 4,5 см; подібна до попередніх пронизка з поперечними насічками і три з поперечни-

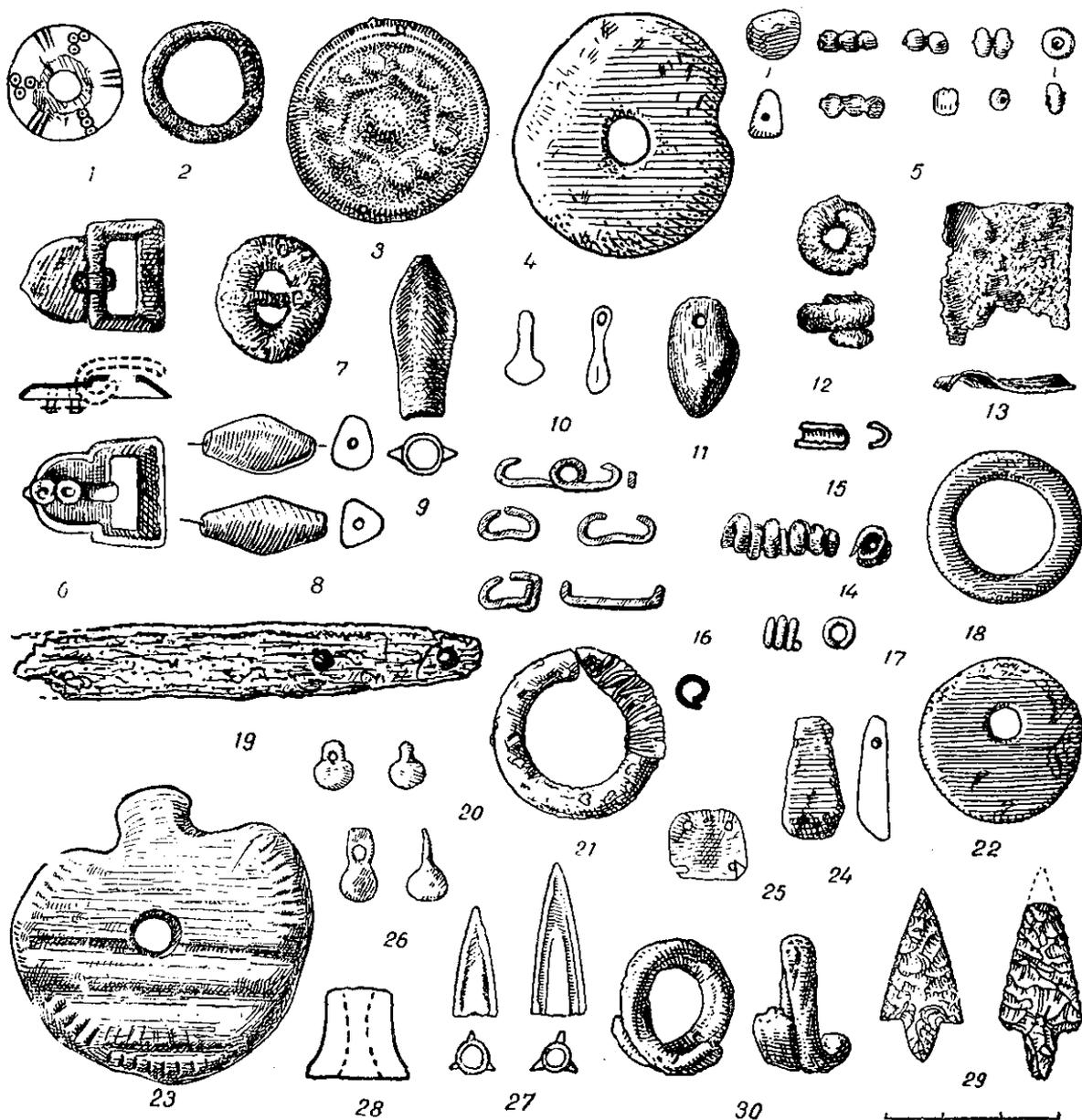

Рис. 74. Речі з курганів групи Аккермень I.

1 — кістяна ворворка; 2, 12, 30 — срібні серги; 3 — бронзова блишка; 4 — глиняне пряслице; 5, 8 — бусини; 6 — бронзова пряжка; 7 — залізна пряжка; 9, 27 — бронзові наконечники стріл; 10, 11 — підвіски; 13, 25 — бронзові пластинки; 14 — бронзова дрютина пронизка; 15, 17 — бронзові пронизки; 16 — бронзові скобочки; 18 — кістяне кільце; 19 — залізний ніж; 20 — кістяний гудзик; 21 — бронзове вискове кільце; 22 — кам'яна підвіска; 23 — пряслице (?) з черепка; 24 — скляна підвіска; 26 — бронзовий гудзик; 28 — бронзова ворворка; 29 — крем'яні наконечники стріл.

1—4 — курган № 1, поховання 2; 5—8 — курган № 22, поховання 2; 9 — насип кургана № 3; курган № 4; 10 — поховання 1, 11 — поховання 11; курган № 11; 12 — поховання 11, 13, 14 — поховання 9; 15 — курган № 11, поховання 12; 16, 17 — курган № 13, поховання 7; курган № 17; 18 — поховання 1, 19—23 — поховання 6, 24, 25 — поховання 7, 26 — поховання 8, 27, 28 — поховання 9, 29 — поховання 10; 30 — курган № 20, поховання 1.

вздовж тулуба, кість лівої знаходилася в ділянці таза. На дні могили виявлені сліди фарби. Вздовж гомілкових кісток лежали: дві ве-

ми спіральними нарізками (рис. 73, 3); підвіска з плоскої овальної гальки, у вузькому кінці якої зроблено отвір (рис. 73, 2); кістя-

на шпилька (рис. 73, 1) довжиною 15 см, з потовщеною головою, що мала круглий отвір, і загостреним кінцем.

Поховання 7 (катакомбне) в північно-східній частині кургана. Вхідна яма прорізана через насип. У плані вона майже кругла, діаметр її 1,8—2 м, глибина 2 м від поверхні кургана. Вхід у катакомбу знаходився в західній стінці. Він був закладений п'ятьма плитами черепашнику. Устя його мало форму арки висотою 0,4 м, шириною 0,6, довжиною 0,4 м. Катакомба, витягнуто-овальної в плані форми, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,7 м, ширина 1,3, висота близько 1 м. На стінках склепу помітні відбитки знаряддя, що мало лезо шириною близько 2 см, з рельєфним кантиком посередині і гранованою стінкою. Похований лежав на спині, головою на південний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Череп повернутий також вправо. Права рука зігнута в лікті, відкинута праворуч від тулуба, ліва рука лежала поперек нижньої частини живота, виходячи кистю за праву половину таза. Біля голови знаходилися кусочки зотлілого дерева, на дні катакомби простежені сліди фарби.

Поховання 8 (древньоямне, основне). Пляма могильної ями виявлена в центрі кургана, на рівні похованого ґрунту. Яма мала в плані форму прямокутника із заокругленими кутами і була орієнтована із заходу на схід; довжина її 2,3 м, ширина 1,25, глибина 0,7 м від рівня давнього горизонту. Стінки ями вертикальні. На них збереглися відбитки знаряддя, яким її було вирито, у вигляді вертикальних жолобків 3,3 см завширшки. Похований лежав на спині, головою на схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Обидві руки трохи зігнуті в ліктях, кисті їх наближені до таза. Кістяк лежав, очевидно, на підстилці, від якої лишилися сліди білого перегною та коричневої порошкоподібної маси. Череп і тазові кістки дуже пофарбовані у червоний колір. Грудочка червоної фарби знаходилась біля п'ятки лівої ноги. Біля шиї трапились невеличкі кусочки дерева.

Курган № 2

Висота кургана 0,7 м, діаметр його 28 м. Витягнутий із заходу на схід насип розорювався. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип складався з чорнозему. В центральній частині кургана траплялися глиняні грудки від викиду. На глибині 1 м залягав похований чорнозем, на глибині 1,25 м — су-

глинок. У північній частині насипу знайдена щелепа бика. В кургані відкрито сім різночасних поховань (рис. 75): два древньоямних (п. 1,6 — основне), одне катакомбне (п. 3), одне епохи бронзи (п. 7), одне сарматське (п. 5), два не визначених (п. 2, 4).

Поховання 1 (древньоямне) в південно-західній частині кургана. Могильна яма

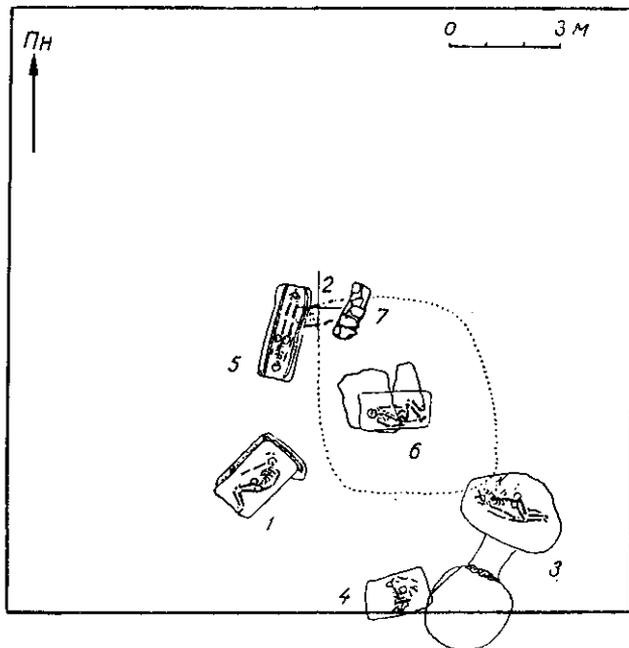

Рис. 75. План розкопок кургана № 2 групи Аккермень I.

(рис. 76, 1) простежувалась від поверхні кургана по глинистому заповненню. На рівні похованого чорнозему (на глибині 0,9 м від поверхні кургана) в ямі утворено уступ; орієнтовано її з південного заходу на північний схід. Довжина ями вище уступу 2,2 м, ширина 1,6 м. Ширина уступу 0,2 м. На уступі збереглися уламки колод і очерету, покладених впоперек. Могильна яма нижче уступу чотирикутна в плані, із заокругленими кутами, має те саме орієнтування. Довжина її 1,8 м, ширина 1,14, глибина 2,3 м від поверхні кургана. Стінки ями вертикальні, на них збереглися сліди від знарядь у вигляді вертикальних жолобків шириною до 4 см. На дні могили знаходився кістяк, який лежав на спині, головою на північний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука відкинута праворуч від тулуба, кисть лівої знаходилась на тазових кістках. Кістки скелета пофарбовані. Біля черепа з правого боку лежали дві невеликі грудки червоної фарби, діаметром 3—4 см. Під правим стегном знаходився овальної форми товкач з твердої

дна, яке понижується до устя катакомби, що знаходиться в північно-східному боці. Устя має вигляд широкої арки, закладеної трьома вапняковими плитами середніх розмірів. Висота устя 0,5 м, ширина і довжина 0,8 м. Поховальна камера розташована перпендикулярно щодо устя і витягнута з північного заходу на південний схід. У плані вона півкругла. Довжина камери 2,6 м, ширина 2 м. Дно її нижче дна устя на 0,8 м (на глибині 2,75 м від поверхні кургана). Кістяк (рис. 76, 4) лежав на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тулуба. Кістки лівої руки, частина ребер і хребців були розкидані в північно-західному боці камери. Вздовж правої руки знайдені рештки погано збереженого дерев'яного лука у вигляді вузької смужки з вигином посередині. Праворуч від черепа лежали кусочки вугілля і попіл. Біля правої руки, під луком, знаходилися грудочки фарби.

Поховання 5 (сарматське) в центрі кургана. Могильна яма в плані прямокутна, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,4 м, ширина 1,2 м. В ній на глибині 1,6 м від поверхні кургана вздовж довгих боків зроблені уступи шириною по 15 см; на глибині 2,2 м вздовж тих же боків виявилися ще уступи, які були по 10 см завширшки. На нижніх уступах виявлено сліди від поперечного дерев'яного перекриття. Довжина могили біля дна 2,4 м, ширина 0,8 м, глибина від поверхні кургана 2,4 м. Стінки могильної ями вертикальні. На них збереглися сліди від тесла у вигляді вертикальних жолобків шириною 3 см. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід (рис. 76, 2). Під кістками були залишки дерев'яної підстилки. При похованні з правого боку на грудній клітці знайдено залишки зотлілого дерев'яного предмета (1), біля правої руки поблизу тазових кісток — залізний ніж (2), між ногами, біля ступнів — миску (3), біля лівої ноги скелета — кістки ніг вівці (4).

1. Від дерев'яного предмета збереглися незначні пластинки з обтесаними поверхнями.

2. Залізний ніж з дерев'яною ручкою, що зберегалася не повністю (рис. 73, б). Клинок з вигнутою спинкою. Довжина всього ножа 12,3 м, довжина клинка 8,7, ширина 2,2 см.

3. Сіроглиняна кружальна тонкостінна посудина (рис. 71, 2) типу глибокої миски з високим вертикальним бортиком і звуженими до дна стінками, на невисокій кільцевій підставці. По боках бортика симетрично розташовані ручки, що нагадують ручки пергамських посудин рубежу нашої ери. На зовніш-

ньому боці посудини є сліди чорного лаку. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінець 20 см.

Поховання 6 (древньоямне, основне) в центрі кургана. На глибині 0,6 м від його

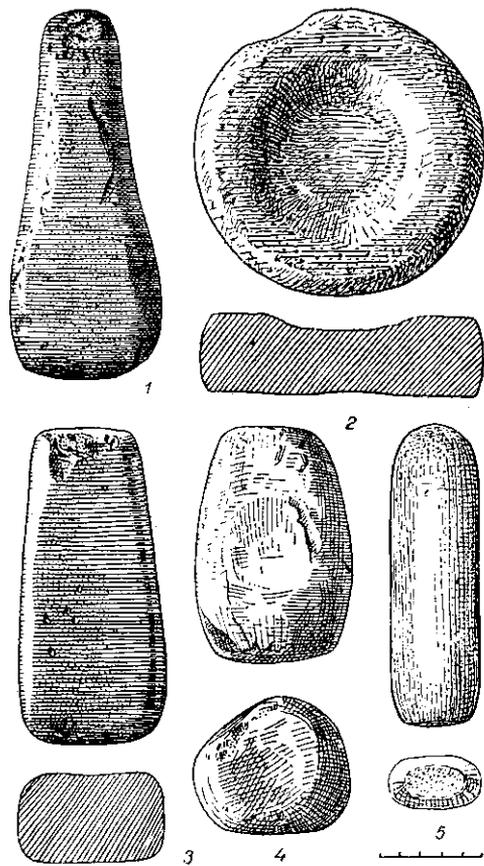

Рис. 77. Кам'яні предмети з курганів групи Аккермень I.

1, 3, 5 — пести; 2, 4 — розтирачі (1 — курган № 2, поховання 1; 2 — курган № 4, поховання 8; 3 — курган № 7, поховання 1; 4 — курган № 11, поховання 12; 5 — курган № 17, поховання 4).

поверхні виявлено два пісковикові камені великих розмірів. Один з каменів чотирикутної форми, плоский, довжиною 1,3 м, шириною 1,15, товщиною 0,25 м. Другий камінь менших розмірів, овальної форми, частково осів у могильну яму. Під каменями на глибині 1,15 м від поверхні кургана знаходилась могильна яма чотирикутної в плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,75 м, ширина 1, глибина 1,9 м від поверхні кургана. Стінки ями вертикальні, на них збереглися сліди від знаряддя (тесла) у вигляді вертикальних жолобків 2,5 см завширшки і 1,5 см завглибшки. На дні ями лежав кістяк на спині, головою на захід, із зігнутими ко-

линами догори ногами, що потім упали вліво, руки витягнуті вздовж тулуба. Збереженість кісток дуже погана.

Поховання 7 (епохи бронзи) в центрі кургана. На глибині 1 м від його поверхні знаходилася прямокутна вимостка з каменів се-

від його поверхні простежувався шар поховального ґрунту. В насипу зустрінуті окремі уламки ліпної кераміки, дрібні відщепи кременю і кістки тварин. Біля західного краю розкопу знайдений дволопатеий втулковий бронзовий наконечник стріли скіфського архаїчного

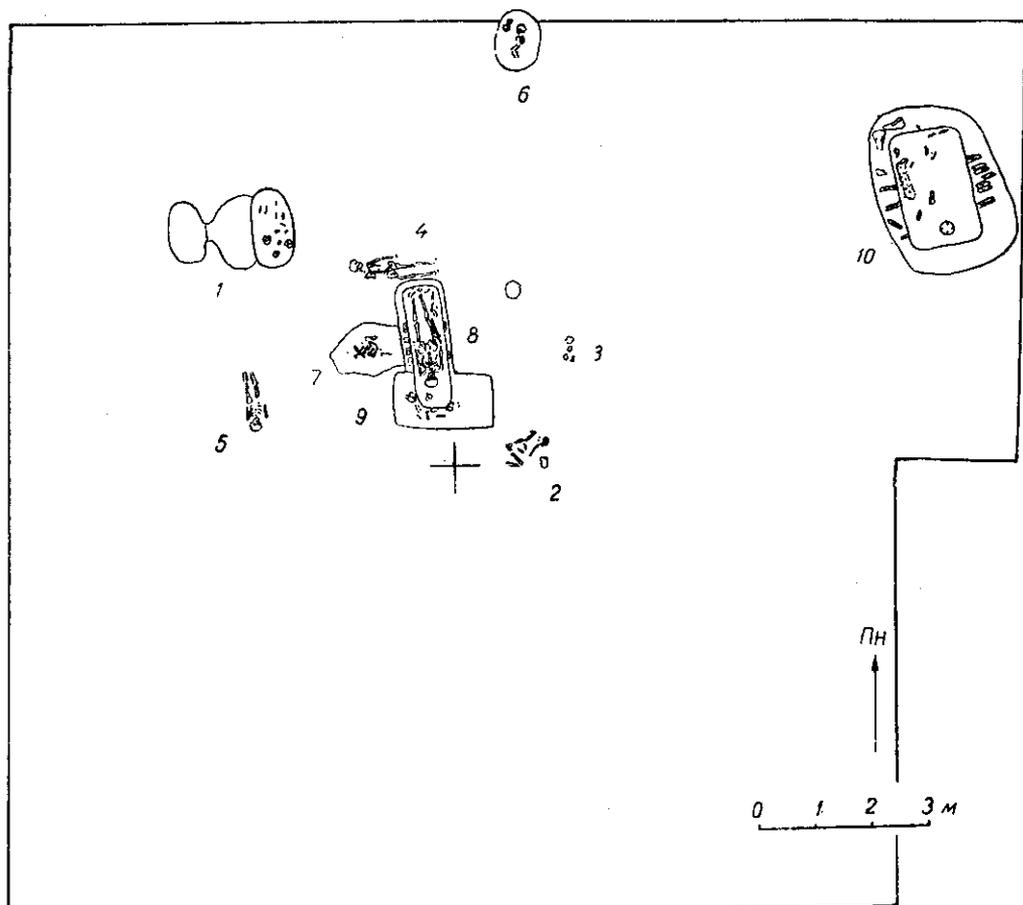

Рис. 78. План розкопок кургана № 3 групи Аккермень I.

реднього розміру; довжина її 1,5 м, ширина 0,65 м. Крайні камені поставлені на ребро, центральні лежать плазом. Під каменями виявлена могильна яма чотирикутної в плані форми, орієнтована з південного заходу на північний схід; глибина її від поверхні кургана 1,4 м. В ямі лежав кістяк головою на південний захід, на правому боці, із скорченими ногами, зігнутими в ліктях фуками, з кистями перед обличчям.

Курган № 3

Висота кургана 0,7 м, діаметр його 28 м; контури кургана розпливчасті. Розкопки його проведені на площі 16×16 м. Насип складався із щільного чорнозему. На глибині 0,8 м

типу (рис. 74, 9). В кургані відкрито десять поховань (рис. 78): три древньоаямних (п. 6, 9—основне, 10), одне катакомбне (п. 1), два зрубних (п. 2, 7), одне сарматське (п. 8) і три поховання, час яких визначити не вдалося (п. 3—5).

Поховання 1 (катакомбне) в північно-західній частині розкопу. Вхідна яма, що мала в плані неправильну овальну форму, витягнута з півночі на південь. Довжина її 1 м, ширина 0,8 м. Дно опускається із сходу на захід з глибини 0,95 м від поверхні кургана до глибини 1,4 м, утворюючи при спуску неправильний східець. Устя катакомби знаходилось у східній стінці, воно мало аркоподібну форму і було 0,3 м заввишки, 0,4 м завширшки. Поховальна камера здвоєна. Ближче до

уста вона була немовби продовженням коридора, довжина її тут з півночі на південь становить 1,4 м, ширина 0,6, висота 0,3 м. Дно

Збереглися уламки кісток черепів, кількох ребер і кісток. По цих кістках можна судити, що обидва похованих лежали у витягнутому по-

Рис. 79. Посудини з курганів групи Аккермень I.
Курган № 11: 1 — поховання 12, 2 — поховання 9, 3 — поховання 3, 4 — поховання 4; 5 — курган № 3, поховання 1.

її нижче вхідної ями на 0,2 м. Сама ж поховальна камера знижувалася ще на 0,2 м. Вона також мала овальну в плані форму і те саме орієнтування по довжині, як і вхідна яма. Довжина її 1,4 м, ширина 0,7, висота 0,6 м. Дно поховальної камери знаходилось на глибині 1,9 м від поверхні кургана. В камері знайдені рештки двох дитячих поховань.

ложенні, головою на південь. Біля місця, де були голови похованих, знаходилась маленька ретельно зроблена посудинка (рис. 79, 5). Корпус її яйцевидної форми, розширений коло плічок, дно заокруглене, вінця слабо відігнуті. На плічку нанесений орнамент у вигляді шести смужок відбитків шнура. В нижній частині посудинки є рельєфні смуги від

загладжування, колір її темний з жовтими плямами, висота посудинки 8,5 см, діаметр вінець 9, плічка—11 см.

Поховання 2 (зрубне) на схід від центра кургана, на глибині 0,3 м від його поверхні. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою

на захід, з легким поворотом у лівий бік, обличчя звернуто на північ. Кістки добре збереглися. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права трохи зігнута в лікті. Речей при похованні не виявилось.

Поховання 5 (не визначене) в західній частині кургана, на рівні похованого чорнозе-

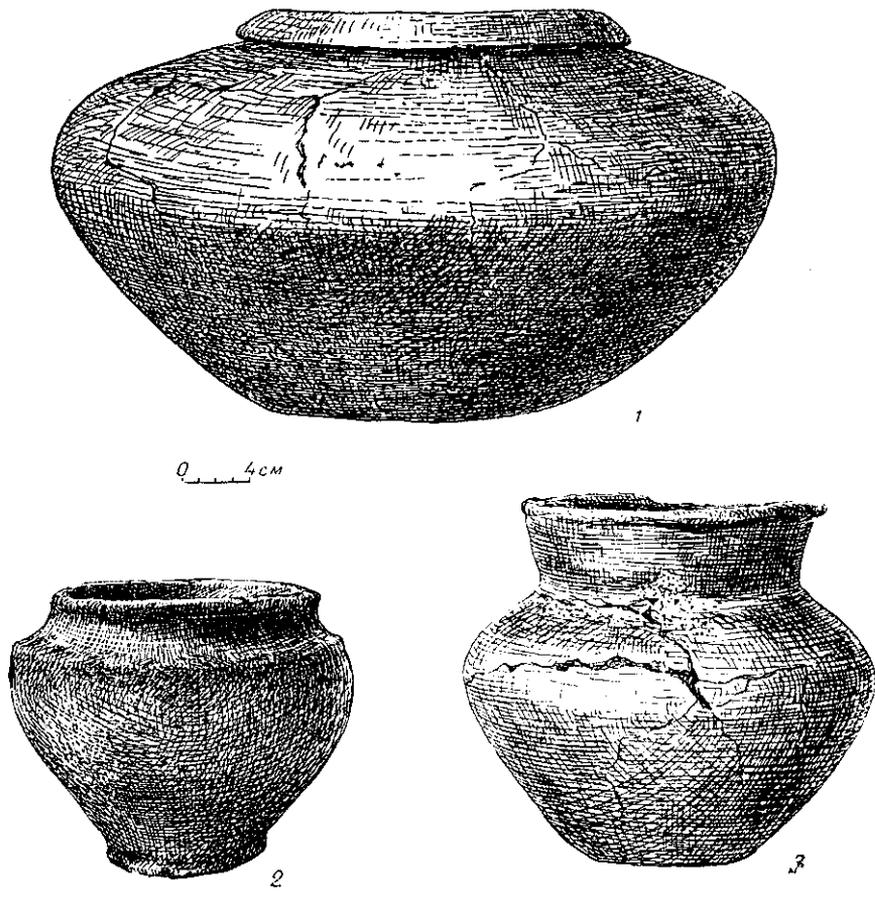

Рис. 80. Посудини з курганів групи Аккермень I.
1 — курган № 17, поховання 3; 2 — курган № 7, поховання 2; 3 — курган № 13, поховання 3.

на схід. Кістки поганої збереженості. Руки зігнуті в ліктях, кисті підняті до обличчя. Перед обличчям знаходився горщик банкової форми (рис. 71, 3), з плоским дном і заокраїркою. Колір його чорний з жовтими плямами, поверхня шершава. Висота посудини 9,2 м, діаметр дна 6,8, вінець—11,8 см.

Поховання 3 (не визначене) на північний схід від центра кургана, впускне, на глибині 0,6 м. Від поховання збереглися частини зламаного черепа.

Поховання 4 (не визначене) в північно-західній частині розкопу, на глибині 0,5 м від поверхні кургана. Кістяк дорослої людини лежав у витягнутому положенні, головою

му. Кістяк підлітка лежав у витягнутому положенні, головою на південь.

Поховання 6 (древньооямне) біля північного краю розкопу (рис. 76, б). Могильна яма, неправильної овальної в плані форми, орієнтована з півночі на південь. Довжина її 1,15 м, ширина 0,8, глибина 1,25 м від поверхні кургана. В ямі знаходився кістяк маленької дитини, що лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті підведені до обличчя. Біля черепа лежала грудочка червоної фарби. Перед обличчям стояли дві глиняних посудини. Перша з них являє собою глибоку круглодонну миску із заокругленими, опукли-

ми стінками (рис. 71, 5). Колір її чорний з жовтими плямами. На зовнішньому боці помітні сліди кіптю. Зовні і всередині є рельєфні смуги від загладжування. Висота посудини 11,5 см, діаметр вінець 14,8, плічок—15,2 см. Друга посудина (рис. 71, 6) — невеликий горщик. Корпус його розширений біля плічок, дно плоске, вінця прямі, циліндричні. Поверхня темна з жовтосірими плямами і смугами від загладжування. Висота посудини 7 см, діаметр вінець 7, плічок 8,4, дна — 5 см.

В центральній частині кургана відкрито три поховання (рис. 76, 5): зрубне (п. 7), сарматське (п. 8), древньоямне (п. 9). Могильна яма сарматського поховання прорізала обидва поховання бронзового віку.

Поховання 7 (зрубне). Знаходилося в чотирикутній неправильної форми ямі глибиною 1,35 м; кінець ями прорізаний могилою сарматського поховання 8. Від кістяка збереглася частина черепа, кістки рук, верхня частина грудної клітки. Частина кістяка, що збереглася, лежала поперек ями, головою на північ. Руки, зігнуті в ліктях, знаходились перед грудною кліткою.

Поховання 8 (сарматське) в центральній частині кургана, в ямі з уступом (рис. 76, 5). Яма вище уступу орієнтована з півночі на південь, довжина її 2,3 м, ширина 0,9, глибина від поверхні кургана 1,55, ширина уступу 0,15—0,2 м. Нижче уступу яма має те саме орієнтування. Довжина її тут 2,1 м, ширина 0,6, глибина від уступу 0,8 м (на 2,35 м нижче поверхні кургана). На краях уступу були сліди від поперечного перекриття дошками 10—17 см завширшки. Кінці дошок на 10—12 см заходять за края ями. Поверхня дошок з верхнього боку обвуглена. Кістяк дорослого чоловіка* лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південь, з витягнутими вздовж тулуба руками.

1. Ліворуч за головою знаходився дворучний глибокий канфар; висота його 14 см, діаметр вінець 8,6, пояса—10, ніжки—5,6 см (рис. 71, 4). Він зроблений з червоної глини, вкритої зверху рожевим ангобом, на поясі є три смужки буруваточервоного кольору. Одна ручка канфара відбита ще в давнину.

2. Справа від похованого простежено решітку дерев'яного лука (?).

3. Вздовж правого стегна лежав залізний меч з прямим перехрестям і кільцевим навершиком на рукоятці. Рукоятка меча знаходилась біля кисті правої руки, кінець меча трохи нижче коліна. Довжина меча з рукояткою 50 см. На поверхні клинка помітні сліди дерева від піхов.

4. Праворуч від гомілки правої ноги було покладено напутне м'ясо—передня бараняча нога з лопаткою.

5. При кістках барана знаходився залізний ніжик з боковим штифтиком для скріплення з рукояткою (рис. 73, 5).

Поховання 9 (древньоямне, основне) в центрі кургана (рис. 76, 5). Могильна яма

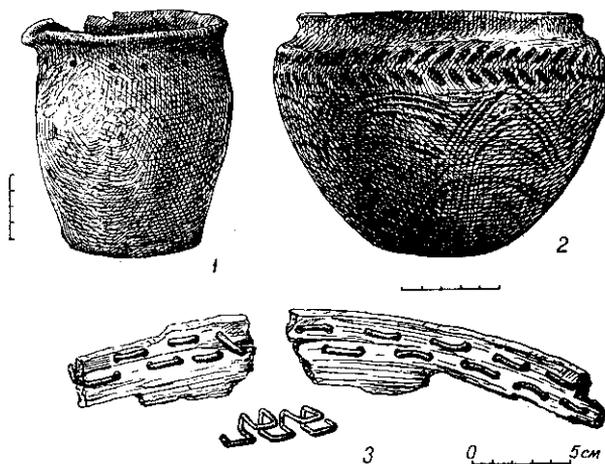

Рис. 81. Посудини з курганів групи Аккермень I. Курган № 19: 1—поховання 5, 2—поховання 1; 3—частина дерев'яної посудини з бронзовою обшивкою з кургана № 17, поховання 3.

орієнтована із заходу на схід. Довжина її 1,9 м, ширина 1, глибина від поверхні кургана 2,25 м (на 1,45 м нижче рівня похованого чорнозему). Яма зверху була вкрита очеретом. По боках на рівні похованого чорнозему простежувався слід сірого тліну з рослинними волокнами. Збереженість кісток скелета дуже погана. Судячи з їх розміщення, кістяк лежав головою на схід, на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Біля ліктя лівой руки з внутрішнього боку лежала грудка червоної фарби фіолетового відтінку. Під кістками збереглися білі плями крейдової підсіпки.

Поховання 10 (древньоямне) в північно-східному краю розкопу. Поховання знаходилось в ямі з уступом. Яма в плані неправильно овальна, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її на рівні уступу 3 м, ширина 2,25, глибина від поверхні кургана 2,25 м, ширина уступу 0,35—0,5 м. В північно-західному кутку ями, на уступі, лежали дві лопатки корови. В заповненні ями знайдені ребра бика. По краях уступу збереглися сліди поперечного дерев'яного перекриття у вигляді окремих жердин 5—10 см завширшки, що лежали окремо і виступали за края ями на 0,2—0,3 м. Нижче уступу яма

має те саме орієнтування. Довжина її тут 2,15 м, ширина 1,3, глибина ями від уступу 1, від поверхні 3,3 м. На стінках ями помітні сліди від вузького долотоподібного знаряддя із заокругленим робочим краєм 2,5—2,7 см завширшки. На дні ями спостерігалися сліди крейдової чи вапнякової підсіпки і рештки деревного тліну. Вздовж західної стінки в північній половині ями і вздовж північної стінки знайдено кілька обвуглених головешок. Біля південного кінця ями посередині виявилася кругла ямка з вертикальними стінками, діаметром 0,22 м, глибиною 0,15 м, вирита тим же знаряддям, що й сама поховальна яма. В північній половині ями знайдено людське ребро доброї збереженості. Інших кісток не виявилось. Можливо, що поховання пограбоване.

Курган № 4

Висота кургана 1,6 м, діаметр його 40 м. Розкопки кургана проведені на площі 24×24 м. В результаті їх виявилось, що насип був споруджений в три прийоми. В найдавнішій частині він був сірочорноземний. По підніжжю насипу йшло кільце з вапнякових каменів і пісковикових плит (довжина окремих каменів 0,5—0,7 м, висота 0,5—0,6, товщина 0,25 м). Діаметр кільця дорівнював 12 м. Спорудження цього первісного насипу і кам'яного кільця навкруги нього, очевидно, було пов'язане з основним похованням (п. 12), частково зруйнованим пізнішою могилою. Друга й третя підсіпки були зроблені над західною частиною первісного схилу кургана, внаслідок чого центр насипу дуже змістився і виявився під західним краєм кам'яного кільця. Друга підсіпка була зроблена із сірого чорнозему. Її поверхня ущільнилась з поступовим утворенням ґрунту. В її насипу на різних рівнях поблизу від похованого ґрунту було кілька каменів, що знаходилися на північний схід від кільця. Одна група таких каменів була схожа на вимостку прямокутної в плані форми, але під нею не виявлено ознак поховання. В центрі кургана висота насипу від поверхні похованого чорнозему дорівнювала 1,75 м. Під насипом, на поверхні похованого ґрунту, і в нижньому шарі насипу товщиною 0,2 м, трохи на північний захід від первісного центра кургана, розсіяно вугілля.

В кургані відкрито дванадцять поховань (рис. 82): п'ять древньоямних (п. 6, 9—12), чотири катакомбних (п. 1—3, 5), два зрубних (п. 4, 7), одне сарматське (п. 8). Основним, очевидно, було поховання 12.

Поховання 1 (катакомбне) в південно-східній частині кургана. Вхідна яма виявлена на рівні похованого чорнозему. В плані вона півкругла, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,2 м, ширина 1,8, глибина від поверхні кургана 2,1 м (на 0,95 м нижче поверхні похованого чорнозему). В північно-західному боці вхідної ями був східець з пониженням дна на 0,2—0,3 м, а звідти зроблений вхід у катакомбу, закладений двома вапняковими плитами, поставленими похило. Висота плит 0,7 м, ширина 0,6, товщина 0,15 м. Вхід овальної форми. Довжина його 0,25 м. Поховальна камера була овальної в плані форми, так само, як і вхідна яма, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,5 м, ширина 2,35 м. Дно її щодо вхідної ями заглиблене на 0,8 м. Глибина дна від поверхні насипу 3,5 м (на 2,15 м нижче поверхні похованого ґрунту). Склепіння просіло. Первісна висота катакомби була не менша як 1,4 м, знизу її заповнював наплив, що складався з пухкого чорнозему.

Кістяк похованого знаходився посередині камери. Він лежав на спині, головою на південний захід (обличчям до входу); ліва рука його витягнута, права покладена на таз, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Під похованим була підсіпка з крейди, що місцями досягала товщини 0,5 см. Біля ліктя лівої руки знаходилось копитце вівці чи кози. В ділянці попереку були розсіяні дрібні бронзові підвіски, зібрані в кількості 63 екземплярів. Усі вони виявились однакової форми, масивні, у вигляді бубонця з петлею, що мала круглий отвір (рис. 74, 10).

Поховання 2 (катакомбне). Вхідна яма була помітна від його поверхні по засипці, що складалася з чорнозему з домішкою глини. В плані вона овальна, орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 1,3 м, ширина 0,7, глибина від поверхні кургана 1,5 м (на 0,75 м нижче поверхні похованого чорнозему). В північній стінці ями знаходився короткий вхід у катакомбу, висотою 0,3 м, шириною 0,4 м. Дно катакомби було на 0,15 м нижче дна вхідної ями. Катакомба, овальної в плані форми, орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 1,1 м, ширина 0,8, висота 0,56 м. Дно знаходилось на глибині 1,7 м нижче поверхні кургана. Поховання дитяче. Кістяк лежав на правому боці (трохи звалений вліво), головою на захід, з витягнутими руками і слабо зігнутими ногами.

Поховання 3 (катакомбне). Вхідна яма спостерігалась на поверхні кургана по

жовтій глиняній засипці, що виразно виділялась на фоні сірого насипу. Біля дна вона мала округлу в плані форму, діаметр її становив 0,8 м, глибина від поверхні кургана —

Поховання 4 (зрубне) на захід від центра кургана, в насипу, на глибині 0,7 м від його поверхні. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, у дуже скорченому положен-

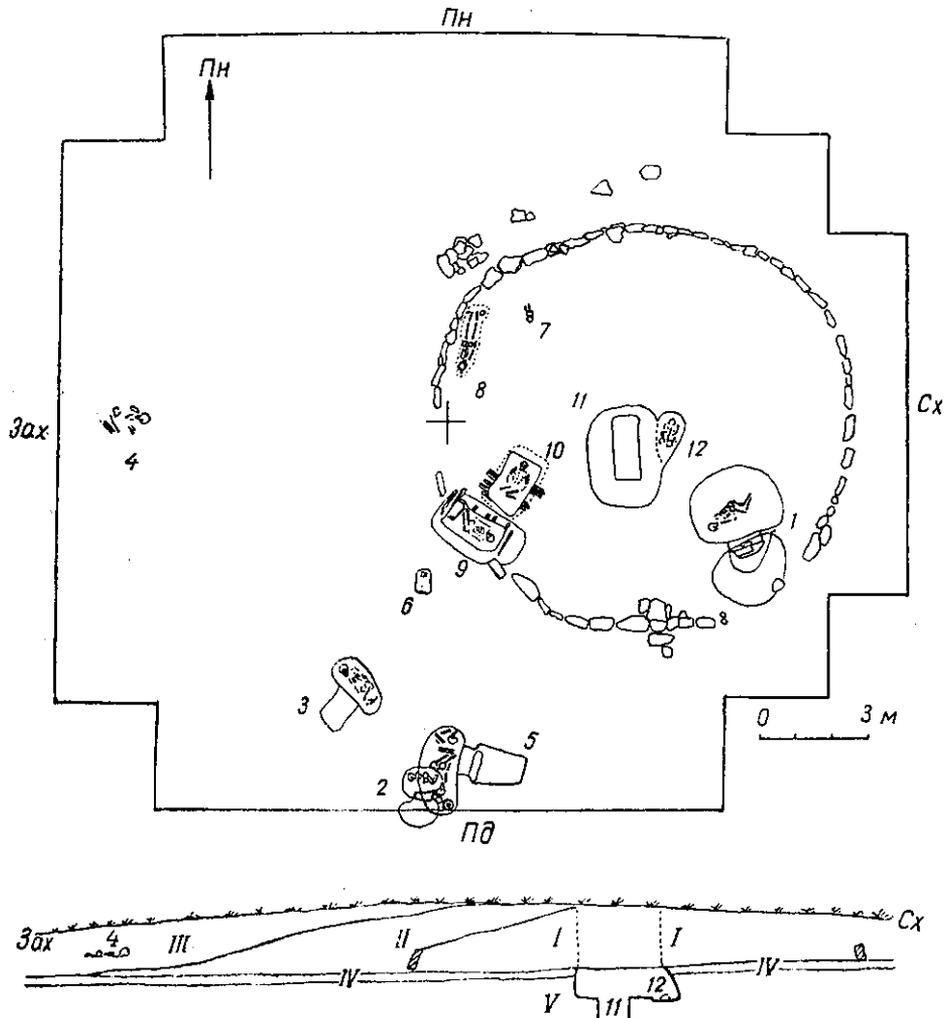

Рис. 82. План і розріз кургана № 4 групи Аккермень I.

I — первісний насип; II — перша підсипка; III — друга підсипка; IV — похований чорнозем; V — суглинок.

1,7 м. Вхід у поховальну камеру знаходився в північно-східному боці. Форма його була овальна, ширина 0,6 м, висота 0,35, довжина 0,45 м. Поховальна камера (рис. 83, 3, 4) дуже невелика, півкруглої в плані форми, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,5 м, ширина 0,9, висота 0,65 м. Дно її було розташоване нижче дна вхідної ями, воно знаходилось на глибині 2 м, від поверхні кургана. Кістяк чоловіка * лежав на спині, головою на захід, обличчям до входу, череп звалився вправо, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали в той же бік.

ні, ноги були підігнуті до живота; кисті рук покладені перед обличчям.

Поховання 5 (катакомбне) в південній частині кургана (рис. 83, 1, 2). Вхідна яма мала в плані вигляд неправильного чотирикутника, орієнтованого по довжині із заходу на схід; довжина її 1,5 м, ширина 1, глибина від поверхні кургана 1,7 м. У північно-східному кутку залишений східць у вигляді угольника, висотою 0,15 м. Вхід у катакомбу знаходився в західному боці. Він мав овальну форму і був закладений однією вапняковою плитою. Висота і довжина входу 0,4 м, ширина 0,75 м. Катакомба півкруглої

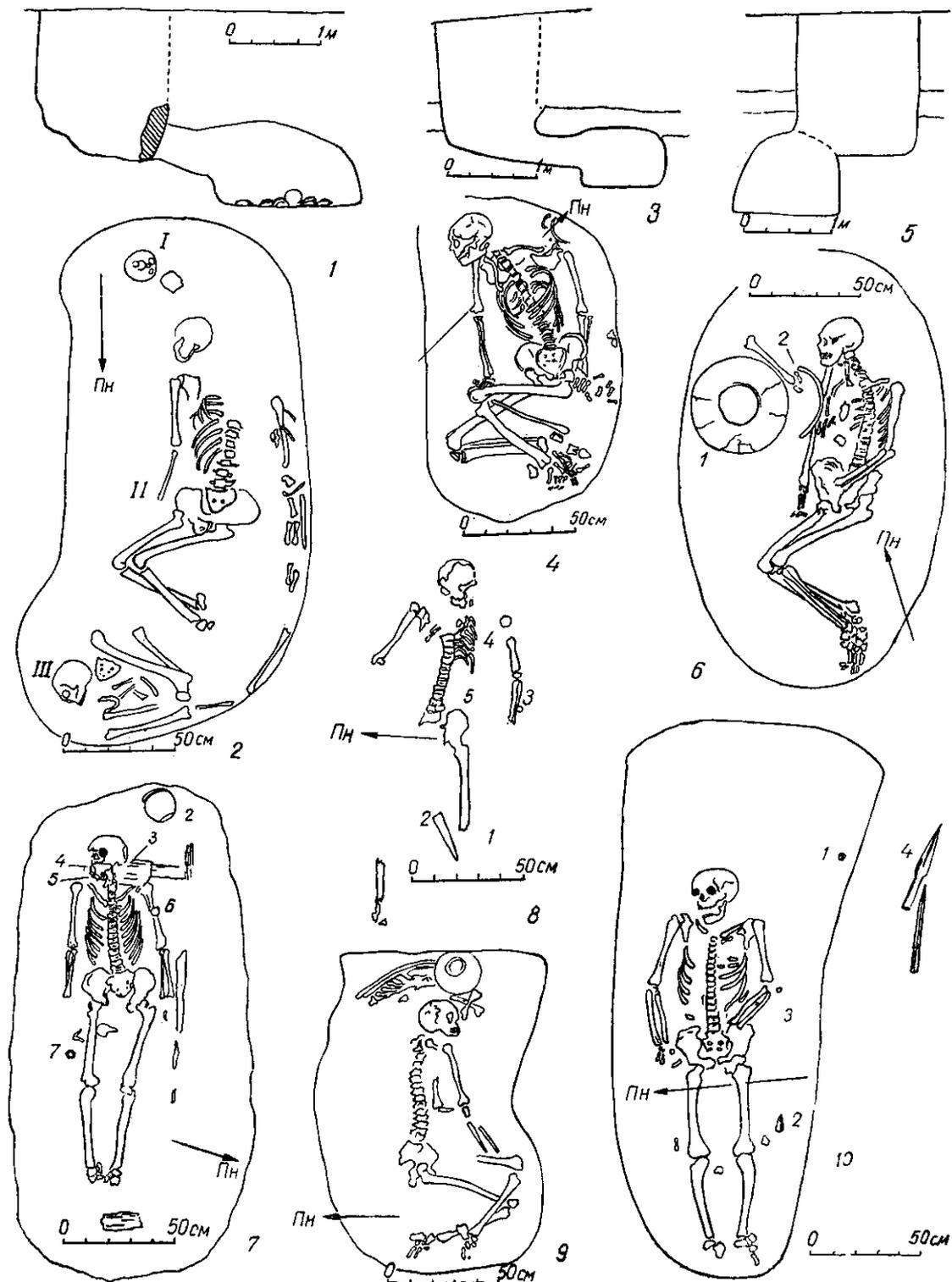

Рис. 83. Плани і розрізи поховань в курганах групи Аккермень I.
 Курган № 4: 1, 2 — поховання 5, 3, 4 — поховання 3; курган № 17: 5, 6 — поховання 3, 7 — поховання 6, 8 — поховання 9, 9 — поховання 11; 10 — курган № 20, поховання 4.

в плані форми була орієнтована по довжині перпендикулярно щодо вхідної ями, тобто з півночі на південь. Довжина її 2,4 м, ширина 1,65, висота 0,95 м, дно знаходилося на глибині 2,25 м від поверхні кургана (на 1,5 м нижче поверхні похованого ґрунту). В катакомбі знаходилися рештки трьох похованих. Кістяк I належав дитині; від нього лишився тільки череп, що лежав перевернутий в південно-східній частині поховальної камери. Кістяк II (дорослої людини) лежав посередині катакомби на спині, головою на південь (череп зміщений), ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Права рука витягнута, ліва рука і кістки лівої сторони грудної клітки були відкинуті до західної стінки катакомби. Стопи ніг пофарбовані. Кістяк III був у повному безладді зсунутий до північної і частково західної стінок поховальної камери. Серед цієї купи кісток дорослої людини траплялись окремі дитячі кістки. За головою другого кістяка, на південь від нього, на боці лежав невеликий горщечок з прямими вінцями, що плавно переходять в округлі плічка трохи опуклого конічного корпусу з плоским дном (рис. 71, 10). Посудина по плічках прикрашена чотирма горизонтальними лініями шнурового орнаменту. Нижня частина посудини від плічка суцільно прикрашена шнуровим орнаментом (рис. 71, 10а), складеним з неповторюваних композицій,— з утвореного парною лінією зигзага, між кутами якого є три фігури ромбічної форми, «драбинка», фігура у вигляді «ялинки», поясок, утворений з вертикальних і горизонтальних ліній, що чергуються між собою, і, нарешті, ділянка, заштрихована ламаними лініями. Поверхні посудини заглажені, черепок щільний, чорнорудуватого кольору. Висота посудини 9,6 см, діаметр корпусу 13 см.

Поховання 6 (древньооямне) на південь від центра. Незважаючи на те, що могила була вирита в насипу, її легко було виявити на глибині 0,7 м від поверхні кургана. Яма була заповнена пухкою землею з невеликою кількістю кусочків згнилого дерева (від перекриття?). Вона відзначалася дуже малими розмірами, мала правильну прямокутну в плані форму і була орієнтована з півночі на південь. Довжина її 0,6 м, ширина 0,4, глибина 1,3 м нижче поверхні кургана. В ній знаходилися рештки кістяка дитини грудного віку, що погано зберігся. В північно-західному кутку могили лежала на боці маленька посудинка з прямими вінцями, які переходили через ребристий виступ у конічний високий корпус з маленьким плоским дном (рис. 71, 7). На двох боках нижче вінець зроблено по

великому виступу з одним вертикальним отвором в кожному, що служили для підвішування посудинки на шнурі. Колір її сірий з червонуватокоричневими плямами. Поверхні нерівні, заглажені штриховкою. Висота посудинки 7 см, діаметр корпусу 10 см. Поруч з нею лежала грудочка червоної фарби, а в південному кінці могили—частина стулки річкової черепашки-перловиці.

Поховання 7 (зрубне?) на північний схід від центра насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні. Від похованого на місці зберігся череп, що лежав на лівій скроні, потилицею на південь. Поруч з ним стояла глекоподібна посудина, яка розпалася на дрібні уламки.

Поховання 8 (сарматське) на північний схід від центра кургана, на глибині 1,65 м від його поверхні, на рівні похованого ґрунту. Контури могильної ями простежувались погано. Можна тільки сказати, що вона була неширока. Могила була впущена в курган так, що похований виявився покладеним біля внутрішнього боку кам'яного кільця, яке йшло навкруги первісного насипу. Похований (рис. 76, 7) дорослий чоловік лежав у витягнутому положенні, головою на південь. Над правую гомілковою кісткою лежав глек (1), ліворуч від лівої гомілкової кістки ноги стояв круглий розтиральний камінь (2), вздовж правої ноги зовні лежав меч, від якого на місці зберігся тільки самий кінець (3); великий уламок від нього був знайдений в могильній засипці.

1. Глек (рис. 71, 9) сіролощений, гладкий, кружалної роботи. Вінця відігнуті, широкі, з великим піднятим над краєм зливом. Корпус широкий, низько посаджений на кільцевому піддоні. На протилежному щодо злива боці посудини на плічках помітні залишки ручки, облямованої в давнину. Шийка прикрашена косими насічками. На верхній частині корпусу є орнамент у вигляді пояса з двох горизонтально прокреслених ліній, проміжок між якими заштрихований вертикальними рисочками. Обабіч цього пояса йде по ряду простих кружків. Висота посудини 16,5 см, діаметр корпусу 20 см.

2. Камінь для розтирання (рис. 77, 2)—дрібнозернистий, щільний, сірий пісковик. Круглий, з круглими ж заглибленнями зверху. Діаметр каменя 14 см, товщина 4,5 см.

3. Від меча зберігся нижній кінець (рис. 73, 9). Меч мав широкий, обоюдогострий, лінзовидний в поперечному перерізі клинок, що закінчувався прямим тупим зрізом. Найбільша ширина збереженої частини меча 4,7 см.

Поховання 9 (древньооямне) на пів-

день від центра, впускне. Могильна яма, заповнена землею з грудками глини, була помічена з поверхні кургана. При її спорудженні було частково порушене кам'яне кільце навкруги первісного насипу. Довжина ями з північного заходу на південний схід 2,7 м, ширина 1,5, глибина 1,6 м. На цій глибині (рівень похованого чорнозему) в ямі був зрублений уступ, нижче якого вона в плані мала вигляд неправильного чотирикутника, розташованого по довжині також з північного заходу на південний схід; довжина її нижче уступу становила 1,75 м, ширина 0,9, глибина 0,85 м (на 2,45 м нижче поверхні кургана). На уступі збереглися сліди колод, що перекривали могилу і лежали впоперек. Похований (доросла людина) лежав головою на південний схід, з руками, витягнутими вздовж тулуба. Ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Біля черепа, ліворуч від нього, знайдено оббитий кремінець, а праворуч — чорний камінь без слідів обробки, вкритий червоною фарбою.

Поховання 10 (древньоямне) поруч з похованням 9, впускне. Могильна яма виявлена на глибині 0,6 м від поверхні кургана. Вона була засипана пухкою землею з кусочками згнилого дерева. На похованому чорноземі був уступ, по якому яма перекривалась поперечним накатом з колод і очеретом; очерет лежав навкруги могильної ями на 0,4 м в ширину. Нижче уступу яма мала в плані чотирикутну форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід; довжина її 1,7 м, ширина 0,9, глибина від поверхні похованого чорнозему 1,65 м (на 3,25 м нижче поверхні кургана). До дна яма розширялась на всі боки, так що на дні довжина її становила 2,1 м, ширина — 1,2 м. На стінках ями виразно помітні вертикальні жолобчасті сліди від знаряддя довжиною 20—25 см. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північний схід, з розкинутими вільно руками та зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Череп був пофарбований, біля таза і лівого стегна знаходилась велика пляма червоної фарби. Кістка поганої збереженості. На дні могили простежена товста крейдяна підсипка і коричневий глін.

Поховання 11 (древньоямне) в первісному центрі кургана. Могильна яма була помічена починаючи з його поверхні по заповнюючій її грудкуватій чорній землі з великою домішкою грудок глини. Вона мала овальну в плані форму і була орієнтована з півночі на південь, довжина її 2,75 м, ширина 2,1 м. На глибині 2,25 м від поверхні кургана, заглиблюючись на 0,65 м в похований ґрунт,

вона утворювала широкий, круговий уступ. Нижче уступу могильна яма мала вигляд довгого чотирикутника, орієнтованого по довжині з півночі на південь. Довжина її тут 1,75 м, ширина 0,75, глибина 0,7 м (на 3,25 м нижче поверхні кургана). Поховання виявлялося зруйнованим. Розрізнені кістки двох скелетів траплялись на різних рівнях у щільній землі, що заповнювала яму, і частково на уступі. Кістки одного скелета, зустрінуті в засипці могильної ями, належали похованому в цій могилі, а кістки другого скелета — похованню 12, частково зруйнованому могильною ямою поховання 11. На дні могили, в її північному кінці, знайдена підвіска, зроблена із зуба оленя (рис. 74, 11).

Поховання 12 (древньоямне, основне) приблизно на одну третину зрізане могильною ямою поховання 11. Могильна яма мала овальну в плані форму і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Наявна довжина її 1,5 м, ширина 0,9 м, дно знаходилось на глибині уступу могильної ями поховання 11 (на 2,25 м нижче поверхні кургана). Похований лежав головою на північний схід, на спині, з витягнутими руками. Положення кісток встановити не вдалося через те, що вони були зрізані похованням 11. На кістках помітна червона фарба. В могильній засипці траплялись куски гнилого дерева, очевидно, від перекриття могили, яке лежало вздовж неї у вигляді наката.

Курган № 7

Висота кургана 0,3 м, діаметр його 28 м. Насип дуже розораний. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип складався з щільного чорнозему. В центрі траплялися глиняні грудки викиду з могильної ями. На глибині 0,75 м від поверхні кургана виявилась материкова глина. В кургані відкрито сім поховань (рис. 84): три катакомбних (п. 1, 2, 7), три зрубних (п. 3, 5, 6). Час поховання 4 не встановлено. В південній частині насипу зустрінута посудина банкового типу (рис. 85, 2), з розширеними догори стінками, трохи загнутими всередину вінцями. Дно її з виступаючими краями. Посудина прикрашена двома горизонтальними прокресленими лініями, проміжок між якими заштрихований косими насічками. Висота її 9,5 см, діаметр вінець 3,2, дна — 7 см.

Поховання 1 (катакомбне) в північній частині кургана. Вхідна яма, чотирикутної форми (рис. 86, 1), орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,2 м; ширина 1,7, глибина 2,2 м; в східній

частині біля дна вона звужена до 1,4 м. В північно-західному кутку знаходилися два східці — один на глибині 1,7 м, інший на глибині 2,1 м. Дно ями знижувалося до устя катакомби, що знаходилось у південно-західній частині вхідної ями, до глибини 2,6 м від поверхні кургана. На стінках ями збереглися сліди знаряддя у вигляді вертикальних жолобків шириною 2,5—3 см. Устя катакомби

стяку дорослої людини виявлено ряд предметів. У північно-східній частині катакомби перевернута догори дном глиняна посудина (1). Трохи спереду перед черепом лежали кам'яний товкач (2), бронзове шило (3) і бронзовий ніж (4). Біля ліктя лівої руки знаходилися три невеликих грудочки смоли (5). Коло східної стінки поховальної камери простежені рештки майже зовсім зотлілого де-

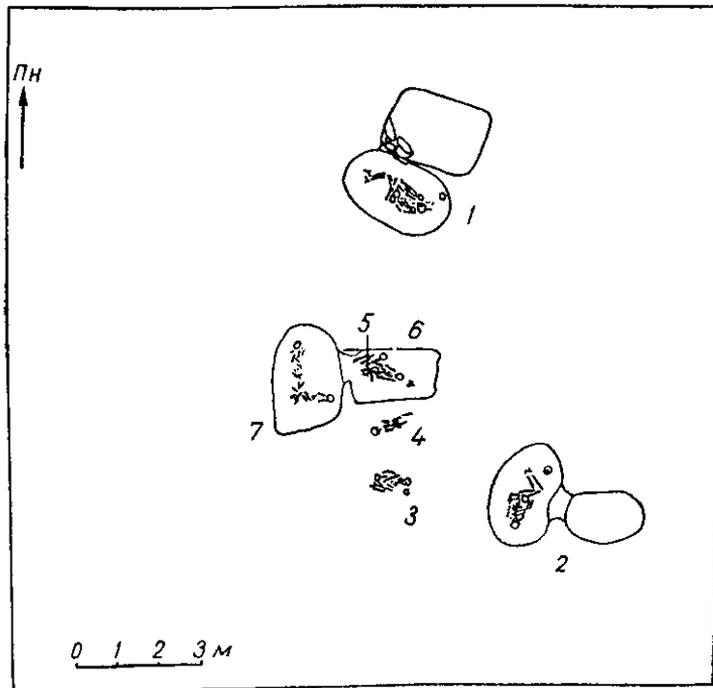

Рис. 84. План розкопок кургана № 7 групи Аккермень I.

було закладене сімома вапняковими плитами. Ширина устя 0,7 м, висота 0,55, довжина 0,8 м. Поховальна камера овальної в плані форми, розташована паралельно щодо вхідної ями, була витягнута з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,4 м, ширина 1,6, висота 1,2 м, глибина дна від поверхні кургана 3 м. Дно камери нижче устя на 0,7 м. В катакомбі знаходилося два поховання.

I. Кістяк дитини лежав ближче до устя катакомби у скорченому положенні, на правому боці, із зігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. Кістки рук не збереглися.

II. Другий кістяк (дорослої людини, можливо жінки) знаходився за спиною першого. Він лежав у скорченому положенні, на спині, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо, головою на південний схід, з повернутим до устя катакомби обличчям і руками, витягнутими вздовж тулуба. При кі-

рев'яного предмета (6), що мав вигляд дошки довжиною 35 см, шириною 15 см. Над черепом знайдено кілька дрібних грудочок смоли. Навкруги обох кістяків, на дні могили і вище в землі, була помітна посипка червоною фарбою.

1. Вінець в посудині прямі, плічка широкі, округлі, дно кругле, трохи сплюснене (рис. 85, 1). На поверхні є виразні сліди гребінчастого згладжування. На плічках нанесений орнамент коротким зубчастим штампом. Посудина зовні і всередині пофарбована у червоний колір. Висота її 12 см, діаметр вінець 13, корпусу — 15 см.

2. Великий довгастий, чотирикутний в перерізі товкач (рис. 77, 3) з метаморфічної породи; кінці затерті від вживання. Довжина товкача 13 см, ширина 6, товщина 4 см.

3. Бронзове чотиригранне поганій збереженості шило (кінець обламаний) довжиною 5,5 см.

4. Обоюдогострий бронзовий ніж (рис. 73, 10), клинок трикутний, очевидно, дуже сточений, довгастий, звужений до закругленого кінця; довжина клинка 5 см, уся довжина ножа 8,5 см.

Поховання 2 (катакомбне) в південно-східній частині кургана. Вхідна яма просте-

дна стінками; дно його плоске з виступаючим краєм. Поверхня заглажена. Колір чорний. В середині посудини зберігся накіп від варки їжі. Висота її 17 см, діаметр дна 9,8, вінець — 16,5, корпусу — 21 см.

Поховання 3 (зрубне) в південній частині насипу, на глибині 0,2 м від його поверх-

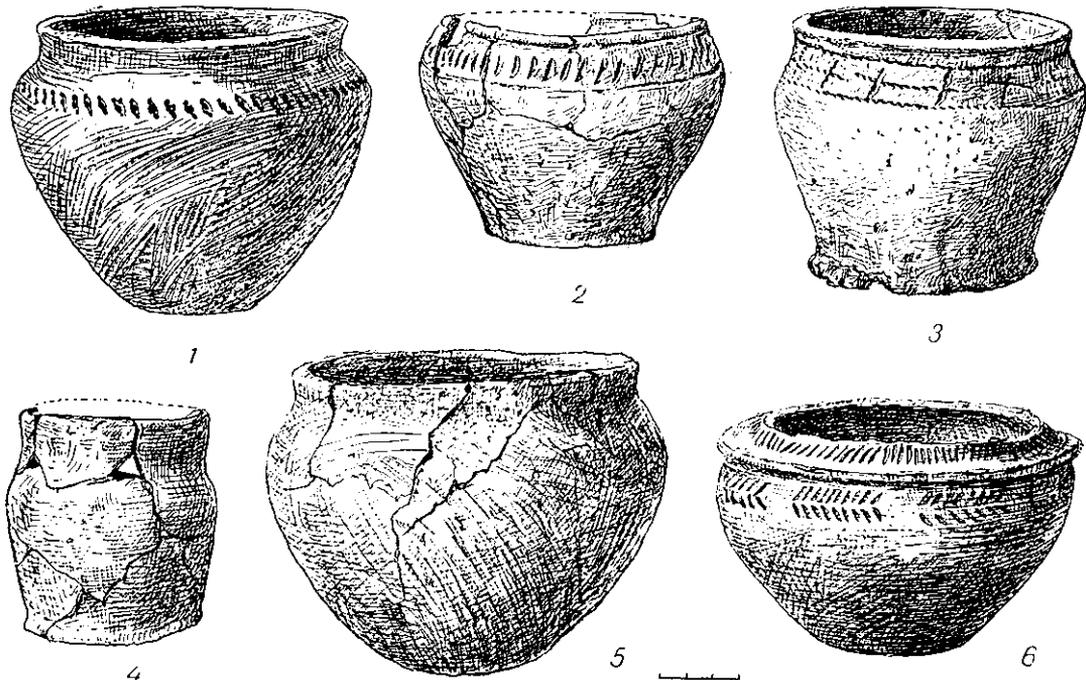

Рис. 85. Ліпні посудини з курганів групи Аккермель I.

Курган № 7: 1 — поховання 1, 2 — окрема знахідка в насипу, 3 — поховання 3, 4 — поховання 6; курган № 20: 5 — поховання 1, 6 — поховання 2.

жується від поверхні по глиняному заповненню. Яма в плані овальна, орієнтована вона із заходу на схід. Довжина її 1,8 м, ширина 1,5, глибина 2,4 м. На стінках ями місцями збереглися сліди знаряддя у вигляді вертикальних жолобків шириною 5 мм, глибиною до 2 мм. Дно ями знижувалося до устя катакомби, яке знаходилося у західній стінці. Форма вхідного отвору півкругла. Ширина його 0,6 м, висота 0,45, довжина 0,4 м. Поховальна камера розташована впоперек щодо вхідної ями. Орієнтована вона з південного заходу на північний схід. Довжина ями 2,45 м, ширина 1,35, висота 1,1, глибина 2,9 м від поверхні кургана. Дно камери нижче устя на 0,56 м. В центрі катакомби лежав кістяк дорослої людини, головою на південний захід, із витягнутими вздовж тулуба руками і зігнутими догори колінами ногами, що потім упали вправо; обличчя його звернуто до устя катакомби. Біля ніг стояв перевернутий догори дном горщик (рис. 80, 2) з прямими вінцями, різко позначеними плічками, округло звуженими до

ні. Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід, з руками, зігнутими в ліктях, і кистями перед обличчям. Біля голови ліворуч знаходилась посудина (рис. 85, 3) банкової форми з прямими вінцями і трохи вигнутими стінками. Орнаментована вона по плічку двома паралельними горизонтальними лініями шнурового відбитку, між якими розташовані хрести, зроблені тим же штампом. Поверхня шершава, колір сірий. Висота посудини 10,5 см, діаметр вінець 12, дна — 10 см.

Поховання 4 (не визначене) в центрі насипу, на глибині 0,25 м від його поверхні. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід.

Поховання 5 (зрубне) в центрі насипу, на глибині 0,3 м від його поверхні, над вхідною ямою в катакомбу поховання 7. Могильна яма не виявлена. Кістяк лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на схід, із зігнутими ногами, кістки рук відсутні.

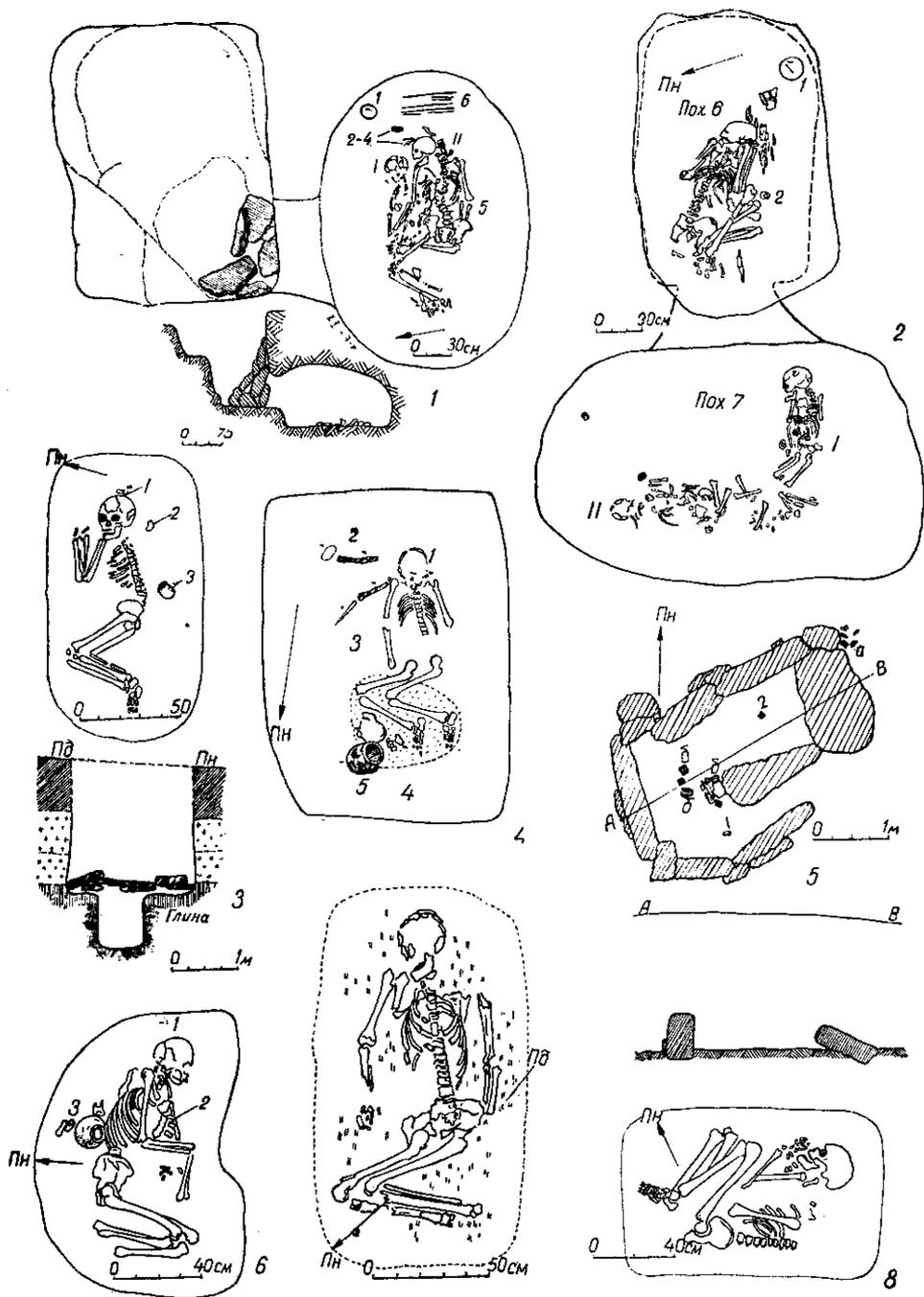

Рис. 86. Плани і розрізи поховань в курганах групи Аккермень I.
 Курган № 7: 1 — поховання 1, 2 — поховання 6, 7; курган № 11: 3 — поховання 3, 4 — поховання 12,
 5 — поховання 14, 6 — поховання 9, 7 — поховання 8, 8 — поховання 6.

Поховання 6 (зрубне) в центрі кургана. Воно виявлося впусченим у вхідну яму катакомбного поховання 7 (рис. 86, 2) і знаходилось безпосередньо на її дні, на глибині 2,5 м від поверхні кургана. Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний схід. Руки його були зігнуті в ліктях, кисті рук знаходились перед обличчям, ноги сильно підігнуті колінами до грудної клітки, п'яткові кістки знаходилися біля таза. Коло черепа з правого боку знайдений глиняний горщик типу банки з прямими вінцями, трохи розширеним до плічка корпусом і плоским дном з виступаючим краєм (рис. 85, 4). Поверхня посудини шорстка. Висота її 10 см, діаметр вінець і дна 8, корпусу — 15,7 см. Біля коліна лежала кістяна овальна пряжка з круглим отвором у центрі і одним маленьким отвором збоку (рис. 73, 11). Найбільший діаметр її 4,6 см.

Поховання 7 (катакомбне). Вхідна яма в катакомбу, в якій виявилось впускне зрубне поховання 6, мала прямокутну в плані форму і була орієнтована із заходу на схід (рис. 86, 2). Довжина її 2 м, ширина 1,3, глибина 2,5 м. На стінках збереглися сліди від знарядь у вигляді вертикальних жолобків шириною 1,5 см, глибиною 0,6 см. Дно ями похило знижувалося до устя катакомби, що мало півкруглу форму. Висота устя 0,3 м, ширина 0,5, довжина 0,6 м. Поховальна камера розташована перпендикулярно щодо вхідної ями, в плані вона мала форму неправильного овала. Довжина її 2,5 м, ширина 1,55, висота 1, глибина 3 м від поверхні кургана. Дно катакомби нижче устя на 0,6 м. В камері знаходились два дитячих кістяки дуже поганої збереженості. Кістяк I лежав поперек камери на спині, головою на схід, ноги його були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо, руки витягнуті вздовж тулуба. Кістяк II лежав на правому боці, головою на північ, ноги його були зігнуті в колінах і притиснуті до живота. Кістки рук не збереглися. Біля північно-східної стінки катакомби знайдено великий камінь. Біля голови кістяка II виявилися грудки червоної фарби.

Курган № 11

Висота кургана 2,5 м, діаметр його 40 м. Форма насипу сегментовидна, північний схил трохи стрімкіший від інших. Рів не простежувався. Східна половина кургана розорювалась. Розкопки його проведені на площі 24 × 24 м. В кургані відкрито чотирнадцять поховань (рис. 87): одне сарматське (п. 13), три зрубних (п. 6, 7, 9), два катакомбних (п. 1,

2), сім древньоямних (п. 3, 4, 8, 10—12, 14); час поховання 5 не з'ясований. Курган був насипаний над похованням 14, що відносилося до древньоямного часу і знаходилось у великому кам'яному дольменоподібному спорудженні, збудованому на рівні похованого чорнозему під центром насипу. До центрального поховання належали виявлені на рівні похованого чорнозему кам'яний кромлех і кам'яні огорожі, що оточували ямки із слідами дерева, а також кострище і місце з розсипаними на ньому зубами бика. Центральна частина насипу (діаметром близько 28 м) на висоту 1,9 м від рівня похованого чорнозему складалась із жовтого суглинку, в нижній частині змішаного з чорноземом. Верхній шар насипу складався виключно з чорнозему. Товщина його біля вершини кургана становила 0,6 м, а до країв збільшувалась до 1—1,25 м. Завдяки такому влаштуванню насипу вдалося встановити, що курган був спочатку споруджений над основним, центральним похованням і пізніше використовувався для впускних поховань без істотних досипок. Усі впускні поховання, в тому числі древньоямні, прорізали зверху насип з жовтого суглинку. Жодного поховання, перекритого суглинковим насипом кургана, крім основної гробниці на рівні похованого чорнозему, не виявлено.

Поховання 1 (катакомбне) в північно-східній частині кургана. Вхідна яма простежувалась починаючи від верхнього шару насипу. В плані вона овальна, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,4 м, ширина 2,1, глибина 2,75 м від поверхні кургана. Вздовж північно-західного боку йшов материковий східець шириною 0,25 м, висотою 0,85 м від дна ями. Вхід у катакомбу знаходився в південно-східній частині. Дно біля устя на 0,15 м вище дна вхідної ями. Ширина устя 0,8 м, висота 0,5, довжина 0,3 м. Зовні воно було закрите дерев'яним заслоном з поставлених похило жердинок (довжина їх 0,3—0,5 м, товщина до 4 см). Неправильно овальна в плані камера розташована перпендикулярно щодо устя, тобто витягнута з південного заходу на північний схід. Довжина її 3,35 м, ширина 2,4 м. Висота склепіння від дна камери 1,5 м, глибина дна від поверхні кургана 3,75 м. В середній частині камери знаходилось парне поховання дорослого і дитини. Кістяк дорослого чоловіка * лежав на спині із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті, кисть біля нижньої частини таза. Череп, таз, праве плече, хребет і ребра пофарбовані в темнобурий колір. Під черепом була червона фарба.

Кістяк маленької дитини лежав праворуч, біля правого плеча дорослої людини, на спині, з підведеними колінами. Праворуч від голови дитини знаходився невеликий крем'яний скребок на відшпені. Під кістками зберігся бі-

рикутної в плані форми, із слабо заокругленими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 2—2,25 м, ширина 1,9 м. Яма розширювалася до дна, глибина її 2,55 м від поверхні кургана. По-

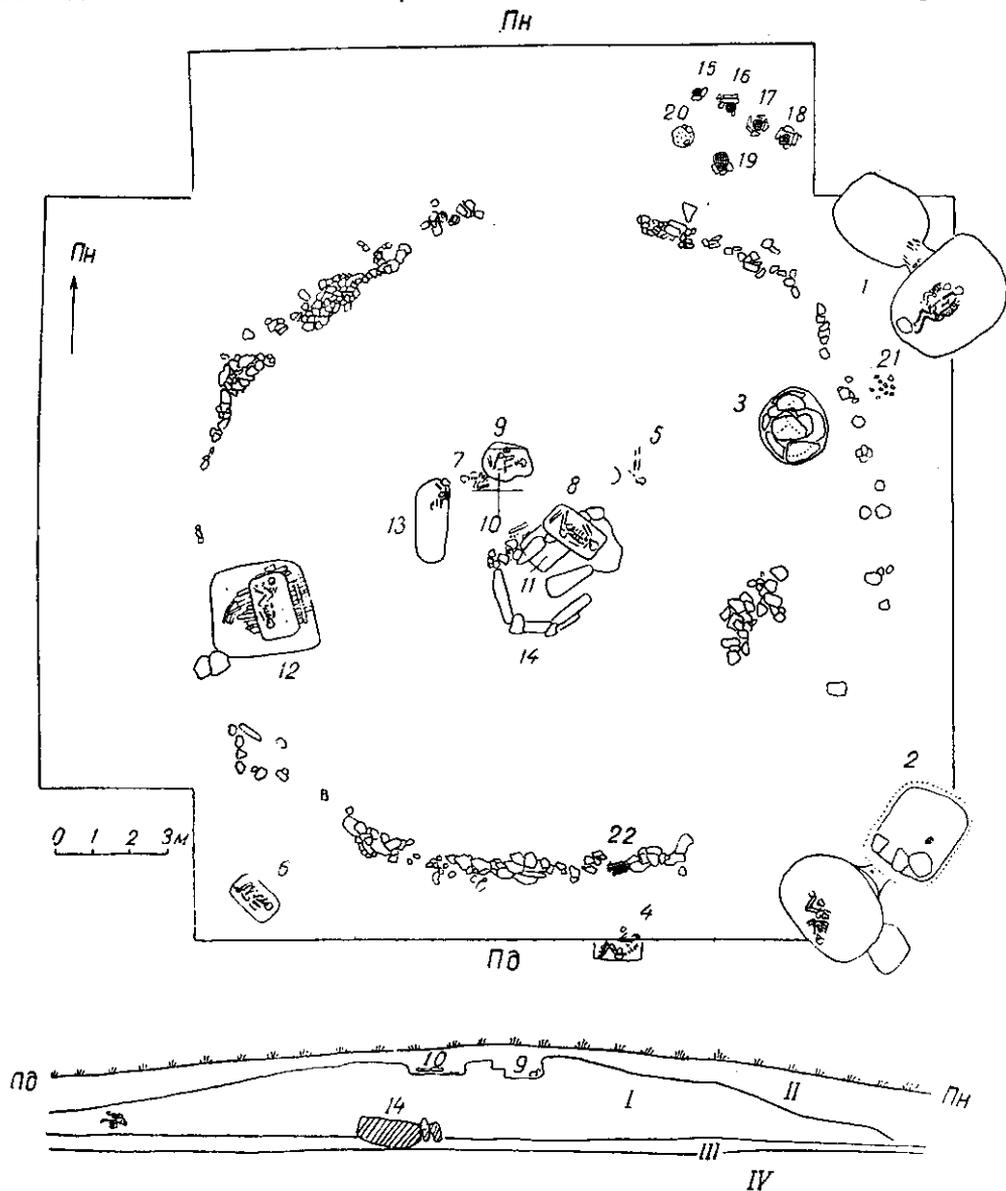

Рис. 87. План і розріз кургана № 11 групи Аккермень I.

I — первинний насип (суглинок); II — другий насип (чорнозем); III — похований ґрунт; IV — материк (суглинок).

луватий тлін. Під дитячим кістяком простежувалися сліди дерев'яної підстилки. В південній частині катакомби, біля стінки, в ногах дорослого кістяка знаходилося коширище діаметром 0,4—0,5 м.

Поховання 2 (катакомбне) в південно-східній частині кургана. Вхідна яма, чоти-

середині на дні ями була пляма сажі і попелу 20 см в поперечнику, на дні ж була знайдена стулка річкової черепашки-перловиці. Устя камери знаходилося в південно-західній частині ями. Спочатку воно було закрито великими плитами черепашкового вапняку, згодом, як з'ясувалося, при повторному похован-

ні вони були відвалені, і устя катакомби лишилося відкритим. Воно мало аркоподібну форму, висота його 0,4 м, ширина 0,6, довжина 0,3 м. Дно знаходилось на 0,3 м вище дна вхідної ями. Камера, овальної в плані форми, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 2,9 м, ширина 2,2 м. Дно камери на 0,8 м нижче дна вхідного коридора (3,05 м від поверхні кургана). Висота камери близько 1,35 м. На дні, в центральній частині, збереглися сліди підстилки з тканини світлолілового кольору. Біля південної стінки знаходилися два кістяки. Кістяк дитини лежав на спині, головою на схід, з витягнутими руками і сильно зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. На черепі помітні сліди яскравочервоної фарби. Поперек дитячого кістяка лежав кістяк дорослої людини (чоловіка *) в скорченому положенні, на лівому боці, з поворотом на живіт, головою на південний захід. Кістки зігнутих у ліктях рук знаходилися між стегновими кістками. На черепі, тазі, кістках ніг спостерігалися слабкі сліди бурого пофарбування. В східній стінці катакомби, на 3 м вище підлога, під склепінням, була видовбана невелика чотирикутна в плані ніша. Довжина її 1 м, ширина 0,9, висота 0,55 м. Ця камера з'єднувалася з першою печероподібним входом висотою 0,35 м, шириною 0,6 м. В другій камері, очевидно, призначеній для дитячого поховання, був знайдений лише один не визначений уламок кістки.

Поховання 3 (древньоямне) в північно-східній частині кургана, в ямі з уступом, впущеній в материк через насип кургана (рис. 86, 3). Контури ями виявилися з глибини 0,6 м від поверхні насипу, в плані вона овальна, орієнтована з півночі на південь. Довжина її 2 м, ширина 1,75, глибина 2 м від поверхні кургана. Яма нижче уступу вирита впоперек і орієнтована із заходу на схід. Довжина її тут 1,35 м, ширина 0,7 м. Форма ями чотирикутна, кути заокруглені. Глибина її від уступу 0,8 м, від поверхні кургана 2,85 м. На рівні уступу могильна яма перекрита двома рядами великих плит вапняку. Нижні плити лежали по краях ями, великі верхні плити закривали яму зверху. Кістяк дорослої людини лежав на дні ями у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід. Ноги зігнуті. Руки зігнуті в ліктях, кисті рук знаходилися перед обличчям. На черепі, на кінцях променевих і ліктьових кісток, верхівках стегон, кінцях томілки і кістках стопи спостерігалась червона фарба. Особливо інтенсивно були пофарбовані кінці ніг. Під кістками на дні ями помітний білуватий тлін.

Біля тім'я, за потилицею, лежало кілька грудочок червоної фарби і знаходився невеликий крем'яний скребок овальної форми (рис. 73, 12). За спиною лежала невелика глиняна посудина (рис. 79, 3). Корпус її яйцевидний, дно заокруглене, шийка трохи звужена, вінця слабо відігнуті. На шийці посудини є орнамент відбитків круто скрученої вірвовочки, по обрізу вінця зроблені скісні насічки. Поверхня посудини жовтуватосіра, з темними плямами, в глині міститься домішка товчених черепашок. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінця 7,2, пояса 8,2 см.

Поховання 4 (древньоямне) в південно-східній частині кургана, в чорноземному шарі насипу, на глибині 1 м від його поверхні. Контури ями виявити не вдалося. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід; руки зігнуті в ліктях, кінці рук підведені до обличчя. Кістки погані збереженості. На черепі, колінних суглобах, ступнях ніг — слабкі сліди червоної фарби. Перед обличчям біля кінців рук знаходився перевернутий догори дном горщик з боковою петельчастою ручкою (рис. 79, 4). Корпус його яйцевидний, дно слабо заокруглене, майже плоске. Вінця прямі, ручка йде вертикально від верхнього краю до плічок. На плічках знаходиться орнамент у вигляді пояса з двох горизонтальних відбитків вірвовочки, між якими розташовані навскісні відрізки таких самих відбитків. Посудина червонуватого кольору з жовтосірими плямами, з внутрішнього і зовнішнього боків на ній помітні штрихи від загладжування. Зовнішній бік її закопчений, всередині помітний накип від варки їжі. Висота посудини 13 см, діаметр вінця 11, плічок — 13,6 см.

Поховання 5 (не визначене). На глибині 1,2 м від поверхні розкидані кістки людини.

Поховання 6 (зрубне) в південно-західній частині кургана, на глибині 1,6 м від його поверхні. Могильна яма прямокутної в плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,3 м, ширина 0,8 м. Кістяк дорослої людини (рис. 86, 8) лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на південний схід. П'яткові кістки ніг підтіснені до таза. Руки зігнуті в ліктях, кисті рук знаходились біля обличчя.

Поховання 7 (зрубне) в центральній частині кургана, на глибині 0,2 м від його поверхні. Кістяк дорослої людини лежав у сильно скорченому положенні, на правому боці, головою на захід. Кінці зігнутих в ліктях рук

знаходилися біля колінних суглобів. Речей при похованні не виявлено.

Поховання 8 (древньооямне) на схід від центра кургана, на глибині 0,65 м від його поверхні, у верхньому чорноземному шарі насипу, над шаром жовтого суглинку. Могильна яма орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,6 м, ширина 0,95 м. На дні помітні сліди білого тліну. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на південний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Руки витягнуті вздовж тулуба. Кістки поганої збереженості. На черепі, ліктьовому згині правої руки та кінці гомілки лівої ноги помітні сліди пофарбування.

Поховання 9 (зрубне) на північ від центра кургана. Яма в плані неправильно овальна, орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 1,3 м, ширина 0,9, глибина 0,95 м. Кістяк дорослого чоловіка* (рис. 86, б) лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Ліва рука витягнута вздовж тулуба в напрямку до колін. Права рука зігнута в лікті під прямим кутом, кінець її біля ліктя лівої руки. Ноги дуже зігнуті, п'яткові кістки підтягнуті до таза. Вище черепа знайдена спіральна пронизка, згорнута в сім витків з плоскої бронзової стрічки. Довжина її 1,7 см, ширина витків 4—7 мм (рис. 74, 14). Біля ліктя правої руки із зовнішнього боку виявилася бронзова тонка пластинка довжиною 2,5 см, шириною 2,2 см. Один кінець її вигнутий (рис. 74, 13). За спиною біля попереку лежали кістки барана (одна кістка розпиляна пополам) і стояла глиняна глекоподібна посудина (рис. 79, 2). Корпус її широкий, дуже заокруглений, при переході від корпусу до шийки є рельєфний уступчик, шийка висока, звужена догори, вінця відігнуті назовні. На плічках—два опуклих косих рельєфних наліпи. Поверхня посудини залощена, чорна з жовтими плямами. Дно плоске, із слабким заглибленням. Висота посудини 15 см, діаметр вінець 9, корпусу—17, дна—5 см.

У центрі кургана знаходилася група древньооямних поховань, що перекривали одне одне. Нижче поховання 8 знаходився північно-східний кінець пускного древньооямного поховання 11, яке, в свою чергу, перерізало північно-східний край поховання 10. З них поховання 10, прорізане похованням 11, є більш раннім.

Поховання 10 (древньооямне) на південь від центра насипу, на глибині 0,75 м від його поверхні. Над похованням, у південно-західній частині кургана, на глибині 0,5—0,7 м від поверхні кургана, лежало

сім невеликих плоских плит черепашкового вапняку, що перекривали праву половину грудної клітки і череп похованого. Над іншою частиною поховання кам'яне перекриття було зруйноване. Каміні спочатку, очевидно, знаходилися на дерев'яному перекритті могильної ями, тому що по боках були кусочки дерева і вапняковий тлін від очеретяної мати. Похований лежав на спині, головою на південний захід. На місці збереглися роздавлений череп, кістки грудної клітки, витягнута вздовж тулуба ліва рука, ліва половина таза і частина лівої стегнової кістки. Решта кістяка була знищена ямою поховання 11. Ребра лівої половини грудної клітки, лопатки, кістки лівої руки, уламки стегна лівої ноги пофарбовані в яскравочервоний колір. Біля правої лопатки знаходився уламок річкової черепашки-перловиці.

Поховання 11 (древньооямне) знаходилося під північно-західною частиною поховання 14. Його могильна яма зрізала північно-східну частину поховання 10. Вона мала прямокутну в плані форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина ями 1,65 м, ширина 1, глибина 1,75 м від поверхні кургана. На дні ями лежав кістяк дорослої людини, на спині, головою на північний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім розпалися в різні боки. Збереженість кісток дуже погана. Під кістками збереглися темний тлін підстилки і червона фарба. Сліди цієї фарби помітні на кістках. На місці, де знаходився череп, з правого боку знайдена невелика срібна підвіска у вигляді колечка, діаметром 1,3 см, з трохи потоншеними кінцями, що спірально заходять один за одиний (рис. 74, 12). Вище лівого плеча лежали дві грудочки червоної фарби і невелика грудочка смоли.

Поховання 12 (древньооямне) в південно-західній частині кургана. Яма з уступом мала в плані вигляд неправильного чотирикутника з дуже заокругленими кутами і була орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 2,6 м, ширина 2,25, глибина від поверхні до уступу 1 м. Могильна яма була вирита нижче уступу в східній частині вхідної ями, впоперек щодо неї (з північного заходу на південний схід). На уступі, по краях ями, збереглися сліди попережного перекриття у вигляді дерев'яних колод, що лежали впритул одна до одної. Кінці їх на 0,4—0,5 м виступали за краї ями. Довжина колод близько 2 м, ширина 0,15—0,25 м. На східній стороні видно, що кінці колод, які виступали за краї ями, були закріплені колодою, що лежала зверху. Дерев'яне перекриття було накрите

очеретяною матою, від якої зберігся сірий тлін. Довжина ями нижче уступу 1,75 м, ширина 1,1, глибина 2,1 м (на 3,6 м нижче поверхні кургана). Стінки ями трохи розширювалися до дна. Площа ями біля дна 1,85×1,35 м. Яма вирита теслоподібним знаряддям шириною 4 см. На дні ями знаходилися два кістяки з головами, звернутими в різні боки (рис. 86, 4). Перший кістяк — дорослої людини — лежав на спині, головою на південний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Від другого кістяка, який лежав головою на північний захід, збереглися тільки зотлілий череп і частина грубчастої кістки. На лобі черепа була кругла пляма яскравочервоної фарби, діаметром 2,5 см. Місце, де знаходились кінці ніг першого кістяка і череп другого, густо засипане фарбою. На дні ями збереглося багато коричневого тліну (до 15 см завтовшки), а під ним помітні сліди вапна. Біля черепа першого кістяка ліворуч знайдений фрагмент маленької пронизки (довжиною 7 мм), зігнутої з тонкої бронзової пластинки (рис. 74, 15). Трохи праворуч від черепа лежав розтирач, що має вигляд овальної гальки чорнуватої метаморфічної породи, з дуже сточеними кінцями (рис. 77, 4); довжина його 9 см, поперечник 6 см. Праворуч від правого плеча знаходився дуже зотлілий гарпун, зроблений із скла довгої кістки, з одним, тепер обламаним зубцем (рис. 73, 13), довжина гарпуна 17 см, ширина 1,7 см.

За черепом другого кістяка знаходились купа з шести невеликих каменів, пофарбованих у червоний колір, і глиняна посудина. Остання (рис. 79, 1) має високу, майже циліндричну шийку, широкі округлі плічка і широке кругле дно. З одного боку від краю плічка йшла широка стрічкова ручка. На протилежному від неї боці, на плічках, знаходиться виступ з вертикальним отвором, що служив для підвішування. До середини висоти посудина прикрашена багатим вірьвовочним орнаментом: по вінцях ідуть вісім горизонтальних ліній, від яких на плічка спускаються великі заштриховані трикутники. Таким же вірьвовочним орнаментом прикрашена ручка і петля. В нижній частині посудини на поверхні є штриховка від загладжування. Колір посудини чорнуватий з жовтими плямами. Висота її 16 см, діаметр вінець 11,6, корпусу — 14 см.

Поховання 13 (сарматське) на захід від центра кургана. Могильна яма орієнтована з півночі на південь. Довжина її 2,2 м, ширина 0,75, глибина 1 м від поверхні насипу. Поховання виявилось зруйнованим. З глибини 0,5 м в заповненні ями траплялись розріз-

лені людські кістки. У великій норі, що перерізувала північний кінець ями, знайдені череп і ключиця. Біля південного кінця лежало кілька кісток стопи. Поховання, очевидно, було орієнтоване головою на північ. У заповненні ями знайдений уламок блакитної скляної бусини, кістка вівці, бронзова фібула з пластинчастою дужкою і рухомою голкою (рис. 73, 14), довжина фібули 8,5 см.

Поховання 14 (древньоаміє, основне) в центральній частині кургана, на рівні похованого чорнозему, на глибині 2,6 м під насипом (рис. 86, 5). Гробниця являла собою велику, складену на похованій поверхні з великих плит пісковика споруду у вигляді довгастого чотирикутника, орієнтованого по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 3,5 м, ширина 2,5 м. Проміжки між плитами зовні були заставлені плитками вапняку невеликих розмірів. Південно-східна частина складалася з двох великих плит, зміщених трохи під кутом одна до одної. Довжина однієї з них 1,25 м, товщина 0,2, висота 0,9 м; друга має довжину 0,75 м, товщину 0,3, висоту 0,6 м. З південно-західного боку була одна велика плита. Довжина її 1,5 м, товщина 0,3, висота 0,75 м. Північно-західна частина складалася з двох плит, покладених по одній лінії. Довжина їх по 1,15 м, ширина більш західної з них 1, товщина 0,4 м. Північно-східну частину обмежувала велика плита, що впала всередину гробниці (довжина плити 1,55 м, товщина 0,3 м). На зовнішньому боці цієї плити біля нижнього кінця був проточений жолобок 0,5 м завдовжки, 1 см завширшки і 0,8 см завглибшки. Шви між плитами і кути були заставлені більш дрібними плитами вапняку. Кам'яного перекриття над гробницею не було. Всередині її знайдено кілька зотлілих кусків дерева; не виключено, що вона мала перекриття з колод. Зовні камені були суцільно вкриті червоною фарбою. Сліди фарби особливо інтенсивні на каменях з південно-східного боку, на камені, що впавав біля західного кута, і на камені з північно-східного боку. З внутрішнього боку слідів фарбування не помітно. Верхній край каменів гробниці знаходився в насипу на глибині 1,7 м від його поверхні, нижні кінці вдавлювалися в ґрунт на 0,2—0,3 м. В землі, що заповнювала гробницю, знайдені зуби і уламки нижньої щелепи барана та уламок кістки тварини.

Дном гробниці служив щільний утрамбований похований чорнозем. Біля південно-західного краю знайдено вкритий червоною фарбою уламок малої гомілкової кістки людини. Інших слідів поховання не виявлено. Від північно-східного кута гробниці йшла простеже-

на на відстані 2,5 м велика нора, в якій траплялись розрізнені людські кістки (фаланги, ключиця, уламки черепа).

На південний схід від кам'яної гробниці, на рівні похованого чорнозему, знаходилися сліди кострища у вигляді тонкого шару попелу, вугілля та дрібних перепалених кісток. Земля під кострищем була слабо обпалена. Центральна гробниця на рівні похованого чорнозему, в радіусі 9—10 м від центра, була обнесена кромлехом з окремо розміщених плит вапняку і, рідше, плит пісковика; деякі камені поставлені на ребро. Розміри каменів від 0,15 до 0,6 м в поперечнику. Форма їх неправильна. В окремих випадках камені кромлеха нагромаджені один на одній. Камені засипані шаром жовтого суглинку, що становить основу насипу.

Крім описаних поховань, у кургані ще виявлено таке.

22. В південній частині кромлеха, між двома великими групами каменів, на невеликому камені були складені в одну купу стосом в напрямку із заходу на схід поруч одна з одною дві стегнові кістки, кістки гомілки і нижня щелепа людини. Епіфізи кісток обламани.

21. У східній частині кургана, за межами кам'яного кільця, на відстані 0,75 м від нього, на рівні похованого чорнозему відкрито місце близько 0,6 м в поперечнику, на якому у великій кількості були розсіпані зуби бика.

20. У північно-східній частині кургана, за межами кам'яного кільця, на рівні похованого чорнозему відкрито овальну пляму кострища, 0,5—0,6 м в поперечнику, у вигляді обпаленої червонуватої землі. Недалеко від цього місця, на південний схід від центра кургана, відкрито п'ять невеликих споруд з поставлених вертикально кам'яних плиток, що оточували невеликі ямки.

18. Огорожа з трьох поставлених на ребро плит черепашкового вапняку, що утворювали форму півкола з відкритою стороною на південний захід; огорожа облямовувала яму діаметром 0,25 м. В ямі зверху знаходився зуб корови. Нижче траплялось зотліле дерево від стовпа діаметром 10—12 см, що стояв вертикально.

17. Огорожа з шести поставлених на ребро вапнякових плит, що оточували на три чверті яму діаметром 0,2 м. Відкрита сторона звернена на північ. В ямі помітні сліди дерева.

16. Огорожа з чотирьох плит, встановлених на краю ями діаметром 0,25 м. Відкрита сторона звернена на південь. В ямі помітні сліди дерева.

15. Огорожа з трьох невеликих плит. Від-

крита сторона звернута на північний захід. Діаметр огорожі 0,2 м.

19. Огорожа з чотирьох плит, що стояли з півночі біля ями, яка мала 0,4 м в діаметрі. В ямі збереглися залишки дерев'яного стовпа діаметром 0,25 м. Біля цього стовпа знайдено зуб корови. Глибина ями 0,25—0,3 м.

Ці огорожі, очевидно, належали до культових споруд, зв'язаних з похованням 11.

Курган № 13

Насип цього кургана південно-східним краєм зливався з насипом кургана № 11. Висота його 0,6 м, діаметр 30 м. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип складався із щільного чорнозему з невеликими включеннями глини, так що похований ґрунт, зливаючись з насипом, відділявся від нього не дуже добре. Похований ґрунт знаходився на глибині 0,5 м від вершини кургана. Під насипом виявлено вісім могил (рис. 88), розташованих посередині. Сім з них мали кам'яні перекриття, що знаходилися, загалом, на рівні похованого ґрунту або трохи вище. По довжині всі могили були орієнтовані з південного заходу на північний схід. Основною серед них, очевидно, була могила 5, оскільки біля неї був помітний невеликий глиняний викид. По краю підшви кургана могили оточені неглибоким залпим ровом, що мав вигляд прямокутника, сторони якого дорівнювали близько 21 м. Ці поховання попередньо можна віднести до катакомбного часу.

Поховання 1 (катакомбне). Могильну яму простежити не вдалося. Поховання відкрито під вимостою з двох каменів на глибині 1 м від поверхні кургана. Кістяк лежав головою на північний схід, на правому боці, в сильно скорченому положенні. Руки були зігнуті в ліктях і покладені кистями перед обличчям, ноги зігнуті в колінах, так що коліна сходилися з ліктями рук, а п'яткові кістки підтиснуті до таза. Збереженість кістяка погана. Кістки рівномірно вкриті червоною фарбою; на кістяку і навкруги нього зустрічались кусочки згнилого дерева, можливо, від накату.

Поховання 2 (катакомбне). На глибині 0,45 м від поверхні кургана відкриті рештки поховання дорослої людини. Кістяк лежав у витягнутому положенні, головою на північний схід. Ноги були трохи звалені колінами вправо. Біля голови знайдені крупинки червоної фарби.

Поховання 3 (катакомбне). На глибині 0,15—0,25 м від поверхні кургана знаходилася кладка з каменів (рис. 89, 1, 2), що

мала овальну в плані форму і була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина кладки 2,6 м, ширина 1,4 м. В північно-східному кінці покладені впоперек два довгастих великих пісковикових камені, а в

В могилі знайдені такі предмети.

1. В головах похованих, між ними, стояла посудина, що має вигляд широкого глека з високо поставленими плічками (рис. 80, 3). Край його потовщений у вигляді валика, що

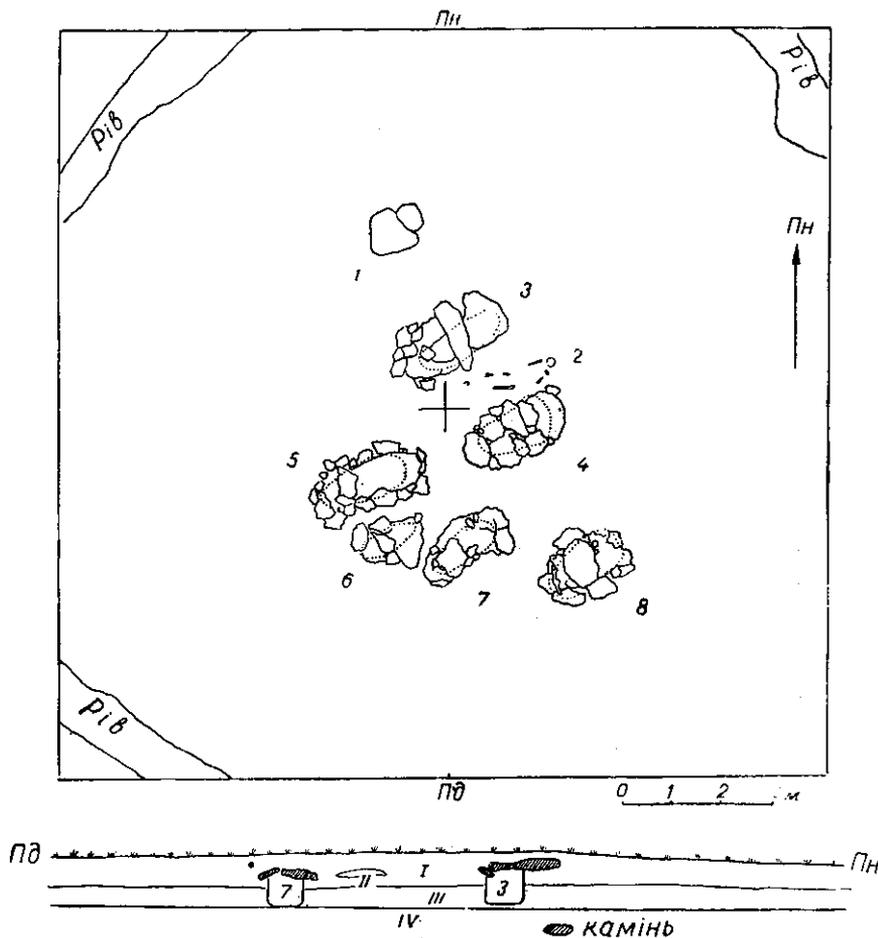

Рис. 88. План і розріз кургана № 13 групи Аккермень I.
I — насип; II — глина; III — похований чорнозем; IV — материк (суглинок).

південно-західному кінці—порівняно дрібні вапнякові камені з рваними краями. Під вимосткою, на глибині 0,75 м від поверхні кургана, чітко позначилась довгаста овальна в плані пляма могильної ями (рис. 89, 3). Довжина ями 1,9 м, ширина 0,75 м, дно її на глибині 1 м нижче поверхні кургана. Стінки ями прямі, дно горизонтальне.

В могилі виявилось парне поховання з погано збереженими кістками. Кістяк, що лежав з правого боку, невеликий, очевидно, жіночий, з лівого—крупний, можливо, чоловічий. Обидва кістяки лежали у витягнутому положенні, головою на північний схід. Руки були витягнуті вздовж тулуба, рука лівого кістяка лежала над правим кістяком.

Йде по зовнішній стороні, шийка звужується, корпус опуклий, дно плоске. Посудина зроблена з глини без домішок, випал середній, колір жовтий, поверхні заглажені до лощиння. Висота її 16 см, діаметр корпусу 17 см.

2. В південному кутку могили, ліворуч від кісток ніг другого кістяка, знаходилося знаряддя з темносірого прозорого кременю (рис. 73, 15), що має вигляд товстого трикутного скола з ретушю на одному боці.

3. Ліворуч біля черепа другого кістяка знаходилася грудка смоли.

Поховання 4 (катакомбне). На глибині 0,3 м від поверхні кургана знаходилася кладка з пісковикових каменів, що мали окатані краї, і вапнякових каменів з рваними краями.

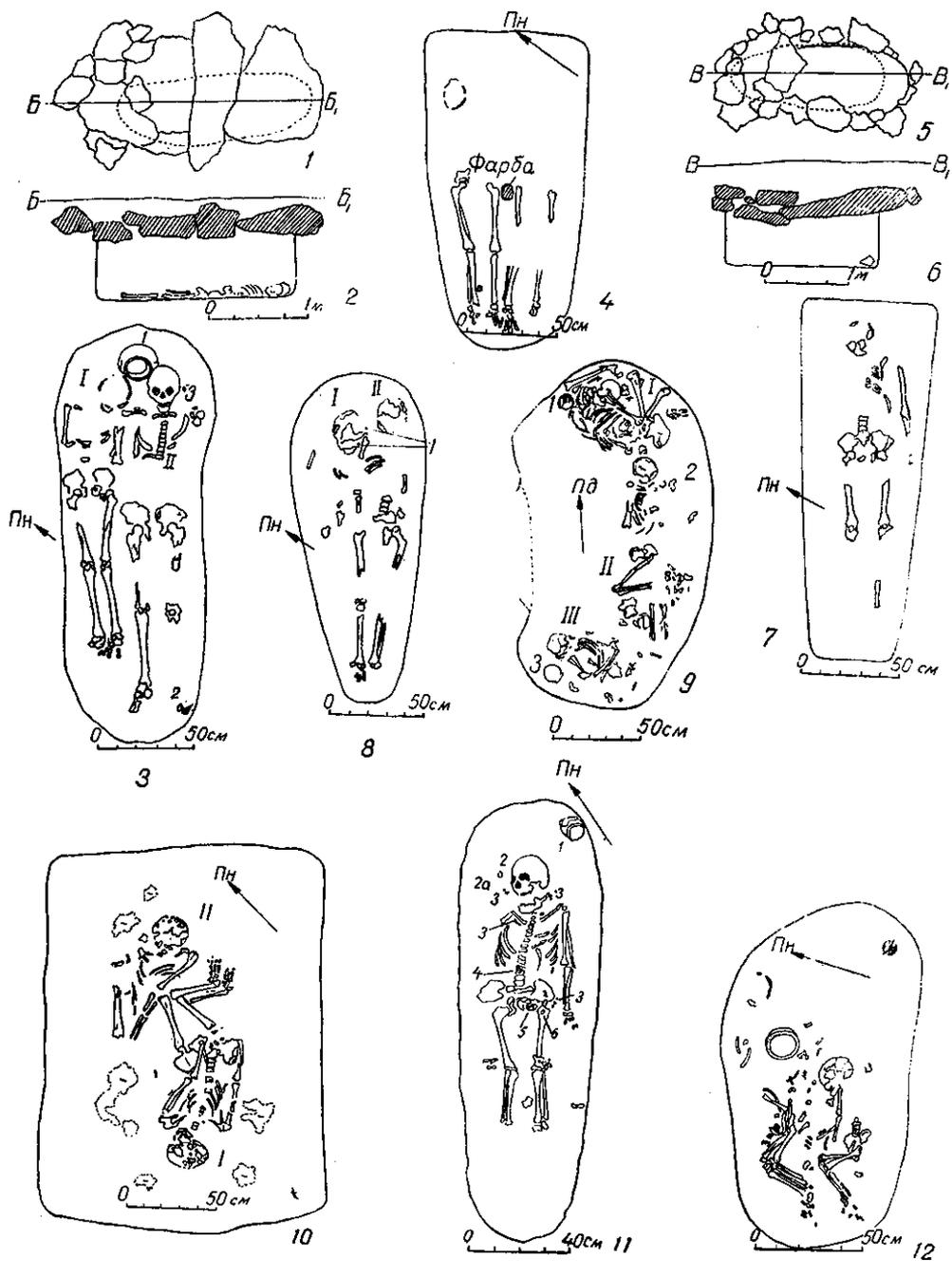

Рис. 89. Плани і розрізи поховань в курганах групи Аккермень I.

Курган № 13: 1-3 — поховання 3, 4 — поховання 4, 5-7 — поховання 5, 8 — поховання 7; курган № 19: 9 — поховання 1, 10 — поховання 2; 11 — курган № 22, поховання 2; 12 — курган № 20, поховання 2.

Довжина кладки 2,2 м, ширина 1,2, товщина 0,2—0,3 м. Під каменями збереглися відбитки накату з колод, покладених поздовжньо. Під каменями ж простежувалися сліди червоної фарби, що лежала суцільним тонким шаром. Могильна яма (рис. 89, 4) мала вигляд овала із заокругленим звуженням південно-західним і майже прямим північно-східним кінцями. Довжина її 1,6 м, ширина в південно-західному кінці 0,7, в північно-східному — 0,9, глибина 1,3 м. Поховання погане, дуже погане збереженості, збереглися лише кістки кінцівок. Обидва похованих лежали у витягнутому положенні, головою на північний схід. Між ними знаходилась грудка червоної фарби.

Поховання 5 (катакомбне, основне). Кам'яна кладка над могилою знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні кургана. Вона мала в плані порівняно правильну овальну форму (рис. 89, 5, 6). Основу її становив великий пісковиковий овальний камінь, обкладений по краях дрібними камінцями, а з південно-західного боку—грудкою каміння різного розміру. Довжина кладки 2,3 м, ширина 1,4 м. Під нею в похованому ґрунті, знаходилась могильна яма (рис. 89, 7), орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. В північно-східному кінці вона пряма, а в південно-західному—заокруглена, стінки її вертикальні, дно горизонтальне. Довжина ями 1,8 м, ширина в північно-східному кінці 0,7, глибина від поверхні кургана 1,3 м. Поховання одиночне. Кістяк, можливо чоловіка, лежав у витягнутому положенні, головою на північний схід, руки й ноги витягнуті. Подекуди біля кістяка траплялися крихти червоної фарби. Кістки збереглися погано.

Поховання 6 (катакомбне). Кам'яна кладка над могильною ямою знаходилась на глибині 0,3 м від поверхні кургана. Кладка широка, але коротка, майже трикутна. Орієнтовано її із заходу на схід. У східному кінці впоперек лежав овальний пісковиковий камінь, уся інша площа була закладена вапняковими каменями різного розміру в один чи два ряди. Довжина кладки 1,6 м, ширина 1,2 м. Безпосередньо під каменями, на глибині 0,7 м від поверхні кургана, виявилась дуже маленька овальна яма, заповнена пухкою землею. Довжина її 1,2 м, ширина 0,4, глибина нижче поверхні кургана 1,1 м. На дні могили виявлені незначні рештки дитячого кістяка, орієнтованого головою на північний схід.

Поховання 7 (катакомбне). Кам'яна кладка над могильною ямою мала довгасту форму і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Складена вона з вапнякових плит. Довжина її 2,2 м, ширина 1,

товщина 0,1—0,25 м. Під кладкою відкрита вузька довга могильна яма із заокругленими кінцями. Довжина її 1,7 м, ширина в південно-західній частині 0,45, в північно-східній — 0,75 м, глибина від поверхні кургана 1,2 м.

В могилі знаходилися два кістяки дуже погане збереженості. Обидва похованих лежали у витягнутому положенні, головою на північний схід. Біля решток першого (правого) кістяка, можливо жіночого, з лівого боку виявилась невелика кількість дрібних бронзових дротинок у вигляді спіралей, а також овальних колечок і петельок. Бронзові дротинки чотирикутні в перерізі, скручені посередині круглою петлею з гакоподібно загнутими кінцями, в цілому вигляді є один екземпляр. Скобочки з такого ж дроту мають прямо і гакоподібно загнуті кінці (рис. 74, 16). Бронзова провідка із спіралью закрученого дроту, круглого в перерізі (рис. 74, 17). Скобки, очевидно, є рештками окуття від дерев'яної посудини (пор. рис. 81, 3).

Поховання 8 (катакомбне). На глибині 0,3—0,4 м від поверхні кургана, над могилою, знаходилась довгаста кладка з пісковикових і вапнякових каменів, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Каміні плитчасті. Зверху на вимостці впоперек лежав великий овальний пісковиковий камінь. Довжина кладки 1,8 м, ширина 1,5 м. Під вимостою відкрито овальну в плані могильну яму, трохи звужену в південно-західному кінці. Довжина її 1,7 м, ширина 0,8, глибина від поверхні кургана 1,2 м. Поховання одиночне, погане збереженості. Похований (очевидно, чоловік) лежав на лівому боці, головою на північний схід, із слабо зіпнутими в колінах ногами і повернутим догори спишною частиною тазом. На кістках таза і біля них спостерігалися сліди червоної фарби, пофарбованість була помітна і на нижніх кінцях кісток ніг.

Курган № 17

Висота кургана 1,25 м, діаметр його 38 м. Насип розорювався. Розкопки кургана проведені на площі 22×22 м. В структурі і влаштуванні насипу не помічено ніяких особливостей. Похований чорнозем відділявся від насипу на глибині 1,1 м нижче вершини кургана. Під насипом з південного і південно-західного боків було відкрито рів, ширина якого на рівні суглинку дорівнювала 1,2—1,3 м, глибина від поверхні похованого чорнозему становила 1 м. У верхніх горизонтах наміву чорнозему, що заповнював рів, траплялись кістки бика. Всього в кургані від-

крито одинадцять поховань (рис. 90): одне древньоямне, основне (п. 10), чотири катакомбних (п. 1—4), одне зрубне (п. 11), одне скіфське (п. 9), чотири пізньокочівницьких (п. 5—8). Поховання концентрувалися в цент-

на. Поховання чоловіче*, одиночне. Кістяк дорослої людини лежав ближче до північно-західної стінки камери, на спині, головою на південний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги розпалися ромбом; очевидно, спочатку

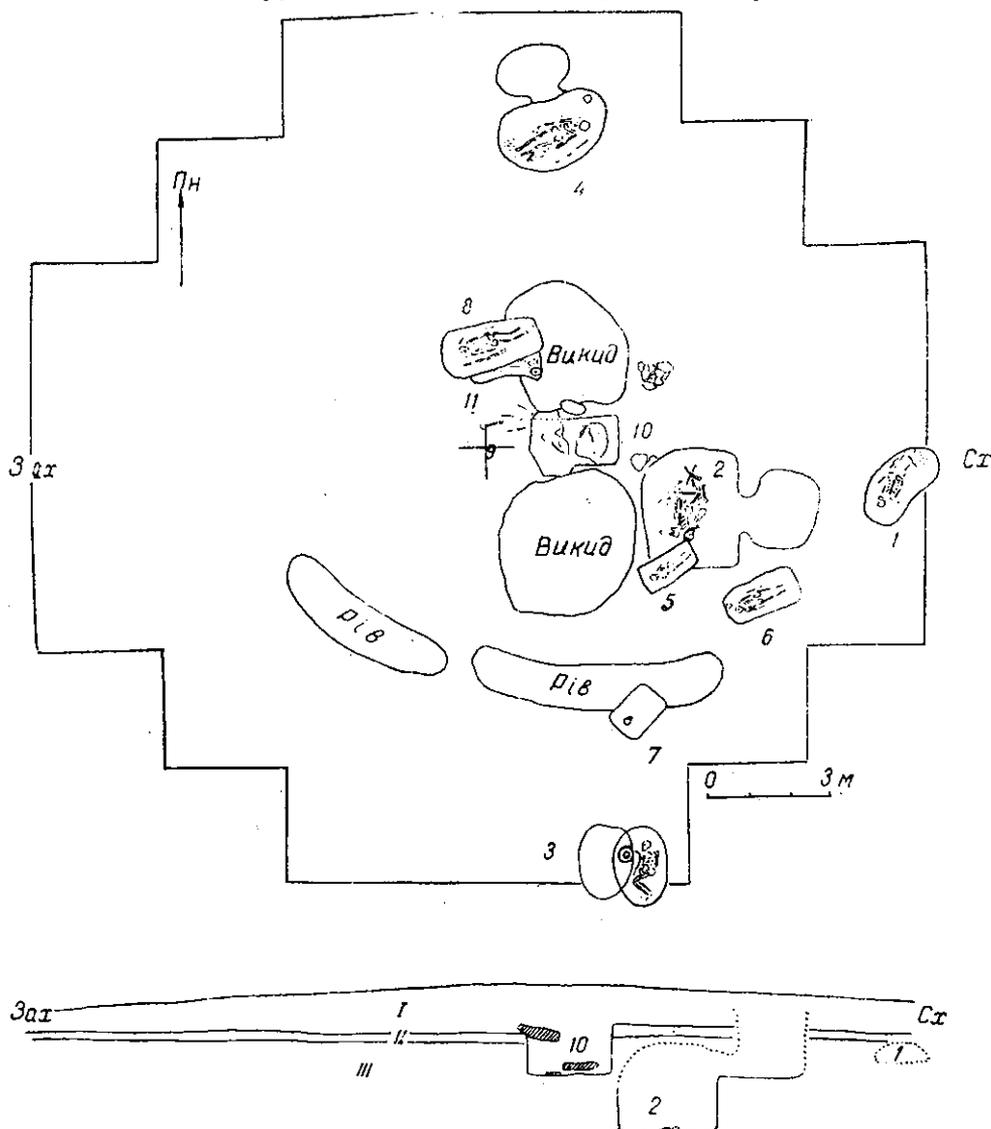

Рис. 90. План і розріз кургана № 17 групи Аккермень I.
I — насип; II — похований ґрунт; III — материк (суглинок).

ральній, східній і південній частинах насипу.

Поховання 1 (катакомбне) в східній частині кургана. Вхідна яма не помічена; вона, очевидно, знаходилася зверху, над поховальною камерою. Склепіння катакомби провалилось. Вона мала овальну в плані форму і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,2 м; ширина 1,25, висота 0,6 м. Дно катакомби знаходилось на глибині 1,7 м від поверхні курга-

вони були зігнуті колінами догори. Череп повернутий лицьовою частиною вниз. Дрібні кістки розкидані гризунами, але загалом збереженість кістяка була доброю. Біля правої плечової кістки лежала грудочка червоної фарби. Серед кісток грудної клітки знайдено кістяне кільце, півкругле в перерізі, ретельно виточене і заповіроване (рис. 74, 18); діаметр кільця 2,7 см.

Поховання 2 (катакомбне) в східній

частині кургана. Вхідна яма в плані мала вигляд чотирикутника із сильно заокругленими кутами, по довжині вона була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,95 м, ширина 1,35, глибина від поверхні кургана 2 м. На північний захід від вхідної ями знаходилась велика глибока поховальна камера із склепінням, що просіло. Довжина устя близько 0,4 м, ширина 0,8 м.

Поховальна камера була орієнтована по довжині з півночі на південь. У південній частині вона мала прямокутну в плані форму, а в північній кути були заокруглені. Дно її знаходилось на 1,35 м нижче дна устя. Довжина поховальної камери дорівнювала 2,9 м, ширина — 2,15 м. Висота, як можна судити по залишках склепіння в кутках, була не нижче 1,4 м. Дно знаходилось на глибині 3,65 м від поверхні кургана (на 2,25 м нижче поверхні похованого чорнозему). Всередині катакомби, на трохи пониженому до центра дні, лежали два кістяки, орієнтовані головами на південь.

Перший кістяк розкиданий. Череп повернутий догори потиличним отвором. Інші кістки лежали перемішані між собою. Другий кістяк зберігся краще. Він лежав на спині, череп повернутий вправо, руки витягнуті вздовж тулуба, кістки ніг розкидані, але спочатку вони, очевидно, були зігнуті в колінах і звернуті вправо. Обидва кістяки пофарбовані.

Праворуч від черепа другого кістяка, біля південної стінки катакомби, знаходилась роздавлена глиняна посудина (рис. 71, 11) з трохи звуженими прямими вінцями, добре позначеними, високо поставленими плічками, опуклим корпусом і плоским дном; колір її чорнуватий, з жовтими плямами, верх заглажений, поверхня нижче плічок вкрита нерегулярною штриховкою, по плічку йде орнамент зигзагом, нанесений тим же гребінчастим інструментом, сліди якого у вигляді штриховки знаходяться в нижній частині посудини. Висота посудини 17,5 см, діаметр вінець 15 см. Під стегном правого кістяка лежав великий крем'яний ніж (рис. 73, 16) з темносірого димчастого трохи прозорого кременю, оброблений крупними неглибокими сколами. Клинок ножа обоюдогострий, симетричний. Лезо суцільно круто заретушоване, із слідами залощеності від роботи. Клинок масивний, в перерізі лінзовидний. Довжина ножа 16,4 см, ширина 4 см.

Поховання 3 (катакомбне) на південь від центра кургана. Вхідна яма завдяки кольору дуже щільної глинистої землі, що її заповнювала, простежена від самої поверхні на сипу (рис. 83, 5, 6). Вона мала овальну в пла-

ні форму і була орієнтована по довжині з півночі на південь. Довжина її 1,8 м, ширина 1,25, глибина 1,7 м від поверхні кургана. Вхідна яма сполучалася з поховальною камерою, що знаходилась нижче вхідної ями, під її східною стінкою. В усті траплялися невеликі кусочки гнилого дерева від загородки. Поховальна камера мала овальну в плані форму і по довжині була орієнтована також з півночі на південь. Дно її було глибшим за вхідну яму на 0,65 м. Довжина камери 1,95 м, ширина 1,2, висота 0,95 м. Поховальну камеру заповнювала пухка, трохи ущільнена земля.

Поховання було одиночне. Кістяк дорослого чоловіка * лежав на правому боці, головою на північ, ліва рука була покладена кистю на таз, права рука витягнута, ноги зігнуті в колінах. Кістки стоп і кистей рук збереглися на первісному місці. Біля входу до катакомби стояла неорнаментована плоскодонна посудина (1) ріповидної форми, з широким ледве ввігнутим дном, широким низьким корпусом, округлими плічками і звуженою, але досить широкою шийкою, що мала вигнуті назовні, масивні, трикутні в перерізі вінця. Висота посудини 25 см, діаметр корпусу 43 см (рис. 80, 1). Між нею і кістяком знаходились рештки дерев'яної посудини (2), обшитої бронзовим дротом. Всередині її були кістки тварини (вівці). Від дерев'яної посудини, що мала, очевидно, вигляд миски або глибокого блюда, зберігся один бік із заокругленим краєм. Вздовж нього посудина була прошита бронзовим, чотиригранним в перерізі дротом, який іде всередині і зовні двома переривчастими горизонтальними лініями (рис. 81, 3). На рисунку зображено схему прошивки посудини дротом.

Поховання 4 (катакомбне) в північній частині кургана. Вхідна яма овальної форми. Довжина її з південного заходу на північний схід 1,5 м, ширина 1,3, глибина від поверхні кургана 1,4 м. Вона була заповнена глиною із землею. З південно-східного боку її знаходилась поховальна камера із склепінням, що просіло; з вхідною ямою камера сполучалась коротким широким (0,6 м) устям. Поховальна камера мала овальну в плані форму і була орієнтована, як і вхідна яма, з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,35 м, ширина 1,65, висота 0,7 м; дно знаходилось на глибині 2,1 м від поверхні кургана. Поховальна камера була заповнена пухкою землею, перед устям траплялись куски гнилого дерева від заслона. Похований, дорослий чоловік *, високий на зріст, лежав у витягнутому положенні, головою на північний

схід. Нижня щелепа була на первісному місці, череп відкотивсь убік. Руки витягнуті вздовж тулуба і покладені долонями вниз. Кисті рук сильно пофарбовані. Праворуч від плеча була пляма червоної фарби, біля ноги лежала прудочка такої ж фарби.

В північному кутку катакомби, праворуч від черепа, знаходилася сильно зотліла дерев'яна посудина, повернута догори дном; діаметр посудини 15 см. Ліворуч від черепа знаходились кам'яний товчачик і бронзовий ніж. Товчачик (рис. 77, 5) являє собою велику гальку твердої дрібнозернистої кристалічної породи сірого кольору. На поверхнях його помітні сліди червоної фарби. Один кінець товчачика сильно стертий від вживання. Довжина каменю 15 см, ширина 5, товщина 3 см. Бронзовий ніж (рис. 73, 17) має вигляд обоюдогострого листовидного клинка з прямою ручкою. Збереженість ножа добра, довжина його з ручкою 9,5 см, ширина 2,8 см. Ліворуч від похованого, вздовж стінки поховальної камери, збереглися незначні рештки сильно зотлілої дерев'яної палки, довжина якої 80 см, товщина 2 см. Судячи з довжини, можна думати, що це був лук.

Поховання 5 (пізньокочівницьке) на південний захід від центра кургана, на глибині 0,35 м від його поверхні. Верх черепа похованого був зірваний плугом. Кістяк, можливо підлітка, лежав у витягнутому положенні, головою на південний захід. Права рука витягнута і покладена кистю на таз, ліва лежала поперек живота. На хребцях попереку виявлено два залізних кільця, які за розмірами трохи відрізнялися одне від одного. Між верхніми кінцями стегон знаходився залізний ніж, що розпався.

Поховання 6 (пізньокочівницьке) на південний схід від центра кургана, на глибині 1,25 м від його поверхні, в похованому чорноземі. Довжина могильної ями 2,1 м, ширина 0,7 м. На дні були помітні слабкі сліди зотлілих планок від гробовища (рис. 83, 7), ширина яких дорівнювала 4 см. Похований лежав на спині, у витягнутому положенні, головою на південний захід. У 0,2 м від потилиці знаходилися залізний ніж (1) і глиняний горшечок (2), ліворуч, біля шийних хребців, знайдено кістяний гудзик (3), праворуч, біля нижньої щелепи, — бронзове вискове кільце (4), а під нижньою щелепою — друге таке саме кільце (5). На 10 см вище лівої плечової кістки знайдена велика бусина із синього каменю (6). Праворуч від стегна правої ноги знаходилося залізне кільце (7). Біля північно-східного краю могили, на 10 см

вище її дна, лежало пряслице, зроблене з черепка від червоноглиняної посудини (8).

1. Ніж (рис. 74, 19) з коротким масивним однолезовим клинком, кінець його заокруглений в бік спинки, черенок обламаний. Довжина клинка 6,5 см.

2. Горшечок (рис. 71, 8), виготовлений на гончарському крузі з добре промішаної чистої глини. Дно його нерівне, шершаве, корпус з високо поставленими округлими плічками, вінця відігнуті, біля краю, очевидно, була стрічкова ручка. По плічках трокреслено вістрям поясок з чотирьох-п'яти ліній, вище якого йде ряд навскісних коротких нарізів. Колір посудини сірий, зовнішня і внутрішня поверхні її заокруглені. Висота посудини 11,5 см, діаметр корпусу 14, дна — 7,5 см.

3. Круглий кістяний гудзик (рис. 74, 20) з овальним виступом, в якому зроблено круглий отвір для пришивання.

4, 5. Два бронзових вискових кільця (рис. 74, 21). Вони круглі, з незімкнутими кінцями, порожнисті, згорнуті з листочка бронзи у вигляді трубочки та обмотані ниткою, яка частково збереглася на одному з них. Діаметр кільць 3 см.

6. Плоска кругла бусина із синього каменю. Поверхня каменю осипається. Для підвішування ближче до одного краю зроблено невеликий круглий отвір (рис. 74, 22). Діаметр бусини 2,8 см.

7. Залізне кільце, можливо, від пряжки; внаслідок окислення втратило свою форму. Діаметр кільця 3 см.

8. Фрагмент червоноглиняної кружальної посудини (рис. 74, 23), обточений у вигляді пряслиця, з отвором в центрі і двома глибокими вирізами біля краю. Черепок червоний, верхні вкриті білястим ангобом, краї заглажені. Діаметр кружка 5,3 см.

Поховання 7 (пізньокочівницьке) на південний схід від центра кургана, на глибині 0,4 м від його поверхні. Поховання дитяче. Від нього зберігся тільки череп, який лежав лицьовою частиною догори і потилицею на південний захід. Біля черепа знайдено кілька бусин і золочену бронзову бляшку. Дві бусини — з білої пасти у вигляді простих колючок; одна бусина з чорного блискучого скла у вигляді короткого циліндрика; довгаста підвіска з синього скла з двома нарізками зверху (рис. 74, 24). Бронзова позолочена неправильна чотирикутна бляшка з чотирма отворами для пришивання (рис. 74, 25).

Поховання 8 (пізньокочівницьке) на північ від центра кургана. Могильна яма, врита в щільному насипу, простежувалась добре. Довжина її 2,5 м, ширина 1,1, глиби-

на 1 м. На дні були помітні зотлілі планки від гробовища.

Похований лежав головою на південний захід, у витягнутому положенні, на спині. Праворуч біля черепа, коло шийних хребців, знаходилося бронзове порожнисте вискове кільце, ліворуч від черепа лежали два ребра бика чи коня.

Бронзове порожнисте вискове кільце з прямо обрізаними кінцями, що не сходяться і трохи розведені в боки. На бронзі помітні сліди обмотування ниткою. Біля лівої ключиці знаходилася бронзова кругла бусина чи, вірніше, гудзик з великою петлею, яка мала широкий отвір для пришивання (рис. 74, 26).

Поховання 9 (скіфське) трохи на північ від центра кургана. Могильну яму простежити не вдалося. Похований (рис. 83, 8) лежав на глибині 0,9 м від поверхні кургана, у витягнутому положенні, головою на схід, з розкинутими в сторони руками. Кістки, починаючи з хребців попереку, трохи сповзли вниз, вправо. Правий бік таза і праве стегно знищені норами. Біля лівого стегна поблизу колін знаходився сагайданий набір бронзових наконечників стріл (1), звернутих вістрями до ступнів ніг. До 90 наконечників було розкидано по могилі і навіть далеко за її межами — у норах. Усі наконечники одного типу — короткі, тригранні, з ледве опущеними нижче втулки гранями і без таких виступів нижче краю (рис. 74, 27). Біля коліна лівої ноги був кінець залізного меча (2), що лежав попереку ніг. Верхня частина меча знищена норами. Біля зап'ястя лівої руки знайдена сильно зіпсована іржею залізна ворворка у вигляді низького зрізаного конуса (3). Серед ребер, праворуч від лівої плечової кістки, знаходилася бронзова ворворка (4), яка мала вигляд високого зрізаного конуса (рис. 74, 28). Ліворуч від хребців попереку лежав пращовий камінь (5) у вигляді невеликої овальної, добре обточеної гальки, діаметром 4,2 см.

Поховання 10 (древньоамне, основне) в центрі кургана. Могильна яма мала прямокутну в плані форму і була орієнтована із заходу на схід; довжина її 2,05 м, ширина біля західного кінця 1,05, біля східного — 1,15 м, глибина від поверхні похованого чорнозему 1,15 м (на 2,25 м нижче вершини кургана). Стінки ями, крім північної, сильно зіпсовані норами. Зверху яма була вкрита двома великими пісковиковими плитами. Західна плита трохи нахилилася в яму. Довжина її 1,5 м, ширина 0,95, товщина 0,15 м. Східний камінь осів на дно могили, довжина його 1,1 м, ширина 0,95, товщина 0,2 м. Камені були укріплені над могилою на двох великих колодах,

покладених вздовж ями по її краях. Від них зберігся тлін у вигляді широких смуг по нижній поверхні на кінцях каменів. Поховання збереглося погано; очевидно, частина кісток з цієї могили була винесена гризунами в поховальну камеру катакомби поховання 2. Кістяк лежав на спині, головою на захід, з руками, вільно розкинутими вздовж тіла; ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вліво. Кістки і дно могили в тій частині, де лежав похований, були суцільно вкриті червоною фарбою. Біля хребців попереку знаходилися два крем'яних черенкових наконечники стріл (рис. 74, 29). Один з них має трикутну форму з ледве опущеними вниз кінцями і трикутний черенок. Ретуш дуже старанна. Довжина його 3,2 см, ширина 1,5 см. У другого подібного наконечника кінець обламаний. Форма його більш довгаста, кінці заокруглені, зроблений він також старанно.

Поховання 11 (зрубне?) на північ від центра, на глибині 1,3 м від поверхні кургана, в похованому ґрунті, трохи нижче кочівницького поховання 8. Могильна яма (рис. 83, 9) орієнтована по довжині із заходу на схід. Довжина її 1,25 м, ширина 0,85 м. З південного боку могила була вкрита похило поставленими дошками, ширина яких 12 — 14 см, а наявна висота 40 см. Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Ліва рука простягнута до колін, права рука зігнута і лежала попереку лівої руки. Ноги слабо зігнуті. Між черепом і східною стінкою могили стояла велика посудина (рис. 71, 12) з порівняно широкою і високою шийкою, трохи відігнутим назовні краєм, широким, заокругленим корпусом і плоским дном, позначеним зовні масивним виступом. Колір чорнуватий і коричнюватий, черепок рихлий, поверхні гладкі. Висота посудини 24 см, діаметр корпусу 21 см. Поруч з посудиною лежали крижі з хвостовими хребцями вівці, а під ними — три ребра. До черепа й посудини були привалені три кістки ніг вівці.

Курган № 19

Висота кургана 0,3 м, діаметр його 32 м. Насип розорювався. Розкопки кургана проведні на площі 16×16 м. Насип складався з дуже щільної чорної землі. На глибині 0,8 м від його поверхні залягав суглинок. В північній частині насипу трапились уламки ліпної посудини катакомбного часу і зуби бика. В кургані відкрито п'ять різночасних поховань (рис. 91): два древньоамних (п. 2, 3), одне катакомбне (п. 1), одне скіфське (п. 5), час поховання 4 визначити не вдалось.

Поховання 1 (катакомбне) в південній частині кургана. Вхідна яма округлої в плані форми була витягнута з півночі на південь. Стінки ями вертикальні, в нижній частині округло переходили у дно. Довжина її 1,3 м,

тягнута вздовж тулуба, ліва не збереглася Біля шийних хребців знаходились кістяні пронизки і підвіски із зубів тварин (2).

Кістки третього померлого (III) скинуті в купу біля південної стінки камери. З право-

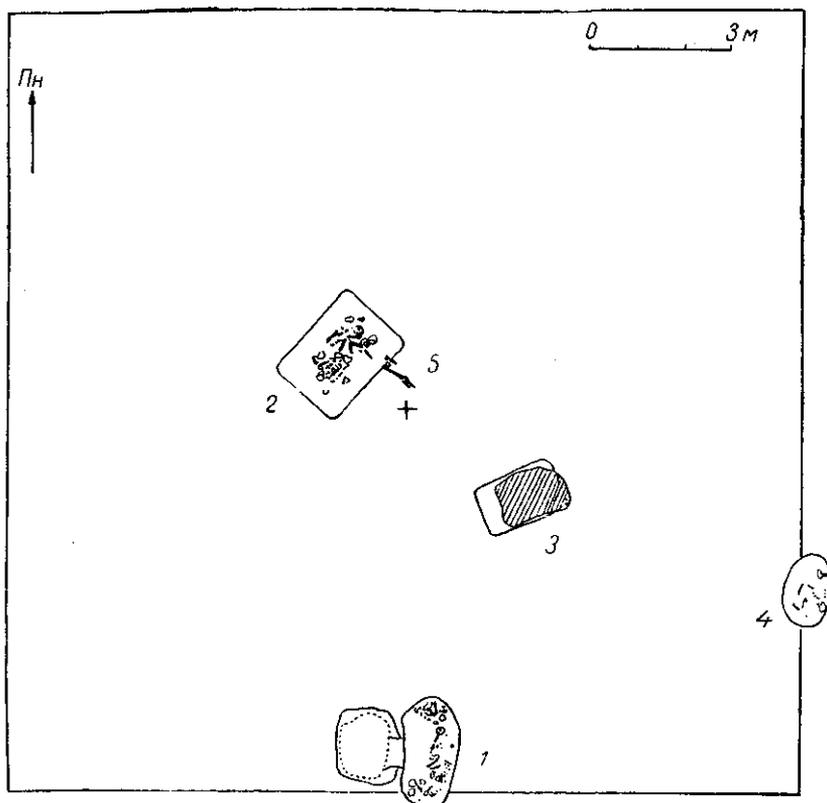

Рис. 91. План розкопок кургана № 19 групи Аккермень I.

ширина 1,2, глибина 1,4 м. В східній стороні знаходилось устя катакомби, щільно закладене чотирма вапняковими каменями неправильної форми. Ширина устя 0,7 м, довжина 0,3, висота 0,2 м. Яма заповнена щільною, чорною, змішаною з глиною землею, в якій траплялись окремі кістки тварин. Поховальна камера мала овальну в плані форму з трохи ввігнутою західною стінкою. Орієнтована вона з півночі на південь. Довжина її 2,2 м, ширина 1,15, висота 0,75, глибина від поверхні кургана 1,9 м. Дно камери нижче устя на 0,5 м. В катакомбі виявилось три кістяки (рис. 89, 9).

Кістки (рук, ніг, таза, хребці, череп) першого похованого (I) скинуті в купу біля північної стінки камери. Коло них з правого боку стояв перевернутий догори дном горщик (1). Другий кістяк (II) лежав посередині катакомби, біля східної стінки, на спині, головою на північ, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука ви-

го боку кісток, біля черепа, стояв перевернутий догори дном горщик (3).

1. Посудина (рис. 71, 13) з короткою шийкою і трохи відігнутими назовні вінцями, опуклими стінками та сплюсненим дном. Поверхня посудини шершава і вкрита півкруглими розчісами по всьому корпусу. Висота її 10 см, діаметр вінець 10, корпусу — 12 см.

2. Намисто, рештки якого знайдені біля шийних хребців другого кістяка, складається з двох підвісок, зроблених з іклів хижака, чотирьох довгих гладких пронизок, п'яти довгих пронизок із спіральними нарізками і 14 коротких гладких циліндричних бусин (рис. 73, 18).

3. Посудина (рис. 81, 2) з прямими вінцями, високими плічками, опуклим корпусом і круглим дном. Поверхня її шершава. Колір нерівномірний, від сіруватого до бурого. Посудина прикрашена по плічках зубчастим орнаментом в ялинку і півкруглими гребінчастими розчісами по всьому корпусу. Висота

її 13,6 см, діаметр вінець 13,5, корпусу—16 см.

Поховання 2 (древньоямне) в центрі кургана (рис. 89, 10). Могильна яма чотирикутної в плані форми з округлими кутами була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,45 м, ширина 1,8 м. До низу яма трохи розширювалася. Глибина її 2 м від поверхні кургана. В нижній частині на стінках збереглися сліди знаряддя у вигляді вертикальних жолобків шириною 1,5 см, глибиною 2 см. В ямі траплялись куски дерева, очевидно, від зотлілого дерев'яного накату. В ямі знаходилося два кістяки дуже поганої збереженості, що лежали головами в протилежні бочки. Перший кістяк (I) лежав на спині, головою на південний захід, з витягнутими вздовж тулуба руками і зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вліво. Навколо черепа куски червоної фарби. Другий кістяк (II), орієнтований на північний схід, очевидно, лежав на правому боці, ноги його були зігнуті в колінах і притиснуті до тулуба. Навколо черепа помітна червона фарба. Обидва кістяки рівномірно пофарбовані.

Поховання 3 (древньоямне, основне). В центрі кургана, на глибині 5 см від його поверхні, виявлений камінь великих розмірів. Довжина його 1,5 м, ширина 0,9, товщина 0,22 м. Камінь плоский, з одного боку оброблений. Під ним знаходилась могильна яма чотирикутної в плані форми, з округлими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина ями 1,9 м, ширина і глибина 1,1 м. На стінках ями збереглися сліди знаряддя у вигляді вертикальних жолобків шириною 2 см, глибиною 1,5 см. Від кістяка, що лежав у центрі ями, частково уціліли кістки рук, ніг і окремі хребці. Судячи з кісток, які збереглися, кістяк лежав на спині, головою на північний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Руки витягнуті вздовж тулуба.

Поховання 4 (не визначене) в південно-східній частині кургана. Могильна яма, овальної в плані форми, мала довжину 1,75 м, ширину 0,9, глибину 1 м. Орієнтовано її з південного заходу на північний схід. Поховання зруйноване. Череп лежав біля східної стінки. Решта кісток (ребра, хребці) в безладді були розкидані по ямі.

Поховання 5 (скіфське) в центрі кургана, на глибині 1,25 м від його поверхні. Могильна яма не виявлена. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. Біля черепа з лівого боку стояв горщик банкового типу (рис. 81, 1)

з трохи опуклими боками, відігнутими назовні вінцями і невеликим зливом. Дно його плоске, з виступаючим краєм. Під вінцями є ряд наскрізних проколів, поверхня шершава. Колір темний з сірими плямами, висота посудини 14,3 см, діаметр дна 9, вінець—12 см.

Курган № 20

Висота кургана 0,3—0,4 м, діаметр його 20 м. Насип прозорювався. Розкопки кургана проведені на площі 14×14 м. Насип з дуже щільної чорної землі нічим не відрізнявся від похованого чорнозему. Глина залягала на глибині 0,9 м від поверхні кургана. На рівні глини відкрито рів, що переривався в західному боці. Ширина рову 1—1,5 м, глибина його в глині 0,5 м, глибина від поверхні насипу 1,4 м. Рів заплив чорноземом. Діаметр рову 9 м. Безпосередньо над ровом ішло кільце, складене з невеликих вапнякових каменів. Камені в багатьох місцях відсутні; вони, можливо, були зняті в зв'язку з риттям могил. В середині знаходилося друге кільце з кам'яних вапнякових плиток, поставлених на ребро з невеликим нахилом назовні. Камені стояли на глибині 0,55 м від поверхні кургана, на рівні похованого ґрунту. Висота каменів 0,25—0,3 м, зазначене кільце збереглося тільки в західному боці.

В кургані відкрито шість різночасних поховань (рис. 92): одне древньоямне (п. 6), що було зруйноване, три катакомбних (п. 1, 2, 5), одне скіфське (п. 4) і одне, очевидно, зрубне (п. 3). Остання досипка кургана була проведена, мабуть, уже в окіфський час, на що вказують залізні зв'язані із скіфською могилою (п. 4) вудила, знайдені над заплитим ровом під насипом кургана.

Поховання 1 (катакомбне) в південно-західній частині кургана. Вхідна яма в плані мала вигляд чотирикутника, орієнтованого по довжині з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,4 м, ширина 1, глибина від поверхні кургана 1,3 м. Устя катакомби, очевидно, було вище східця, який зберігся з північно-західного боку; в зв'язку з чим простежити коридорчик, що сполучав вхідну яму з катакомбою, не вдалося. До північно-східної стінки вхідної ями привалена груда каменів, які спочатку, очевидно, закривали вхід у поховальну камеру. Остання мала овальну в плані форму і була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Довжина катакомби 2 м, ширина 1,5, висота 0,65 м; дно її знаходилося на глибині 1,7 м від поверхні кургана. В катакомбі було поховано дорослого й дити-

ну. Обидва вони були орієнтовані головами в південно-західному напрямку.

Кістяк дорослої людини лежав ближче до північно-західної стінки катакомби. Череп круто повернутий вправо, корпус відвалився вліво

ментована посудина з прямими вінцями, округлими високо поставленими плічками і невеликим плоским дном (рис. 85, 5). Посудина має жовтуватотемний колір, поверхні її заглажені; як всередині, так і зовні помітна не зовсім

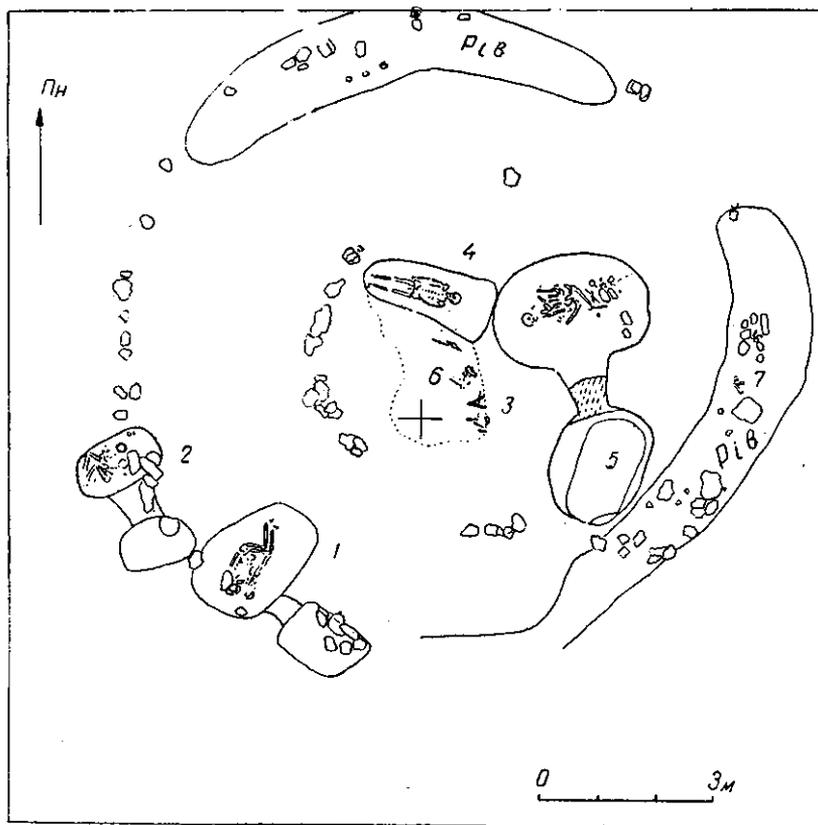

Рис. 92. План розкопок кургана № 20 групи Аккермень I.

(можливо, що похований спочатку лежав на правому боці) і лежав немовби на спині, ноги були зігнуті колінами догори, але потім упали вправо. Під черепом зберігся тонкий шар смоли, що вкривав його спочатку, мабуть, суцільно. На смолі виразно видні відбитки волосся, зверху якого була накладена смола. Товщина шару смоли не більше 1—2 мм.

Кістяк дитини знаходився праворуч від дорослого, тобто в південно-східній частині катакомби. Він лежав на спині, з руками, витягнутими вздовж тулуба, і трохи зігнутими, зваленими вправо ногами. Під черепом і на кінцях ніг була червона фарба.

Перед обличчям дорослої людини на 8 см вище дна могили знайдена срібна серга (рис. 74, 30) з масивного, круглого в перерізі стержня з лопаточковидно розкованими заокругленими кінцями, що далеко заходять (спірально) один за одний. В південному кутку могили стояла перевернута догори дном ціла неорна-

затерта гребінчаста штриховка. Висота посудини 13 см, діаметр вінця 14 см.

Поховання 2 (катакомбне) в західній частині кургана. Вхідна яма неправильної довгастої форми була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,3 м, ширина 0,7, глибина від поверхні кургана 1,6 м. Вхід до катакомби знаходився в північно-західній її частині. З правого боку він був закладений одним вапняковим каменем середніх розмірів. Висота устя катакомби 0,25 м, ширина 0,55, довжина ходу 0,4 м. Поховальна камера (рис. 89, 12) мала невеликі розміри, в плані вона овальна і була орієнтована по довжині однаково з вхідною ямою, тобто з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,5 м, ширина 0,8, висота 0,5 м. Дно її знаходилось на 0,3 м нижче входу і на 2 м нижче поверхні кургана. В катакомбі було два дитячих кістяки, які знаходилися в південно-західній її частині. Обидва похованих лежали у скорченому по-

ложенні, на правому боці, головами на північний схід, з несильно зігнутими в колінах ногами. Під обома кістяками була червона фарба, більш інтенсивна біля кінців ніг і під черепами. Кістяк коло південно-західної стінки зберігся краще. Череп другого кістяка занесений гризунами в нору під північну стінку мо-

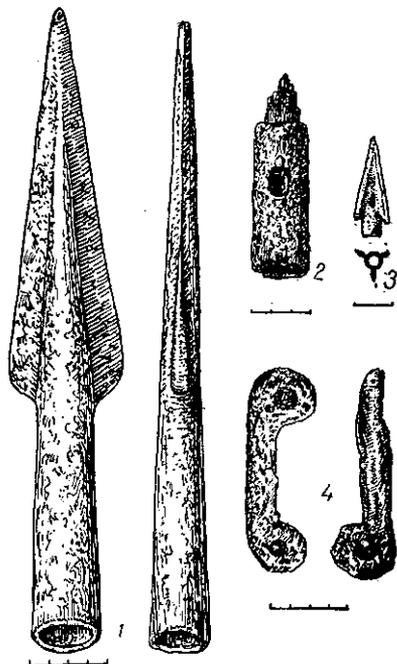

Рис. 93. Речі з поховання 4 в кургані № 20 групи Аккермень І.

1 — залізний наконечник списа; 2 — залізний «втік» від древка списа; 3 — бронзовий наконечник стріли; 4 — рештки залізних вудил.

гильної ями. Біля того місця, на якому повинен був знаходитися череп, лежала орнаментована посудина з обламаними вінцями (рис. 85, б), що має вигляд глибокого опуклого келеха з ребристим сильно профільованим гладким виступом. Під краєм вище виступу вертикальна і навкісна штриховки. По опуклості плічок розташовані довгі фестони ялинкового орнаменту, нанесеного штампом з ледве помітними зубчиками. Висота посудини 10 см, діаметр корпусу 15,7 см. Колір її чорний, поверхні заглажені, із слідами гребінчастої штриховки.

Поховання 3 (зрубне). В центрі кургана, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлені рештки сильно зруйнованого поховання дорослої людини з ознаками скорченості.

Поховання 4 (скіфське). Відкрита в центральній частині кургана могильна яма в плані мала вигляд чотирикутника, розширеного в східному кінці. Довжина її 2,4 м, ширина в західному кінці 0,55, у східному — 0,8 м.

Вздовж південного боку могили йшов уступ, який зливався по дну з ямою зруйнованого поховання 6. Дно могили знаходилось на глибині 1,25 м від поверхні кургана. Похований чоловік лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на схід (рис. 83, 10). Ліва рука його була покладена кистю на таз. Можливо, що й права рука спочатку лежала на тазі, але потім скотилася вниз. Між черепом і східною стінкою могили був великий простір. Ліворуч від черепа лежав невеликий залізний, дуже окислений предмет, можливо пряжка (1). Ліворуч від нижнього кінця стегна лівої ноги знаходився залізний «втік» від списа (2), який мав вигляд трубки, що трохи розширювалася в тильному кінці загнутими для утримання древка краями (рис. 93, 2). В стінці «втока» є великий прямокутний отвір. У «втоці» збереглися рештки древка. Довжина «втока» 7,5 см, діаметр 2,5 см. Біля ліктьового зчленування лівої руки знаходився бронзовий трилопатовий наконечник стріли з невеликою виступаючою втулкою (рис. 93, 3). На уступі, проти верхньої частини тулуба похованого, лежали два сильно окислених залізних наконечники списа із втулками, звернутими вістрям у східний бік. Один спис лежав на ребрі, інший плазом (4). Краще збережений наконечник (рис. 93, 1) мав циліндричну втулку, що входила масивним гребенем у довге трикутне вістря. Довжина наконечника 32,5 см, діаметр втулки 3 см. У другого такого ж наконечника, але з трохи довшим пером, кінець був обламаний. Довжина його 37 см, діаметр втулки 3 см.

У 4 м на схід від могильної ями, над заплилим ровом, під насипом знайдені залізні, сильно зіпсовані окисами вудила з вушками (рис. 93, 4), а поруч лежала купка кісток бика (місце знахідки на плані позначене цифрою 7). Очевидно, вудила і напутне м'ясо були покладені при похованні скіфа.

Поховання 5 (катакомбне) на схід від центра кургана. Вхідна яма велика, із сильно заокругленими кутами. Орієнтована яма по довжині з південного заходу на північний схід. До дна вона дзвоноподібно розширювалася (особливо сильно під західну і північну стінки). Довжина її 1,75 м, ширина 1,1 м. В південному кутку ями, на глибині 2 м, зроблено невеликий східець. Дно ями в південній її частині знаходилось на глибині 2,55 м від поверхні кургана; до північного краю воно похило спускалось, досягаючи глибини 2,8 м. В північному, сильно заокругленому кутку ями, на 0,2 м вище її дна, знаходилось овальне устя, що вело у поховальну камеру. Висота устя 0,25 м, ширина 0,5, довжина 0,85 м. З боку вхідної ями устя було замазане щільною добре

промішаною глиною, в якій виявилась голувешка. Устя закладене глиною на протязі 0,55 м. Поховальна камера мала овальну в плані форму і була орієнтована перпендикулярно щодо вхідної ями, тобто із заходу на схід. Довжина катакомби 2,6 м, ширина 1,8, висота 1 м. Дно катакомби на 0,7 м нижче дна входу. Глибина її 3,45 м нижче поверхні кургана.

У камері виявлено одиночне чоловіче поховання. Похований лежав головою на південний захід. Спочатку він, можливо, був покладений на правий бік, але потім верхня частина тулуба звалилася вправо, тобто лежала лопатками догори, тазові кістки повернулися вліво і лежали тильною частиною вниз. Ноги зігнуті в колінах і повернуті в правий бік. Біля похованого помітні сліди двох невеликих зоглілих дерев'яних предметів. В ногах знаходилось невелике вогнище, вугілля з якого розкидане гризунами по всій східній частині могили.

Поховання 6 (древньоямне) в центрі кургана. Глибина ями 1,1 м від його поверхні. На її дні виявилися тільки розбиті кістки людини, що мали інтенсивне червоне забарвлення. Поховання, очевидно, було зруйноване під час копання могили поховання 4.

Розораний курган № 21

(сарматський)

Курган № 21 знаходився на захід від кургана № 17. Він був виявлений на ріллі по плямі світлого жовтуватого викиду, діаметр якого дорівнював 8 м. Розкопки кургана проведені на площі 8×8 м.

Могильна яма виявлена на глибині 0,8 м від поверхні кургана. Вона мала форму овала, витягнутого із заходу на схід. Довжина її 2,3 м, ширина 1,8, глибина від поверхні кургана 1,8 м. В північній частині ями був підбій, склепіння якого обвалилось. У південній стінці могильної ями був невеликий півкруглий виступ довжиною 0,6 м, шириною 0,35 м. У східній стінці виявлено тунельоподібний хід висотою і шириною 0,8 м. Хід цей, поступово звужуючись і відхиляючись на південь, ішов на відстані 4 м і закінчувався вузькою норою. На відстані 6,5 м від східного краю могильної ями (за межами жовтої плями), на глибині 0,8 м від поверхні кургана, виявлена канавка. Ширина її 0,5 м, глибина в материковій глині 0,25 м. В засипці могильної ями знаходився невеликий камінь, кусочки дерева, окремі людські кістки (ребра, колінна чашечка). Поховання виявилось порушеним. Кістки рук, деякі ребра, частина хребців відсутні. Череп

лежав перевернутий на кістках грудної клітки. По рештках кісток, які зберегли своє первісне положення, видно, що кістяк лежав витягнуто, головою на захід, з руками, простягнутими вздовж тулуба (від лівої руки на місці збереглася кість). Нижче черепа, на захід від нього, виявлено дуже окислений, можливо, трилопатевої наконечник стріли. В ногах лежала частина тушки вівці з увіткнутим в неї залізним ножом. Ніж з горбатою спинкою, прямим лезом і частково обламаним черенком з рештками дерев'яної ручки (рис. 73, 8). На черенку збереглась одна заклепка, що закріпляла ручку, та отвір від другої заклепки. Біля гомілкової кістки правої ноги лежала жовта пастова біконічна бусина. В засипці могильної ями знайдено уламок плоского точильного каменя.

Розораний курган № 22

Курган, виявлений по світлому викиду, знаходився на захід від кургана № 17. Під час розкопок, проведених на площі 8×8 м, відкрито два поховання ранньосередньовічного часу.

Поховання 1 (ранньосередньовічне) в південно-західному кутку розкопу. Контури могильної ями простежити не вдалося. Кістяк поганої збереженості, череп роздавлений. Померлий лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід, руки витягнуті вздовж тулуба. Біля голови, поблизу шиї, виявлено два фрагменти бронзового маленького колечка діаметром 0,5 см.

Поховання 2 (ранньосередньовічне). Могильна яма виявлена на глибині 1,1 м від поверхні поля, в західній частині розкопу. Яма мала в плані форму витягнутого овала, орієнтованого з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,77 м, ширина 0,4, глибина від поверхні поля 1,35 м. В могилі була похована дівчинка-підліток, яка лежала на спині, у витягнутому положенні, головою на північний схід (рис. 89, 11). Ліва рука витягнута вздовж тулуба, кістки правої руки були відсутні. В східному кутку ями лежав уламок глиняного горшечка (1). Під черепом знайдена янтарна бусина. Друга така бусина знаходилась біля правої орбіти, третя — на лівій тазовій кістці (2). З правого боку від черепа знайдено кілька скляних бусин. Такі ж бусини знайдені нижче шиї (3), а також з лівого боку таза (всього 23 штуки). На нижній частині хребця лежала залізна пряжка (4), нижче її, під тазовою кісткою, біля лівої стегнової кістки знаходилась бронзова пряжка (5), а коло неї — невелика обоймочка (6).

1. Фрагментована частина невеликої ліпної посудини (рис. 73, 4), округлої форми, з трохи відігнутими назовні вінцями. Тісто на зломі чорного кольору. Поверхня шершава, випал слабкий, діаметр устя 8,5 см.

2. Янтарні бусини біконічної форми (рис. 74, 8), довжина їх 2,1 см. Янтарна бусина овальної форми, довжина її 1 см, ширина 0,8 см.

3. Скляні бусини округлої, шаровидної і трохи сплющеної форми. Зверху збереглися сліди позолоти. Зустрічаються подвійні та потрійні, діаметр їх 0,3, 0,4 і 0,5 см (рис. 74, 5).

4. Залізна пряжка кругла, сильно окислена (рис. 74, 7), діаметр її 2,5 см.

5. Бронзова пряжка подовжено-прямокутної форми, з рухомим язичком і півовальною обоймочкою з боковим загостреним кінцем (рис. 74, 6). Із зворотного боку дві заклепки з шестикутними шляпками для прикріплення до рем'я. Довжина пряжки з обоймочкою 2,1 см.

6. Мідна пластинчаста обоймочка (сплющена), довжина її 0,8 см, ширина 0,3 см.

VI. КУРГАННА ГРУПА АККЕРМЕНЬ II

(Розкопки 1952 р.)

У курганній групі Аккермень II розкопано три кургани, що збереглися: курган № 2, розкопаний О. І. Тереножкіним, курган № 3 — В. А. Іллінською, курган № 4 — Г. Т. Ковпащенко.

Курган № 2

Висота кургана 0,3—0,4 м, діаметр його 16 м. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип плоский, розораний, зливався з похованим ґрунтом і не відрізнявся від нього за кольором і структурою. На глибині 0,6—0,8 м від його поверхні залягав білувато-жовтий суглинок. В кургані відкрито п'ять поховань (рис. 94): три катакомбних (п. 1, 2, 4) і два сарматських (п. 3, 5). Всі поховання розташовані в центрі кургана.

Поховання 1 (катакомбне). Вхідна яма, овальної в плані форми, орієнтована з південного заходу на північний схід; довжина її 1,9 м, ширина 1,35, глибина 1,9 м від поверхні кургана; заповнена воюа пухкою землею, змішаною з глиною. Північний кінець цієї ями виявився зритим ямою сарматського поховання 3. У північній частині дно ями східцем заглиблене на 0,2 м. В західній стінці виявився вхід у катакомбу, закладений добре заміша-

ною на воді землею з глиною. Закладка дуже щільна. Висота її 0,4 м, довжина 0,75, товщина 0,2 м. Вхід у катакомбу мав арочну форму, висота його 0,3 м, ширина 0,6, довжина 0,4 м. Поховальна камера овальної в плані форми була орієнтована так само, як і вхідна яма, з південного заходу на північний схід. Довжина її 2,15 м, ширина 1,6, висота 0,75 м. Дно камери на 0,5 м нижче вхідної ями (глибина 2,65 м від поверхні кургана).

Поховання парне. Перший кістяк (жіночий *) лежав на дні катакомби, посередині її, на спині, головою на південь, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Не виключено, що похований спочатку був покладений на правий бік, і лише потім корпус його звалився на спину. Положення черепа і кісток рук порушене при проведенні повторного поховання в цій катакомбі. Вище правої плечової кістки знаходилась невелика грудочка червоної фарби. Другий кістяк знаходився в південній частині катакомби. Він був покладений поперек неї, на 0,2—0,3 м вище дна, у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід, з руками, зігнутими в ліктях і покладеними перед грудьми.

Поховання 2 (катакомбне). Вхідна яма не виявлена. Поховальна камера мала овальну в плані форму і була орієнтована по довжині з півночі на південь. Довжина її 2 м, ширина 1,6, висота 0,6 м. Дно знаходилось на глибині 1,55 м від поверхні кургана. В могилі виявлено одне дитяче і одне доросле поховання. Кістяк, що належав дорослій людині, знаходився біля західної стінки, на спині, головою на південь, у зігнутому положенні відповідно до вигину стінки; череп лежав на правій скроні. На черепі помітна пляма червоної фарби. Така ж пляма фарби була на правому боці таза. Дитячий кістяк знаходився під лівим боком дорослого. Кістки його сильно переміщені, тому первісне положення кістяка не встановлене. Судячи з місця знаходження черепа, кістяк був орієнтований головою на південь. Вхід у поховальну камеру, очевидно, знаходився в східній її частині. На це вказує пряма лінія східної стінки камери, як це спостерігається з боку входу в більшості інших катакомб, і положення черепа обличчям на схід (у катакомбах майже в усіх випадках померлі клялись обличчям до входу).

Поховання 3 (сарматське). Могильна яма, виявлена на глибині 0,5 м від поверхні кургана, перерізує вхідну яму катакомбного поховання 1. Яма, прямокутна в плані, була орієнтована з півночі на південь. Довжина її 1,85 м, ширина 0,75, глибина від поверхні кургана 2,45 м. Стінки ями вертикальні. На них

виразно помітні сліди знаряддя у вигляді тесла. Довжина слідів 15—20 см, ширина 4,7 см. З глибини 1,5 м і до дна яма заповнена пухкою землею із залишками згнилого дерева.

У могилі лежав жіночий * кістяк у витяг-

північний схід. Довжина її 1,5 м, ширина 1,2, глибина 1,4 м. В північно-східному боці виявилось нічим не закладене устя катакомби. Форма його овальна, висота 0,4 м, ширина 0,5, довжина 0,3 м. Поховальна камера, овальної в плані форми, орієнтована пер-

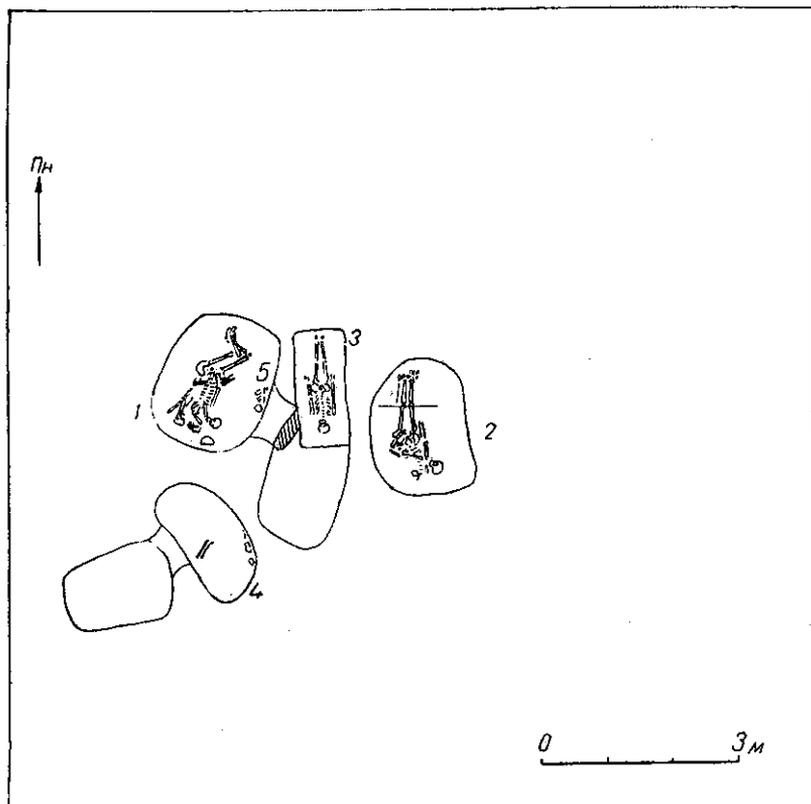

Рис. 94. План розкопок кургана № 2 групи Аккермень II.

неному положенні, головою на південь. Навколо черепа і біля шийних хребців похованої виявилися залишки намиста (рис. 95, 1), до складу якого входили одинадцять круглих бусин з червонуватої пасти або скла, дві бусини у вигляді широких кільцевидних відрізків з чорного блискучого скла, сім бусин у вигляді маленьких схематичних зображень скарабея із зеленого прозорого, білуватого, блакитного і чорного скла, одна рубчаста бусина з блакитного скла. Біля західної стінки могили, проти лівої руки похованої, знаходився залізний ніж з обламаним кінцем. На насаді його були сліди від дерев'яної ручки, клинок ножа короткий, з хвилястим лезом (рис. 95, 2). На деякій відстані від нього, проти таза, лежали кістки передньої ноги вівці з лопаткою.

Поховання 4 (катакомбне). Вхідна яма в плані чотирикутна, із сильно заокругленими кутами, орієнтована з південного заходу на

пендикулярно щодо вхідної ями, тобто з південного заходу на північний схід; дно її було на 0,1 м нижче вхідної ями. Довжина катакомби 2 м, ширина 1,1, висота 0,7 м, дно знаходилось на глибині 1,7 м від поверхні кургана. По дну катакомби були розкидані окремі кістки людини. Тут же знаходився уламок товстостінної посудини. Поховання, очевидно, було пограбоване.

Поховання 5 (сарматське). Дно могили на глибині 1,7 м від поверхні кургана прорізало склепіння катакомби поховання 1, так що кістки похованого частково провалилися в неї. Поховання дитяче, збереглося воно частково: від черепа до таза. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південь. Під кістками помітні сліди зотлілого дерева. Навколо черепа зібрано 30 бісерин з кружків блакитної пасти. Біля таза знайдені дві великі бусини: одна бусина кругла з тем-

ного скла, друга — грушовидної форми пронизка з шістьма виступами, розташованими симетрично, з фіолетового скла (рис. 95, 3).

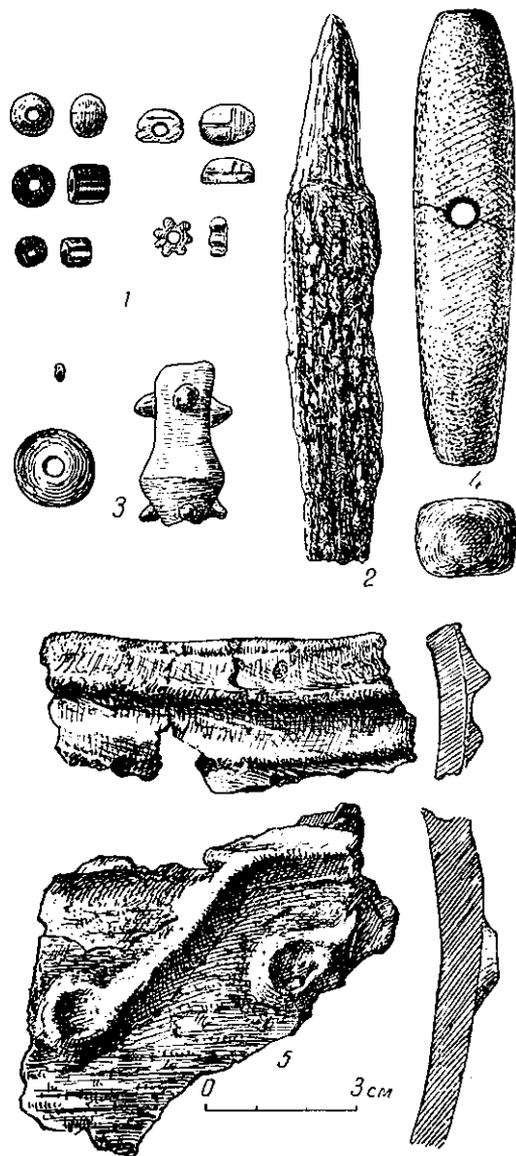

Рис. 95. Речі з курганів групи Аккермень II. 1, 3 — бусини; 2 — залізний ніж; 4 — кам'яний брусок; 5 — уламки посудини. Курган № 2: 1, 2 — поховання 3, 3 — поховання 5; курган № 3: 4 — поховання 7, 5 — поховання 1.

Курган № 3

Висота кургана 0,4 м, діаметр його 24 м, насип дуже розпливчастий. Розкопки кургана проведені на площі 16×16 м. Насип складався із щільного однорідного чорнозему. В кургані відкрито сім поховань; одне катакомбне

(п. 6), чотири зрубних (п. 1—4), два сарматських (п. 5, 7).

Поховання 1 (зрубне). В центральній частині кургана, на глибині 0,3 м. Від кістяка, зруйнованого плугом під час оранки, збереглася лише верхня частина черепа. Поруч знайдені два уламки ліпного горщика чорної глини, з прямими вінцями. Нижче краю вінця

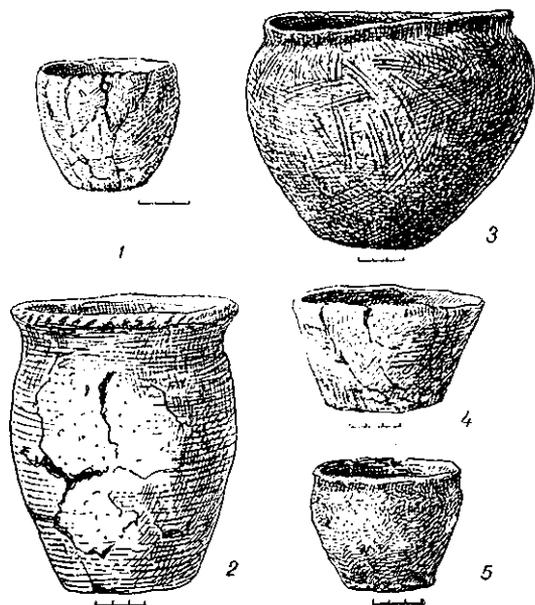

Рис. 96. Посудини з курганів групи Аккермень II та біля р. Юшанли.

Аккермень II, курган № 3: 1 — поховання 2, 2 — поховання 5; Юшанли: 3 — розораний курган № 1, 4, 5 — курган № 8, поховання 1.

є орнамент у вигляді двох наліпних гладких трикутних в перерізі валиків. Від нижнього з них відходять навкісні гладкі наліпи з кільцевидно загнутими кінцями (рис. 95, 5).

Поховання 2 (зрубне) в південно-східній частині кургана, на глибині 0,55 м від його поверхні. Контури ями простежити не вдалося. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Руки його були зігнуті в ліктях, кисті лежали перед обличчям, тулуб нахилений вперед. Кістки поганої збереженості. Перед обличчям стояла роздавлена землею невелика посудина банкової форми (рис. 96, 1). Висота її 10 см, діаметр вінця 11,5, дна — 7 см.

Поховання 3 (зрубне) в північно-східній частині кургана, на глибині 0,4 м від його поверхні. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

Поховання 4 (зрубне) на північному заході від центра кургана, на глибині 0,4 м від

його поверхні. Кістяк був сильно зруйнований, збереглися лише скорчені кістки ніг і уламок черепа, які свідчили, що похований лежав головою на південний схід.

Поховання 5 (сарматське). В північно-східній частині кургана була виявлена могильна яма, орієнтована із заходу на схід. Довжина її 0,75 м, ширина 0,6, глибина 0,65 м від його поверхні. Поховання (очевидно, дитяче) не збереглося. В могилі знайдено високу глиняну ліпну посудину чорного кольору, банкової форми, з добре визначеною шийкою (рис. 96, 2). Висота посудини 19,7 см, діаметр вінець 15,5, дна — 9 см.

Поховання 6 (катакомбне) в північно-східній частині кургана. Вхідна яма мала глибину 0,7 м. Поховальна камера знаходилася з її східного боку і була орієнтована з півночі на південь, розташовуючись перпендикулярно щодо устя, яке сполучало її з вхідною ямою. Довжина камери 1,5 м, ширина 1 м. Дно її на 0,55 м нижче дна вхідної ями. Склепіння камери провалилося. В землі, що заповнювала камеру, знайдені кістка бика і кам'яна зернотерка витягнутої овальної форми із сірого кристалічного каменю, що мала заглиблену спрацьовану поверхню. Довжина зернотерки 50 см, ширина 25, товщина 10 см. Складається враження, що вона знаходилась над камерою поховання і потрапила в неї разом із склепінням, яке обвалилося. На дні камери знайдена одна фаланга від дитячого кістяка.

Поховання 7 (сарматське) знаходилося в центрі кургана і повністю зруйнувало центральне поховання епохи бронзи. Могильна яма була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 0,9 м, ширина 0,75, глибина 1,05 м від рівня зачистки на матеріку (на 1,9 м нижче поверхні кургана). Поховання виявилось пограбованим. Кістки лежали безладною купою біля північного кінця ями, на 0,1—0,15 м вище рівня підлоги. Багатьох частин кістяка не було. В могилі також знайдені невеликий уламок заліза та кістка ноги барана. До цього поховання, очевидно, належить знайдений в насипу, над могильною ямою, кам'яний точильний брусок (рис. 95, 4).

Курган № 4

Висота кургана 0,35 м, діаметр його 25 м. Вершина насипу плоска, розорана. Розкопки кургана проведені на площі 12×12 м. Насип складався з щільного чорнозему. На глибині 0,7 м залягав суглинок. В кургані відкрито два поховання: сарматське (п. 1) і пізньокочівницьке (п. 2).

Поховання 1 (сарматське) в центрі кургана. В деформованій могильній ямі зустрінуто в різних місцях кусочки заліза і трилопатеві сарматські залізні наконечники стріл.

Поховання 2 (пізньокочівницьке) в північній частині кургана, на глибині 0,6 м від його поверхні. Могильна яма не виявлена. Кістяк лежав на спині, головою на захід, руки були витягнуті вздовж тулуба, ноги простягнуті. Навколо кістяка спостерігались рештки дерев'яного гробовища. Біля черепа з південно-західного боку знайдена залізна пряжка, що складалася з кільця, діаметром 5 см, та язичка, надітого на кільце за допомогою петельки; з лівого боку була ще одна залізна пряжка подібного типу, але менших розмірів, біля ніг — уламок кістяного виробу, що мав вигляд вузької пластинки з одним круглим отвором на кінці і довгастим отвором посередині. В 0,5 м на південь від стегнової кістки лежали уламки залізного стержня і уламок кістяної палички.

VII. КУРГАНИ БІЛЯ р. ЮШАНЛИ

Вздовж правого берега пересохлого у вигляді окремих маленьких плесів русла р. Юшанли, яка впадає в р. Молочну, безпосередньо на схід від південного кінця селища Червоне знаходиться кілька курганів. На розораній поверхні поля тут відкрито окремі жовті глиняні плями. На цій ділянці В. А. Іллінською проведені розкопки одного з курганів (к. № 8), а О. І. Тереножкіним — кількох плям, в одній з яких (к. № 1) відкрито поховання катакомбного часу.

Розораний курган № 1

(катакомбний)

На ріллі була помітна світла пляма, розтягнута з півночі на південь, довжина якої дорівнювала 8 м, ширина — 6 м. В центрі плями концентрувалися грудки глиняного викиду. Розкопки проведені на площі 8×8 м. В кургані відкрито одне катакомбне поховання. Тут, в 0,5 м на схід від куп глиняних грудок, на глибині 0,6 м від поверхні поля, виявлена вхідна яма в катакомбу, що мала в плані вигляд неправильного чотирикутника, орієнтованого по довжині із заходу на схід (рис. 97); довжина ями 1,8 м, ширина 1,4, глибина 1,7 м від поверхні поля. На стінках ями місцями були помітні вертикальні сліди від вузького (шириною до 2 см) жолобчастого знаряддя. В західній частині ями, в завалі, знайдені фаланга, хребець і ребро людини. На дні ями зроблено заглиблення в 0,9 м завширшки, що понижувалось у

західний бік на 0,25 м, де воно входило в устя поховальної камери. Устя мало овальну в плані форму; ширина його дорівнювала 0,9 м, довжина — 0,5 м. В усті, дно якого було на 5 см підняте (поріжком), стояла праворуч (біля північної стінки) перевернута догори дном посудина. Вона (рис. 96, 3) мала низькі прямі вінця із заокругленим краєм, округлі високі плічка і невелике плоске дно. Посудина асиме-

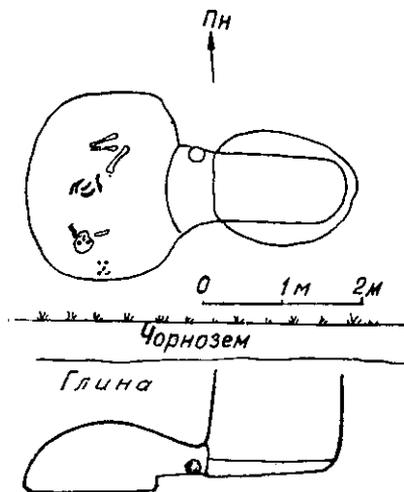

Рис. 97. План і розріз поховання в розораному кургані № 1 біля р. Юшанли.

трична, кособока, один край її значно нижчий за інший. Поверхні всередині гладкі, а зовні вкриті рівною гребінчастою штриховкою. Всередині і зовні на плічках помітно чорний накип, що утворився при варці їжі. Колір посудини червонуватожовтий. Висота її 15 см, діаметр вінця 16,5, дна — 7 см. Поховальна камера мала в плані вигляд широкого овала, розташованого впоперек щодо вхідної ями, тобто з півночі на південь. Довжина її дорівнювала 2,5 м, ширина 1,75, висота 0,85 м; дно її було на 0,2 м нижче входу (глибина катакомби 2,2 м від поверхні поля). В катакомбі знаходився поганої збереженості кістяк дорослої людини, що лежав на спині, головою на південний схід, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. З правого боку від черепа, біля південної стінки поховальної камери, знаходилась купа кісточок (сім штук) від фаланг ніг кози чи вівці.

Курган № 8

Висота кургана 0,25 м, діаметр його 16 м. Насип розорювався. Розкопки кургана проведені на площі 8×8 м. Насип складався з чорнозему, в центральній частині змішаного із

суглинком, викинутим з основного поховання. В кургані відкрито два поховання (рис. 98): зрубне (п. 1) і катакомбне (п. 2), що було основним.

Поховання 1 (зрубне) в центрі кургана, на глибині 0,5 м від його поверхні. Могильну яму простежити не вдалося. Було поховано два дитячі кістяки, що лежали поруч в однаковому положенні: скорчено на лівому боці.

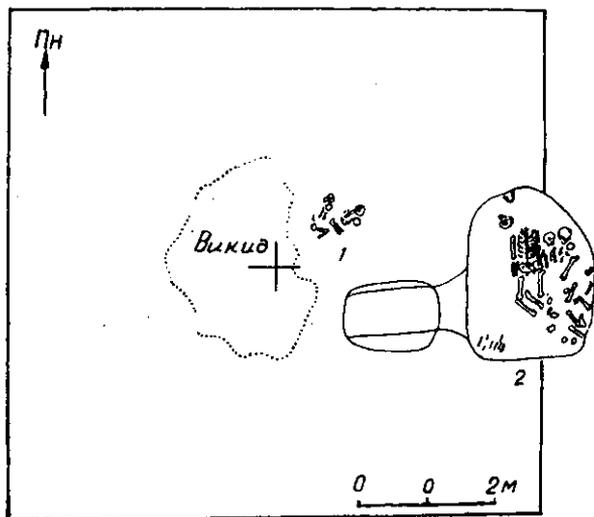

Рис. 98. План розкопок кургана № 8 біля р. Юшанли.

головою на північний схід. Перед лицьовою частиною черепа кожного кістяка знаходилось по одному горщику банкової форми. Посудина, знайдена при східному кістяку, має вигляд невеликого горщика з прямими краями, ледве опуклими боками і плоским дном (рис. 96, 5). Черепок її щільний, випал середній. Висота посудини 9 см, діаметр вінця 12 см. Посудина, що була при західному кістяку, мала вигляд невеликої плоскодонної банки, яка конічно розширюється догори (рис. 96, 4). Висота її 9 см, діаметр вінця 14, дна — 9 см.

Поховання 2 (катакомбне, основне). Вхідна яма чотирикутної в плані форми, із заокругленими кутами, орієнтована із заходу на схід, довжина її 1,4 м, ширина 1,1, глибина біля західного боку від поверхні кургана 1,75 м (на 1,5 м нижче рівня похованого ґрунту). Устя мало аркоподібну форму; ширина його дорівнювала 0,6 м, висота — 0,5 м. Камера розташована перпендикулярно щодо входу і орієнтована з півночі на південь. Дно камери на 0,35 м нижче дна вхідного коридора. В плані камера мала форму неправильного овала. Довжина її 2,65 м, ширина біля входу 1,8, висота склепіння 0,85 м. Камера була використана для поховання неодноразово. При остан-

ньому похованні кістки двох дорослих людей і однієї дитини були скинуті в безладді до східної стінки катакомби, де вони лежали не на підлозі, а на 5—7 см вище її. Кістяк похованого пізніше чоловіка * займав центральну частину катакомби. Він лежав на спині, головою на північ, із зігнутими колінами догори ногами, що потім упали вправо. Права рука витяг-

нута, ліва зігнута в лікті, кисті знаходились на нижній частині таза. Череп виявився перевернутим і лежав тім'ям униз біля північної стінки катакомби. Під черепом помітні тліні і крупинки червоної фарби. Речей при похованому не було. Біля входу, поблизу південної стінки, на дні камери, виявилось кілька смужок сажі, немов тут були кинуті згорілі гілки.

А. І. ФУРМАНСЬКА

КУРГАН БІЛЯ с. ДОЛИНИ

Досліджений нами курган розташований на північ від великої курганної групи між сс. Долина і Рибалівка, на межі земель колгоспів ім. Енгельса та «Шлях Ілліча». Курган овальної в плані форми, витягнутий із сходу на захід. Висота його 4,4 м, діаметр по лінії схід—захід 52 м, по лінії північ—південь 56 м. Поли кургана частково розорані, особливо південна. Розкопаний на площі 16×16 м. Насип кургана складався із щільного чорнозему і глини. Центральна частина насипу зруйнована ямами гризунів.

У кургані відкрито десять поховань (рис. 99): п'ять древньоямних (п. 2, 4, 7—9), одне катакомбне (п. 5), два сарматських (п. 1 і 6), одне пізньокочівницьке (п. 10), одне не визначене (п. 3), а також предмети з двох поховань, що не збереглися.

У насипу кургана на різних рівнях траплялись: кістки тварин, кремні, уламки пізніх амфор, кістяні вироби з пізнього кочівницького поховання, яке не збереглося, уламки ліпних посудин і посудин «зрубного» типу.

Поховання 1 (сарматське) в насипу північної частини кургана, на глибині 0,75 м від його поверхні. Похований лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. Довжина кістяка 1,6 м, збереженість середня (рис. 100, 1). Зліва біля голови розчищені уламки сіроглиняного одноручного глека, на ребрах знайдені три лусочки залізного панцира, на тазових кістках — незначні уламки залізного предмета, на хребцях кривців — уламок залізного стержня, круглого в перерізі, довжиною 0,15 м, справа біля стегнової кістки знаходився залізний меч. Під похованим виявлено тлін коричневого кольору.

1. Глек кружальний сіроглиняний з кулястим корпусом, циліндричною шийкою, з

трохи відігнутим краєм, стрічковою ребристою ручкою, на низькій кільцевій підставці (рис. 100, 3). Поверхня трохи лощена, посередині шийки є два дрібних жолобки. Розміри: висота 18 см, діаметр краю 8, підставки—7 см.

2. Залізний меч (рис. 100, 4) з кільцевим навершником на рукоятці і прямим перехрестям. Наявна довжина меча (кінцева частина відсутня) 40 см, ширина 6 см. Під мечем був знайдений невеликий залізний ніж (рис. 100, 2).

Поховання 2 (древньоямне) в матеріку на південь від центра кургана. На глибині 2,4 м від його поверхні, в насипу, позначилася могильна яма прямокутної форми. Первісна площа могильної ями: 3,2 (із сходу на захід) × 3,1 (з півночі на південь) м. На глибині 3,5 м від поверхні кургана з усіх боків ями намітились уступи. Орієнтована по довжині із сходу на захід, нижче уступу вона мала прямокутну форму. Довжина ями 1,5 м, ширина 0,75, глибина нижче уступу 1,05 м. До дна яма трохи розширена, а кути заокруглені. Глибина могили від поверхні кургана 4,55 м. По уступу вона перекрита колодами і очеретом (куски їх траплялись разом із зотлілим очеретом аж до дна ями). Очерет лежав поздовжніми і поперечними смугами. На стінках ями збереглися вертикальні жолобки — сліди інструмента, яким вона була вирита. В ямі знаходився орієнтований на північний схід кістяк дитини, що лежав на спині із зігнутими ногами, які розпались у формі ромба. Кістки мали сліди пофарбованості. Збереженість їх погана.

Поховання 3 (не визначене) в насипу, на південний схід від його центра. Поховання було впущено в древньоямну могилу на глибину 2,7 м від поверхні кургана. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід. Кістки правої руки

знаходились осторонь, плечова кістка лівої руки лежала на грудній клітці, а решта кісток цієї руки — на тазі. Довжина кістяка 1,6 м. Під кістяком виявився тлін коричневого кольору.

Поховання 4 (древньооямне) в насипу,

ні, головою на північний схід. Збереженість кісток дуже погана. Верхні кінцівки обох кістяків, ледве зігнуті в ліктях, були витягнуті вздовж тулуба, нижні кінцівки правого кістяка впали у правий бік. У лівого кістяка вони не збереглися. На кістках є сліди червоної фар-

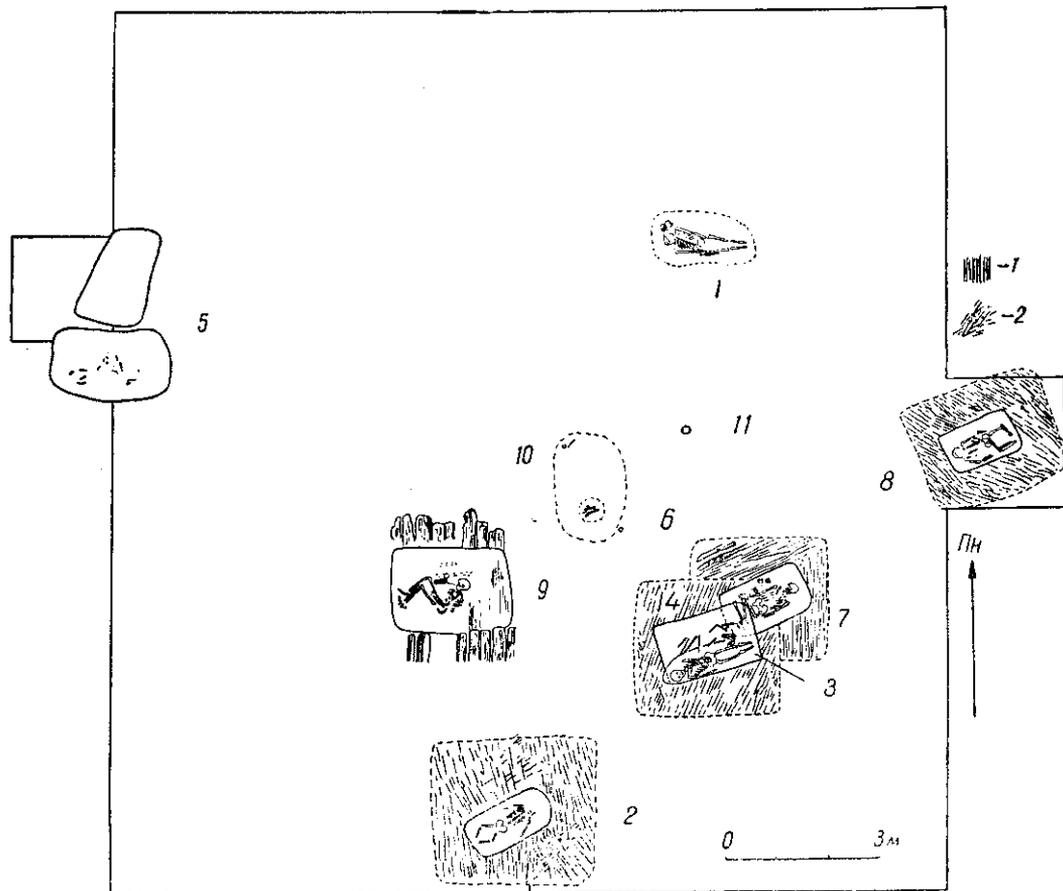

Рис. 99. План розкопок кургана біля с. Долини.

на південний схід від його центра. Могильна яма, відкрита на глибині 0,5 м від поверхні кургана, мала прямокутну форму і була орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина ями 2,9 м, ширина 2,6 м. На глибині 1,8 м від поверхні кургана в ямі зроблені були з усіх боків уступи, внаслідок чого площа її зменшилась, але орієнтація лишилась та сама. Нижче уступу яма мала вигляд прямокутника довжиною 1,9 м, шириною 1,2 м. Глибина ями від уступу 1,2 м (3 м від поверхні кургана). На уступах збереглися рештки перекриття могили у вигляді окремих невиразних кусків очерету. Рештки перекриття, що впало, простежувались по всьому дну могили.

У могилі було поховано двоє дорослих. Кістяки лежали на спині, у скорченому положен-

бі. Поховання знаходилося на 0,4 м нижче впушеного в цю могилу поховання 3.

Поховання 5 (катакомбне) в материк. Вхідна яма простежена в сіроглинистому насипу північної поли кургана на глибині 1 м від його поверхні. Площа вхідної ями: 3 (із сходу на захід) $\times$ 2 (з півночі на південь) м. На глибині 2,4 м від поверхні кургана яма зменшилась і набула трапецієвидної форми із заокругленими південною і північною стінками. Площа ями на цьому рівні: 1,75 (з півночі на південь) $\times$ 1,3 (із сходу на захід) м; вона впушена в материк на 0,8 м. Дно вхідної ями в напрямку поховальної камери знижується, утворюючи два півкруглих східці довжиною 1 м, шириною відповідно 0,5 і 0,4 м. Другий східець більшою своєю частиною входить в межі похо-

вальної камери і розташований вище її дна на 0,35 м.

Устя камери було в південній стінці. Висота його 0,85 м, ширина 0,6 м. Воно засипане материковою глиною.

тонких золотих ниток парчі (?), уламок виробу з перламутру, маленька алебастрова посудина і уламки залізного предмета в дерев'яній обкладці. Під кістками зберігся коричневий тлін.

Алебастрова посудина (рис. 100, 5) у вигляді

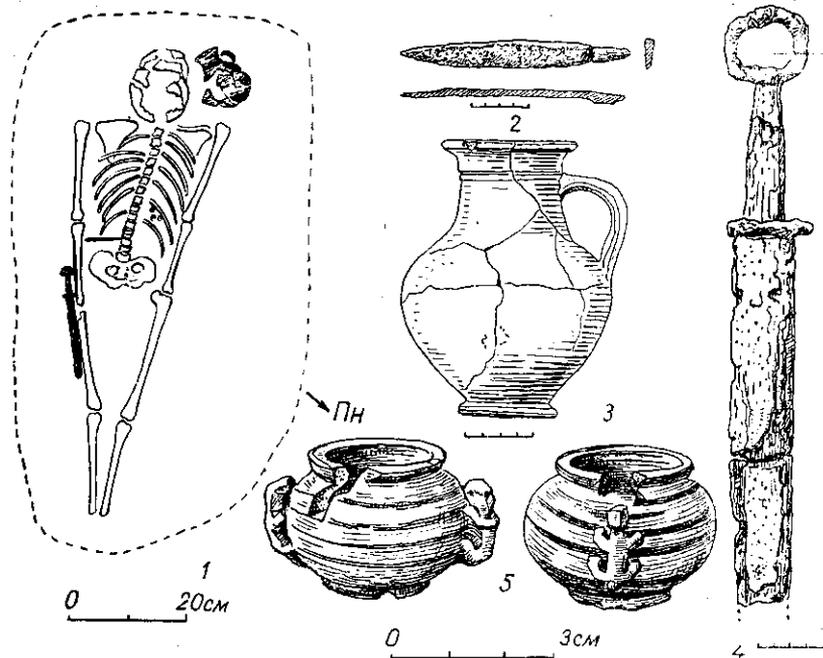

Рис. 100. Курган біля с. Долини.

1 — план поховання 1; 2—4 — речі з поховання 1; 5 — алебастрова посудинка з поховання 6.

Поховальна камера мала овальну форму. Орієнтована вона із сходу на захід. Площа камери 2,3 (із сходу на захід) $\times$ 1,4 (з півночі на південь) м, висота 0,8 м (в північно-західному кутку камери, де збереглося склепіння), глибина від поверхні кургана 3,55 м. На наявній частині склепіння, на стінках камери і входної ями помітні вертикальні жолобки шириною 2—3 см — сліди інструмента, яким вони були вириті.

Поховання зруйновано. На місці виявилися дві щелепи, які дають змогу твердити, що поховані (дитина і дорослий) лежали обличчям до устя. Дно катакомби було посипане вапном. Камера засипана сірою пухкою землею, в якій трапився уламок крем'яного знаряддя. В записці: входної ями знайдений уламок стінки ліпної посудини. В південно-західному кутку ями на дні збереглися кусочки перегорілого дерева, вуглики.

Поховання 6 (сарматське) в насипу. Залишки зруйнованого поховання виявлені на глибині 2,1 м від поверхні кургана, на північний схід від його центра. Поруч з рештками кісток у сирій землі знайдені кусочки кручених

ді горщечка з округлими стінками на ледве помітній кільцевій підставці, циліндричними вінцями з трохи відігнутих назовні краєм, з двома ручками, що зображають лежачих левів. Поверхня світлосіра з чергуванням паралельних коричнюватих смуг. Висота посудини 2,8 см, діаметр корпусу 2,4 см.

Поховання 7 (древньооямне) в матеріку, на південний схід від центра кургана. Контури могили визначилися на рівні уступів, на глибині 3,8 м. Розміри ями нижче уступу: довжина 1,65 м, ширина 1, глибина нижче уступу 1,5 м. У матерік яма впушена на 1 м. Уступи вкриті очеретом, траплялися також рештки зотлілого дерева від перекриття могили.

У могилі знаходилися поховання дорослого і дитини. Збереженість кістяка дорослого середня. На рівні його тазових кісток праворуч лежали рештки кістяка дитини, вкриті великою кількістю червоної фарби. В головах дитини в похилому положенні знаходилася посудина. Положення кістяка дорослого скорчене, на правому боці, із зігнутими ногами, головою на північний схід, праворуч від черепа виявлені залишки червоної фарби. Під похованням була

підстилка з очерету. На стінках ями помітні вертикальні жолобки від інструмента, яким вона була вирита.

Посудина (рис. 101, 1) мала залощену сируваточорну поверхню, яйцевидну форму, невисокі вінця з ямковим і пальцьовим орнаментом у три ряди на високих плічках під краєм вінець. Висота її 11 см, діаметр вінець 7 см.

Поховання 8 (древньоямне) на схід від центра кургана. Яма знаходилась у твердому

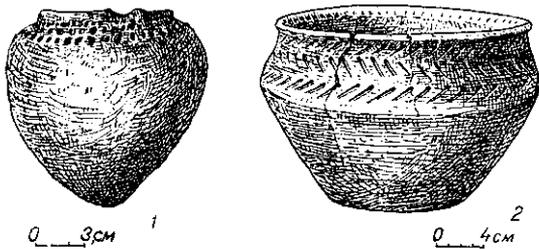

Рис. 101. Посудини з кургана біля с. Долини.
1 — поховання 7; 2 — окрема знахідка в насипу (п. 117).

сіроглиняному насипу, контури її позначилися на глибині 3 м від його поверхні. На цій же глибині були й уступи могили. Нижче уступів яма мала прямокутну форму із заокругленими кутами. Орієнтована вона з північного сходу на південний захід. Площа ями: $1,3 \times 0,75$ м; до дна вона трохи розширена. Глибина ями нижче уступу 1,1 м, в материк вона впущена на 0,8 м.

Уступи могильної ями були вкриті очеретом. Збереженість кістяка погана. Похований лежав на спині, з ногами, піднятими колінами догори, головою на південний захід. Верхні кінцівки, ледве зігнуті, витягнуті вздовж тіла. На ребрах з правого боку лежала невелика грудочка червоної фарби, біля фаланг пальців правої ноги була зола. На дні ями виявлені рештки очерету і дерева, на стінках збереглися вертикальні жолобки від інструмента.

Поховання 9 (древньоямне) основне, розкрито на глибині 4,4 м від поверхні кургана. Могильна яма була перекрита деревом і очеретом. Рештки дерев'яного перекриття у вигляді колод (довжина 0,6—0,7 м, ширина 0,16—0,25 м) збереглися з південного і північного боків ями. Вона була засипана чорною землею, в якій знайдений уламок крем'яного знаряддя. Навколо ями помітні викиди жовтої глини. Прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, вона орієнтована з північного сходу на південний захід; довжина її 2,1 м, ширина 1,65 м. До дна (глибина ями 1,9 м) вона трохи розширена в напрямку із сходу на захід (до 2,3 м). Яму вирито тим же

знаряддям, що й інші впущені в материк могили, стінки її старанно оброблені. В південно-східному кутку знаходився підбій довжиною 1,8 м, шириною близько 1, висотою 0,8 м, в кінці ширина підбою 0,4, висота 0,37 м. Підбій має східчастий спуск, на його стінках збереглися вертикальні жолобки від інструмента.

Дерев'яне перекриття, що впало, дуже зруйнувало поховання. Рештки дерева простежуються на кістках похованого, вздовж західної і південної стін і в східній частині могили. Збереженість кістяка середня.

Кістяк чоловіка знаходився у скорченому

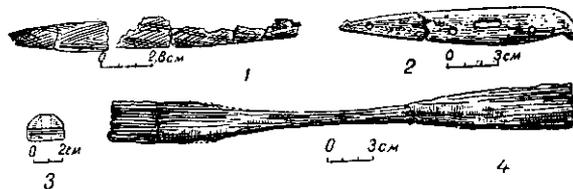

Рис. 102. Кістяні вироби з поховання 10 в кургані біля с. Долини.

1, 4—обкладка від лука; 2—скоба від лука; 3—ворворка.

положенні, на спині, головою на північний схід. Череп звалився на праве плече. Права рука витягнута вздовж тулуба, променева і ліктьові кістки та фаланги пальців лівої руки лежали на тазових кістках, торкаючись стегнової кістки правої ноги.

Кістки сильно пофарбовані червоною вохрою, череп мав темночервоний колір, так само як і кістки правої руки і ступней ніг. Біля променевої кістки правої руки лежала кругленька грудочка червоної фарби.

Під кістяком виявилися рештки жовтуватого тліну.

Поховання 10 (пізньокочівницьке). На глибині 0,5 м від поверхні кургана, на відстані 0,95 м на південний схід від його центра, знайдені кістяні вироби, невиразні уламки залізних предметів і деформовані залізні наконечники стріл. Поруч з кістяними виробами було ребро коня. Очевидно, ці предмети походять з поховання кочівника, яке не збереглося.

Серед кістяних виробів є дві пластини від обкладок лука, пристрій для підвішування сагайдака і ворворка.

Одна пластина від лука (рис. 102, 4) довга, неширока, дуже звужена в середній частині; довжина її 30 см, ширина 2,5, ширина всередині 1, товщина 0,2 см. Поверхня пластини оброблена грубо і вкрита глибоко прокресленими штрихами.

Друга пластина (рис. 102, 1) фрагментована, загострена з одного кінця. Поверхня її оброблена грубою штриховкою. Довжина пластини 18 см, ширина 2, товщина 0,1 см.

Пристрій, що служив для підвішування са-гайдака (рис. 102, 2), схожий на псалій. Вздовж одного боку пластини є три круглих маленьких отвори, всередині зроблено довгастий отвір. Поверхня кістки трохи заполірована. Довжина пластини 5,2 см, ширина 0,9, товщина 0,3 см.

Кістяна ворворка (рис. 102, 3) має циліндричну форму із заокругленим верхом; вона прикрашена пояском з трьох паралельних врізних ліній; її діаметр та висота 2 см.

11. Із знахідок у насипу кургана найцікавішою є фрагментована посудина, виявлена на глибині 0,7 м від поверхні кургана на відстані 3,1 м на схід від його центра (із зотлілого поховання?). Посудина гострореберна (рис. 101, 2), із сіруватою поверхнею, з трохи відігнутим назовні краєм; верхня частина посудини прикрашена ялинковим орнаментом, а край з внутрішнього боку — орнаментом з довгастих поглиблень, зроблених штампом. Висота посудини 15 см, діаметр вінець 20, дна — 12 см.

Л. С. КЛЕЙН

КУРГАНИ БІЛЯ с. ТРОЇЦЬКОГО

На схід і південний схід від с. Троїцьке, у заплаві р. Молочної, на правобережному заплавному лузі знаходиться група курганів ви-

складається з чотирьох курганів, витягнутих низкою по лінії північний захід — південний схід.

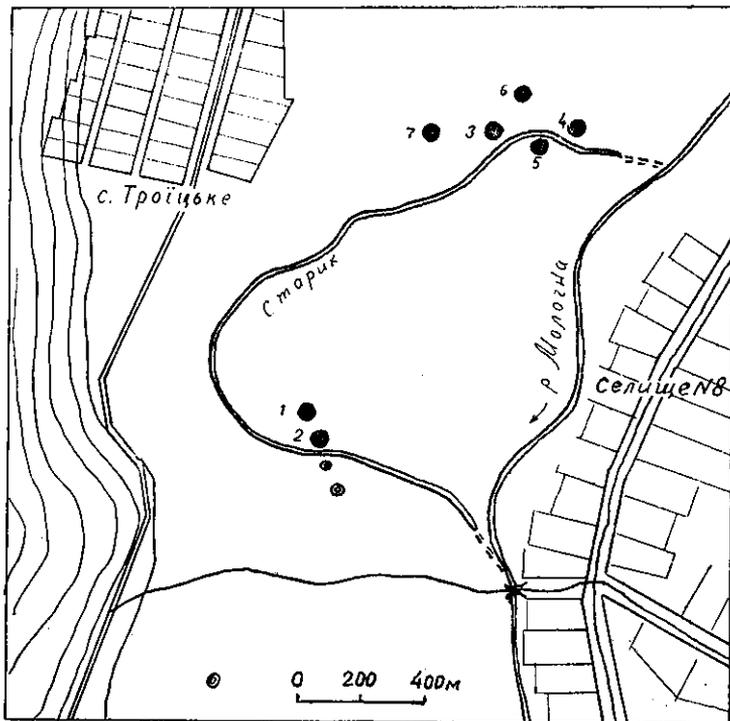

Рис. 103. План курганної групи біля с. Троїцького.

сотою від 0,5 до 2,5 м. Кургани розміщені на обох берегах русла річки, яке висохло, частково безпосередньо по краю берега (рис. 103).

Група складається з двох підгруп: перша, східна, включає шість насипів; друга знаходиться за 0,5 км на південний схід від Троїцького, на колгоспній землі с. Спаське-Дубове, і

Розкопки курганів проводились у 1951 р. Троїцьким загonom Молочанської експедиції Інституту археології АН УРСР¹.

¹ У складі загону працювали Ж. Я. Грушанська, І. С. Каменецький, Л. С. Клейн (начальник загону), Р. В. Надпорозька.

Досліджено чотири кургани: два в дальній підгрупі (№ 1 і 2) і два в ближній (№ 3 і 4). Курган № 1 виявився розваленим мусульманським мавзолеєм XVIII ст., складеним із сирцевої цегли, опис якого в дану статтю не включено. В останніх трьох курганах розкопані поховання головним чином бронзового віку, а

че подаються описи результатів розкопок курганів № 2—4.

Курган № 2

Висота насипу 1,6 м, діаметр 45 м. Розкоп 12×14 м з траншеєю на північ шириною 1,25 м,

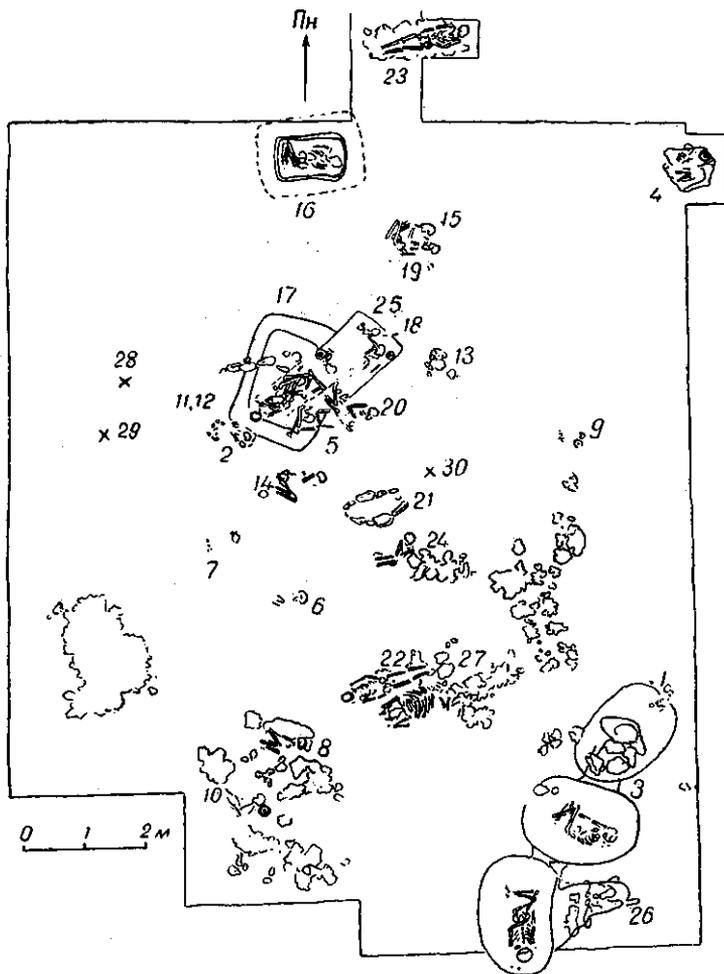

Рис. 104. План розкопок кургана № 2 біля с. Троїцького.

також скіфо-сарматського часу та пізньокочівницькі. В насипах курганів зрідка траплялись кістки тварин, кремені і уламки глиняного посуду неолітичного віку.

Для виявлення поселення того часу було проведено шурфування місцевості поблизу курганів, яке дало незначні знахідки у вигляді кількох крем'яних відщепів і кісток тварин.

Припускалось, що невеликі (близько 10 м діаметром) підвищення, розкидані по луку, являли собою дізньокочівницькі кургани. З числа цих підвищень досліджено чотири, причому не було виявлено в них жодного поховання. Ниж-

довжиною 12 м. Насип земляний. Поверхня похованого чорнозему знаходилась на глибині 1,6 м від вершини. Товщина похованого чорнозему 0,5 м, нижче його залягає суглинок з горизонтом ґрунтової води на глибині 3,6 м від вершини кургана.

У кургані відкрито 27 поховань (рис. 104): три древньооямних (п. 16, 17, 25 — основне), два катакомбних (п. 3, 26), 17 зрубних (п. 1, 2, 4—10, 13—15, 18—20, 24, 27), одне скіфське (п. 12), одне пізньокочівницьке (п. 22), три не визначених і пізніших (п. 11, 21, 23). У насипу кургана знайдені дві посудини зрубного часу

і скіфський бронзовий наконечник стріли. Крім того, в ньому також траплялись уламки ліпних посудин, зрідка — античних амфор, крем'яні відщепи і кістки тварин. У південній частині кургана, безпосередньо під дерном, всюди простежені вимостки з вапнякового каміння, які не мали певних контурів. Можливо, що вони належать до пізньокочівницького поховання з конем (п. 22).

Поховання 1 (зрубне). В південно-західній частині кургана, в похованому чернозе-

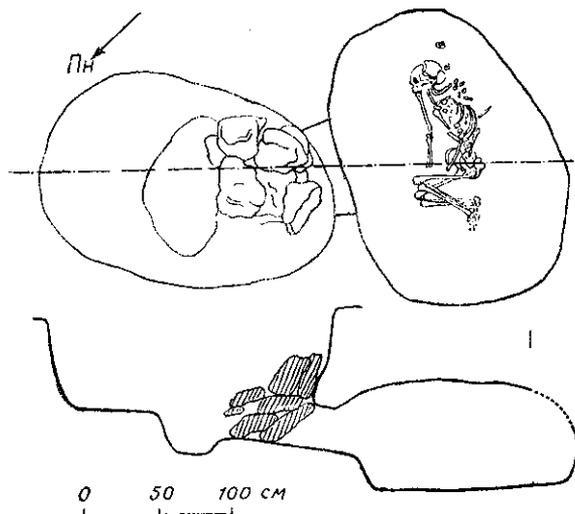

Рис. 105. Поховання в кургані № 2 біля с. Троїцького.

1 — план і розріз поховання; 2 — кістяна пронизка; 3 — верхня частина кістяної булавки; 4 — ікло-підвіска.

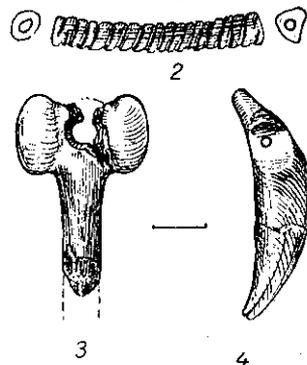
мі, на глибині близько 1,2 м від поверхні насипу, лежав у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід кістяк дитини років п'яти. Біля тім'я знайдена крупинка червоної вохри.

Поховання 2 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,5 м від його поверхні, знаходився погано збережений кістяк підлітка років 13—14, що лежав у слабо скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-південь-схід, з кистями рук перед обличчям. Тут же стояла глиняна посудина (рис. 106, 1) з трохи відігнутими назовні вінцями, злегка округлим корпусом і плоским дном із закраїнами. Поверхні посудини шорсткі, колір їх червонуватожовтий. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 13 см.

Верхня частина кістяка (череп і частина грудної клітки) була прикрита прямокутною слабо випаленою глиняною жаровнею з низьким бортиком, жовтого кольору, розмірами 35×25 см.

Поховання 3 (катакомбне). Під похованням 1 в материковому суглинку виявлена вхідна яма. Глибина її від поверхні материка 0,6 м, від поверхні кургана 2,4 м. В плані яма овальна. На дні довжина її дорівнює 1,5 м, ширина — 1,25 м. Орієнтована яма по довжині з північного сходу на південний захід (рис. 105, 1).

На стінках і на дні цієї ями помітні двоякого роду сліди: від плоского знаряддя з гострим заокругленим лезом шириною 4,2 см і від ко-

нічно загостреного кінця заокругленого в поперечнику вістря, діаметр якого близько 3 см. Катакомба, мабуть, вирубувалася двобічним киркоподібним знаряддям. У центрі вхідної ями вирита довгаста поперечна яма глибиною 0,3 м, довжиною 1, шириною 0,5 м. Від неї на південь-південь-захід проходить канавка шириною 0,6 м і глибиною 0,2 м, яка входить в устя катакомби, що має вигляд короткого коридорчика (завдовжки 0,5 м). Устя катакомби прямокутне, шириною 0,6 м і висотою близько 0,3 м. Вхід у катакомбу завалений дев'ятьма плитами жовтуватого вапняку, приблизні розміри яких дорівнюють 0,5×0,4×0,15 м. Найбільша плита приставлена до вхідного отвору похило і придавлена рештою плит. Дно катакомби нижче вхідної ями на 0,6 м (глибина від поверхні кургана 3 м).

Катакомба овальна, орієнтована по довжині із заходу-півночі-заходу на схід-південь-схід; довжина її 2,1 м, ширина 1,4 м. Склепіння провалилося, висота катакомби становила близько 0,9 м.

У катакомбі знаходився кістяк дорослої жінки*, похованої з підігнутими ногами, на правому боці, головою на схід-південь-схід. Обидві руки кистяка простягнуті до стегнових кісток. Під лівою плечовою кісткою знайдені

Поховання 4 (зрубне). В північно-східній частині кургана, на глибині 0,2 м від його поверхні, виявлений вапняковий камінь розмірами 0,8×0,5 м. Під ним, у похованому чорноземі, на глибині 0,25 м від поверхні кур-

Рис. 106. Посудини з кургана № 2 біля с. Ірощького.

1 — поховання 2; 2 — поховання 4; 3 — поховання 9; 4 — поховання 12; 5 — поховання 15; 6 — поховання 18; 7 — поховання 20; 8 — поховання 21; 9 — окрема знахідка в насипу (28), 10 — поховання 25.

дві кистяні пронизки, під лівою лопаткою — третя. Пронизки з гвинтовою нарізкою, довжина їх до 4 см (рис. 105, 2). Кінці їх заповіровані від тривалого носіння. Біля грудних хребців виявлено сім просвердлених ікол — підвісок (рис. 105, 4). Позаду хребта, серед ребер, знайдена кістяна молотоподібна шпилька з обламаним лезом і отвором у головці (рис. 105, 3). Поверхня шпильки заповірована.

гана, лежав поганой збереженості кістяк підлітка, скорчений, на лівому боці, головою на північ-північ-схід, з кистями рук біля обличчя.

Перед обличчям же покійника стояла ліпна чорноглиняна посудина банкової форми (рис. 106, 2), що мала плоске дно з невеликою закраїною, висота посудини 11 см, діаметр в'нець 16 см.

Поховання 5 (зрубне). В центрі насипу,

на глибині 0,9 м від його поверхні, виявлено кістяк людини років 20, що лежав слабо скорчений, на лівому боці, головою на схід; ліва рука простягнута до колін, права — зігнута і підведена до лівого ліктя. Частина плечового пояса і череп зрізані в давнину під час риття ями для поховання 20, а ноги зрізані нижче колін під час риття могили для поховання 12.

Поховання 6 (зрубне). В південній частині кургана, в насипу, на глибині 1 м від його поверхні, виявлено погано збережений кістяк дитини років восьми — десяти, що лежав

біля обличчя стояла невелика сіроглиняна грубої роботи ліпна посудина банкової форми (рис. 106, 3), що мала плоске дно з закраїною. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 15 см.

Поховання 10 (зрубне). В південній частині кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, виявлено кістяк дорослої людини, похованої в дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-південь-схід.

Біля тім'я стояла ліпна чорноглиняна посудина банкової форми з трохи відігнутими

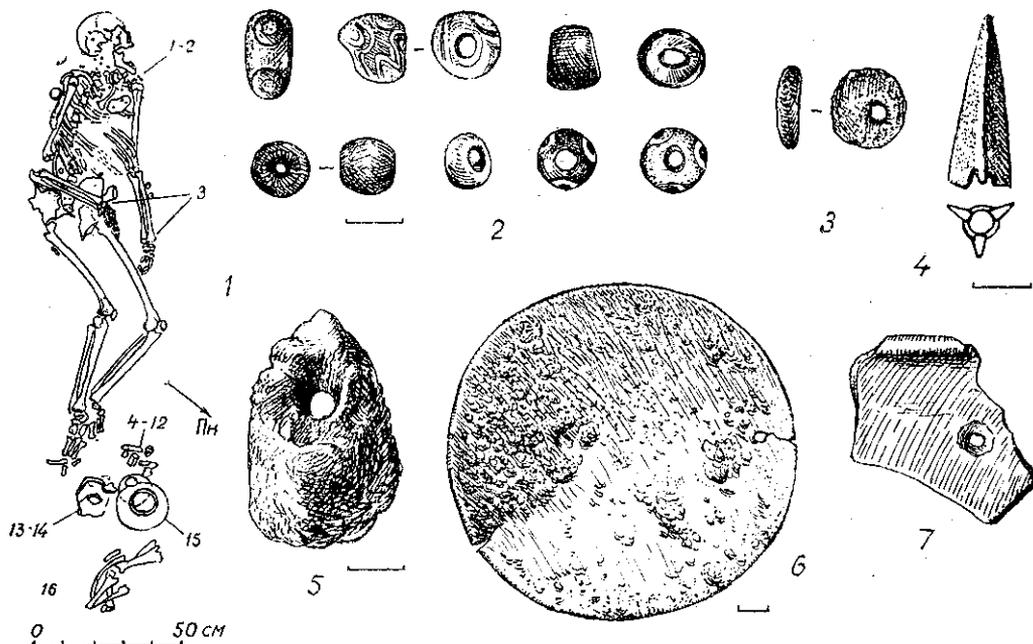

Рис. 107. Поховання 12 в кургані № 2 біля с. Троїцького.

1 — план поховання; 2 — бусини; 3 — свинцева підвіска; 4 — бронзовий наконечник стріли; 5 — кам'яне грузило; 6 — бронзове дзеркало; 7 — фрагмент чорнолакової посудини.

у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

Поховання 7 (зрубне). На південний захід від центра кургана, в насипу, на глибині 1,1 м від його поверхні, знайдені уламки черепа і довгих кісток дитини, похованої в дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

Поховання 8 (зрубне). В південній частині кургана, в насипу, на глибині 0,5 м від його поверхні, виявлено погано збережений кістяк жінки *, похованої в дуже скорченому положенні, головою на схід-південь-схід.

Поховання 9 (зрубне). У східній частині кургана, в насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, виявлено погано збережений кістяк дитини років чотирьох-п'яти, похованої у слабо скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

вінцями. Висота її 11 см, діаметр вінець 12, дна — 10 см.

Поховання 11 (не визначене). В центрі кургана, під дерном, виявлено п'ять поставлених на ребро вапнякових плит, розташованих у ряд по дузі. Південна частина цієї огорожі знесена в давнину під час риття ям для поховань 2 і 12, коли, мабуть, було зруйноване і саме поховання 11, рештки якого траплялися у засипах могильних ям згаданих поховань.

Поховання 12 (скіфське). В центрі кургана, в похованому чорноземі, на глибині 1,9 м від поверхні насипу, знаходився кістяк жінки (рис. 107, 1), похованої у витягнутому положенні, на спині, із значним нахилом у лівий бік і з трохи підігнутими ногами, головою на південний захід. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, права — зігнута і покладена кистю на ліве стегно.

Біля голови і коло грудної клітки похованої знаходились грузик з випаленої глини, два камінці (1) і розсипане намисто з 46 різноманітних бусин (2). На кістках передпліччя правої і лівої рук зафіксовані рештки пов'язок-браслетів, що склалися з бусин, зібраних у кількості 16 шт. (3). Біля ніг лежали купою такі предмети: шматочки залізного шлаку, бронзове дзеркало (4), наконечник стріли (5), кістка тварини (6), крем'яний відщеп (7), товкачик (8), грузило (9), пряслице (10), камінчик (11), підвіска з античного черепка (12), уламки двох посудин і ціла посудина (13—15). Ще далі, біля стінки могили, знаходились кістки цілої ноги вівці (16).

1. Один камінець пірамідальної форми, другий — галька, що призначалася для розтирання білил, від яких на ній збереглася грудочка, що приліпилася.

2 і 3. Намистини: пастова синя, зелена з білими і жовтими вічками, шаруваті з коричневими і жовтими прожилками, скляна янтарного кольору, агатова, з прозорого і синього скла, темносиня скляна і прозора скляна (рис. 107, 2); свинцева підвіска у вигляді кружечка (рис. 107, 3).

4. Бронзове дзеркало у вигляді кружечка, що мало 12 см в діаметрі, з одним отвором біля краю для ручки (рис. 107, 6).

5. Бронзовий трилопатовий наконечник стріли, з опущеними нижче втулки лопатями (рис. 107, 4).

6. Кусок трубчастої кістки вівці без епіфізів з дуже залощеною поверхнею.

8. Товкачик, виготовлений з уламка ручки червоноглиняної амфори з дуже стертими кінцями.

9. Грузило у вигляді камінчика неправильної форми, з наскрізним отвором для підвішування (рис. 107, 5).

10. Овальне пряслице з добре промішаної глини.

12. Фрагмент античної чернолакової невеликої посудини з просвердленим отвором для підвішування (рис. 107, 7).

13. Уламок ліпної черноглиняної миски з опуклими стінками і трохи загнутими всередину вінцями. Діаметр вінець 8 см, висота їх 6 см.

14. Половина розламаної по вертикалі черноглиняної ліпної посудини з трохи відігнутим назовні плоским дном і опуклим корпусом, значно ширшим у нижній частині. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 7 см.

15. Черноглиняна висока ліпна посудина з відігнутими вінцями, добре визначеною шийкою, плоским дном і роздутим корпусом, більш широким у верхній частині (рис. 106, 4). Край

вінець заокруглений. Висота посудини 17 см, діаметр вінець 9, корпусу — 15 см.

Поховання 13 (зрубне). На північний схід від центра кургана, в насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, виявлено череп, окремі ребра і довгі кістки дитини. Поруч серед каменів знаходились уламки великої ліпної черноглиняної посудини. Посудина у вигляді великого широкого ліпного горщика, з трохи опуклими бочками і стінками, що дуже звужувалися до плоского дна. Посудина прикрашена по краю вінець валиком, розчленованим навскісними нарізками. Висота її 34 см, діаметр вінець близько 30 см. На уламках цієї посудини стояла маленька ліпна черноглиняна посудинка банкової форми. Висота її 6,5 см, діаметр вінець 10 см.

Поховання 14 (зрубне). В центрі кургана, на рівні похованого чорнозему (1,7 м від поверхні насипу), виявлений погано збережений кістяк дорослої людини, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Руки зігнуті у ліктях, кисті біля обличчя.

Під ногами похованого, на глибині 0,6 м від поверхні кургана, стояла ліпна черноглиняна посудина банкової форми. Цілком можливо, що вона належала іншому дитячому похованню, яке не збереглося.

Поховання 15 (зрубне). В північній частині кургана, в насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, виявлений кістяк людини, що лежав у дуже скорченому положенні, на правому боці, головою на схід-північ-схід.

За 25 см на південь від потилиці покійника стояв ліпний черноглиняний горщик (рис. 106, 5) з відігнутими вінцями, трохи опуклим корпусом і плоским дном. Висота горщика 12 см, діаметр вінець 14 см.

Поховання 16 (ямне). Поховання відкрито в північній частині розкопу. Яма з уступом в материк, довжина її 2 м, ширина 1,4 м; в материк яма мала 1,2 м довжини (схід — захід), 0,7 ширини, 0,8 м глибини (від поверхні кургана 2,7 м).

На дні ями знаходився кістяк дорослої людини, похованої у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід. Руки похованого витягнуті вздовж тулуба; пальці правої руки, кисть якої впиралися в стегно, підігнуті в зап'ясті.

Поховання 17 (ямне, парне). В центрі кургана, під похованням 12, в материковому суглинку (на глибині 2,2 м від поверхні насипу), виявлена довгаста яма з заокругленими кутами, довжиною 2,1 м, шириною 1,5 м, орієнтована з півночі-півночі-сходу на південь-південь-захід. На глибині 2,8 м яма звужується уступом шириною 30 см, який проходить по

всіх чотирьох стінках. Дно ями на глибині 3,6 м (на рівні ґрунтової води) місцями заходить на 10 см глибше. Площа ями по дну 1,6 × 0,9 м, стінки ями простежені вверх до поверхні похованого ґрунту. На дні ями знаходились кістяки дорослої людини і дитини.

Кістяк дорослого чоловіка * лежав на правому боці, головою на північ-північ-схід, з притиснутими до тулуба ногами, ліва рука його витягнута вздовж тулуба, права — відкинута вбік і знаходиться на кістяку дитини.

Від кістяка дитини, що лежав праворуч, зберігся череп і окремі кістки. Орієнтація така сама, як і кістяка дорослого чоловіка.

Поховання 18 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,9 м від його поверхні, лежав дуже погано збережений кістяк людини, похованої у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід.

Перед грудною кліткою стояла ліпна чорноглиняна гострореберна плоскодонна посудина (рис. 106, 6). Вінець посудини трохи відігнуті і загострені. По верхній частині посудини по колу проходить прокреслений ялинковий орнамент. Поверхні жовтого кольору з чорними плямами. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 15 см. По корпусу посудини проходить навкруги смуга кіпті.

Поховання 19 (зрубне). В північній частині кургана, в насипу, на глибині 1,3 м від його поверхні, під похованням 15, виявлений дуже погано збережений кістяк, що лежав у дуже скорченому положенні (коліна підведені до грудної клітки), на лівому боці, головою на схід.

Поховання 20 (зрубне). В центрі кургана, на рівні похованого ґрунту (глибина 1,5 м від поверхні насипу), виявлений погано збережений кістяк, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний схід, з кистями рук перед обличчям. Біля обличчя стояла ліпна чорноглиняна посудина банкової форми, з слабо виявленим ребром (рис. 106, 7). Висота посудини 11 см, діаметр вінець 14 см.

Поховання 21 (зрубне?). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,5 м, відкрита орієнтована із сходу-півночі-сходу на захід-південь-захід човникоподібна в плані кам'яна огорожа, кожний бік якої утворений чотирма поставленими на ребро вапняковими плитами. Довжина споруди 1 м, ширина по верху 0,6 м, висота 0,35 м. Поховання в цій могилі було, найімовірніше, дитячим, бо кістяк у ній не зберігся.

У східно-північно-східному кінці між крайніми плитами огорожки стояв невеликий ліп-

ний чорноглиняний ківшик (рис. 106, 8) з відламанною горизонтальною, круглою в перерізі ручкою у вигляді дужки і плоским дном. За формою він нагадує невелику високу мисочку з опуклими стінками і ввігнутими всередину вінцями. Висота ківша 6,5 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 22 (пізньокочівницьке). В південній частині кургана, під дерном, ви-

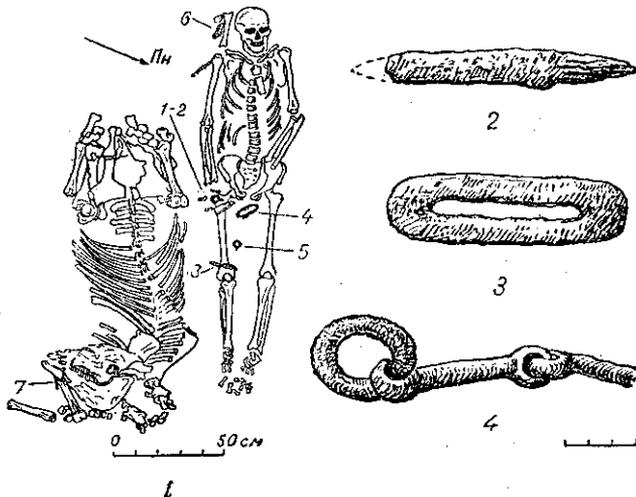

Рис. 108. Поховання 22 в кургані № 2 біля с. Троїцького. 1 — план поховання; 2 — рештки залізного ножа; 3 — залізне кресало; 4 — частина залізних вудил.

явлена кам'яна викладка у вигляді площадки 6 × 4 м. На глибині 1,3 м виявлено дно могили, в якій лежав кістяк людини, що супроводився похованням коня.

Кістяк людини лежав на спині, головою на захід-південь-захід (рис. 108, 1). Права рука похованого була витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута і покладена на таз. На правій стегновій кістці, поблизу таза, знаходилося залізне кільце (1) і сланцьовий брусок (2); біля коліна похованого знайдений залізний ніж (3); між стегнами — залізне кресало (4), кремій і залізна пряжка (5); праворуч від черепа лежали кістки ноги вівці (6).

Повний кістяк коня (молодої особини) знаходився праворуч від похованого, на східці висотою 20 см. Він був покладений спиною вгору, з підігнутими під тулуб ногами, голова повернута на спину. В зубах коня були залізні вудила (7).

1. Залізне кільце діаметром 2,5 см, у перерізі близько 0,5 см, трохи сплющене.

2. Сланцьовий брусок, що розпався, довжиною 10 см, шириною 3 і товщиною 1,5 см з отвором для прив'язування до пояса.

3. Однолезовий ніж з держакон, сильно окислений. На держаку збереглися сліди дерев'яної ручки (рис. 108, 2).

4. Кресало, зігнуте з овального у перерізі залізного прута, прямокутне, довжиною 10 см (рис. 108, 3). На середній частині кресала лежав невеликий довгастий кремій (довжиною 2,5 см).

5. Пряжка у вигляді кільця з прямим язичком, сильно окислена.

7. Залізні вудила (рис. 108, 4), що складаються з двох ланок з кільцями на кінцях, дуже попсовані іржею. Розміри ланок вудил не однакові: довжина однієї 7,5 см, другої — 6,5 см. Кільця також не однакові за розмірами — діаметр одного 4 см, другого 8 см. У роті коня вудила знаходились великим кінцем вліво.

Поховання 23 (ногайське).

Поховання 24 (зрубне). Дещо на південь від центра кургана, в насипу, на глибині 1,4 м від його поверхні, виявлено жіночий кістяк, який лежав у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід, з кистями рук, покладеними перед обличчям.

Поховання 25 (ямне, основне). В центрі, під похованнями 12 і 18, в материковому суглинку, виявлена яма, введена з поверхні похованого ґрунту. Викид з ями знаходився на північ від неї. Яма була прямокутна, із стрімкими стінками і чіткими кутами; довжина ями 1,7 м, ширина 1, глибина від поверхні похованого ґрунту 1,4 м (від поверхні кургана 3 м). Яма орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід. Західний кут ями зрізаний похованням 17.

На дні могили заходились кістяки однієї дорослої людини і двох дітей.

Дитячі кістяки дуже поганої збереженості знаходилися поруч і лежали однаково: головою на північний схід.

Кістяк дорослого лежав ліворуч від них, біля південно-східної стінки ями, головою також на північний схід. Носки ніг обернуті вправо. Кістяк був частково порушений, що сталося, мабуть, при похованні дітей в тій самій могилі. Кістяки дітей і дно ями навколо них, а також і ноги дорослого посипані червоною вхрою.

У південному кутку могили стояла ліпна чорноглиняна посудина (рис. 106, 10) яйцевидної форми, з трохи сплющеною і низькою вертикальною шийкою. Шийка відділена від корпусу неглибоким жолобком. Поверхня посудини вкрита гребінчастою штриховкою (висота посудини і діаметр вінець 10 см).

Поховання 26 (катакомбне). В південно-східному кутку розкопу, у суглинку (на

глибині 1,6 м від поверхні кургана), виявлена катакомба, склепіння якої провалилося.

Обриси вхідної ями не простежені, від неї збереглась у материку канавка, що проходила із сходу на захід і являла собою похилий спуск до входу в катакомбу. Довжина канавки 1,5 м, ширина її 0,6 м. На захід канавка розширюється до 1 м, дно її поступово знижується, досягаючи в західному кінці глибини 1,85 м від поверхні кургана, а потім уступом опускається до дна катакомби. На дні канавки простежені заглиблення, призначені, мабуть, для дерев'яних плах, які закривали вхід у катакомбу і зовсім перетліли. Судячи по цих заглибленнях, товсті плахи були поставлені похило.

Катакомба овальна, орієнтована по довжині з півночі на південь. Довжина її 2,1 м, ширина 2,4 м. Дно катакомби нижче вхідної ями на 0,55 м. Висота катакомби, очевидно, була не менше 1 м. В катакомбі виявлений кістяк чоловіка*, похованого на правому боці, обличчям до входу, з підігнутими ногами. Права рука похованого витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута, кисть покладена на таз.

Під правую плечову кісткою і біля крижів простежувались плями червоної вохри.

Поховання 27 (зрубне). В південній частині кургана, на рівні похованого ґрунту (глибина 1,6 м від поверхні насипу), виявлений кістяк дитини років трьох-чотирьох, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід, з кистями рук, покладеними перед обличчям.

З окремих знахідок, виявлених у насипу кургана і в похованому чорноземі, слід відмітити такі.

28. У західній частині кургана, на глибині близько 0,6 м від його поверхні, стояла невелика ліпна чорноглиняна посудинка банкової форми (рис. 106, 9), накрита зверху уламком великої ліпної чорноглиняної посудини. Висота посудинки 7 см, діаметр вінець 11 см. По корпусу більшої посудини проходила похило смуга кіпті.

29. За 1 м на південь-південь-захід від цієї посудинки на цій же глибині знайдена ще одна невелика ліпна чорноглиняна посудинка банкової форми (рис. 117, 9), з трохи ввігнутими всередину стінками і плоским дном із закраїною. Висота посудинки 8 см, діаметр вінець 9 см.

30. У східній частині кургана, на глибині 0,4 м від його поверхні, знайдений бронзовий тригранний наконечник стріли скіфського типу із слабо виступаючою втулкою.

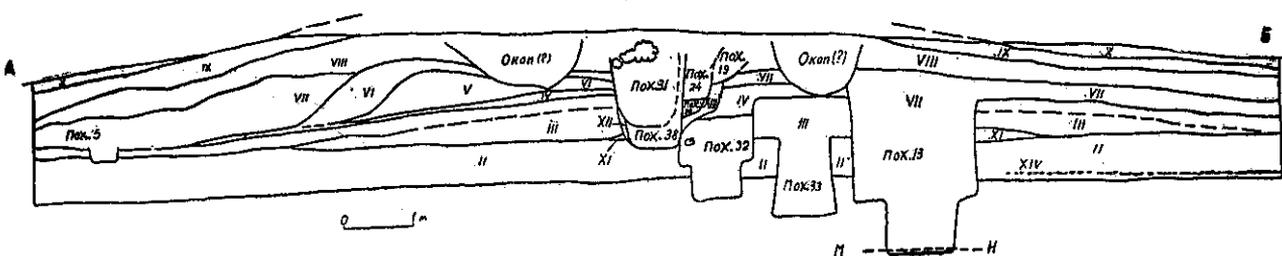
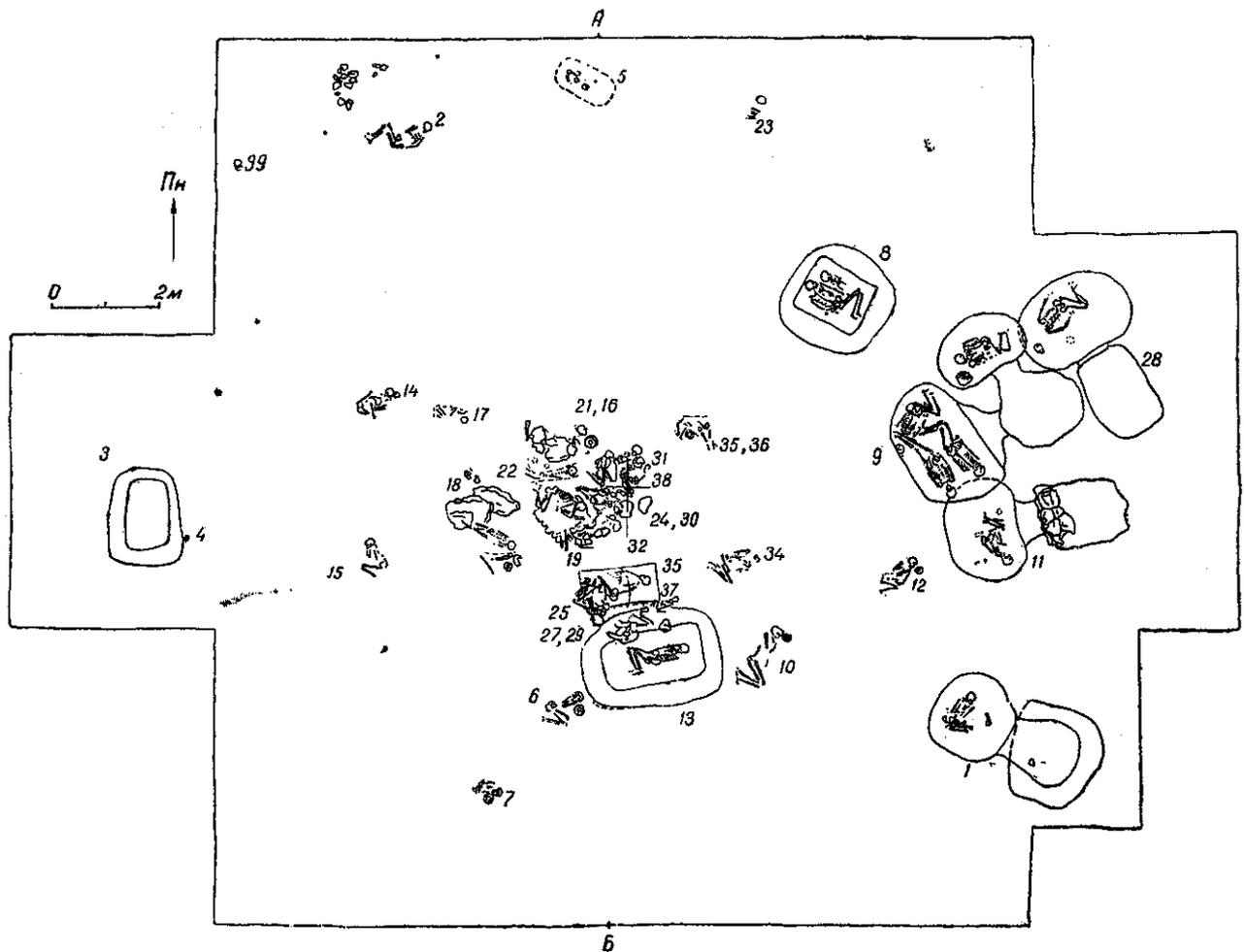

Рис. 109. План і розріз кургана № 3 біля с. Троїцького.

I — щільний лесовидний материковий суглинок; II — похований ґрунт (жирний чорнозем темношоколадного — чорного кольору); III — наситний чорнозем темношоколадного кольору; IV — глинистий прошарок (темножовта глина з гумусованим суглинком, пов'язана з похованням 32); V — горбок чорної землі (пов'язаний з похованням 13); VI — боложовта глина (перша підсіпка над похованням 13); VII — чорнозем і гумусований суглинок бурого і жовтого кольору (другий шар підсіпки над похованням 13); VIII — щільний сірий суглинок (третій шар підсіпки над похованням 13); IX — новоутворений ґрунт — жирний грудкуватий гумусний шар; X — щільний світлий попелястосірий намів, різко відокремлений від нижчерозташованого шару; XI — суглинок пологового кольору (викид з поховання 33); XII — чорноземна засипка ями; XIII — чорноземне заповнення грабіжницької ями; XIV — черепашки. M-H — рівень ґрунтової води. Засипка поховання 32 — чиста темножовта глина.

Висота насипу 1,8 м, діаметр 55 м. Розкоп 18×24 м. Верх кургана був розритий ямами глибиною до 0,5 м, якими зруйнований ряд поховань у насипу. Товщина похованого ґрунту 0,6 м, нижче йде суглинок.

У кургані відкрито 38 поховань (рис. 109): шість древньооямних (п. 3, 5, 8, 13, 32, 33 — основне), чотири катакомбних (п. 1, 9, 11, 28), 20 зрубних (п. 2, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 17—21, 24, 26, 29, 31, 34, 36—38), вісім не визначених і пізніших (п. 4, 16, 22, 23, 25, 27, 30, 35). В насипу окремо знайдені такі предмети: посудина катакомбного часу і бронзовий втульчастий наконечник стріли. Крім того, в насипу траплялись уламки ліпних посудин, античних амфор, крем'яні відщепи, кістки тварин.

Поховання 1 (катакомбне). В південно-східній частині кургана, на глибині близько 1,2 м від його поверхні, виявлена пляма жовтої щільної грудкуватої землі, яка позначала вхідну яму і катакомбу із склепінням, що провалилось, яка відходила від ями на північний захід. Обриси катакомби встановлені в материковому суглинку, в який вона врзалася на глибину 0,3—0,4 м.

Вхідна яма овальна, орієнтована по довжині з півночі-півночі-сходу на південь-південь-захід; довжина її 2 м, ширина 1,8, глибина від поверхні кургана 2 м. В середині ями є заглиблення (0,4 м), що з допомогою канавки глибиною 0,25 м сполучається з устям катакомби, ширина якого становить 0,8 м.

Дно катакомби знаходилось нижче ходу канавки на 0,6 м. Катакомба овальна, орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід; довжина її 1,7 м, глибина від поверхні кургана 2,85 м, ширина 1,3 м. На дні і стінках катакомби були помітні сліди знаряддя, яким вона була вирита: один кінець знаряддя був плоский з трохи заокругленим лезом шириною 8 см; другий кінець — конічний, загострений.

У катакомбі знаходився кістяк чоловіка *, що лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на північ-північ-схід з кистями, покладеними перед обличчям. Кістки були суцільно вкриті червоною фарбою, причому забарвленість простежувалась не тільки зверху, а й знизу. Найбільше фарби (купка, що щільно злежалася) знаходилось на місці нижньої частини живота. Біля виходу з катакомби виявлена лопатка корови.

Поховання 2 (зрубне). У північно-західній частині кургана, в насипу, на глибині 1,4 м від його поверхні, виявлений погано збережений кістяк людини середнього віку, по-

хованої в слабо скорченому положенні, на правому боці, головою на схід-північ-схід. Ліва рука у неї була витягнута вздовж тулуба, права — зігнута в лікті і покладена на грудну клітку.

За 1 м на північний захід від кістяка під дерном виявлено кілька вапнякових каменів.

Поховання 3, 4 (древньооямне). В західній частині кургана, на глибині 1,5 м від його поверхні, на похованому ґрунті, відкрита яма довжиною 2 м, шириною 1,4 м, орієнтована по довжині з півночі на південь. У ній, на глибині 2,9 м, виявився уступ шириною 35 см, який проходив вздовж усіх її чотирьох боків. Дно могили виявилось на глибині 3,7 м нижче поверхні кургана (1,7 м нижче поверхні похованого ґрунту). У південній частині могили, у засипу, траплялись кістки дитини. На рівні похованого ґрунту виявлено дуже забарвлений червоною вохрою череп дитини (на плані позначений цифрою 4). На дні могили залишків поховання не виявилось. Найімовірніше, яма (п. 3) і кістки дитини (п. 4) являють собою рештки одного поховання, зруйнованого в давнину грабіжниками.

Поховання 5 (ямне). В північній частині кургана, в насипу, на глибині близько 1,4 м від сучасної поверхні, виявлений дитячий череп (1), забарвлений в червоний колір (рис. 110).

Біля потилиці покійника безладно лежали кістки ступні вівці (2) і лошати, забарвлені червоною фарбою, а також три фаланги пальця дорослої людини. Більш на північ виявлені куски червоної вохри, що зліпилися (3). Перед обличчям похованого стояла посудина (4), під якою була пляма червоної фарби. Поруч знаходився крем'яний відщеп без вторинної обробки (5). За 15 см від черепа на схід-південь-схід стояла друга, більша посудина (6). Остеронь від посудини виявлені дві грудочки червоної фарби (3). Розташування речей дає змогу умовно накреслити контури могили, позначені на плані пунктиром.

Перша посудина (рис. 111, 1) ліпна, чорноглиняна з поверхнями жовтуватого кольору, з прямими низькими вінцями, широко округленими плічками і яйцевидним, майже круглим дном. На двох протилежних боках посудини на плічках є по одному великому циліндричному потовщеному на кінці виступу-носику з прямим наскрізним отвором. Довжина виступів 1,5—2 см, діаметр їх 2, отвір — 0,5—0,7 см. Висота посудини 8 см, діаметр вінець 6,5 см. Посудина, можливо, являла собою дитячий молочник-ріжок.

Друга ліпна посудина (рис. 113, 1) має

яйцеподібне, трохи оплощене дно. Край вінець сплющений. Невисока шийка, яка стоїть вертикально, поступово переходить у слабо опуклі, високо підняті плічка. Зовнішня поверхня посудини вкрита гребінчастими, порівняно регулярно розташованими дугоподібними розчосами; по плічках навкруги проходить смуга вертикальних штрихів, нанесених тим самим інструментом. Стараннішої обробки поверхень пребічаючою штриховкою ця посудина схожа на аналогічні посудини катакомбної культури, хоч останні найчастіше оброблялися ще акуратніше. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 9 см.

Поховання 6 (зрубне). В південній частині кургана, в насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлено погано збережений кістяк чоловіка років 25—30, похованого у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід, з кистями рук, покладеними перед обличчям. Біля кистей рук стояла сильно фрагментована чорноглиняна гострореберна посудина.

Посудина липна (рис. 111, 2), дуже приземкувата, прикрашена вище плічок чітким шнуровим орнаментом — «східцями». Стінки посудини нижче плічок старанно зглажені, майже залощені. Дно невелике, плоске. Висота посудини 10 см, діаметр вінець 17,6, дна — 8 см.

Поховання 7 (зрубне). В південній частині кургана, на глибині 0,5 м від його поверхні, виявлений кістяк дитини шести-семи років, у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-південь-схід. Ліва рука простягнута до колін, права — підведена кистю до обличчя, перед яким стояла чорноглиняна фрагментована липна посудина у вигляді широкої банки з невеликими плічками, позначеними ребром, і плоским дном. Вище ребра плічок посудина орнаментована шнуром у вигляді подвоєних зигзагів (рис. 111, 4). Висота посудини 8 см, діаметр вінець 14, дна — 11 см.

Поховання 8 (древньооямне). В північно-східній частині кургана знаходилась впускна яма, виявлена у насипу з глибини 0,45 м від його поверхні. Площа її $2,2 \times 2,3$ м.

На глибині 1,9 м від поверхні кургана яма звужується широким (0,5 м) уступом, який проходить по всіх її чотирьох боках. Нижче уступу яма прямокутна. Довжина її 1,4 м, ширина 0,9, глибина від поверхні кургана 3 м. В засипу могили траплялися дрібні вуглики і кусочки обпаленої глини.

На дні ями виявлені два кістяки: дорослого і дитини. Кістяк дорослого чоловіка* лежав на лівому боці, головою на північний

захід, із зігнутими в колінах ногами; ліва рука похованого витягнута, права покладена на газ. Кістяк дитини знаходився ліворуч від кістяка дорослого, орієнтування те саме. Череп дитини непропорційно великий.

Кістки дитини дуже забарвлені в червоний колір, між кістками траплялися грудки червоної вохри, кістяк дорослої людини пофарбований слабо і лише місцями, головним чином кістки ніг. Одна грудка фарби лежала біля потиличної кістки дорослого. Позаду та-

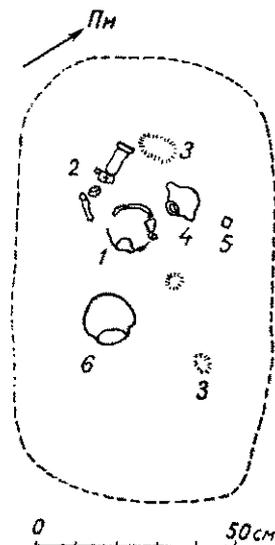

Рис. 110. План поховання 5 в кургані № 3 біля с. Троїцького.

зових кісток чоловіка відмічені невеликі скупчення деревного вугілля.

Поховання 9 (катакомбне). У східній частині кургана виявлена вхідна яма з округлими кутами, що трохи звужувалася донизу: у перерізі вона мала довжину 0,7—1,3 м. Глибина від поверхні кургана 2,15 м; яма на 0,2 м врізалася у материковий суглинок. Стінки простежені від дна на висоту 1,25 м.

В ямі виявлені дві катакомби: перша з південного заходу, друга — з північного заходу (рис. 112).

Перша катакомба мала устя у вигляді короткого (0,8 м) коридорчика з овальним отвором шириною 0,65 м і висотою 0,3 м. Дно катакомби знаходилось нижче вхідної ями на 0,2 м. Щодо вхідної ями катакомба була орієнтована впоперек (з північного заходу на південний схід); довжина її 2,4 м, ширина 1,4 м. Склепіння катакомби ослі, висота її не перевищувала 0,6 м.

У катакомбі виявлено три кістяки. Ближче до устя лежав на правому боці кістяк чо-

ловіка* із зігнутими в колінах ногами. Права рука кістяка витягнута вздовж тулуба, ліва покладена кистю на таз.

Другий кістяк, жіночий, лежав вздовж внутрішньої стінки катакомби, витягнений на спині, головою на південь-південь-схід, з пра-

жіночого кістяка, витягнений на спині, головою також на південний захід, з лівою простягнутою вздовж тулуба рукою і правою, покладеною кистю на таз. На черепі жінки біля скроні знайдено погано збережене кільце із згорнутого у трубочку тонкого бронзо-

Рис. 111. Кераміка з кургана № 3 біля с. Троїцького.
1 — поховання 5; 2 — поховання 6; 3 — поховання 14; 4 — поховання 18;
5 — поховання 19;
6 — поховання 19.

вою рукою вздовж тулуба і лівою з кистю під тазом. Між черепом і стінкою катакомби на дні була помітна червона фарба.

Третій кістяк, чоловічий, лежав на ногах попередніх кістяків, на правому боці, з підігнутими ногами, головою на південний захід. Права рука кістяка витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті і покладена поперек живота. Череп відкотився до західної стінки катакомби.

У засипці і на дні катакомби знайдені в різних місцях дрібні камінчики.

Друга катакомба мала прямокутне устя у вигляді короткого (0,4 м) коридорчика, шириною 0,6 м і висотою 0,3 м.

Овальна в плані катакомба щодо вхідної ями розташована впоперек і була орієнтована по довжині з північного сходу на південний захід; довжина її 1,8 м, ширина 1,2 м. Склепіння провалилося, висота катакомби досягала не менше 0,7 м.

На дні катакомби виявлені два кістяки: дорослої жінки і дитини.

Жіночий кістяк лежав на правому боці, з підігнутими ногами, головою на південний захід; руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на таз.

Кістяк дитини лежав біля правого боку

вого листка; діаметр його 2,5 см. Праворуч від черепа дитини знайдено крем'яний відщеп. Ще далі, біля стінки катакомби, лежала на боку ліпна чорноглиняна посудина (рис. 113, 2) з маленькими відігнутими назовні вінцями, опуклим корпусом і маленьким плоским дном. Посудина всередині ізовні вкрита без усякої системи розчосами, зробленими гребінчастим штампом, і прикрашена похилими, майже вертикальними рядами горизонтальних відбитків того самого гребінчастого штампа. Висота посудини 17 см, діаметр її вінець 19 см.

Поховання 10 (зрубне). У південно-східній частині кургана, в насипу, на глибині 1 м від його поверхні, виявлений дуже погано збережений кістяк, що лежав у слабо скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід, ліва рука витягнута вздовж тулуба, права — трохи зігнута в лікті і покладена передпліччям на ліктьовий суглоб лівої руки.

Перед обличчям стояла невелика чорноглиняна ліпна посудина (рис. 113, 4) з прямими стінками, банкової форми, з плоским дном; поверхні жовтого кольору з бурими вертикальними потьокками зверху; висота посудини 8 см, діаметр вінець 13 см.

Поховання 11 (катакомбне). В східній частині кургана виявлена прямокутна вхідна яма, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід, довжина її 1,6 м, ширина 1,3, глибина від поверхні 2,4 м. Стінки ями вертикальні; простежити їх уда-

льно скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід. Перед обличчям похованого стояла ліпна чорноглиняна посуда (рис. 113, 6) банкової форми із слабо виступаючими бочками; висота посудини 10,7 см, діаметр вінець 13 см.

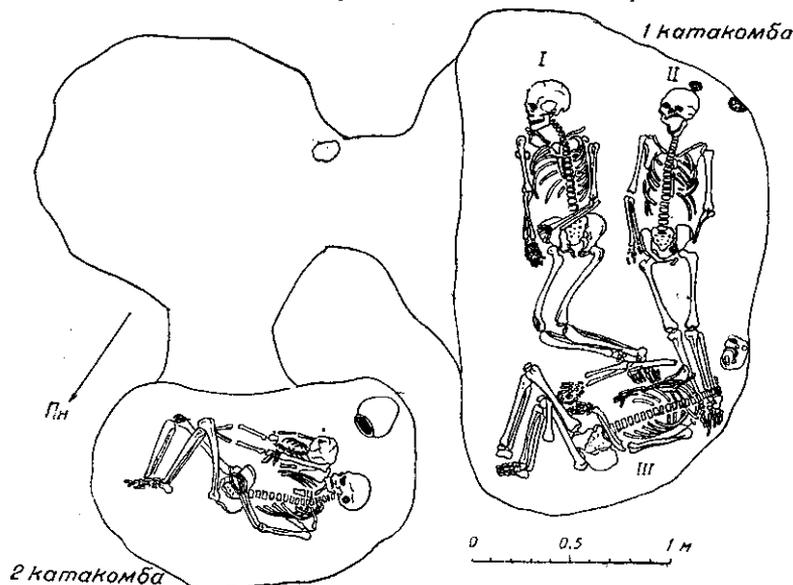

Рис. 112. План поховання 9 в кургані № 3 біля с. Троїцького.

лося тільки в материковому суглинку, в який вона врізалась на глибину 0,5 м.

Катакомба споруджена на захід-південь-захід від вхідної ями і сполучається з нею коридорчиком довжиною 0,5 м. Отвір прямокутний, шириною 0,6 м, висотою 0,8 м. Зовні вхід був завалений десятима плоскими вапняковими каменями. Катакомба овальна, розташована впоперек щодо устя і орієнтована по довжині з півдня-півдня-сходу на північ-північ-захід. Довжина її 2 м, ширина 1,4, висота 0,8 м. Дно катакомби нижче вхідної ями на 0,35 м.

У катакомбі виявлені кістяк дорослої людини і рештки двох дитячих кістяків. Ближче до устя лежав кістяк дорослої людини, похованої у скорченому положенні, на правому боці, головою на південний схід. За його спиною лежали два дитячі черепи. Перед обличчям дорослої людини знаходилася грудка червоної вохри, друга грудка вохри виявлена позаду тазових кісток. Поруч з останньою була купка деревного вугілля, друга купка знаходилася біля гомілок, третя — біля лівого передпліччя.

Поховання 12 (зрубне). У східній частині кургана, в насипу, на глибині близько 0,4 м від його поверхні, виявлений погано збережений кістяк чоловіка *, похованого у

Поховання 13 (ямне). Дещо на південь від центра кургана, на глибині 0,9 м від його поверхні, виявлена велика прямокутна (з округлими кутами) яма довжиною 2,75 м, шириною 2 м, орієнтована по довжині із заходу на схід. На глибині 2 м від поверхні кургана яма входить у суглинок, а на глибині 2,4 м утворює уступ у 0,4 м, який проходить по всіх її чотирьох боках. Довжина ями на дні 2 м, ширина 0,9, глибина від уступу 0,85, від поверхні 3,25 м (горизонт ґрунтових вод).

На дні лежав кістяк дорослого чоловіка *, похованого на правому боці, з підігнутими до гулуба ногами; ліва рука витягнута вздовж тулуба, права покладена кистю на кисть лівої руки. Кістяк вкритий червоною фарбою, дно могили густо посіяпане червоною вохрою, особливо поблизу кістяка, де фарба лежала суцільним шаром завтовшки 1—3 см.

Поховання 14 (зрубне). В західній частині кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, виявлено чоловіче * поховання, частково зруйноване пізнішою ямою. Поховання орієнтоване головою на північний схід.

У порядку знайдено череп з кистями рук перед ним. Біля тім'я стояв ліпний чорноглиняний горщик (рис. 113, 7) з округлими

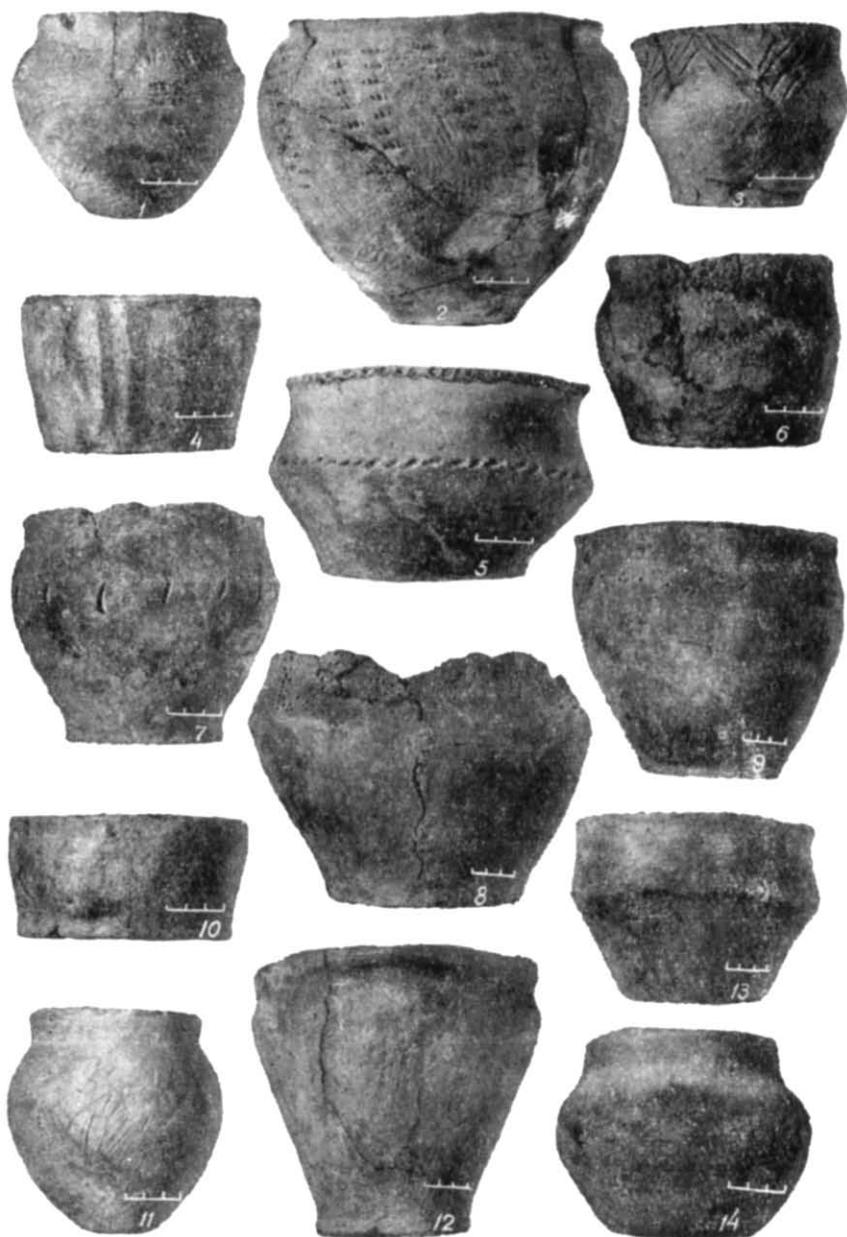

Рис. 113. Посудини з кургана № 3 біля с. Троїцького.

1 — поховання 5; 2 — поховання 9; 3 — поховання 29; 4 — поховання 10; 5 — поховання 20;
 6 — поховання 12; 7 — поховання 14; 8 — поховання 31; 9 — поховання 37; 10 — поховання 17;
 11 — поховання 32; 12 — поховання 21; 13 — поховання 36; 14 — окрема знахідка в насипу.

опуклими плічками, трохи відігнутими вінцями і плоским дном. По стінках, на рівні найбільшого діаметра, проходить смуга рідких вертикальних і навскісних нарізок. Зовнішня поверхня посудини закопчена, особливо плічка. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 12 см.

Серед кісток кінцівок, що лежали безладно, виявлені фрагменти великої ліпної чорноглиняної посудини, яку вдалося реставрувати (рис. 111, 3). Посудина з прямим краєм, дуже опуклими стінками і плоским дном з невеликою закраїною. Під краєм вона прикрашена валиком з косою насічкою. Висота посудини 19,5 см, діаметр вінець 18 см.

Поховання 15 (зрубне). В західній частині кургана, в насипу, на глибині 1 м від його поверхні, виявлено кістяк підлітка, частково зруйнований пізнішою ямою. Кістяк лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північний захід. Ноги підігнуті п'ятами до тулуба. Ліва рука простягнута кистю до обличчя.

Поховання 16 (не визначене). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, виявлений дитячий череп.

Поховання 17 (зрубне). В західній частині кургана, в насипу, на глибині близько 0,5 м від його поверхні, виявлено поховання дитини років 10—12, значно зруйноване пізнішою ямою.

Кістяк лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Перед обличчям стояла ліпна чорноглиняна посудина банкової форми (рис. 113, 10). Невелика, приземкувата, грубої роботи, зверху прикрашена по краю вінець рядом лінійних вдавлін. Висота посудини 6 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 18 (зрубне). Дещо на захід від центра кургана, в насипу, на глибині близько 0,6 м від його поверхні, виявлено дитячий череп, а поруч з ним — фрагменти роздавленої ліпної чорноглиняної посудини (рис. 111, 5) у вигляді високого горщика з відігнутими вінцями, опуклим корпусом і з трохи визначеним ребром плічок і плоским дном. По краю посудини проходить орнамент у вигляді ямок, ряд таких самих вдавлін проходить і по перегину корпусу. Колір посудини сірий з рожевими плямами. Висота посудини близько 21 см, діаметр вінець 18 см.

Поховання 19 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, знаходився кістяк жінки*, що лежав головою на схід, на спині, із зігнутими в колінах ногами, що впали вліво; кисті рук покладені перед обличчям.

Біла грудної клітки знайдена чорноглиняна посудина (рис. 111, 6) з трохи відігнутими вінцями, гострореберним корпусом і плоским дном. Посудина прикрашена по обрізу краю рядом навскісних вдавлін паличкою, а по плічках прокресленими заштрихованими в ялинку кутами. Висота посудини 9,5 см, діаметр вінець 12 см.

Поховання 20 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, виявлений погано збережений кістяк, що лежав у середньо скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Гомілки кістяка були зрізані пізнішою ямою, кістки тулуба — ямою поховання 25.

Перед обличчям похованого стояла ліпна чорноглиняна посудина (рис. 113, 5), масивна, дуже грубої роботи. Дно плоске, вінця трохи відігнуті. По вінцях проходить орнамент у вигляді ямок, зроблених кінцем палички. По ребру корпусу проходить відбиток товстої вірьовочки. Зовнішня поверхня посудини чорна, вкрита жовтуватими плямами. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 15,5, дна — 10 см.

Поховання 21 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, виявлений череп людини, що лежав на лівій скроні. На черепі знайдені права плечова кістка і фаланга пальця. Поховання зруйноване пізнішою ямою.

Перед обличчям похованого стояла велика ліпна чорноглиняна посудина, конічної форми (рис. 113, 12), дуже грубої роботи. Вінця дещо відігнуті. Під ними невеликі, різно визначені плічка. Дно плоске, із закраїною. Внутрішня поверхня заокруглена, не повторює різких перегинів зовнішнього профілю. Висота посудини 19 см, діаметр вінець 2,5, дна — 11 см.

Дещо осторонь від поховання, але на тому ж рівні виявлено шість вапнякових каменів (найбільший з них мав 0,5 м у поперечнику), камені лежали купою.

Поховання 22 (не визначене). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, виявлений кістяк, що лежав на спині, головою на схід; кістяк похований ямами сусідніх поховань (21 і 24).

Поховання 23 (не визначене). В північній частині кургана на глибині 0,5 м від його поверхні, в шарі похованого ґрунту, виявлений череп дитини.

Поховання 24 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 1 м від його поверхні, виявлений кістяк (рис. 114), що лежав у слабо скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-південь-схід. Ліва

рука похованого була зігнута в лікті з кистю перед обличчям. Права рука зігнута також в лікті, але повернута вниз кистю і простягнута до ліктя лівої руки.

За черепом похованого знаходився цілий кістяк ягняти, частково зрізаний ямою по-

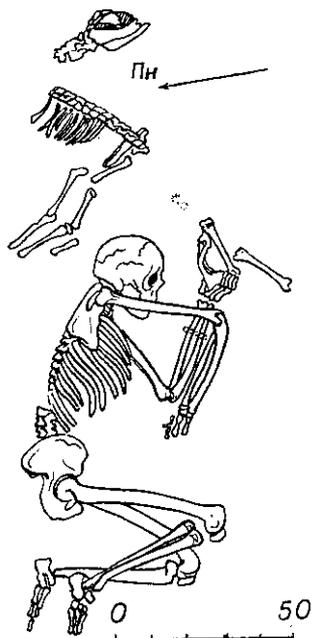

Рис. 114. План поховання 24 в кургані № 3 біля с. Троїцького.

вання 38. Ягня лежало на правому боці, ногами до черепа. Голова ягняти завернута за спину. Перед обличчям похованого, крім того, лежали кістки ноги вівці. За 20 см від колін знаходився невеликий уламок трохи підретушованого кремента. На фаланзі пальця правої руки виявлені крихти мідного окису, які залишилися, мабуть, від бронзового персня, що розпався. На кістках передпліччя лівої руки за 10 см від зап'ястя знайдені дрібні кусочки трубочки, згорнутої з тонкої листової міді, що були, мабуть, залишками браслета.

Поблизу кісток вівці знаходились невеликі грудки червоної вохри.

Над похованням, біля самої поверхні кургана, виявлена купа вапнякових каменів, що перекривала західну частину могили. Завал цей мав у поперечнику 1 м, товщина його 0,5 м. Окремі камені і скупчення каменів траплялися і над східною частиною могили.

Поховання 25 (ногайське), в центрі кургана, в насипу, на глибині близько 1,25 м від його поверхні.

Поховання 26 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині близько 1,3 м від його поверхні, виявлений дуже погано збережений кістяк, що лежав у сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на південь. Права рука кістяка зігнута у лікті і простягнута кистю до підборіддя, ліва — простягнута кистю до колін.

Поховання 27 (не визначене). Дещо на південь від центра кургана, над північним краєм поховання 13, біля самої поверхні, виявлена купа вапнякових каменів, що займала площу 0,5 м у поперечнику. На крайньому східному краї цієї купи виявлені кістки черепа дитини (на глибині 14 см від денної поверхні).

Поховання 28 (катакомбне). У східній частині кургана, у суглинку, виявлена пляма вхідної ями і катакомба із склепінням, що провалилося.

Вхідна яма мала в плані вигляд прямокутника площею 1,8×1,6 м, заглибленого у материк на 0,8 м (глибина дна від сучасної поверхні кургана 2,4 м). Яма орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Дно ями трохи похиле на північний захід, до входу в катакомбу. Ширина вхідного отвору 0,6 м. У вході був зроблений східець висотою 0,1 м, шириною 0,15 м. За ним відразу починалась катакомба, дно якої знаходилось нижче дна вхідної ями на 0,6 м. Катакомба в плані овальна, площею 2,2×1,6 м, розташована перпендикулярно щодо вхідної ями.

У катакомбі знаходився кістяк, який лежав на правому боці, головою на південний захід, із зігнутими в колінах ногами. Череп відкотився до південно-західного кінця катакомби. Руки розкидані вільно обабіч тулуба. Під лівим ліктем була червона вохра, під правим плечем — уламок річкової черепашки, під правою лопаткою — пляма від попелу. Близьче до виходу з катакомби на дні виявлені залишки черепа дитини.

На дні катакомби проступала глиниста вода (глибина від поверхні кургана 3 м).

Поховання 29 (зрубне). Під тими же каменями, на яких виявлені залишки поховання 27, виявлений кістяк дитини, що лежав у середньо скорченому положенні, на лівому боці, головою на південь (на глибині 0,45 м від поверхні кургана).

Біля тім'я дитини стояла ліпна чорноглиняна посудинка (рис. 113, 3) банкової форми з трохи опуклими бочками. По вінцях вона прикрашена рідкими навскісними насічками, нижче — грубо прокресленими кінцем палички заштрихованими кутами. Поверхня по-

судини жовтого кольору. Висота посудини 9 см, діаметр вінець 11 см.

Поховання 30 (не визначене). В центрі кургана, на глибині 1,3 м від його поверхні, під похованням 24, виявлені незначні рештки скорченого поховання, зруйнованого похованням 38.

Поховання 31 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 1,4 м від його поверхні, виявлений погано збережений, слабо скорчений кістяк, що лежав на лівому боці, головою на схід-північ-схід. Кістки лівої руки не збереглися, права, зігнута в лікті, з кистю перед обличчям. Тут же стояла велика липна чорноглиняна посудина з обламаними краями (рис. 113, 8), близька за формою до гостророберних. Вінець посудини трохи відігнута, дно плоске із закраїною. По плічках проходить зигзагоподібний орнамент з двох паралельних штрихових ліній. Поверхня посудини коричнева. Висота посудини близько 18 см, діаметр корпусу 25, дна — 17 см.

За 20 см від передпліччя паралельно йому лежала кістяна, трохи вигнута пластинка дуже погано збереженості. Довжина її 25 см, ширина в одному кінці 5 см, до другого кінця вона загострена.

Поховання 32 (ямне). В центрі кургана, з глибини 1 м від його сучасної поверхні, під похованнями 19 і 24, виявлена овальна яма площею 1×0,85 м, орієнтована по довжині з півночі-півночі-сходу на південь-південь-захід. На глибині 1,95 м яма звужувалася на 0,15 м круговим уступом. На глибині 2,15 м яма входила у суглинок. Дно ями знаходилось на глибині 2,5 м, довжина її на дні 0,8, ширина 0,6 м.

На дні могили виявлено кістяк дитини, що лежав у скорченому положенні, на спині, або на правому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Біля лівого передпліччя була пляма червоної вохри. Дві прямокутні плями, розмірами 10×6 см, знаходились біля лівої ноги і біля правого плеча. В прямокутнику біля правого плеча була зроблена лунка.

За 30 см вище уступу могили, в її заглибці, знаходилась посудина (рис. 113, 11), зроблена із світложовтої глини. Вона мала яйцевидний корпус і коротку вертикальну шийку. Денце трохи сплюснене, край вінець округлий. Зовнішня поверхня посудини вкрита без усякої системи ровчосами гребінчастого штампа. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 8,5 см. Навкруги посудини проходить смуга кіпті.

Поховання 33 (ямне, основне). В цент-

рі кургана виявлена прямокутна яма, вту-чена з поверхні похованого ґрунту, з рівними гладкими стінками і чіткими, ретельно вибраними кутками; довжина її 1,5 м, ширина 0,9, глибина дна від верхнього краю 1,2 м (від поверхні кургана 2,7 м). Довгою віссю яма орієнтована із сходу на захід.

На дні лежав дуже погано збережений кістяк старої людини, похованої у слабо скорченому положенні, на правому боці, го-

Рис. 115. Крем'яний наконечник стріли з поховання 33 в кургані № 3 біля с. Троцького.

ловою на схід-північ-схід. Руки були розкинуті у ліктях і сходилися кистями, біля яких виявлено багато червоної фарби. Під лобною кісткою знайдено крем'яний наконечник стріли (рис. 115) з трохи асиметричною виїмкою в основі. Наконечник зроблений з допомогою віджимної ретуші на трикутному відщепі молочнобілого напівпрозорого крем'я. Довжина наконечника 2 см.

Поховання 34 (зрубне). В центрі кургана, біля самої його поверхні, виявлений кістяк, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід, з кистями рук біля правого плеча. Частина черепа знищена пізнішою ямою.

Поховання 35 (не визначене). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,3 м від його поверхні, виявлений кістяк підлітка, який лежав на спині, ногами на південь-південь-схід.

Кістяк вище крижів знищений пізнішою ямою.

Поховання 36 (зрубне). За 0,5 м на захід від поховання 35 на тій самій глибині виявлені залишки зруйнованого ямами кістяка, що лежав скорчено на лівому боці, головою на схід. При ньому стояв масивний плоскодонний липний горщик, що за формою наближається до гостророберних (рис. 113, 13). Висота його 13 см, діаметр вінець 17 см.

Поховання 37 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 1 м від його поверхні, під північним краєм поховання 13, виявлений погано збережений кістяк, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід. Руки сильно

зігнуті в ліктях і складені разом перед грудною кліткою. Череп зруйнований, мабуть, пізнішою ямою.

Між руками і колінами похованого лежала велика ліпна чорноглиняна посудина (рис. 113, 9) з воронкоподібним корпусом і плавним S-видним профілем верхньої частини. Невисокі вінця трохи відігнуті назовні. Дно плоске. По плічках проходить ряд невеликих ямок, зроблених загостреним кінцем палички. Висота посудини 17 см, діаметр вінець 19,5 см.

Поховання 38 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 1,8 м від його поверхні, виявлений дуже погано збережений кістяк, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід. Верхня частина кістяка зруйнована пізнішою ямою.

З окремих знахідок, виявлених у насипу кургана, слід відмітити такі.

39. У північно-західному кутку розкопу на глибині 0,9 м від поверхні кургана знайдений невеликий жовтоглиняний горщик катакомбного часу, який лежав на боку. Під ним виявилась пляма розсипаної червоної фарби. Посудина доброго випалу, з поверхнями рожевого або світлочервоного кольору. Невисока пряма шийка плавно переходить у слабо опуклі плічка, дно плоске (рис. 113, 14). Висота посудини 10 см, діаметр вінець 10,5 см.

40. У східному кінці розкопу, на рівні поверхні похованого ґрунту, на глибині 1 м від поверхні кургана знайдений бронзовий двоперий наконечник стріли, втульчастий, грубий, широкий, масивний, дуже архаїчного вигляду.

Курган № 4

Насип овальний у плані. Висота його 1 м, діаметр 32—40 м. Розкоп 9×12 м. У стратиграфічному розрізі кургана помітні були такі шари (знизу вверху): 1) материк — щільний ясножовтий лесовидний суглинок; 2) похований ґрунт — чорноземний шар завтовшки 0,8 м; 3) насип — світліша мішана земля, товщина цього шару 0,7—0,8 м; 4) сучасний каштановий ґрунт товщиною 0,2 м.

У кургані відкрито 24 поховання (рис. 116): чотири катакомбні (п. 7, 20, 22, 24), 12 зрубних (п. 1, 4, 6, 8, 11—15, 18, 19, 21), одне сарматське (п. 9), одне пізньо-кочівницьке (п. 3), шість не визначених і пізніших могил (в тому числі три катакомбні) врізаються у материк на досить тісному просторі,

заходячи одна на одну; склепіння катакомб провалилися, від чого потерпіли й сусідні катакомбні поховання. В результаті утворився складний комплекс, в якому виділити основне поховання не вдалося. Типового древньоаямного поховання тут не виявилось. Якщо воно й було раніше, то повністю знищене ямами пізніших поховань. В насипу також траплялись уламки ліпного посуду, уламки кременю, кістки тварин.

Поховання 1 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлений погано збережений кістяк, що лежав у сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Від кістяка збереглися кістки ніг і череп. Перед обличчям похованого стояла ліпна чорноглиняна посудина банкової форми (рис. 117, 1). Дно плоске, з невеликою закраїною. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 13 см.

Поховання 2 (не визначене). В південно-західній частині кургана, в насипу, на глибині 0,5 м від його поверхні, виявлений кістяк дитини, що лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, череп повернутий обличчям на південний схід, тім'ям угору.

Поховання 3 (пізньокочівницьке). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,45 м від його поверхні, виявлені збережені у повному порядку кістки лівої руки людини і частина грудної клітки, що прилягала до руки (кістяк лежав головою на захід). Решта скелета зруйнована оранкою. Біля ліктьового суглоба, коло лівої половини живота, знайдено два крем'яних відщепи з оббитими краями, розшарований сланцевий брусок (довжина тієї частини, що збереглася, 6 см, ширина близько 1 см) і залізне кільце діаметром 2,5 см.

Вздовж руки, на відстані 10—15 см від неї, покладена залізна шабля, держак якої розташований недалеко від кисті, а клинок направлений на захід-північ-захід лезом від покійника. Проста дерев'яна зотліла обкладка рукоятки (довжина її 12 см, ширина близько 3 см) пробита трьома круглими в перерізі (діаметр близько 0,5 см) заклепками з квадратними шляпками. Перехрестя збереглося тільки частково. На ньому знайдені кусочки тонкого мідного дроту. Клинок щодо ручки трохи нахилений вперед, а потім поступово нахилється назад. Кінець з лезом відсутній. Довжина збереженої частини клинка 95 см, а в непошкодженому вигляді він досягав 1 м. Ширина клинка 3 см, товщина до 1 см.

Поховання 4 (зрубне). В центрі кур-

гана, в насипу, на глибині 0,35 м від його поверхні, виявлений кістяк, що лежав у слабо скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід. Ліва рука похованого зігнута в лікті. Біля тім'я стояв чорно-

рі кургана, в насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлений череп людини.

Поховання 6 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлений дуже погано збережений

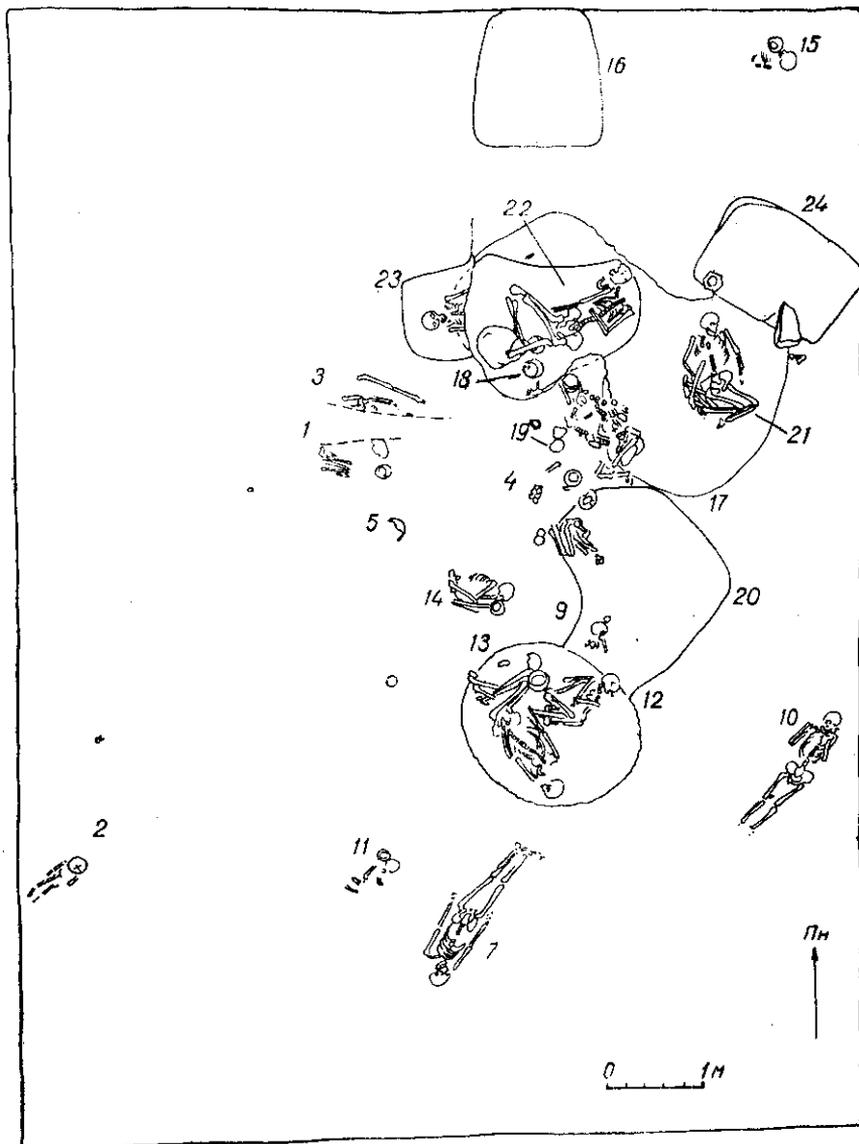

Рис. 116. План розкопок кургана № 4 біля с. Троїцького.

глиняний ліпний приземкуватий горщик з плоским дном (рис. 117, 4). Посудина у верхній частині прикрашена відбитками товстої вірвовочки, що утворюють зигзагоподібну лінію, нижче якої проходять горизонтально дві паралельних лінії таких самих відбитків. Висота горщика 13 см, діаметр вінець 18, дна — 10 см.

Поховання 5 (не визначене). В цент-

кістяк, що лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід. Перед грудною кліткою стояли дві глиняних посудини.

Перша — невелика дуже фрагментована посудинка близька за формою до гостроріберних, з вертикальними вінцями, що потоншувались доверху. Висота її 7 см, діаметр вінець 12 см.

Друга посудина (рис. 117, 2) — чорноглиняна ліпна, з високою прямою шийкою, низько посадженим опуклим корпусом і широким плоским дном. Висота її 13 см, діаметр вінець 9, дна — 9,6 см.

го у сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний схід. Руки дуже зігнуті у ліктях і притиснуті до грудей. Череп відсутній.

Поховання 9 (сарматське?). В центрі

Рис. 117. Посудини з курганів біля с. Троїцького.

Курган № 4: 1 — поховання 1, 2 — поховання 6, 3 — поховання 3, 4 — поховання 4, 5 — поховання 11, 6 — поховання 13, 7 — поховання 14, 8 — поховання 18, 9 — окрема знахідка (29) в насипу кургана № 2.

Поховання 7 (катакомбне?). В південній частині кургана, на глибині 1,3 м від його поверхні, в похованому чорноземі, виявлений кістяк, що лежав у витягнутому положенні на спині, головою на південний захід. Череп повернутий лицьовою частиною вгору. Руки витягнуті вздовж тулуба. Кістки ніг пофарбовані в червоний колір. Біля грудної клітки — крупинки червоної вохри.

Поховання 8 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,4 м від його поверхні, виявлений кістяк підлітка, поховано-

кургана, в насипу, на глибині близько 0,7 м від його поверхні, виявлена верхня частина кістяка дитини, орієнтованого головою на північ.

Біля тім'я стояла невеличка посудинка (рис. 117, 3), зроблена від руки з білої з жовтуватим відтінком глини. Внаслідок поганого випалу посудина дуже розшарувалася. Шийка вертикальна, дещо плоске. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 6 см.

Поховання 10 (не визначене). В південно-східній частині кургана, в насипу, на

глибині 0,6 м від його поверхні, виявлений кістяк, що лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на північний схід. Череп повернутий лицьовою частиною вгору. Руки дуже зігнуті в ліктях і підняті кистями до плечових суглобів. Зовні біля верхнього епіфіза правого стегна знайдено погано збережене залізне кільце діаметром 2,5 см, що мало у перерізі менше 0,5 см. На верхньому епіфізі лівого стегна виявлені уламки другого такого самого кільця.

Поховання 11 (зрубне). В південній частині кургана, в насипу, на глибині 0,3 м від його поверхні, виявлений погано збережений кістяк дитини років 10—12, похованої у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід-північ-схід, з руками, простягнутими до колін. Біля тім'я похованого стояла ліпна черноглиняна плоскодонна посудина банкової форми (рис. 117, 5). Висота посудини 7,5 см, діаметр вінець 11, дна—9,5 см. Біля стоп ніг знайдена стулка річкової черепашки-беззубки.

Поховання 12 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,6 м від його поверхні, виявлений кістяк, що лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід, з руками, зігнутими у ліктях і простягнутими до обличчя.

Поховання 13 (зрубне). В центрі кургана, в насипу, на глибині 0,8 м від його поверхні, над краєм катакомби поховання 20, виявлений дуже погано збережений кістяк, що лежав у сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Перед обличчям похованого стояв ліпний черноглиняний горщик (рис. 117, 6) з вертикальними вінцями, трохи опуклими бочками і плоским дном із закраїною. По плічках посудина орнаментована вірвовочкою, трикутними городками. Поверхні посудини дуже вивітрілися, колір сірий. Висота її 14,5 см, діаметр вінець 14 см.

Поховання 14 (зрубне). В центрі кургана, на глибині 1 м від його поверхні, на похованому ґрунті, виявлений кістяк жінки *, що лежав у дуже скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Руки з кистями перед обличчям. Тут же стояв ліпний горщик (рис. 117, 7) з трохи відігнутими вінцями, позначеними опуклими плічками і плоским дном із закраїнами. Під вінцями і ребром посудини проходить орнамент у вигляді поздовжніх ямок, нанесених кінцем тонкої палички. Висота горщика 11,5 см, діаметр вінець 14 см.

Поховання 15 (зрубне або катакомбне). В північно-східній частині кургана, на

глибині 1,3 м від його поверхні, на рівні материкового суглинку, виявлений кістяк дитини, що лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на північ. На кістках рук стояв ліпний черноглиняний горщик з невисокою циліндричною шийкою, яка переходить уступама у дуже опуклий корпус, що звужується до плоского дна. Зовнішня поверхня посудини вкрита гребінчастими розчосами, що зигзагоподібно обходять її всю навкруги і пагадують орнамент високими трикутниками. Висота горщика 13 см, діаметр вінець 13, дна—6,6 см.

Поховання 16 (не визначенс). В північній частині кургана, на глибині 1,5 м від його поверхні, у суглинку виявлена трапецієвидна яма, витягнута з півночі на південь; довжина її 1,5 м, ширина у північному кінці 1,1, у південному 1,3, глибина від поверхні материка 2,4 м. Яма виявилась пустою.

Поховання 17 (не визначене). У східній частині кургана, недалеко від центра, на глибині 1,6 м від поверхні насипу, у суглинку виявлена яма, нижня частина якої разом з похованням зруйнована і сполучається з катакомбою поховання 24. Яма прямокутна, з дуже заокругленими кутами, витягнута із сходу-півночі-сходу на захід-південь-захід; довжина ями 2,3 м, ширина 1,85 м. Як можна припускати, судячи з деяких залишків стінок, яма на глибині 2,2 м від поверхні материка звужувалась 40-сантиметровим уступом.

Поховання 18 (зрубне). На північ від центра кургана, в насипу, на глибині 0,7 м від його поверхні, виявлений череп дитини, що лежав на лівій скроні тім'ям на схід. Перед лицьовою частиною стояв великий ліпний черноглиняний горщик (рис. 117, 8) з трохи відігнутими вінцями, що плавно переходять у похилі плічка, нижче яких стінки конічно сходяться до невеликого плоского дна із закраїнами. Посудина асиметрична; поверхні згладжені нерівно, стінки по краях чорного, а нижче жовтого кольору. Висота горщика 19 см, діаметр вінець 18, дна—11 см.

Поховання 19 (зрубне). В центрі кургана, на глибині 0,7 м від його поверхні, під похованням 4, знаходився кістяк, що лежав у слабо скорченому положенні, на правому боці, головою на схід-південь-схід. Кістки ніг нижче колін знищені похованням 18. Над головою і грудною кліткою похованого знайдені два вапнякових камені (довжиною по 25 см).

Поховання 20 (катакомбне). Дещо на схід від центра кургана на похованому

грунті (починаючи з глибини 1 м від його поверхні) виявлена вхідна яма (рис. 118), витягнута з північного заходу на південний схід; довжина її 1,9 м, ширина 1,5 м. Дно ями знижується до південного кутка двома уступами. Глибина дна від поверхні до північно-

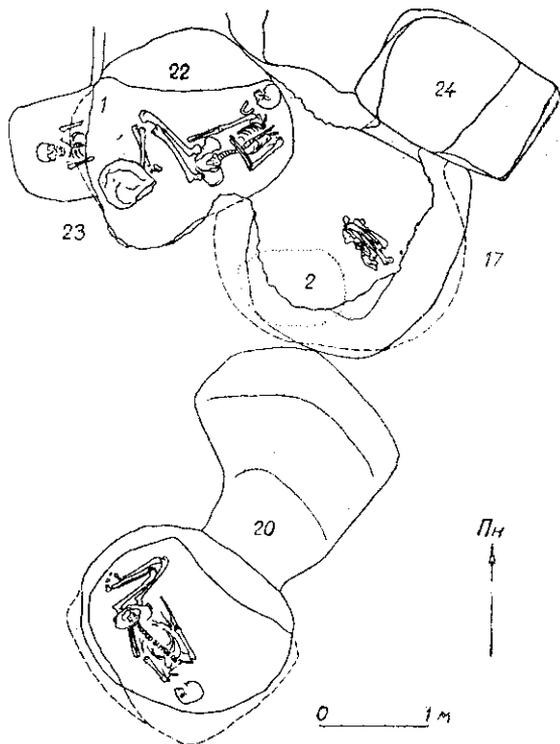

Рис. 118. План нижнього ярусу поховань у центрі кургана № 4 біля с. Троїцького.

го кутка 2,15 м, в південному кутку 2,4 м. Довжина устя катакомби, що знаходилася у південно-західній стінці, дорівнювала 0,6 м, ширина — 1 м; дно катакомби знижувалось уступом на 0,8 м нижче дна коридора. Катакомба з осілим склепінням, овальна в плані, витягнута з північного заходу на південний схід, довжина її 1,8 м, ширина 1,2—1,5 м. На 0,2 м вона була залита ґрунтовою водою.

На дні катакомби лежав кістяк на правому боці, з дуже зігнутими ногами (п'ятками до тулуба), головою на південний схід. Череп був повернутий вліво. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва лежала на тазу.

Поховання 21 (зрубне). В північно-східній частині кургана, на глибині 1,25 м від його поверхні, виявлений кістяк, що лежав на лівому боці, головою на північ, із притиснутими до тулуба ногами. Ліва рука похованого була витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті і трохи відкинута зубік.

За тім'ям в 40 см від черепа стояла фраг-

ментована посудина з багатою орнаментцією (рис. 119). Вінець посудини прямий, по краях обляманий, корпус біконічний, дно плоске. По найбільш опуклій частині посудини розташовуються шість відтягнутих вушок з вертикальними отворами. Поверхні жовтуватого кольору із сірими плямами. Орнамент паркетний, жолобчасто-лінійний, трьома ярусами. Верх посудини суцільно вкритий заштрихованими трикутниками. По перегину корпусу, між вушками, проходять горизонтальні лінії, нижче плічок стінка розді-

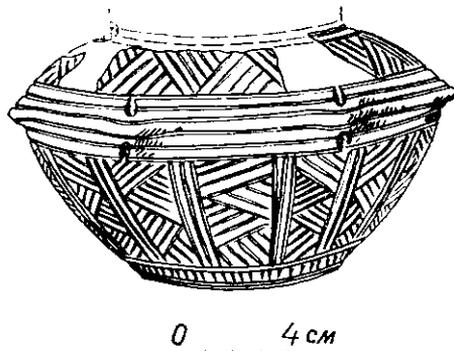

Рис. 119. Фрагментована посудина з поховання 21 в кургані № 4 біля с. Троїцького.

лена вертикальними лініями на фестони, заповнені заштрихованими трикутниками. Висота посудини 9,5 см, діаметр шийки 8,7, корпусу — 16, дна — 7,5 см. Ця посудина, мабуть, належить до поховання 24, бо знаходиться над вхідною ямою цього поховання, можливо, в її засипу.

Поховання 22 (катакомбне). В лівій частині кургана, у суглинку, виявлена катакомба із склепінням, що провалилося. Катакомба в плані прямокутна, із заокругленими кутами, витягнута із сходу-півночі-сходу на захід-південь-захід, довжина її 2 м, ширина 1,6 м. У північному кутку катакомби знаходився східець висотою 30 см, який вів до вхідної ями. З'ясувати контури вхідної ями не вдалося. Глибина катакомби від поверхні кургана 3,1 м, дно її на 0,1 м було залите ґрунтовою водою.

На дні могили знаходився кістяк чоловіка*, що лежав у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід-північ-схід, із зігнутими в колінах ногами, що потім звалилися вправо. Права рука похованого витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута у лікті і покладена на грудну клітку.

Поховання 23 (не визначене). В північній частині кургана, на глибині 1,6 м від його поверхні, у суглинку, виявлена західна

половина витягнутої із заходу на схід ями, решта якої зруйнована в результаті провалу склепіння катакомби поховання 22, яке виявилось під нею. Яма прямокутна, із заокругленими кутами; ширина її 1 м, глибина від поверхні кургана 2,15 м.

На дні ями знаходилась верхня частина (до поперекових хребців) кістяка, що лежав на спині, головою на захід. Решта кісток скелета виявлена в обвалі над катакомбою поховання 22, тут же був знайдений великий камінь (вапняк) розмірами 50×35 см.

Поховання 24 (катакомбне). У північно-східній частині кургана, в суглинку, виявлена прямокутна яма з трохи заокругленими кутами, витягнута з південного сходу на північний захід; довжина ями 1,6 м, ширина 1,1, глибина від поверхні материка 0,8, від поверхні кургана 2,5 м. Над вхідною ямою, на глибині 0,4—0,8 м, знайдена трикутна вапнякова плита (у поперечнику 45 см), череп собаки та копито коня.

У південно-західній стороні вхідної ями було виявлено устя катакомби, ширина якого дорівнювала 1,7 м, із земляним поріжком шириною 15 см, висотою 10 см. З південно-східного боку вхідної ями є східць. Дно катакомби було нижче вхідної ями на 0,3 м.

Катакомба в плані овальна, із склепінням, що осіло, довжина її 2,25 м. Північно-західна частина катакомби зрізана катакомбою поховання 22. Зверху в провал входить нижня частина ямного поховання 17. На дні поховальної камери, біля протилежної від входу стінки, відкрито залишки вогнища площею 1×1,7 м. В центрі його, над провалом виявлена акуратно зложена купка кісток чоловіка* (кістки жінцівок і тулуба), що лежали на шарі пухкої землі, яка вкривала дно на 5 см.

Можливо, що саме до цього поховання належить посудина, згадана в опису поховання 21.

К. Ф. СМІРНОВ

КУРГАНИ БІЛЯ м. ВЕЛИКОГО ТОКМАКА

(Розкопки 1952 р.)

Молочанський загін Скіфської степової експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР провадив археологічні роботи в долині р. Молочної біля м. Великий Токмак — районного центра Запорізької області¹.

У широкій долині р. Молочної, особливо на її лівому березі, є багато великих і малих стародавніх курганів, розташованих групами, починаючи від с. Ворошилове і хут. Садовий, Велико-Токмацького району, і далі вниз по течії майже пересохлої р. Чингулу в бік міст Великого Токмака і Молочанська. Особливо багато курганів знаходиться між с. Заможне, Великим Токмаком і Молочанськом. Великі групи курганів розташовані й на південь від Молочанська.

Молочанський загін почав розкопки невеликої групи курганів між хут. Шевченка, Ворошиловської сільради, і Садовим. Тут же попередньо обстежено невелике селище епохи пізньої бронзи.

Потім, здійснивши невеликі розкопки групи курганів біля міста Великого Токмака, загін завершив польові роботи у великій курганній групі між селом Заможним і містом Молочанськом.

Всього досліджено вісім курганів і одне селище.

¹ У роботі загону брали участь К. Ф. Смирнов (заступник начальника експедиції), Г. І. Мелюкова (начальник загону), Є. А. Болотникова (ст. науковий співробітник), Т. М. Арсеньєва (мол. науковий співробітник), В. І. Марковін (мол. науковий співробітник), студенти МДУ Н. М. Погребова, Г. О. Федоров-Давидов, Е. О. Берзін, О. С. Гадзязька, Є. Є. Кузьміна. Загальне керівництво роботами здійснював начальник Скіфської степової експедиції Б. М. Граков. Розкопки провадилися з 10 червня по 22 липня.

І. КУРГАНИ МІЖ ХУТ. ШЕВЧЕНКА І САДОВИМ

На північ від шляху, що йде з Ворошилового у Великий Токмак, знаходиться невелика курганна група, розташована на відстані близько 2 км на північний схід від хут. Шевченка і 1 км на південь від Садового — на землі колгоспу ім. Сталіна, на лівому березі р. Чингулу.

У цьому місці зафіксовано чотири невеликі, дуже розорані кургани (№ 1, 2, 3, 5) і одне курганоподібне підвищення (№ 4), прийняте нами за курган (рис. 120). Розкопки останнього показали, що тут кургана не було. На місці підвищення виявлено тільки слабкий культурний шар передскіфського часу.

Курган № 1

Діаметр кургана 20 м, висота 0,7 м. Північна і південна поли кургана стрімкі. Знесено весь насип кургана (рис. 121). Навколо первісного насипу виявлено рів шириною на межі чорнозему і глинистого материка від 0,5 до 1,1 м; він заглиблювався в материк на 0,4 м. Для дослідження рову довелося збільшити первісний розкоп у західній і східній частинах. У кількох місцях рів має розрив. Із заходу рів кінчається овальною ямою.

Насип кургана був з чорнозему. В ньому траплялись окремі кістки тварин, уламки посудин і кістки людини від порушених тваринами поховань. Курган прорізаний норами гризунів і лисиць. У кургані відкрито 16 поховань: одне древньоамне (п. 14, основне), два древньоамних або катакомбних (п. 4, 11), вісім катакомбних (п. 1, 2-3, 6, 9, 10, 12, 13, 18), два зрубних (п. 5, 8), два скіфських (п. 16, 17), одне пізньокочівницьке (п. 7).

Поховання 1 (катакомбне) біля західного краю кургана. Кістяк дорослої людини (жінки?) лежав у шару чорнозему на глибині 1 м від вершини кургана (0,7 м від давньої поверхні землі) ¹ на лівому боці, з підігнутими ногами, головою на південний схід. Права ру-

двох дорослих людей, що лежали по лінії північ-південь. Спочатку вони були сприйняті як окреме поховання 2. Дальші розкопки показали, що кістки були винесені крізь нори з могили, що знаходилась глибше. Контури могили, що мала спочатку прямокутну в плані

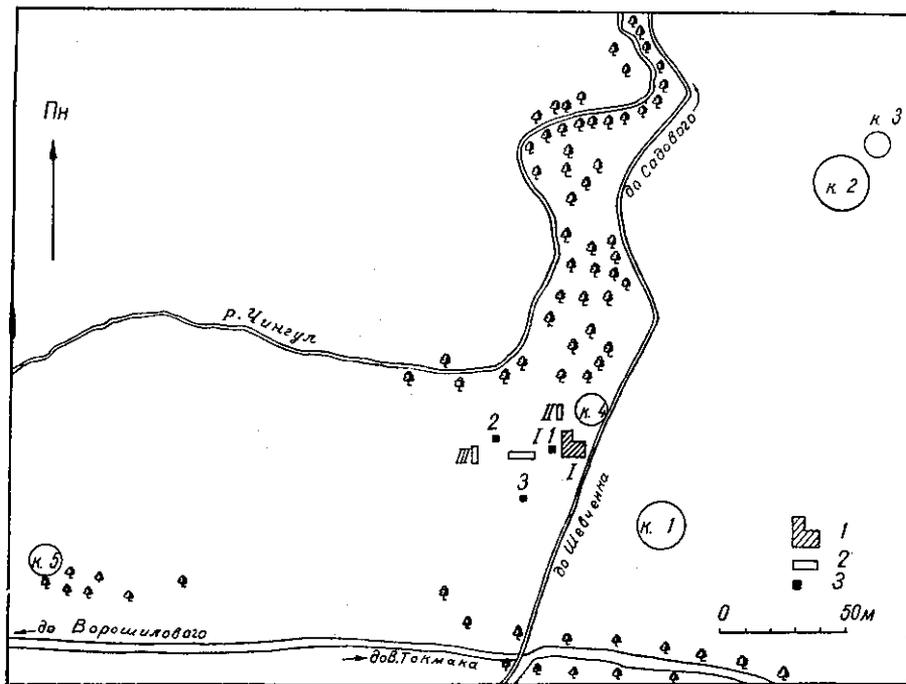

Рис. 120. План курганної групи біля хут. Шевченка.

1 — розкопи; 2 — траншеї; 3 — шурфи.

ка зігнута в лікті, її кисть лежала біля правого коліна.

Інвентар: за потилицею знаходилось глиняне коліщатко (рис. 127, 2) діаметром 6 см, біля кісток передпліччя правої руки і між стегноюю і гомілковою кістками лівої ноги лежали уламки стінок ліпних посудин із штриховкою на поверхні від згладжування, а поблизу таза — уламки кісток корови.

На північний схід від скелета на глибині 0,5 (0,15) м з'явився золистий прошарок, що йшов вглиб на рівні кістяка. Попіл заповнював невелику овальну ямку довжиною з півдня-півдня-сходу на північ-північ-захід 0,5 м, шириною 0,3 і глибиною 8 см. Тут знайдено бабку, уламок лопатки та інші дрібні роздроблені кістки корови.

Кістяк і зольна ямка знаходились над ровом, що оточував первісний насип кургана.

Поховання 2-3 (катакомбне) у південно-західній частині кургана. На глибині 1,1 м було виявлено кістки ніг і рук не менш як

¹ Далі всюди глибини вказуються від вершини кургана, в дужках — від давньої поверхні землі.

форму, зіпсовані норами тварин. Довжина її із заходу-півдня-заходу на схід-північ-схід 2,3 м, ширина 2, глибина 1,6 (1,2) м.

На дні могили лежали паралельно три кістяки дорослих людей, на спині, головою на північ-північ-захід, з витягнутими ногами. Повністю збереглися in situ лише верхні частини двох кістяків. Від крайнього зліва кістяка зберігся тільки череп. Черепи лежали на потилицях, руки витягнуті вздовж тіла, крім трохи зігнутої в лікті правої руки у краще збереженого скелета, що знахсдився праворуч. Ліва кисть лежала на клубовій кістці. Всі черепи мають сліди червоної фарби. Плями і грудочки червоної вохри виявлені й під черепами.

Поховання 4 (древньоюмне або катакомбне) у північно-західній частині кургана. Могильна яма прямокутної в плані форми орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Довжина її 1,6 м, ширина 0,9, глибина 2 (1,8) м; до дна вона трохи звужувалася. На дні, посипаному червоною вохрою, лежав кістяк дорослої людини у скорченому положенні, на правому боці, головою на південний захід.

Кістки скелета пофарбовані в червоний колір. Особливо багато фарби біля черепа і ніг.

Поховання 5 (зрубне?) у південно-західній частині кургана. Контури могили прямокутної в плані форми. Могила орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Довжина її 2,2 м, ширина 1,2—1,6, глибина 1,3 (1,2) м. Кістки дорослої людини розтаскані гризунами. Можливо, цьому похованню нале-

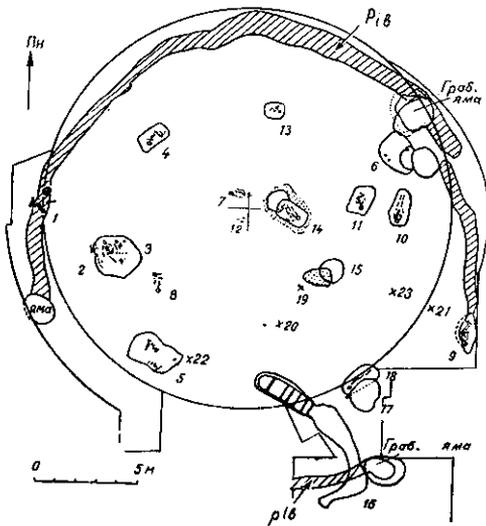

Рис. 121. План розкопок кургана № 1 біля хут. Шевченка.

жали уламки горшка банкової форми (описаний нижче під № 22), знайдені в насипу над південно-східним краєм цієї могили.

Поховання 6 (катакомбне) у північно-східній частині кургана. Вхідна яма, овальна в плані, довжиною з півночі на південь 1,3 м, шириною 1,1 м.

На дні ями, на глибині 1,9 (1,6) м лежали кістки вівці. Із західного боку до входу примикала глибока овальна катакомба, орієнтована по лінії північ-північ-захід — південь-південь-схід, із склепистою стелею. Довжина катакомби 2,1 м, ширина і висота 1,6 м. Дно катакомби знаходилось глибше за дно вхідної ями на 1,45 м. До північно-східної частини катакомби примикала велика глибока овальна в плані яма, що йшла з північного сходу на південний захід і звужувалась до дна. Її довжина 2,3—2,1 м, ширина 1,3—0,85 м. Дно ями нахилене в бік катакомби. Стіни ями і самої катакомби порізані норами гризунів і лисиць, два скелети яких знайдені в катакомбі. Крізь цю яму, мабуть, відбулось пограбування катакомби. Яма і катакомба заповнені черноземом з піском і прошарками глини.

На дні катакомби в різних місцях лежали

кістки дорослої людини. Поблизу західної стіни катакомби знайдено череп, що лежав на лівій скроні, лицьовою частиною на північ. Судячи з розташування деяких інших кісток, скелет лежав, мабуть, у скорченому положенні, на лівому боці, головою на захід або північний захід, ногами до входу.

На південь від черепа стояв глиняний плоскодонний горшок з кругими плічками, прямою короткою шийкою (рис. 126, 5). Глина на зломі чорна з домішкою шамоту, зовні поверхня жовтуватосіра з темними плямами, всередині чорна. Верхня частина посудини багато орнаментована: по краю шийки — косою нарізкою, що утворює ялинковий візерунок; по плічках — рядами відбитків вірвовочки і вдавлених кружечків, нижче по корпусу — трикутними фестонами, утвореними відбитками вірвовочки. Обидві поверхні вкриті штрихами від згладжування. Висота горшка 13 см, діаметр вінець 14, дна — 9,5 см.

Поховання 7 (пізньокочівницьке) у центрі кургана. В насипу на глибині 0,2 м лежав кістяк дитини восьми — десяти років, на правому боці, головою на захід, з трох підігнутими ногами. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва кистю лежала на тазових кістках. Череп розтасканий в результаті розорювання: біля шийних хребців лежала рифлена намистинка із скловидної пасти з блакитною поливою (рис. 128, 5). Поруч — кругла залізна пряжечка з довгим язичком. На лівій клубовій кістці — 14 баранячих астрагалів. Біля головки лівого стегна — залізний ніжик довжиною 7,5 см (рис. 128, 6).

Поховання 8 (зрубне) у північно-західній частині кургана. Кістяк жінки лежав у шарі чернозему на глибині 0,5 м, у скорченому положенні, на правому боці, головою на південь. Права рука дуже зігнута в лікті.

Поховання 9 (катакомбне) у південно-західній частині кургана. Катакомба врізана у край рову. Вхідна яма, шириною 0,65 м, примикала із заходу до вузької підвальної катакомби, що наполовину обвалилася. Катакомба орієнтована з півночі на південь; її довжина 2 м, ширина 0,95, висота частини, що збереглася, 0,48, глибина дна 2,2 (1,8) м. Дно могильного входу вище за дно підбоя на 0,35 м.

На дні катакомби лежав на спині кістяк чоловіка з підігнутими ногами, колінами до сходу, головою на південь (рис. 123, 1). Права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута в лікті, і кисть її лежала на поперекових хребцях. Кістки зберегли сліди червоної вохри.

Біля плечової кістки правої руки лежав чудово відполірований наверхник булави із

зеленуватого змійовика (рис. 127,3). Його нижня частина з обідком повернута до ніг. Висота наверхника 4 см, діаметр 5,2, діаметр отвора 1,3—1,5 см.

Поховання 10 (катакомбне) у східній частині кургана. Овальна могильна яма, орієн-

уламки тазових, стегнових і гомілкових кісток. Дитина, мабуть, була похована у скорченому положенні, на лівому боці, головою на захід або північний захід.

Біля тазової кістки стояв горщечок з опуклими бочками і плоским виступаючим дном

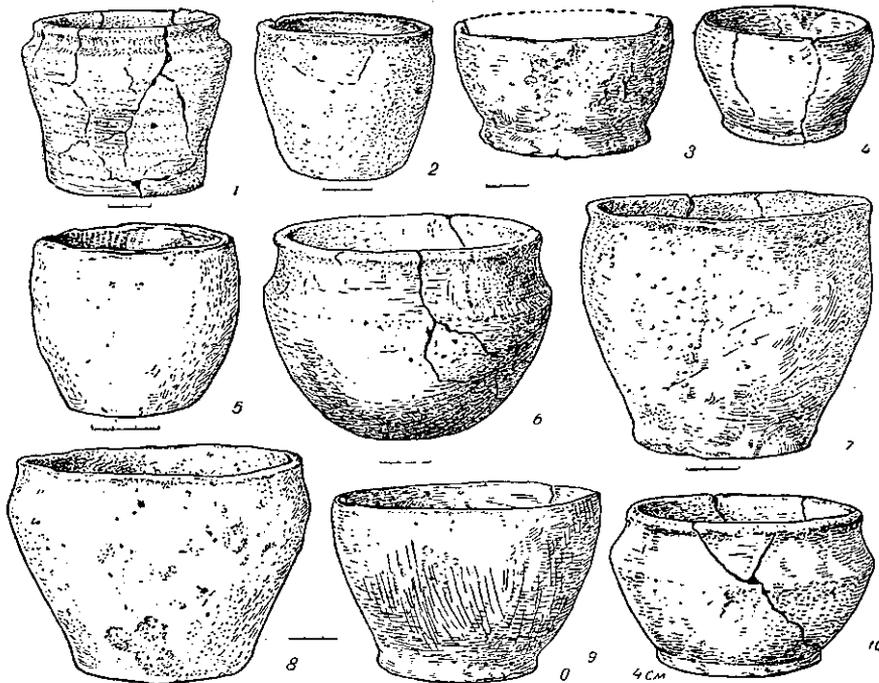

Рис. 122. Посудини з курганів біля хут. Шевченка.

1—4 — окремі знахідки в насипу кургана № 1; курган № 2: 5 — поховання 4, 6 — поховання 9, 7 — поховання 11, 8 — поховання 15, 9, 10 — окремі знахідки в насипу.

тована по лінії південь-південь-захід — північ-північ-схід, мала довжину 2 м, ширину 1, глибину 1,6 (1,5) м. Кістяк дорослої людини (чоловіка) лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південь. Кисть лівої руки знаходилась на тазових кістках. На колінах і під руками помітно крейдянну посипку. Під черепом — підсипка з дрібного піску. На кістках — слабкі сліди пофарбування.

Поховання 11 (ямне або катакомбне) у східній частині кургана. Ромбічна в плані могильна яма, орієнтована по лінії південь-південь-захід — північ-північ-схід мала довжину 1,5 м, ширину 1, глибину 2 м. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на правому боці (можливо, спочатку на спині), головою на південь. Кисть правої руки знаходилась біля колін; ліва рука трохи зігнута в лікті і кисть її лежала на тазових кістках. Кістки скелета пофарбовані. Під черепом — інтенсивна посипка червоною вохрою.

Поховання 12 (катакомбне) у центрі кургана. Рештки кістяка дитини лежали в шарі чорнозему на глибині 0,8 м. Збереглися

(рис. 126,1). Глина чорна з домішкою шамоту і піску, поверхня сіра. Посудина вкрита наліпними валиками з вдавленнями.

Поблизу лежав уламок вінець великого ліпного горщика з орнаментом з кружків, зроблених вдавленнями трубочки.

Поховання 13 (катакомбне) у північній частині кургана. Овальна могила орієнтована із заходу на схід; її довжина 1,1 м, ширина 0,8, глибина 1,7 м. На дні лежав кістяк дитини у скорченому положенні, на правому боці, головою на схід. Кістки пофарбовані вохрою. Біля витягнутої правої руки на посипці з червоної вохри стояв горщечок із сплюсненим дном, яйцевидним корпусом і короткою прямою шийкою (рис. 126,2). Глина чорна з білими вклученнями, поверхня всередині і зовні згладжена зубчастим штампом, в ряді місць пофарбована червоною вохрою. По плічкю посудина прикрашена зубчастим штампом у вигляді зигзагів.

Поруч з горщечком лежали кістки дрібної тварини.

Поховання 14 (древньоямне, основне)

у центрі кургана. На рівні давнього горизонту навколо могили знаходився викид. Могила правильної прямокутної в плані форми орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,4 м, ширина 0,9, глибина 2,6

но-східної поли кургана. Воно являло собою східчастий вхід, що спускався донизу, і довгий коридор з вузькою поховальною камерою, розташованою під прямим кутом до коридора.

Вхід мав вигляд очальної в плані східчас-

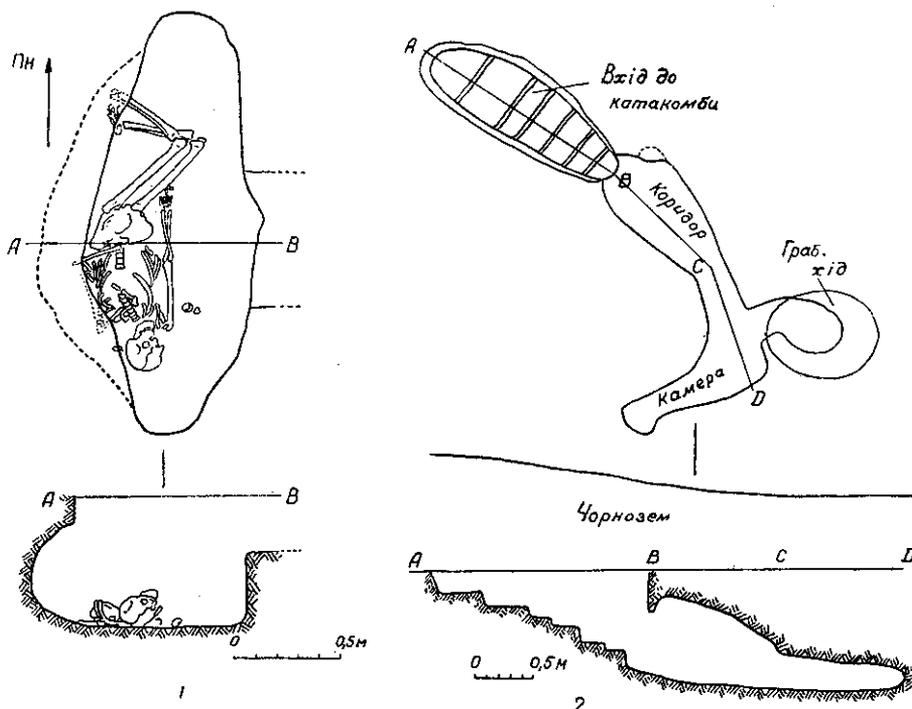

Рис. 123. Плани та розрізи поховань у кургані № 1 біля хут. Шевченка.
1 — поховання 9; 2 — поховання 16.

(1,6) м. До північно-західного краю могили примикає широкий східець висотою над дном могили 0,75 м.

Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні, на спині, головою на південний схід. Ноги повернуті колінами вправо, руки витягнуті вздовж тіла і трохи відведені в боки. Кістки скелета пофарбовані. Під кістяком простежується деревний тлін від підстилки.

Полерек лівої частини грудної клітки лежала велика, довжиною 21 см, кістяна шпилька з молоточкоподібною головкою, посередині якої є отвір (рис. 127, 1). Шпилька повернута головою до грудної кістки.

У південно-східній частині кургана виявлено круглу в плані яму, зафіксовану як поховання 15. Діаметр ями 1,2 м. Яма була заповнена темною землею, що поступово світлішала в міру заглиблення. Земля вибиралась з ями, поки не виступила ґрунтова вода (на глибині 3,8 м від вершини кургана). Ніяких знахідок не виявлено.

Поховання 16 (скіфське) — складне підземне спорудження, що примикає до півден-

тої ями, що звужувалася до низу, орієнтованої по лінії північний захід — південний схід. На рівні материка цей спуск мав довжину близько 3,8 м, ширину 1,15 м. Всього зафіксовано шість вирізаних у глині східців різної ширини і висоти (рис. 123, 2). Шостий східець закінчувався пологою площадкою перед арковим входом до коридора катакомби. Висота цього входу 0,7 м, ширина 0,5 м. Коридор овальної форми звужувався до південного сходу, тобто в бік камери. Його розміри: довжина 2,2 м, ширина 1,2, висота 1,5 м. Коридор мав склеписту стелю. Він пішов в тому ж напрямку, що й східчастий спуск. У північній стіні коридора на висоті 1,1 м від його дна була ніша круглої форми шириною 0,44 м, глибиною 0,2 і висотою 0,35 м.

Підлога коридора поступово знижувалась у бік камери, вирітої в нижньому шарі суглинку, під яким знаходився сирий пісок і виступали ґрунтові води. Дно камери знаходилося на глибині 3,5 м від поверхні землі.

Вузька камера із склепистою стелею йшла в напрямку коридора на 2 м і потім поверта-

ла майже під прямим кутом на південний захід, закінчуючись вузьким язиком довжиною близько 1,8 м. Висота біля входу в коридор 0,75 м, в кінці камери — лише 0,4, ширина 0,4—1,1 м.

Уся катакомба була забита темною землею. Вона, мабуть, обвалилась в давнину після пограбування. Катакомба була зовсім пустою — начисто пограбована з допомогою глибокого колодязя із східцями, що примикав із сходу до підземної камери. На рівні материка цей колодязь мав у плані овальну форму (1,5×1,8 м) і поступово звужувався вглиб (0,8×0,9 м). Дно колодязя знаходилося на рівні дна камери. Вузький лаз, шириною 0,6 м, сполучав грабіжницький колодязь і камеру катакомби.

Мабуть, з цим похованням зв'язані уламки стінок античних амфор, знайдених у південно-східному секторі кургана, і уламки скіфського плоскодонного горшка з яйцевидним корпусом і відігнутими вінцями, виявлені на глибині 0,9 м поблизу східчастого входу в катакомбу. Глина посудини чорна з домішкою шамоту і білих часток (жорства?), поверхня згладжена, всередині коричнюватого кольору, зовні — сірого з темними плямами.

Поховання 17 (скіфське) у південно-східній частині кургана, на схід від входу в катакомбу скіфського поховання 16. На глибині 0,65 м знайдено роздушений скіфський горщечок, а під ним — тлін грудної дитини, яка лежала по лінії захід — схід. Посудина знаходилась на боці, вінцями на північ. Горщик плоскодонний з яйцевидним корпусом і відігнутими вінцями. По краю вінець—вдавлення нігтьом. Глина на зломі чорна з білими частками і шамотом, поверхня сіра, згладжена.

Поховання 18 (катакомбне) у південно-східній частині кургана. Могильна яма овальної в плані форми орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Довжина її 2 м, ширина 1,1, глибина 1,25 м. Кістяк дорослої людини лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід. Ліва рука була трішки зігнута в лікті, а кисть її знаходилась на тазових кістках. Кістки пофарбовані червоною вохрою. Вся права частина кістяка, крім гомілки і стопи, знищена пізнішою ямою, врізаною в південно-східну частину могили. Ця яма, овальної в плані форми, орієнтована в тому самому напрямку, що й могила поховання 18. Довжина її 1,7 м, ширина 1,5, глибина 1,5 м. В ямі нічого не було.

Крім поховань, у насипу кургана і в шарі похованого ґрунту знайдено окремі посудини зрубної культури, мабуть, зв'язані з похован-

ням маленьких дітей, кістяки яких не збереглися.

19. Горщечок банкової форми з плоским виступаючим дном і округлими плічками, край бортика округлий (рис. 122, 4). Глина чорна з шамотом, поверхня зовні і всередині сірожовта із слідами згладжування рукою. Висота горщечка 8 см, діаметр вінець 12, дна—9,5 см. Знайдений на глибині 0,2 м у південно-західній частині кургана.

20. Плоскодонний горшок з гострим ребром, круглими плічками і невисоким прямим бортиком (рис. 122, 1). Глина чорна з шамотом, поверхня сіра, зовні згладжена без штриховки, всередині горизонтальні борозенки від згладжування гребінчастим штампом. Висота горшка 12,8 см, діаметр вінець 12,5, дна — 11 см. Знайдений на глибині 0,2 м у південно-східній частині кургана.

21. Плоскодонний горшок банкової форми з невеликими округлими плічками і коротким прямим бортиком (рис. 122, 2). Глина чорна з білими включеннями і шамотом, поверхня темносіра, добре згладжена, із слідами ліплення пальцями. Висота горшка 11 см, діаметр вінець 13, дна — 9 см. Знайдений у південно-східній частині кургана на глибині 0,7 м від його поверхні.

22. Уламки ліпної посудини банкової форми із слабо вираженим кільцевидним піддном; верхня частина її не збереглася. Глина чорна з білими частками, поверхня згладжена, всередині сіра, зовні коричнева. Діаметр дна 9,4 см, висота збереженої частини 9 см. Знайдений на глибині 1 м у південно-західній частині кургана.

23. Горщечок банкової форми з плоским виступаючим дном (рис. 122, 3). Глибина чорна з дрібними білими частками і шамотом, поверхня темносіра із слідами ліплення пальцями, всередині горизонтальні борозенки від згладжування. Висота горщечка 5,5 см, діаметр вінець 10, дна — 8,4 см. Знайдений на глибині 1,3 м у південно-східній частині кургана.

Курган № 2

Діаметр 20 м, висота 0,6 м. Зритий повністю.

У давнину насип кургана був оточений ровом (рис. 124) глибиною близько 1 м від давнього горизонту; рів заглиблювався в материк на 0,5 м, його ширина на рівні материка 0,6—1 м. В кургані було досліджено 21 поховання: шість катакомбних (п. 1, 2, 5, 10, 13, 21), два згодом катакомбних (п. 8 і 20), вісім зрубних (п. 4, 9, 11, 14—17, 19), одне сарматське (п. 18), чотири не визначених (п. 3, 6, 7, 12).

Поховання 1 (катакомбне) у східній частині кургана. Кістяк дорослої людини лежав на глибині 1,1 (0,9) м у витягнутому положенні, головою на захід-південь-захід. Коліна і руки трохи розставлені, права

ліва 1,3 м на відстані близько 0,5 м на північ від лівої руки.

Поховання 3 (не визначене) у південно-східній частині кургана. В насипу на глибині 0,8 (0,7) м виявлено поганої збереженості

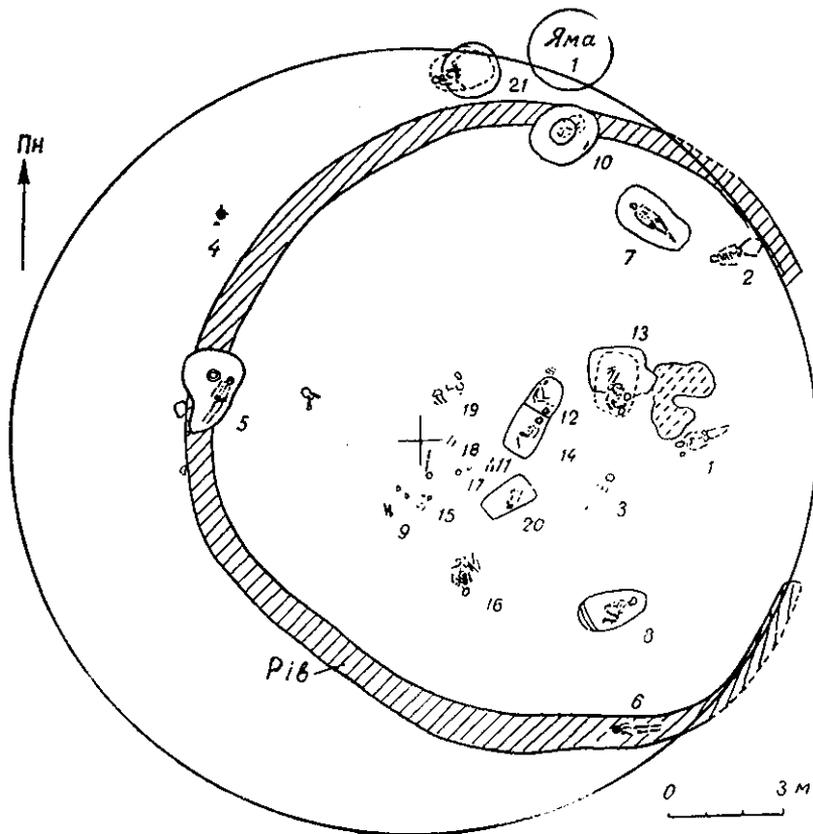

Рис. 124. План розкопок кургана № 2 біля хут. Шевченка.

рука трохи зігнута в лікті. Біля правого плеча і на черепі — плями червоної вохри.

За 30 см на південь від черепа стояв невеликий горщечок з округлим корпусом, плоским виступаючим дном і короткою троху відгнутою шийкою (рис. 126, 3). На шийці ялинковий орнамент з косих вдавлень. Глина чорна з домішкою шамоту, поверхня жовтувата з темними плямами. Висота горщечка 9,3 см, діаметр вінець 7, дна — 5 см.

Поховання 2 (катакомбне) у північно-східній частині кургана. На глибині 1,3 (1,1) м лежав кістяк дорослої людини на спині, головою на захід-південь-захід; ноги були, очевидно, підняті колінами догори і потім розпалися ромбом у різні боки. Ліва рука витягнута вздовж тіла, права зігнута в лікті, і кисть її прикладена до правої скроні. Нижня частина скелета знаходилась над ровом. Можливо, з цим похованням зв'язаний кулястий пращовий камінь з білого кварциту, знайдений на глиби-

кістяк підлітка, що лежав на спині, головою на північний схід, з витягнутими ногами і руками. Речей при ньому не було.

Поховання 4 (зрубне) у північно-західній частині кургана. На глибині 1,4 (1) м лежав череп людини лицьовою частиною вниз, тім'ям на захід. Біля черепа з півдня, на 15 см глибше, стояла посудина банкової форми (рис. 122, 5). Глина чорна, поверхня коричнювата, згладжена. Висота посудини 8,6 см, діаметр вінець 9,4, дна — 6,4 см.

Поховання 5 (катакомбне) у північно-західній частині кургана у катакомбі, що завалилася. Вхідна яма мала півкруглу в плані форму діаметром 1,4 м; катакомба або підбій овальної форми примикала до входу із сходу. Його довжина 2,2 м, ширина 1 м. Дно могили знаходилось на глибині 2,2 м. Могила орієнтована по лінії південь-південь-захід — північ-північ-схід.

Поблизу східної стіни підбою лежав кістяк

дорослої людини (чоловіка?) у витягнутому положенні, на спині, головою на північ-північ-схід. Кістки скелета були густо вкриті червоною вохрою. Грудки вохри лежали й на дні могили. Праворуч від черепа на відстані 0,3 м стояв ліпний плоскодонний горщик з округлими плічками і низькою прямою шийкою (рис. 126, 4). Глина чорна з дрібними білими включеннями, поверхня коричнювато-жовта з темними плямами від нерівномірного випалу, згладжена широкими горизонтальними борозенками. По краю йде ряд овальних вдавлень, нижче шийку оперізують чотири глибокі борозенки з відбитками перевитого шнура, на плічках шість заштрихованих трикутників, утворених відбитками шнура, між ними вниз спускаються смуги з коротких дуговидних відбитків шнура. Висота горшка 15 см, діаметр вінець 14, дна — 10 см.

Поховання 6 (не визначене) у південно-східній частині кургана влаштоване в рові на глибині 1,3 м. Кістяк підлітка лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Обидві руки зігнуті в ліктях, кисті лежали на верхній частині грудної клітки.

Поховання 7 (не визначене) у північно-східній частині кургана було влаштоване в могилі з округлими кутами, що трохи звужувалася в ногах. Могила орієнтована по лінії північний захід — південний схід, її довжина 2 м, ширина 1, глибина 1,6 м. На дні лежав кістяк дорослої людини у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. Руки витягнуті вздовж тіла, ноги перехрещені так, що права гомілкорова кістка знаходилася під лівою.

Поховання 8 (катакомбне?) у південно-східній частині кургана. Могиляна яма яйцевидної в плані форми була орієнтована по лінії захід-південь-захід — схід-північ-схід; її довжина 1,7 м, ширина 0,9, глибина 1,7 (1,5) м. У західній частині яма була ширша, ніж у східній. Тут був східець шириною 25 см, висотою 5 см. На дні лежав кістяк дорослої людини (чоловіка?) на лівому боці, головою на схід-північ-схід, з сильно скорченими ногами (п'ятки біля таза). Кістки правого передпліччя лежали на ногах, кисть лівої руки була затиснута між колінами. Кістки скелета в деяких місцях пофарбовані вохрою.

Поховання 9 (зрубне) у центрі кургана, на глибині 0,7 м. Збереглись *in situ* лише частина черепа і стегнові кістки. Кістяк лежав, очевидно, у скорченому положенні, на правому боці, головою на північний схід. Проти лоба на боці лежав глиняний горщик вінцями до ніг покійника. Горщик плоскодонний, з гострим ребром по плічку і широкими вінця-

ми; бортик посудини біля краю потовщений (рис. 122, 6). Глина чорна з шамотом, поверхня жовтуватосіра, добре згладжена, зовні прилошена. Посудина дуже акуратно виліплена, правильної форми. Висота горшка 12,4 см, діаметр вінець 15,8, дна — 6 см.

Поховання 10 (катакомбне) у північній частині кургана. Могила споруджена у вигляді овальної в плані ями діаметром по лінії захід—схід 1,8 м, по лінії північ—південь 1,6 м, глибиною 1,75 м (рис. 125, 1). У центрі на дні була вирита друга невелика яма ромбічної форми з округлими кутами, довжиною по лінії південь — північ 0,8 м, шириною 0,65 і глибиною 0,4 м; у північно-східній стіні зроблений невеликий підбій шириною 0,45 м, глибиною 0,4, висотою 0,35 м. На дні малої ями, тобто на глибині 2,25 м від вершини кургана, лежав скелет підлітка на правому боці, головою на захід, з підігнутими ногами. Череп відсутній, хоча всі великі кістки скелета збереглись *in situ*. Ліва рука була зігнута в лікті під прямим кутом, права витягнута і трохи відсунута від грудей. Кістки густо вкриті червоною вохрою. Ноги похованого заходили в підбій.

Поховання 11 (зрубне) у центрі кургана. На глибині 0,2 м лежали уламки трубчастих кісток і ребер дитини, а біля них стояв ліпний плоскодонний горщик банкової форми з прямим бортиком і трохи виступаючим дном (рис. 122, 7). Глина чорна з шамотом, поверхня сіра з темними плямами, бугриста. Висота горшка 14,5 см, діаметр вінець 16,4, дна 10,8 см.

Поховання 12 (не визначене) у центрі кургана. Могиляна яма овальної в плані форми орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Південно-західна частина ями зрізана при влаштуванні поховання 14. Ширина могили 0,9 м, довжина частини, що збереглася, 1, глибина 1,9 (1,8) м. На дні були розкидані уламки черепа, таза, ключиця, кістки рук дорослої людини; кістки ніг були викинуті при спорудженні сусідньої могили. Похований, мабуть, лежав головою на північний схід.

Поховання 13 (катакомбне) у північно-східній частині кургана. Могила мала майже квадратну в плані форму з округлими кутами, її стінки орієнтовані за сторонами світу. Її довжина по лінії схід—захід 1,6 м, ширина 1,4, глибина 2 м. До дна могила значно звужувалася (на 20—30 см з кожного боку). До східної стінки могили, ближче до її південно-східного кутка, примикав східець шириною 0,6 м і висотою 0,4 м над рівнем дна. У південній стінці могили влаштований невеликий підбій, ширина якого майже дорівнювала ширині південної стінки могили, що мала глибину

0,6 м і максимальну висоту біля входу в підбій 0,5 м. Дно підбою знаходилося на одному рівні з дном ями.

На дні лежав кістяк дорослого чоловіка, верхня частина якого заходила в підбій (рис. 125, 2). Кістяк лежав на спині, головою

горшок. Він має опуклі боки і пряму циліндричну шийку (рис. 126, 6). Глина чорна, поверхня коричнюватосіра з темними плямами; всередині горизонтальні широкі борозенки від згладжування, зовні поверхня рівно і добре згладжена. Шийка і плічка прикрашені сімо-

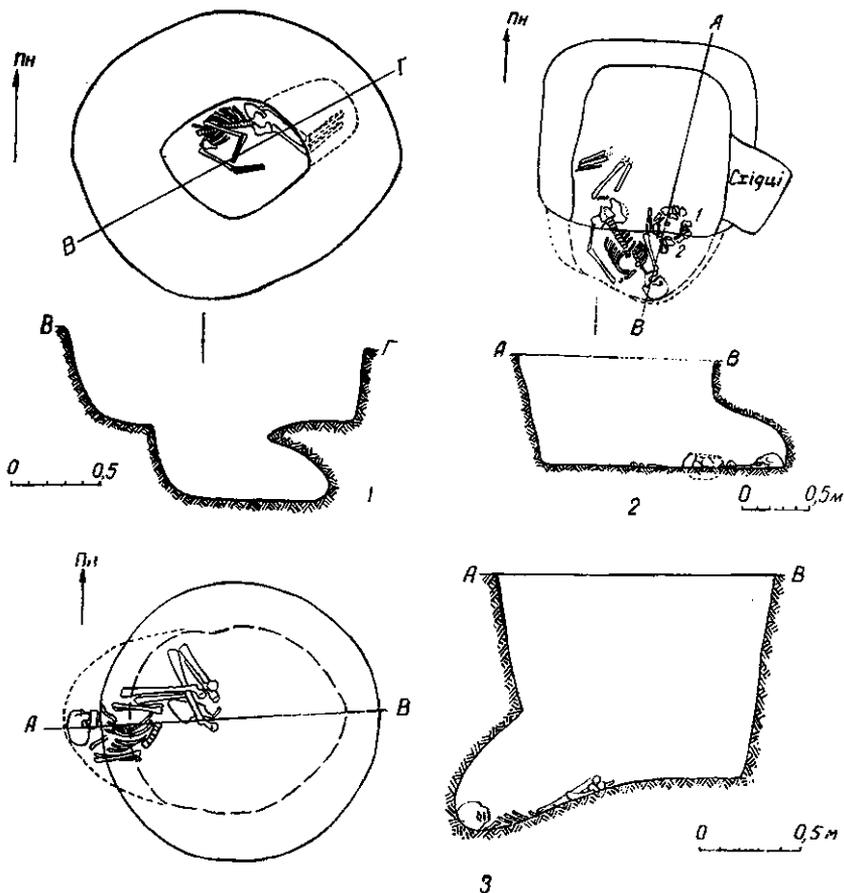

Рис. 125. Плани та розрізи поховань в кургані № 2 біля хут. Шевченка.
1 — поховання 10; 2 — поховання 13; 3 — поховання 21.

на південь-південь-схід, з підігнутими ногами, повернутими колінами вправо. Череп лежав на правій скроні. Ліва рука зігнута в лікті, і кисть її знаходилась на лівій клубовій кістці, права рука трохи відведена в бік. Кістки пофарбовані червоною вохрою.

1. Біля правої плечової кістки знаходився чудової поліровки кам'яний наверхник булави з отвором. Наверхник виточений із змійовника, має грушовидну форму і невеликий виточений обідок в нижній частині навколо отвору (рис. 127, 4). Висота наверхника 5,5 см, найбільший діаметр 7, діаметр отвору 1,6—1,9 см (розширюється догори).

2. Між булавою і передпліччям правої руки стояв роздушений багато орнаментований

ма горизонтальними смугами з відбитків тонкого шнура (по чотири паралельні відбитки в кожній смугі), а між ними — косими відбитками прямого штампа, що утворюють ялинковий візерунок. Від четвертої смуги вниз на рівній відстані один від одного спускається шістьма дугами візерунок, утворений відбитком тих самих шнурків; їх внутрішнє поле заповнене трьома вертикальними рядами клиноподібних вдавлень. Висота горшка 15 см, діаметр вінця 16,6, дна — 9 см.

3. Крім того, в могилі було знайдено крем'яний наконечник стріли з виїмкою біля основи і двома асиметричними шипами; його довжина 3 см (рис. 127, 5).

Ця могила є центральною (?). На схід

від неї, на рівні давнього горизонту (на глибині 1,1 м від вершини кургана) знаходився могильний викид товщиною до 0,25 м.

Поховання 14 (зрубне) у центрі кургана. Могила прямокутної в плані форми

головою на північ, мабуть, у дуже скорченому положенні. Біля черепа стояв плоскодонний горщик з прямим похилим всередину бортиком (рис. 122, 8). Глина чорна з шамотом, поверхня обох боків сіра, дно і обріз бортика

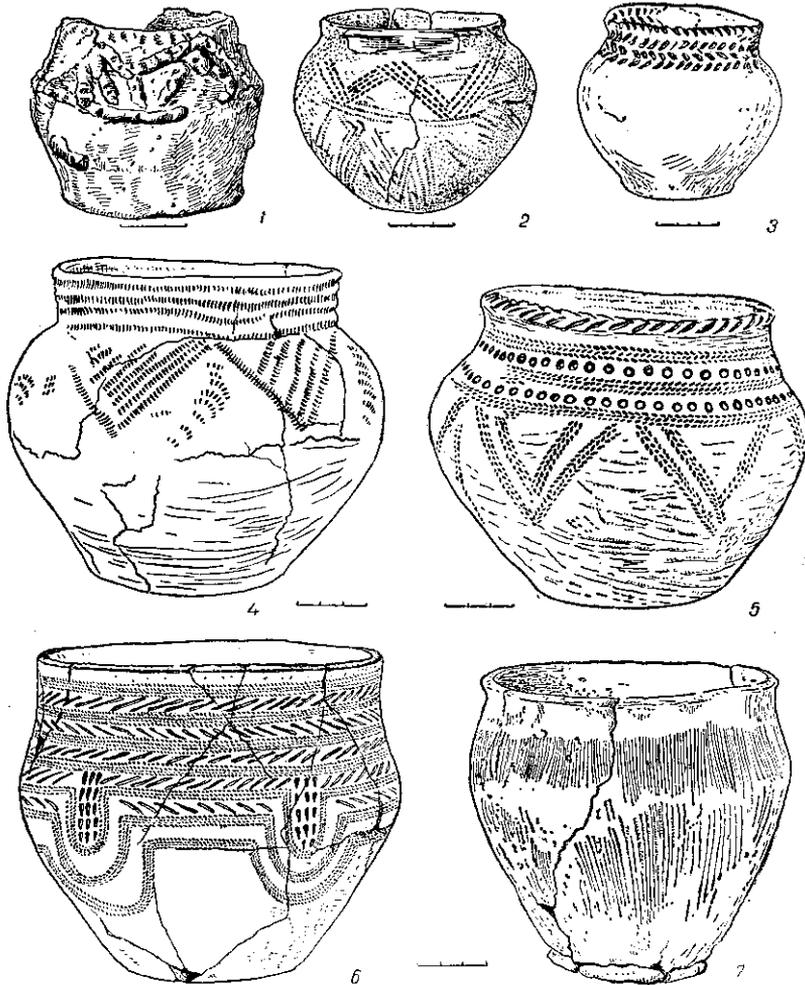

Рис. 126. Посудини з курганів біля хут. Шевченка.

Курган № 1: 1 — поховання 12, 2 — поховання 13, 5 — поховання 6; курган № 2: 3 — поховання 1, 4 — поховання 5, 6 — поховання 13, 7 — поховання 19.

орієнтована по лінії південний захід — північний схід; її довжина 1,3 м, ширина 1, глибина 2,1 м. На дні могили, ближче до південно-східної стінки, лежав кістяк дорослої людини на правому боці, головою на північний схід, з підігнутими ногами. Обидві руки зігнуті в ліктях майже під прямим кутом, кисті рук перед животом. На дні могили біля кістяка були помітні сліди деревного тліну.

Поховання 15 (зрубне) у центрі кургана. На глибині 0,8 м виявлено рештки кістяка дорослої людини: збереглися уламки черепа і на південь — уламки трубчастих кісток. Судячи з них, похований лежав на боку,

нерівні; обидві поверхні згладжені, зовні під перегином плічка — рідкі вертикальні борозенки від згладжування. Висота горшка 12 см, діаметр вінець 16, дна 9,6 см.

Поховання 16 (зрубне) на південь від центра кургана. На глибині 1,3 м лежав кістяк дорослого чоловіка на правому боці в сильно скорченому положенні, головою на південь. Ліва рука зігнута в лікті, кисть її лежала на тазових кістках; права рука притиснута до грудної клітки, її кисть біля підборіддя. Череп на тім'ї пробитий якимсь вістрям.

Поховання 17 (зрубне) у центрі кур-

гана. На глибині 1,4 м виявлено череп людини, що лежав на лівій скроні, тім'ям на південь. За потилицею збереглася частина банкового горшечка з плоским дном, його край косо зрізаний назовні. Глина чорна з дрібним

уламок стінки античної червонолакової посудини у вигляді глибокої чашки з плавно відігнутими назовні вінцями; біля основи вінця посудину оперізують дві паралельні борозенки, на вінцях просвердлена дірочка

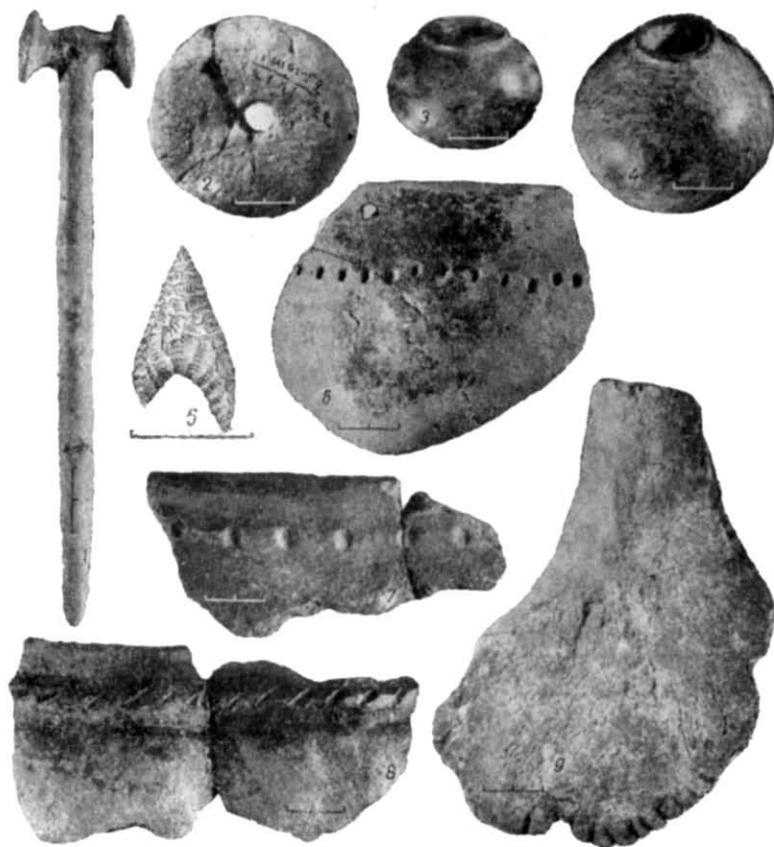

Рис. 127. Речі з розкопок біля хут. Шевченка.
Курган № 1: 1 — поховання 14, 2 — поховання 1, 3 — поховання 9; 4, 5 — курган № 2, поховання 13; 6—9 — Чингульське поселення.

піском, поверхня коричнюватосіра, добре згладжена, висота посудини близько 6 см.

Поховання, очевидно, було порушене при влаштуванні поховання 18.

Поховання 18 (сарматське) у центрі кургана. Рештки жіночого кістяка виявлені на глибині 1,4 м. Від нього збереглись *in situ*: череп, кістки лівої руки, гомілки і стопи. Кістяк лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на південний захід. Ліва рука витягнута і відставлена у бік.

1. Ліворуч від черепа стояв плоскодонний горшок з яйцевидним корпусом і відігнутими вінцями (рис. 128, 7). Глина чорна, поверхня коричнюватосіра з темними плямами, згладжена. Висота горшка 14 см, діаметр вінця 8,5, дна — 5,2 см.

2. Біля верхньої частини кістяка знайдено

(рис. 128, 8). Глина червонооранжова, тонко відмучена; лак густий, червонокоричневого тону.

3. Біля уламка червонолакової чашки в нірці призуна знайдено обіймочку, згорнуту з тонкого листа бронзи.

4. Там же виявлено уламок великої бочковидної намистини синього скла з білою смугою поперек і кольоровими вічками; діаметр намистини 3 см.

Мабуть, до цього самого поховання належали бронзове дзеркальце і маленька посудинка, знайдені на північ від нього, куди вони могли бути занесені гризунами.

Дзеркальце має форму круглого плоского диска без орнаменту, діаметр його 6 см, товщина 1 мм.

Посудинка ліпна, плоскодонна, з вузькою

шийкою (рис. 128, 3). Глина світлосіра з шамотом, поверхня згладжена. Висота посудинки 7 см, діаметр вінець 3, дна 5,2 см.

Поховання 19 (зрубне) у центрі кургана. На глибині 1,2 м лежав кістяк дорослої людини в сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, і кисті їх повернуті до підборіддя. На кістках були сліди червоної вохри.

пово знижувалося в західному напрямку, де був підбій, дно якого поглиблювалось, досягаючи біля західної стінки глибини 3,45 м. Ширина устя підбою дорівнює діаметру дна вхідної ями; висота його біля входу та глибина 0,5 м. У підбої лежав кістяк дорослої людини в сильно скорченому положенні, на лівому боці, головою на захід (рис. 125, 3). Права рука зігнута в лікті так, що кисть руки знаходилась біля потилиці, ліва рука

Рис. 128. Речі з курганів біля хут. Шевченка та Великого Токмака.
Курган біля Великого Токмака: 1, 2, 9 — поховання 1, 4 — поховання 2; 3, 7, 8 — курган № 2 біля хут. Шевченка, поховання 18; 5, 6 — курган № 1 біля хут. Шевченка, поховання 7.

Перед кістками стояв високий плоскодонний горщик з прямим коротким бортиком і ребром по плічку (рис. 126, 7). Глина чорна, крихка, поверхня сіра з чорними плямами, згладжена зубчастим штампом, зовні — вертикально, всередині — горизонтально. Висота горшка 17 см, діаметр вінець 17, дна — 10 см.

Поховання 20 (катакомбне?) у центрі кургана. Знаходилося у трапецієвидній в плані ямі, орієнтованій з південного заходу на північний схід. Її довжина 1,4 м, ширина 0,9—0,6, глибина 1,8 м. На дні від кістяка дорослої людини збереглася лише грудна клітка, частина таза і кістки лівої руки. Судячи з них, покійник лежав на спині, головою на північ-північ-схід, тобто майже по діагоналі могили. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, кістки передпліччя лежали на поперекових хребцях. Кістки пофарбовані вохрою.

Поховання 21 (катакомбне) у північній частині кургана. Могила у вигляді круглої в плані ями (діаметром на рівні материка 1,4 м), що звужувалася до дна (діаметр 1 м), глибиною 3,2 м. З середини дно посту-

лежала вздовж тіла. На кістках сліди червоної вохри.

У землі, що заповнювала могилу, на глибині 2,6 м знайдено лопатку і кілька інших кісток корови.

На відстані 0,75 м на схід від цієї могили знаходилась кругла в плані глибока яма діаметром 2 м і глибиною 2,4 м. В ній нічого не виявлено.

Крім описаних поховань, у північно-східній частині кургана було виявлено окремі посудини зрубної культури, при яких не було чоловічих кісток.

22. Банковий горщик з трохи виступаючим дном (рис. 122, 9); глина на зломі чорна з шамотом, поверхня сіра, всередині — рідкі грубі штрихи від згладжування (переважно біля краю), зовні — дрібні косі штрихи від загладжування зубчастим штампом. Висота горшка 11 см, діаметр вінець 15,7, дна — 9,6 см.

23. Гостроріберний низький горщик з трохи відігнутими вінцями (рис. 122, 10); глина на зломі чорна з білими вапнистими частками і піском, поверхня коричнюватосіра, згла-

джена (всередині косі борозенки від згладжування). Висота горшка 10 см, діаметр вінець 15, дна — 10,4 см.

24. Низька баночка грубої роботи із сильно виступаючим дном і прямим бортиком; глина чорна крихка, поверхня сіра. Висота посудини 7 см, діаметр вінець 9, дна—6,5 см.

Поруч з курганом було ледве помітне підвищення розпливчастих форм, поховань в якому не виявлено. У чорноземі траплялись окремі черепки від ліпних посудин пізнішого, ніж епоха бронзи, часу та уламки амфор.

II. ЧИНГУЛЬСЬКЕ СЕЛИЩЕ

За 56 м на північний захід від кургана № 1 знаходилось невелике курганоподібне підвищення діаметром близько 12 м і висотою менше 20 см, сприйняте нами як курган № 4. В результаті розкопок цього горбка було виявлено слабкої насиченості культурний шар, що містив кістки домашніх тварин і черепки ліпного глиняного посуду.

На захід і південний захід від нього на лівому березі р. Чингулу (лівої притоки р. Молочної) було закладено три шурфи (2 × 2 м), проведено три траншеї (6 × 2 м) і розбито розкоп загальною площею 72 м² (рис. 120). На цій ділянці виявлено той самий матеріал, але в меншій кількості.

Невелика кількість кісток тварин (229) була визначена В. І. Цалкіним. Вони належать трьом особинам великої рогатої худоби, двом особинам коня та одній особині дрібної рогатої худоби (вівці або кози).

Серед кераміки траплялись уламки круглих плоских покришок. Їх глина чорна з домішкою жорстви, поверхня коричнюватосіра, згладжена.

Більшість уламків кераміки належить малим і великим посудинам з плоским та інколи виступаючим днищем, з прямими короткими бортиками, інколи трохи відігнутими і потовщеними, край бортиків округлі або плоско зрізані. Посудини, мабуть, були банкової форми із слабо вираженими плічками і широкими вінцями. Глина посудини чорна з домішкою жорстви і шамоту, поверхня темно-коричнева або жовтувата, добре згладжена; деякі уламки стінок мають паралельні штрихи від згладжування зубчастим штампом.

Збереглися два великі уламки від такої посудини з прямим бортиком, край якого зрізаний горизонтально, і ледве накресленим округлим плічком; поверхня зовні добре згладжена, всередині — дрібні паралельні штрихи від згладжування; по плічку йде ряд вдав-

лень круглою паличкою (рис. 127, 6). Краї цих черепків залопіровані.

Орнамент у вигляді ряду півкруглих вдавлень, зроблених тим самим способом, є й на інших уламках кераміки. Зрідка траплялись уламки кераміки з орнаментом з глибоких врізаних паралельних ліній, що утворюють зигзаги або трикутники, або паралельні жолоби з дрібними зубчиками.

Найпоширенішим видом орнаменту є наліпний або відтягнутий валик, що оперізує посудину по бортику, часто поблизу від його краю (рис. 127, 7, 8). Траплялись валики низькі, півкруглої форми і високі, трикутні в перерізі, з гострою вершиною. Дуже часто валики прикрашені круглими або ромбічними вдавленнями, зробленими пальцями або чотиригранною паличкою, і косою глибокою нарізкою; інколи косі вдавлення мають дрібні зубчики, зроблені, мабуть, з допомогою відбитків зубчастого коліщатка.

Крім кераміки, знайдено лише уламок крем'яного виробу з добре вираженим черенком, можливо наконечник стріли, і лопатку корови з десятьма зубчиками по широкому краю (рис. 127, 9).

Чингульське поселення аналогічне за матеріалом до ряду поселень кінця епохи бронзи Нижнього Подніпров'я і Приазов'я (сабатинівського типу, IX—VIII ст. до н. е.). Слабка насиченість культурного шару свідчить про короткочасність мешкання на цьому місці в передскіфський час.

III. КУРГАНИ ПОБЛИЗУ ВЕЛИКОГО ТОКМАКА

За 2 км на захід від м. Великий Токмак, на північ від шляху, що йде з міста в с. Ворошилове, на землях колгоспу ім. Тельмана (с. Садове) знаходиться невелика група дуже розораних невисоких курганів. Збереглися насипи трьох курганів.

Висота найближчого до шляху кургана 0,12 м. Найбільший курган, діаметром близько 30 м і висотою близько 1,5 м, знаходиться на відстані 190 м на північний схід від першого кургана. Третій курган, діаметром близько 20 м і висотою менше 0,5 м, знаходиться на відстані 160 м на північ від другого кургана.

На чорному парі вирізняються кілька десятків світлих плям, що нагадують залишки невеликих розораних курганів.

Експедицією досліджено перший найменший курган і проведено розкопки на місці трьох найближчих світлих плям, в яких не виявлено жодних ознак поховань.

Курган № 1

Діаметр 12 м, висота 0,12 м. Курган розкопаний на знос. У кургані було досліджено пізньокочівницьке (п. 1) і скіфське (п. 2) поховання.

Поховання 1 (пізньокочівницьке) у центрі кургана, влукне. Могильна яма овальної в плані форми на рівні материка мала довжину 1,8 м і ширину 0,6 м, її глибина 1,5 м. По довгих боках могильної ями на глибині 1,15 м були уступи шириною до 20 см, очевидно, для дерев'яного перекриття. Ширина дна могили 0,4 м. Орієнтована вона з північного заходу на південний схід.

На дні лежав кістяк підлітка у витягнутому положенні на спині, головою на північний захід, з витягнутими вздовж тіла руками. Збереглися рештки легкої дерев'яної домовини у вигляді поперечних і поздовжніх планок біля голови і рук покійника. Під черепом та іншими кістками також простежувалися рештки дерева. Під черепом — біла крейдяна посипка.

1. За тім'ям стояв ліпний горщик з плоским дном, витягнутим яйцевидним корпусом і відігнутими назовні вінцями, край яких зрізаний косо назовні (рис. 128, 9). Глина чорна з піском, поверхня жовтуватосіра з темними плямами (особливо у верхній частині); поверхня згладжена; по плічку косо йдуть дві паралельні борозенки, вся посудина від вінця до дна вкрита смугами з трьох і чотирьох паралельних борозенок, що йдуть зверху донизу. Висота горщика 15,4 см, діаметр вінця 11, дна—8,8 см.

2. На поперекових хребцях лежала бронзова лита фігурна пряжка, що складалася з нерухомих прямокутної рамки і півовальної ажурного щитка (прорізи у вигляді хреста і лунниці), на зворотному боці щитка є три литі скобочки для прикріплення до ременя; язичок пряжки не зберігся (рис. 128, 1). Довжина її 3,8 см, ширина 2,5 см.

3. У ногах лежали дві накладки або обоймиці для ременів з тонкого низькопробного срібла: вони мають аркоподібну форму, їх край загнуті у внутрішній бік, посередині—дві дірочки (рис. 128, 2).

Поховання має ряд сарматських рис: вузька могила із заплечиками, крейдяна посипка, легка дерев'яна домовина, нарешті форма самого горщика і його орнаменту. Проте металеві речі (пряжки і обоймички) не дають можливості датувати цю могилу раніше, ніж VI—VIII ст. н. е.

Поховання 2 (скіфське, основне) розташоване під першим похованням. Біля мо-

гили — глиняний викид, що залягав на глибині 0,2—0,3 м від поверхні кургана.

Вхідна яма вузької овальної в плані форми орієнтована з південного заходу на північний схід. Її довжина на рівні материка 2,5 м, ширина 0,7, глибина 2,6 м. Вхідна яма мала два низькі східці вздовж довгої, південно-східної стінки могили. Вона вела в катакомбу, вириту з північно-західного боку. Катакомба орієнтована у напрямку вхідної ями, тобто з південного заходу на північний схід. Її довжина 2,8 м, ширина до 1,25, максимальна висота близько 0,9 м. В давнину вона наполовину обвалилась і була давно пограбована. На дні катакомби, головним чином біля нижнього східця, лежали в безладі окремі кістки чоловічого скелета. На нижньому східці знайдено бронзовий тригранний наконечник стріли з внутрішньою втулкою і трьома гострими шипами, що спускаються донизу. Інший такий самий наконечник стріли був знайдений в центрі кургана на глибині 0,7 м (рис. 128, 4).

У землі, що заповнює вхідну яму, крім уламків людського кістяка, знайдено два уламки залізного наконечника списа з круглою втулкою діаметром 2 см.

Могила була пограбована через вхідну яму. За бронзовими наконечниками стріла датується не раніше IV ст. до н. е.

IV. КУРГАНИ БІЛЯ с. ЗАМОЖНОГО

За 1,5 км на схід від с. Заможне на лівому березі Молочної, в її заплаві, на вільній від посівів солончаківій землі колгоспу ім. Сталіна експедиція зафіксувала 15 курганів (рис. 129). Серед них два великі, біля підніжжя одного з них влаштований загін для худоби. На вершині цього кургана при ритті землянки пастуху влітку 1952 р. виявили середньовічне кочівницьке поховання з шаблею (речі не збереглися). На північ, схід і південь від зафіксованих курганів є багато інших курганів. У групі досліджено чотири невеликі кургани.

Курган № 1

Діаметр кургана 20 м, висота 0,4 м. Насип був з щільної землі сірого кольору з дуже твердими прошарками солончаку. У кургані досліджено три поховання: древньоамне (п. 2), катакомбне (п. 3) і зрубне (п. 1).

Поховання 1 (зрубне) у південно-східній частині кургана. На глибині 1,2 (0,95) м виявлено доброї збереженості кістяк дорослої людини. Він лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на захід; руки сильно зігнуті в ліктях, кисть правої руки знахо-

дилась перед плечем, кисть лівої руки — перед обличчям.

Перед обличчям стояв розбитий ліпний горщик, верхня частина якого майже не збереглась. Горщик плоскодонний, з вузьким

схід і мала глибину 1,5 м від вершини кургана, або 1 м від давнього горизонту. Розміри могили по дну: довжина 1,8 м, ширина 0,8 м, догори вона розширилась до 1,9×1 м.

На дні лежав кістяк дорослого чоловіка,

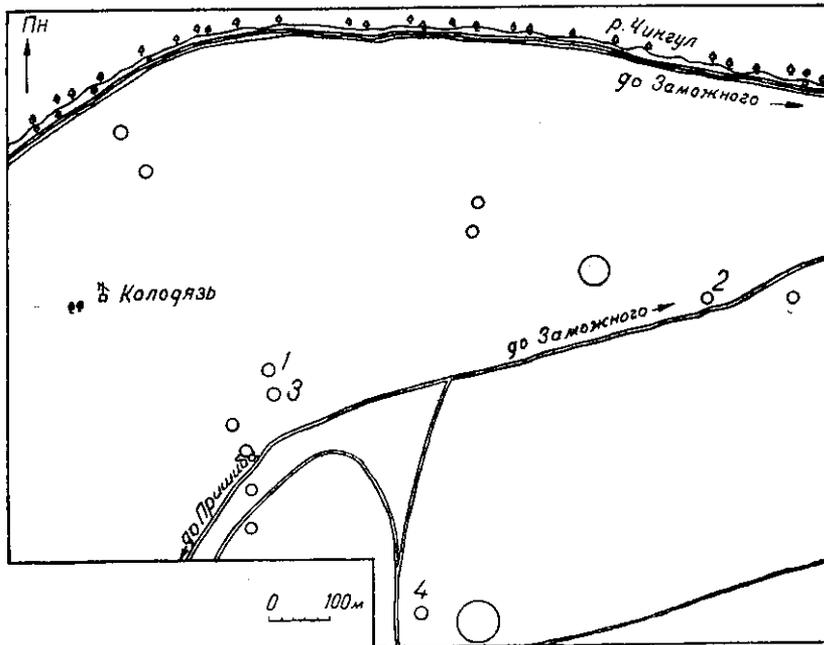

Рис. 129. План курганної групи біля с. Замозного.

(діаметр 7 см) дном, слабо вираженими плічками, шийкою, що звужується, з невеликими трохи відігнутими назовні вінцями, під вінцями — різьблений орнамент у вигляді зигзага, подекуди косі лінії перехрещуються. Глина щільна, чорна з жорствою, поверхня сіра з темними плямами, добре зглажена.

Можливо, до цього кургана належить круглий прашовий камінь (білий кварцит) діаметром понад 4 см, знайдений біля поховання.

Поховання 2 (древньоамне, основне) у центральній частині кургана. На глибині 0,5 м, на рівні давнього горизонту, могила по краю була обкладена дев'ятьма масивними необробленими плитами різної форми і розміру, що лежали пліском, товщиною до 15 см (рис. 130). Зовнішній діаметр кам'яного кільця 2,2 м, внутрішній — близько 1 м. Дві найбільші плити знаходились над західним і східним краями могильної ями. В середині кільця на глибині 0,85 м від вершини кургана поперек могили лежали дві масивні нахилені в бік півдня плити овальної форми, що прикривали могилу.

Могильна яма правильної прямокутної в плані форми була орієнтована із заходу на

на спині, головою на схід, з підігнутими ногами. Руки витягнуті вздовж тіла, ноги повернуті колінами вправо. Верхня частина правої клубової кістки пробита в давнину якоюсь гострою зброєю. Кістяк густо вкритий червоною вохрою, на дні могили — тлін коричнево-го кольору.

1. Біля правого плеча лежала грудка червоної вохри.

2. Біля лівого плеча знайдено плоский овальний скребок з однобічною ретушю з коричнюватосірого кременю (рис. 135, 4). Довжина скребка 6 см, ширина 4,8 см.

3. Між стегноюю і гомілковою кістками лівої ноги лежав інший крем'яний скребок тієї самої форми, але меншого розміру (рис. 135, 3). Його довжина 4,5 см, ширина 2,5 см.

4. Між південною стінкою і більшим скребком стояв роздушений горщечок півкулястої форми з вузьким сплющеним дном і трохи похиленим всередину бортиком (рис. 132, 1). Глина чорна з шамотом, поверхня чорна, зглажена, по бортику різьблений орнамент у вигляді зигзага. Висота горщечка близько 5 см, діаметр вінець близько 6 см. У горщечку знаходився порошок червоної вохри.

Поховання 3 (катакомбне) у північно-східній частині кургана. Могильний вхід прямокутної в плані форми, орієнтований з південного сходу на північний захід, на рівні материка мав довжину 1,7 м, ширину 1 м. Пів-

но на знос. У кургані було досліджено 11 поховань (рис. 131): два древньооямних (п. 10 і 11, основні), п'ять катакомбних (п. 4?, 5?, 7—9), три зрубних (п. 1—3) і одне не визначене (п. 6).

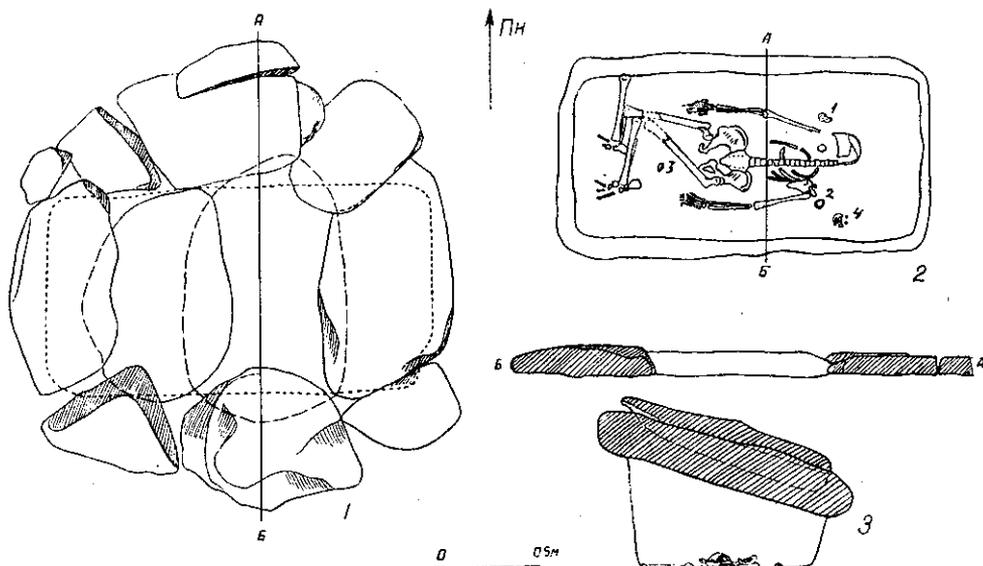

Рис. 130. Поховання 2 в кургані № 1 біля с. Заможного.

1 — кам'яна кладка над могилою; 2 — план поховання; 3 — розріз поховальної споруди.

денно-східна стінка могили йшла похило. Надні ями, на глибині 1,3 м, в її північно-західній частині вирита невелика прямокутна в плані яма 0,9×0,5 м, глибиною 0,25 м від рівня дна вхідної ями. В її північно-західній стінці був вузький хід у катакомбу висотою 0,4 м, ширина якого дорівнювала ширині цього заглиблення. Катакомба овальної в плані форми розташована перпендикулярно до вхідної ями. Довжина катакомби 1,6 м, ширина 1,4, висота 0,7, глибина від вершини кургана 2,1 м. Дно катакомби глибше за дно вхідної ями на 0,6 м.

На дні катакомби було два кістяки. Кістки дорослої людини лежали купою в задній частині. Вони були сюди зсунуті при наступному похованні підлітка, кістяк якого лежав ближче до входу, в східній частині катакомби. Покійник похований в скорченому положенні на спині, головою на північний схід; руки витягнуті вздовж тіла, ноги колінами повернуті вліво, тобто до входу, куди він був обернутий також й обличчям.

Курган № 2

Діаметр кургана 20 м, висота 0,6 м. Солончакова земля насипу була дуже тверда і насилу піддавалася заступу. Насип розкопа-

Поховання 1 (зрубне) у північній частині кургана, впускне, на глибині 0,75 (0,5) м. Збереглася черепа кришка дитини, судячи з положення якої можна визначити, що покійник лежав головою на північ, обличчям на схід. Перед обличчям стояв банковий горщик з вираженим вугластим плічком, прямим коротким бортиком і виступаючим дном (рис. 132, 2). Глина посудини чорна з жорствою, поверхня сіра, сформована грубо, від руки. Висота горшка 10,8 см, діаметр вінець 12, дна — 8 см.

Поховання 2 (зрубне) у північній частині кургана. На глибині 1,2 (1) м лежав кістяк дитини шести—восьми років, у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід. Між колінами і кістками рук стояв ліпний горщик банкової форми з широкими відігнутими назовні вінцями, слабо накресленими плічками і трохи виступаючим плоским дном (рис. 132, 3). Глина чорна з вапнистими і кварцевими частками (жорства?), поверхня сіра, груба. Висота горшка 10 см, діаметр вінець 12, дна—7,6 см.

Вище, поблизу цього поховання (на глибині 0,6 м), було знайдено уламок вінець ліпної посудини, прями короткі вінця переходили в корпус, що прохи розширюється донизу; вінця посудини оперізував відтягнутий гостро-

реберний валик, прикрашений косими вдавленнями (рис. 132, 4). Глина чорна, щільна, поверхня коричнюватосіра, зовні добре зглажена.

Можливо, цей уламок посудини зв'язаний

Поховання 5 (катакомбне?) у південно-східній частині кургана—у великій прямокутній в плані могилі з округлими кутами, орієнтованій з півдня-півдня-заходу на північ-північ-схід. Її довжина на рівні материка

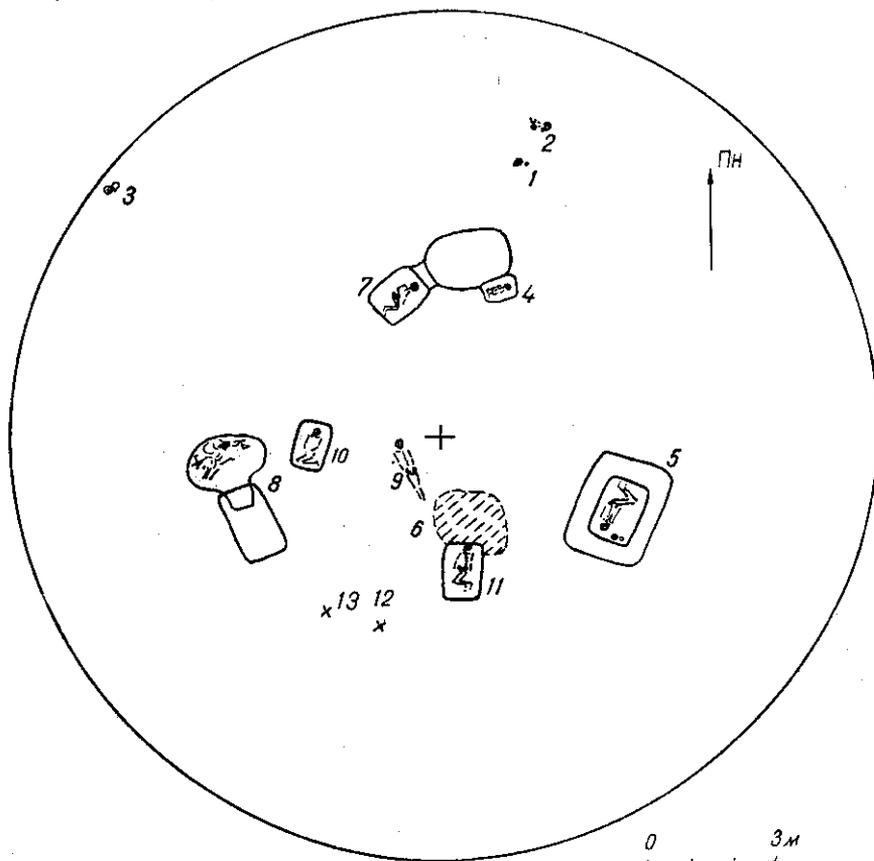

Рис. 131. План розкопок кургана № 2 біля с. Заможного.

з похованням 2. Уламок вінець такого самого типу посудини з гладким трикутним валиком під вінцями був знайдений за 4 м на захід від першої знахідки, на глибині 0,9 м.

Поховання 3 (зрубне) на краю північно-західної поли кургана, на глибині 1,2 м. Збереглися уламки черепа маленької дитини. Із сходу біля черепа знаходилося плоске дно ліпного горщика у дрібних уламках.

Поховання 4 (катакомбне?) на північ від центра кургана. Знаходилось у прямокутній в плані ямі, орієнтованій із сходу-півночі-сходу на захід-південь-схід. Її довжина 0,95 м, ширина 0,75, глибина 2 м. На дні лежав кістяк дитини семи-восьми років з підігнутими ногами, повернутими вправо, з головою на схід-північ-схід. Руки покладені вздовж тіла, їх кисті — біля стегон. Кістки пофарбовані червоною вохрою.

2,6 м, ширина 1,9 м. На глибині 1,45 м від вершини кургана розміри ями різко скорочувалися. Утворивши тут з усіх чотирьох боків широкі (від 0,4 м до 0,5 м) приступки, яма набирає розмірів 0,95×1,6 м; глибина її дна 2 м, приступки розташовані вище дна на 0,55 м.

На дні могили, ближче до західної поздовжньої стінки, лежав кістяк жінки або юнака у скорченому положенні, на спині, головою на південь-південь-захід. Череп лежав на правій скроні. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва, зігнута в лікті, лежала на тазових кістках. Ноги повернуті колінами вправо. Кістяк і дно ями густо вкриті червоною фарбою. Праворуч від черепа біля південної стінки знаходилися два глиняні горщики.

1. Ближче до черепа стояв плоскодонний горщик з округлим корпусом і коротки-

ми, трохи відігнутими вінцями (рис. 132, 5). Глина чорна з шамотом, поверхня сіра, зовні і всередині згладжена зубчастим штампом (борозенки в різних напрямках). Висота горшка 14 см, діаметр вінець 13,8, дна — 7,6 см.

2. На схід від цього горшка лежав на боку, вінцями до першої посудини, другий горшок менших розмірів півкулястої форми, із сплосченим дном і коротким потовщеним бортиком, край якого горизонтально зрізаний (рис. 132, 6). Глина чорна з жорствою, поверхня сіра з темними плямами, зовні косі борозенки від згладжування зубчастим штампом, всередині поверхня згладжена рівно. Висота горшка і діаметр вінець 11 см.

3. Під головою лівого стегна лежали шість пронизок з дрібних трубчастих кісток тварини або птаха (дві чотиригранні, три тригранні і одна широка, овальна в перерізі, рис. 135, 1) та ікло дрібного хижака з отвором.

Поховання 6 (не визначене) у центрі кургана. На глибині 0,4 м виявлено незначні рештки дитячого кістяка, за якими не можна було визначити його положення.

Поховання 7 (катакомбне) на північ від центра. Вхідна чотирикутна яма з округлими кутами орієнтована із сходу-північ-сходу на захід-південь-захід. Довжина її 1,9 м, ширина 1,3, глибина у східній частині 1,9 м, у бік катакомби дно знижувалося до глибини 2,1 м. У західно-південно-західній стінці є півкруглий вхід у катакомбу, висота його 0,4 м, ширина 0,65 і довжина 0,4 м. На дні вхідної ями, біля входу в катакомбу знайдено дрібне вугілля.

Ромбовидна в плані катакомба із склепистою стелею була орієнтована з південного заходу на північний схід. Довжина її 1,25 м, ширина 1,1, висота 1,45 м. Дно катакомби знаходилось на глибині 3,15 м від вершини кургана і було глибше дна входу на 1 м. При вибиранні землі з катакомби на її дні виступили ґрунтові води.

На піщаному дні катакомби лежав кістяк дорослої людини у скорченому положенні, на спині, головою до входу, тобто на північний схід. Череп лежав на лівій скроні; руки були трохи зігнуті в ліктях, причому нижній кінець правого передпліччя знаходився на клубовій кістці; ноги повернуті колінами вліво. Біля лівої стегнової кістки знайдено кістяну проколку, зроблену з уламка трубчастої кістки тварини, загострений кінець заполірований (рис. 135, 9). Довжина проколки 9,5 см.

Поховання 8 (катакомбне) у західній частині кургана. Вхідна яма прямокутної

в плані форми орієнтована з південного сходу на північний захід. Її довжина 1,75 м, ширина 1, глибина 2,15 м. У північній частині ями виявлено східчастий вхід у катакомбу, ширина його 0,7 м, довжина 0,5, глибина 0,3 м. Висота устя катакомби 0,55 м. Катакомба овальної в плані форми із склепистою стелею була розташована перпендикулярно до вхідної ями. Довжина катакомби 2 м, ширина 1,15, найбільша висота 0,85 м. Дно катакомби знаходилось на глибині 2,7 м від вершини кургана. Катакомба і вхідна яма були заповнені темною землею. В середній частині катакомби, на 0,2 м вище її дна, лежав череп дорослої людини (на правій скроні, тім'ям до західної стінки катакомби, обличчям на захід). Решта кісток скелета лежала в безладді, зсунута до північної та західної стінок. Катакомба, мабуть, була пограбована в давнину через вхідну яму.

Поховання 9 (катакомбне) у центральній частині кургана. Виявлено на глибині 1,15 м в шарі похованого ґрунту. Поганої збереженості кістяк дорослої людини лежав у строго витягнутому положенні, на спині, з руками вздовж тіла, головою на північний захід. Череп похованого був злегка пофарбований в червоний колір.

1. Біля середини променевої кістки правої руки, перпендикулярно до неї лежала кам'яна свердлена полірована сокира, прикрашена по боках канелюрами (рис. 135, 11). Сокира має короткий циліндричний обушок. Вона зроблена із світлозеленого каменю з темними крапками (діорит?). Довжина сокири 10 см, діаметр 2,5 см.

2. У ногах, на 10 м вище, мабуть, на східці, стояв великий горшок з плоским, трохи ввігнутим всередину дном, округлим корпусом і невисокою плавно відігнутою назовні шийкою (рис. 132, 9). На потовщеному краї вінець орнамент з глибоких косих вдавлень, зроблених паличкою. Глина чорна, поверхня коричневатосіра з темними плямами, зовні та всередині поверхня вкрита широкими горизонтальними і косими борозенками від згладжування. Зовні вінця і плічка зглажені рівно. Висота горшка 18 см, діаметр вінець 17,6, дна 10 см.

Поховання 10 (древньоямне) на захід від центра, у прямокутній в плані ямі, орієнтованій з півдня-півдня-заходу на північ-північ-схід. Довжина могили 1,2 м, ширина 0,8, глибина 1,5 м. На дні лежав кістяк дорослої людини у скорченому положенні, на спині, головою на північ-північ-схід. Череп лежав на правій скроні, руки зігнуті в ліктях, кістки передпліччя на тазі, ноги повернуті колінами

вправо, п'яти підведені до таза. На кістках рук і ніг сліди червоної фарби.

Поховання 11 (древньоямне, основне) на південь від центра, в прямокутній у плані,

спині, головою на північ, з так само, як і в попередній могилі, підігнутими ногами, повернутими колінами вправо; череп на правій скроні. Ліва рука витягнута, права — трохи

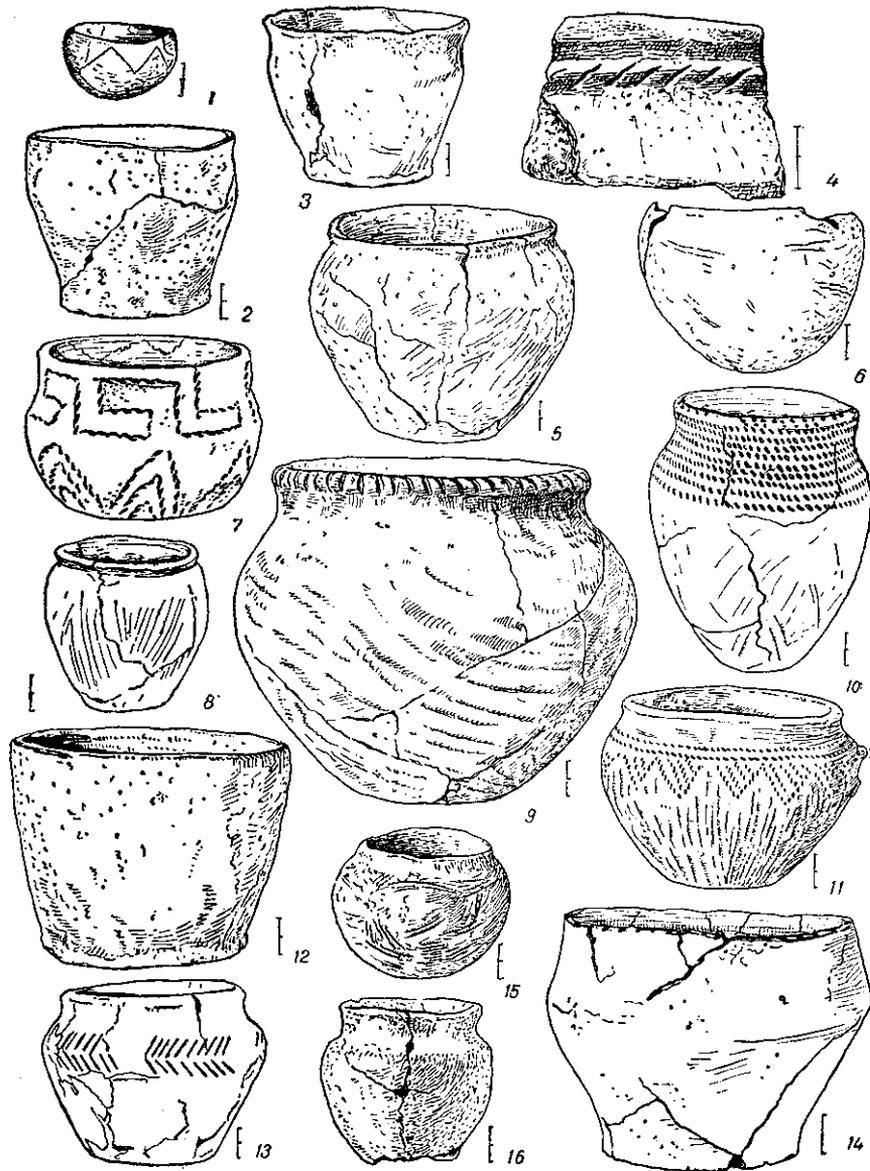

Рис. 132. Посудини з курганів біля с. Заможного.

1 — курган № 1, поховання 2; курган № 2: 2 — поховання 1, 3 — поховання 2, 4, 7, 8 — окремі знахідки в насипу, 5, 6 — поховання 5, 9 — поховання 9; курган № 3: 10 — поховання 2, 11 — поховання 4; курган № 4: 12—14 — окремі знахідки в насипу, 15 — поховання 1, 16 — поховання 6.

правильної форми ямі. На північ від ями на рівні давнього горизонту (глибина 1 м) знаходився могильний викид. Могила орієнтована з півночі на південь; її довжина 1,4 м, ширина 0,9, глибина від давнього горизонту 1,5 м.

На дні лежав кістяк дорослої людини на

відкинута. Кістяк сильно пофарбований червоною вохрою.

Крім цих могил, в кургані було виявлено окремо дві глиняні посудини епохи бронзи.

12. Одна з них знайдена на глибині 0,4 м на південний захід від центра. Горщик з широкою прямою шийкою, округлими і похили-

ми плічками на низькому корпусі, невеликим кільцевидним піддоном (рис. 132, 7). Глина чорна з жорствою, поверхня сіра, згладжена. На бортику і плічку — вірвовочний орнамент

рішньою позолотою. Вона відноситься до перших століть н. е., а всі поховання належать до епохи бронзи (крім не визначеного поховання 6).

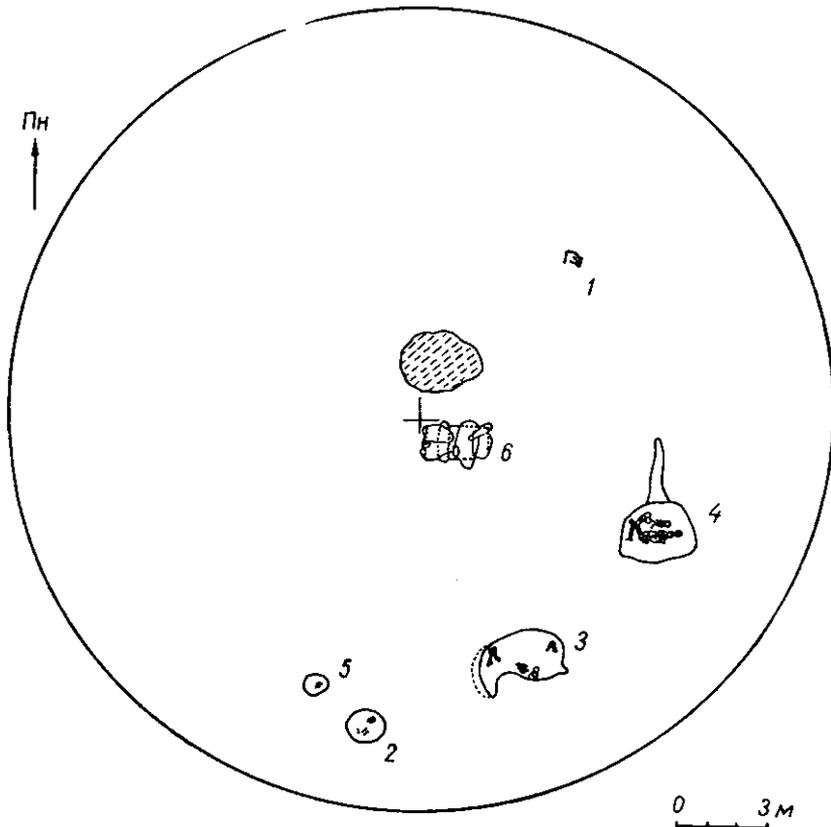

Рис. 133. План розкопок кургана № 3 біля с. Заможного.

у вигляді меандра; від самого дна до середньої частини посудина прикрашена рядами вписаних один в одній трикутників, виконаних відбитками тієї самої вірвовочки. Всього таких трикутників, повернутих вершинами догори, сім; меандр складається з восьми частин. Висота горщика 8,8 см, діаметр вінець 12, дна—9,2 см. Навколо посудини лежали чотири хребці корови.

13. Другий горщик знайдений на відстані трохи більше 1 м на захід від першої посудини, на глибині 1,15 м. Горщик плоскодонний з високим яйцевидним корпусом, добре вираженими плічками і низькими відігнутими назовні вінцями (рис. 132, 8). Глина чорна з жорствою, поверхня жовтуватосіра, нерівна; вкрита прокресленими борозенками зубчастого штампа, що утворюють місцями вертикально-ялинковий візерунок.

Очевидно, випадково в курган потрапила куляста намистинка з прозорого скла з внут-

Курган № 3

Насип кургана з щільної землі з солончаковими включеннями. В кургані виявлено шість поховань (рис. 133): одне дерев'яне (п. 6), чотири катакомбних (п. 2—5), одне не визначене (п. 1).

Поховання 2 (катакомбне) у південній частині кургана — в овальній, майже круглій в плані ямі, орієнтованій із заходу на схід. Її розміри на рівні материка 1×1,2 м, глибина від поверхні кургана 1,46 м; могила прорізала материк на глибину 0,16 м. На дні лежав погано збережений кістяк дитини у скорченому положенні, на лівому боці, головою на схід, руки витягнуті вздовж тіла. Кістяк пофарбований. На дні могили — грудки червоної вохри, особливо біля горшка, що лежав на північ від грудної клітки дитини, вінцями до сходу. Горшок має яйцевидний корпус, нестійке округле дно і пряму шийку (рис. 132,

10). Глина чорна з домішкою шамоту, поверхня біля шийки і дна жовтуватосіра, в середній частині корпусу — чорна. Посудина заглажена зубчастим штампом: всередині борозенки, що пересікаються, утворюють сітку, зовні косі борозенки інколи утворюють вертикальний ялинковий візерунок. Навколо шийки і плічок — дев'ять горизонтальних глибоких відбитків шнура. Край вінець прикрашений рядом вертикальних овальних вдавлень. Висота горшка 16,5 см, діаметр вінець 10,8 см.

Поховання 3 (катакомбне) у південно-східній частині кургана. Могила, зафіксована на рівні материка, мала в плані овальну форму, орієнтовану із заходу-півдня-заходу на схід-північ-схід, з двома виступаючими на південь язиками. Її довжина 3 м, ширина 1,5 м. Східна частина могили являла собою вхідну яму; в західній частині, де могила повертала на південь, зберігся невеликий підбій глибиною 0,2 м. Глибина могили від поверхні — 1,8 м; у материк вона заглиблювалась лише на 0,35 м. Виритий на такій незначній глибині підбій не міг бути глибоким і, очевидно, скоро обвалився.

Біля південного краю могили, в середній частині, лежав череп корови і частина хребта з першими ребрами, що збереглися у зчленуваннях. Череп корови повернутий лобом до південного сходу, хребтом — у протилежний бік, де лежав покійник. У східній частині могили лежав окремо таз корови, хребець і дрібні уламки інших кісток. Очевидно, туша корови була розрубана і покладена частинами в могилу.

Покійник знаходився у західній частині могили; від нього збереглися кістки стопи, обидві гомілки і права стегнова, що лежали з непорушеними зчленуваннями. Кістки доброї збереженості, масивні, належали, очевидно, чоловікові. Покійник лежав у скорченому положенні, на правому боці або на спині, головою на схід, з повернутими вправо ногами. На дні могили — сліди червоної вохри. Могила, очевидно, була пограбована через вхідну яму.

Поховання 4 (катакомбне) у південно-східній частині кургана. На рівні материка був виявлений хід у вигляді довгого вузького язика (в плані), що тягнувся з півночі на південь і закінчувався з південного боку східцем перед входом у катакомбу. Довжина цього дромосу 2,45 м, ширина біля південного кінця 0,7, біля північного — 0,2, глибина 1,6 м, тобто він був виритий в основному в шарі ґрунту і в насипу кургана. Дромос заглиблювався в суглинок на 0,3 м. Східець перед устям катакомби мав висоту 0,3 м і ширину 0,45 м.

Велика катакомба із склепистою стелею неправильної овальної в плані форми була розташована перпендикулярно до дромосу, тобто по лінії захід — схід. Довжина катакомби 2,65 м, ширина 1,2, висота не менше 1 м (катакомба у давнину обвалилась).

У катакомбі знаходилось парне поховання—чоловіка і жінки, які лежали обличчям один до одного в середній частині катакомби, ближче до її західної стінки. Кістяк чоловіка лежав на спині, головою на схід, з підігнутими і повернутими вправо ногами. Череп лежав на правій скроні, лицьовою частиною до входу; ліва рука зігнута в лікті, її кисть знаходилась на тазових кістках; права витягнута і притиснута до грудної клітки. Праворуч від чоловіка, ближче до входу, лежала жінка в тій самій позі, головою на схід, з ногами, повернутими вліво. Кістки її ніг лежали на кістках ніг чоловіка. Череп лежав на лівій скроні, лицьовою частиною до чоловіка. Ліва рука притиснута до грудної клітки, права зігнута в лікті і кистю торкалася правого передпліччя чоловіка. Обидва кістяки пофарбовані червоною вохрою, дно катакомби під ними також вкрите вохрою.

На схід від чоловічого черепа стояв догори дном горщик з відбитою маленькою ручкою (рис. 132, 11). Горщик плоскодонний з округлими бочками і короткою, трохи відігнутою шийкою з рівним горизонтальним краєм. Глина чорна, поверхня зовні і всередині чорна з сірими плямами, вкрита вертикальними борозенками від згладжування зубчастим штампом. По плічках — вірвовочний орнамент: зверху три паралельні борозенки, під ними — заштриховані трикутники, вершинами вниз. Висота горщика 11,3 см, діаметр вінець 13,4, дна 6,4 см.

Під грудними хребцями чоловіка лежала прямокутна пластина із жовтуватого прозорого кременю 2,5×3,5 см.

Поховання 5 (катакомбне) у південній частині кургана в круглій могилі. Остання простежена лише в своїй нижній частині, бо вона тільки на кілька сантиметрів заглиблювалась у суглинок. Її діаметр 0,75 м, глибина 1,4 м. На дні сліди червоної фарби. Судячи з розмірів, могила дитяча. Кістки не збереглися. Всередині могили знайдено уламки невеликої посудинки з плоским дном на невеликому кільцевому піддоні, прямим бортиком і округлими бочками. Глина темносіра, шарувата, поверхня жовтуватосіра, нерівна. Біля дна орнамент у вигляді вертикальних борозенок. Форма цілком не реконструюється.

На відстані 1,5 м на північ від цієї могили, на глибині близько 0,6 м знайдено крем'я-

ний відщеп з округлим кінцем, що мав грубу ретуш.

Поховання 6 (древньоямне, основне) у центрі кургана в прямокутній ямі з кам'яним перекриттям. На відстані 1,2 м на північ, на

права нога майже зберегла своє первісне положення, ліва ж упала на бік. Руки трохи розсунуті і зігнуті в ліктях так, що кисті лежали по боках клубових кісток. Кістяк густо вкритий червоною вохрою. Біля правої скро-

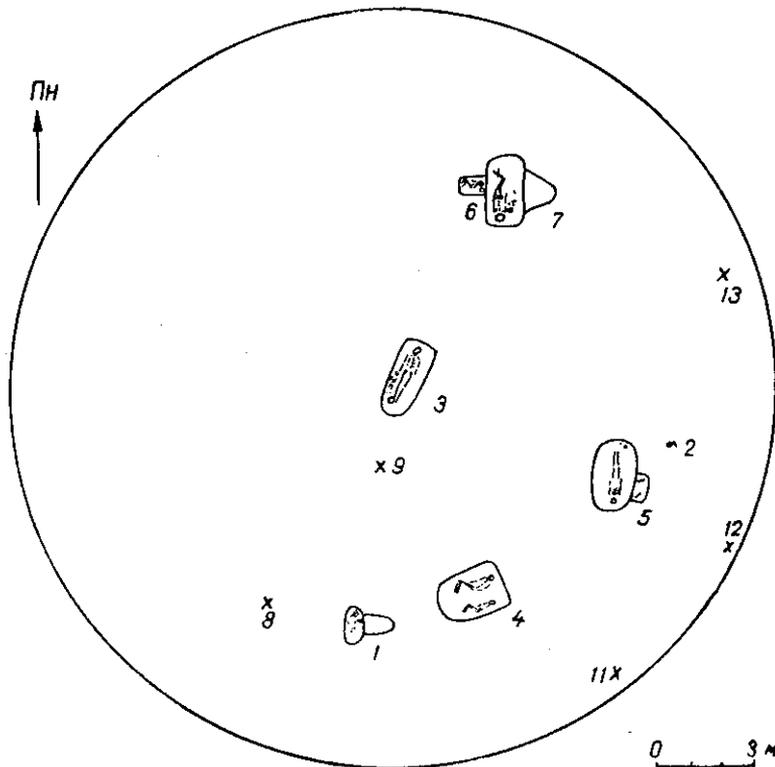

Рис. 134. План розкопок кургана № 4 біля с. Заможного.

глибині 1 м зафіксовано глинистий могильний вихід у вигляді овальної в плані плями 2,75×2 м.

На глибині 1 м, на рівні давнього горизонту, лежали масивні кам'яні необроблені плити і камені товщиною до 35 см, що закривали зверху могилу. Всього було п'ять великих плит різної довжини і ширини. З них три лежали поперек могили. На вузькій поперечній плиті в західній частині могили лежали вздовж, налягаючи одна на одну, дві широкі плити, що закривали всю західну частину могили. На двох інших поперечних плитах, що налягали одна на одну і закривали східну частину могили, лежав вузький довгий камінь (над північно-східним кутом могили).

Могила прямокутна, орієнтована по лінії захід — схід. Довжина її 2,35 м, ширина 1,2, глибина від вершини кургана 1,9 м; могила заглиблена в материк на 0,3 м.

У могилі був похований чоловік. Він лежав на спині, головою на схід, із зігнутими в колінах піднятими догори ногами, причому

ні лежали грудочки вохри. На південь від лівої скроні, в південно-східному кутку могили, знайдено крем'яний скребок або ніж з гострим кінцем і ретушню по одному опуклому краю (рис. 135, 2). Кремій блукитнуватосірий. Довжина його 8 см, ширина 3,5 см.

Курган № 4

Висота кургана 1,5 м, діаметр його 36 м. Розкопано більшу частину кургана. Насип був м'якший, ніж в інших курганах. На глибині 1,15—1,35 м простежено прошарок землі з включенням світлих солей, що відмічає рівень давньої поверхні ґрунту.

В кургані виявлено сім поховань (рис. 134): два древньоямних або катакомбних (п. 3 і 4), чотири катакомбних (п. 1, 5—7) і одне не визначене (п. 2).

Поховання 1 (катакомбне) у південній частині кургана. Вхід у катакомбу виявився на рівні материка, на глибині 2(1,5) м. Маючи округлий східний кінець, він ішов із

сходу на захід, трохи знижуючись до устя катакомби. Довжина його 1,1 м, ширина 0,7, глибина 2,2 м від центра кургана. Катакомба овальної в плані форми примикала із заходу до входу і орієнтована перпендикулярно до нього, тобто з півночі на південь. Вона була глибше входу на 0,2 м і заглиблювалася в материк на 0,45 м. Її довжина 1,2 м, ширина 0,7, висота склепіння 0,4 м.

На дні катакомби лежав дитячий кістяк, головою на південь, права рука вздовж тіла, ноги повернуті колінами вправо, тобто до устя катакомби. Кістки середньої частини скелета, крім правої руки, зсунуті до західної стінки катакомби. На черепі — сліди червоної фарби.

1. Зліва біля виска дитини знайдено глиняну кульку з отвором, можливо, намистину (рис. 135, 7); глина випалена, поверхня гладка світлосірого кольору. Діаметр намистини 2 см.

2. Біля східної стінки катакомби, напроти правої руки лежала кістяна проколка з уламка трубчастої кістки тварини із загостренням і заповірованим кінцем (рис. 135, 10). Довжина проколки 11 см.

3. На північ від проколки, поблизу колін дитини, стояв кулястої форми горщечок з трохи сплосченим дном і прямою короткою шийкою (рис. 132, 15). Глина чорна, поверхня сіра з чорними плямами, нерівна, зовні згладжена (подекуди збереглися борозенки від згладжування). Висота горщечка 9,4 см, діаметр вінець 8 см.

У землі, що заповнює катакомбу, вище її дна знайдено морську черепашку (рис. 135, 5).

Поховання 2 (не визначене) у східній частині кургана знаходилось на рівні давнього горизонту, на глибині 1,85 (0,05) м. Збереглося лише кілька порушених кісток людини.

Поховання 3 (древньоамне або катакомбне, основне) займало центр кургана. Могильна яма, орієнтована з півдня-півдня-заходу на північ-північ-схід, мала округлий південний кінець і прямий північний. Довжина могили 2,5 м, ширина 1,1, глибина 2 м; заглиблена в материк на 0,4 м.

На дні лежали два погані збереженості кістяки: дорослої жінки і дитини. Жінка лежала на спині, з витягнутими руками і ногами, головою на північ-північ-схід. Череп трохи повернутий вправо. Кістяк дитини лежав у тому самому положенні, вздовж правої ноги жінки, причому її голова лежала на долоні жінки. Обидва кістяки були густо пофарбовані червоною вохрою. Окремі грудочки фарби лежали праворуч від черепа жінки.

У південному кінці могили, вище дна, в її засипці, знайдено крем'яний відщеп без ретуші. Відщеп лавролистої форми з прямою основою; один гострий край його вищерблений від вживання, зворотний бік гладкий. Кремінь з обох боків вкритий білою патиною, всередині світлосірий. Довжина відщепа 5 см.

Поховання 4 (древньоамне або катакомбне) у південно-східній частині кургана в ґрунтовій ямі, орієнтованій із заходу-півдня-заходу на схід-північ-схід. Широка яма, подібна до могили 3, мала округлий західний кінець і прямокутний східний: довжина її 2,1 м, ширина 1,6, глибина 3,2 м; яма заглиблена в материк на 1,3 м. У могилі було поховано двоє: посередині її — дорослий, біля південної стінки — дитина. Обидва кістяки лежали на правому боці, головою на схід-північ-схід, з підігнутими ногами. В обох похованих праві руки витягнуті вздовж тіла, ліві зігнуті, і їх передпліччя лежать на поперекових хребцях. Обидва кістяки густо вкриті червоною фарбою. Поблизу передпліччя правої руки кістяка дорослої людини знайдено масивний крем'яний відщеп з гострим кінцем без ретуші, можливо різець. Кремінь сірий напівпрозорий. Довжина різця 5 см.

Над могилою простежується могильний викид.

Поховання 5 (катакомбне) у південно-східній частині кургана. Катакомба овальна із східцем-входом. Довжина могили 2,2 м, ширина 1,5, глибина 2,1 м; могила заглиблена в материк на 0,5 м. Катакомба орієнтована з півночі на південь. До східного боку катакомби примикає невеликий східець-зхід довжиною 0,9 м, шириною 0,4 і висотою 0,25 м. Склепіння катакомби обвалилося. Висота частини склепіння, що збереглася, 0,5 м. На східці лежали кістки корови (лопатка і уламок трубчастої кістки).

На дні, ближче до входу, лежав у витягнутому положенні кістяк дорослої людини, на спині, головою на південь. Череп трохи повернутий вправо. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва трохи зігнута в лікті, і кисть її лежала на лобкових кістках. Кістяк не пофарбований, на дні катакомби простежувалося досить багато червоної фарби; праворуч напроти черепа лежала грудка червоної фарби. У землі, що заповнювала катакомбу (у північній частині), знайдено ліктьову і стегнову кістки другої людини. Біля північної стінки могили, в ногах покійника, знайдено округлий прашовий камінь з білого кварциту, діаметром 5,5 см.

Поховання 6 (катакомбне) у північній частині кургана в невеликій прямокутній ямі, орієнтованій із заходу на схід. Східний край

ями зрізаний катакомбою поховання 7. На рівні материка довжина частини ями, що збереглася, 0,85 м, ширина 0,6 м; до дна вона звужувалася з кожного боку на 5 см, глибина її 2,3 м.

У могилі лежав кістяк дитини на правому боці, головою на схід, з підігнутими ногами. Череп трохи схилений до грудей, права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута і кистю повернута до грудей. Кістяк густо вкритий червоною фарбою. Зліва за тім'ям стояв округлої форми горшечок з невеликим увігнутим всередину дном і невисокою прямою шийкою (рис. 132, 16). Глина чорна з жорсткою і білими частками, обидві поверхні сірого і чорного кольору, згладжені. Біля одного краю — виступ (сколотий). Висота горшечка 10,5 см, діаметр вінець 8,8 — 9,5 см.

Поховання 7 (катакомбне) у північній частині кургана. Катакомба овальної у плані форми орієнтована з півдня на північ. Довжина її 2,1 м, ширина 1,2, глибина 2,5 м (заглиблена в материк на 0,6 м). Склепіння катакомби обвалилося; висота частини, що збереглася, 0,6 м. До східної частини катакомби примикав дугоподібний вхід довжиною 1 м і шириною 1,3 м на рівні материка. Дно входу вище дна катакомби на 0,4 м.

На дні катакомби поховані дорослий і дитина. Кістяк дорослої людини лежав посередині катакомби на правому боці, головою на південь, з підігнутими ногами. Череп на правій скроні, нижня щелепа відпала і лежала на ключиці. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва зігнута, і кисть її лежала на лобкових кістках.

Кістяк дитини лежав вздовж правої руки дорослого, на спичі, з трохи підігнутими ногами і зігнутою в лікті правою рукою, повернутою кистю до таза. Кістки дитини погані збереженості.

Біля передпліччя правої руки кістяка дорослої людини знайдено крем'яний наконечник списа листовидної форми з двома гострими кінцями (рис. 135, 6). Наконечник має тонку двобічну ретуш, виконану віджимною технікою. Кремій напівпрозорий, жовтуватокоричнюватого кольору. Довжина наконечника 10 см, ширина 2,3 см.

Крім поховань, у кургані виявлено на різних глибинах і в різних ділянках кістки тварин (жорови, коня, барана, зайця і лисиці), дрібні уламки кераміки і окремі речі.

8. У південно-західній частині кургана, на глибині 1,4 м, знайдено заготовку для сокири з жовтого кварциту (рис. 135, 8). Каменю надана човновидна форма з широкою обушковою частиною, до другого кінця сокира

звужується і клиновидно загострена. Отвору немає. Довжина заготовки 14,8 см, ширина в середній частині 5,2, висота 4,5 см.

9. У центральній частині кургана на глибині 0,6 м знайдено гострореберний горшок зрубної культури (рис. 132, 14). Глина посудини чорна з жорсткою і білими частками, поверхня коричнюватосіра з темними плямами, згладжена, зовні — рідкі косі борозенки від згладжування. По горизонтальному зрізу бортика є орнамент з вдавлень у вигляді зигзага. Висота горшка 13,5 см, діаметр вінець 16, дна 11 см. Посудина, мабуть, зв'язана з дитячим похованням, від якого не лишилось ніяких слідів кістяка.

10. У центрі кургана на глибині 0,6 м знайдено другий горшок банкової форми з трохи виступаючим піддоном (рис. 132, 12). Глина чорна, крихка, поверхня коричнювата з темними плямами, згладжена, у глині домішка жорстви. Висота горшка 11 см, діаметр вінець 14, дна 10,4 см.

11. Біля південно-східного краю кургана на глибині 0,9 м знайдено уламки від плоскодонної посудини з округлими плічками і невисокими відігнутими віньцями. Глина чорна з піском і білими частками. Поверхня сіра, зовні добре згладжена, всередині також згладжена до блиску, подекуди — горизонтальні борозенки від згладжування.

12. Біля того самого краю кургана на глибині 0,9 м знайдено уламки плоскодонної посудини банкової (?) форми з прямим бортиком. На відстані 1,2 см від дна і вище, аж до бортика, посудина оперізнана потрійними борозенками вірвовочного орнаменту, що чергуються з рядом кружечків, зроблених тонкою трубочкою; по краю бортика — короткі вертикальні вдавлення, нижче йде зазначений візерунок з відбитків вірвовочки і кружечки. Глина чорна з жорсткою, поверхня темносіра, всередині нерівна.

13. Біля північно-східного краю кургана на глибині 0,95 м знайдено плоскодонний горшок з яскраво вираженими плічками і короткою, трохи відігнутою назовні шийкою. Край якої скошений назовні (рис. 132, 13). Глина чорна з жорсткою, поверхня коричнюватосіра, всередині — вертикальні борозенки від згладжування великим зубчастим штампом, зовні рівно згладжена. На шийці — орнамент з відбитків прямого штампа, що утворюють п'ять горизонтальних ялинок по десять «глок» з кожного боку. Висота горшка 10,8 см, діаметр вінець 10,8, дна 8 см.

У 1952 р. експедиція дослідила вісім курганів з 66 похованнями різного часу. Більшість могил (не менше 54) відноситься до

мідно-бронзового віку, з них до ямної культури — не менше семи могил, до катакомбної, включаючи й перехідні між ямним і катакомбним часом, — 34 могили, до зрубної — 13 могил. Три могили скіфські, одна сар-

Більшість курганів була насипана ще в III тисячолітті до н. е., коли в степах нашої країни, від Волги до Дніпра, поширилась древньоямна культура. Своєрідністю ранніх ямних поховань досліджуваного району є на-

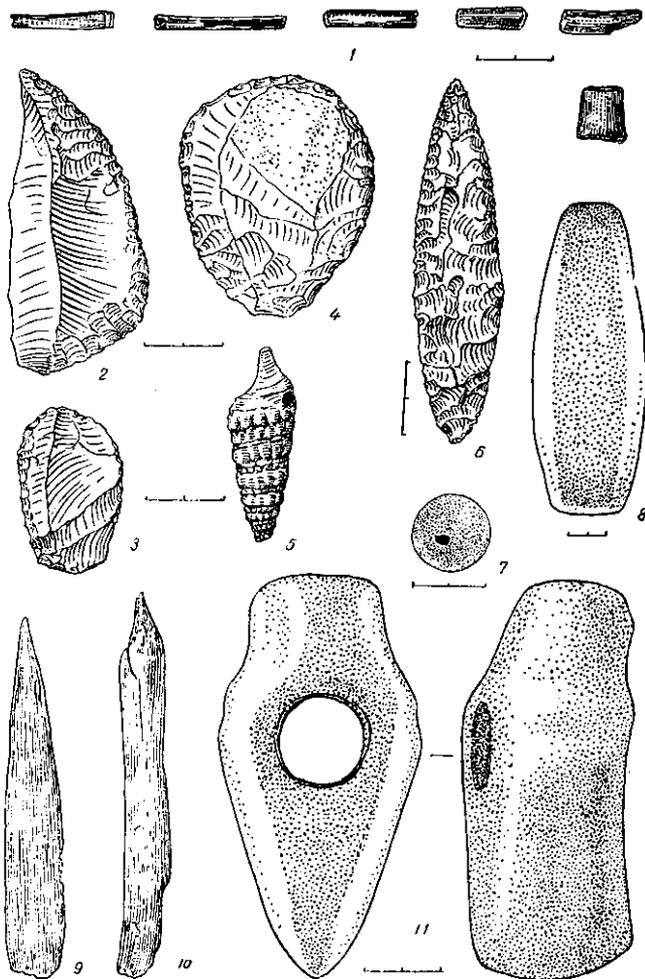

Рис. 135. Речі з курганів біля с. Заможного.

Курган № 2: 1 — поховання 5, 9 — поховання 7, 11 — поховання 9; 2 — курган № 3, поховання 6; 3, 4 — курган № 1, поховання 2; курган № 4: 5, 7, 10 — поховання 1, 6 — поховання 7, 8 — окрема знахідка в насипу.

матська і дві раннього середньовіччя, шість порушених і безінвентарних могил за культурою і часом не визначаються.

Район верхньої течії Молочної, де провадилися роботи в 1952 р., раніше майже не досліджувався археологами.

Судячи з численності однотипних курганів, розташованих невеликими і чималими групами, долина Молочної в епоху бронзи була густо заселена. Розкопки дали можливість простежити тут зміну стародавніх культур у III — II тисячоліттях до н. е., характерних для всієї Лівобережної України.

явність у могилах масивних каменів (кургани № 1 і 3 біля с. Заможного). Каменю поблизу від могильників немає. Потрібні були великі зусилля, щоб доставити ці камені здалека.

Розкопки дали яскравий матеріал, що показує формування в басейні Молочної більш пізньої, катакомбної культури епохи бронзи (в основному першої половини II тисячоліття до н. е.) та її зв'язок з попередньою культурою. На розвиток катакомбної культури тут помітно вплинула древньоямна культура. Цей тісний зв'язок обох культур простежується.

за спадкоємністю форм могил і всього похоронного обряду в цілому, за формами глиняного посуду, який з круглодонного дреньямного переходить у плоскодонний катакомбного часу.

Досліджувані поховання обох культур, що охоплюють тривалий період життя первісно-родових общин (III — перша половина II тисячоліття до н. е.) басейну Молочної, показали прогресивний розвиток стародавнього суспільства: в катакомбний час було вже розвинуте скотарство (в могилі знайдено кістки корови, в одній — майже цілий скелет, кістки барана), досягає високого розвитку обробка кістки і каменю, знаряддя і зброя з якого не були ще витіснені металевими (мідними і бронзовими). У досліджених могилах того часу не виявлено жодного металевого предмета. Знайдені два кам'яні наверхники булави і сокира-молот чудової поліровки з просвердленим отвором. Ці знахідки становлять великий інтерес як матеріал для вивчення культури і культурних зв'язків стародавнього населення території України. Розкопки дали також різноманітний за формою і орнаментикою глиняний посуд катакомбної культури, який разом з іншим матеріалом дає підставу включити басейн Молочної в обшир-

ну область Лівобережжя України, де жили в III — II тисячолітті до н. е. споріднені культурою і способом життя родові общини. Кераміка разом з похоронним обрядом виявляє і свої особливі риси, що дають змогу виділити катакомбні поховання долини Молочної в локальний варіант культури. Невелика група пам'яток зрубної культури (друга половина II тисячоліття до н. е.), генетично не зв'язана з двома попередніми культурами епохи бронзи, доповнює наші уявлення про поширення племен цієї культури по Молочній, що особливо важливо для вивчення питання про формування скіфської степової культури, яка склалася тут на VII — VI ст. до н. е. Щодо цього особливо цікаве селище на Чингулі, у кераміці якого є перехідні форми до ранньо-скіфського посуду українських степів.

Виявлене сарматське поховання доповнює наші уявлення про райони поширення кочових сарматських племен, які витіснили скіфів у II ст. до н. е. з ряду подніпровських і приазовських районів. Знахідка імпортованої червонолакової посудини II — I ст. до н. е. в похованні поблизу хут. Шевченка вказує на час появи тут сарматів і на їх зв'язки з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

КУРГАНИ НА р. МОЛОЧНИЙ, ДОСЛІДЖЕНІ
В 1951 ТА 1952 рр.

Північна околиця с. Ново-Пилипівки

Курган № 1 . . . . . стор.	22
Курган № 2	27
Курган № 3	30
Курган № 4	34
Курган № 5	36
Розораний курган № I	39
Розораний курган № II	40
Розораний курган № III і IV	42
Розораний курган № V і VI	43

Східна околиця с. Ново-Пилипівки

Курган № 2 . . . . . стор.	43
Курган № 4	45

Курганна група Аккермень I
(розкопки 1951 р.)

Курган № 5 . . . . . стор.	47
Курган № 6	51
Курган № 7	54
Курган № 12	56
Курган № 14	60
Курган № 16	63
Розораний курган № 18	66

Курганна група Аккермень II
(розкопки 1951 р.)

Західна частина курганної групи

Розорані кургани № 1 і 2 . . . . . стор.	68
Розораний курган № 3	69
Розораний курган № 4	70
Розораний курган № 5	71
Розораний курган № 6	72
Розорані кургани № 7—10	73
Розорані кургани № 11 і 12	74
Розорані кургани № 13—15	75
Розорані кургани № 16 і 17	76
Розораний курган № 18	78
Розораний курган № 19	79
Розорані кургани № 20—21	80

Східна частина курганної групи

Розораний курган № I . . . . . стор.	81
Розораний курган № II	82
Розорані кургани № III і IV	84
Розораний курган № V	85

Розораний курган № VI	86
Розорані кургани № VII і VIII	87
Розорані кургани № IX і X	88
Розорані кургани № XI—XIV	90

Курганна група Аккермень I
(розкопки 1952 р.)

Курган № 1 . . . . . стор.	91
Курган № 2	97
Курган № 3	100
Курган № 4	104
Курган № 7	108
Курган № 11	112
Курган № 13	117
Курган № 17	120
Курган № 19	124
Курган № 20	126
Розорані кургани № 21 і 22	129

Курганна група Аккермень II
(розкопки 1952 р.)

Курган № 2 . . . . . стор.	130
Курган № 3	132
Курган № 4	133

Кургани біля р. Юшанли

Розораний курган № 1 . . . . . стор.	133
Курган № 8	134

Курган біля с. Долини 136

Кургани біля с. Троїцького

Курган № 2 . . . . . стор.	142
Курган № 3	150
Курган № 4	158

Кургани між хут. Шевченка і Садовим

Курган № 1 . . . . . стор.	164
Курган № 2	169

Кургани поблизу Великого Токмака

Курган № 1 . . . . . стор.	177
----------------------------	-----

Кургани біля с. Заможного

Курган № 1 . . . . . стор.	177
Курган № 2	179
Курган № 3	183
Курган № 4	185

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
АС — Археологический съезд.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ГИМ — Государственный исторический музей.
КДУ — Київський державний університет.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории
материальной культуры.
ЛДУ — Ленінградський державний університет.
МДУ — Московський державний університет.
ОАК — Отчет Археологической комиссии.

З М І С Т

О. І. Тереножкін, Кургани в долині р. Молочної	3
М. І. Вязьмітіна, Сарматські поховання в долині р. Молочної	17
М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко, Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень»	22
А. І. Фурманська, Курган біля с. Долини	136
Л. С. Клейн, Кургани біля с. Троїцького	141
К. Ф. Смирнов, Кургани біля м. Великого Токмака	164

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба чатати
9 спр.	24 зв.	(рис. 74, 12, 14)	(рис. 74, 12, 15)
12 зл.	10 зв.	(рис. 4. 10;	(рис. 4. 4;
73 зл.	17 зв.	Поховання не порушене.	Поховання порушене.
114 зл.	25 зв.	на 3 м вище	на 1 м вище
119	рис. 89, 9	Пд	Пн
123 зл.	28 зв.	південний захід	південний схід